

8/894 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHARMINCNEGYEDIK KÖTET.

(680., 681., 682. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

A M. KIR. ÜRSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

DCLXXX.

	Lap
A VOLT MONARCHIA KÖZÖSÜGYI BIZOTTSÁGAINAK (DELEGÁCIÓK) TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI. — Nagy Miklóstól _ _ _ _ _	1
A NEMZETKÖZI BÍRÁSKODÁS FEJLŐDÉSÉNEK ÚJABB IRÁNYA. — Polgár Imrétől _ _ _ _ _	25
INDIA VILÁGOSSÁGA. (IV) — Germanus Gyulától _ _ _ _ _	38
KOSSUTH LAJOS MACBETH-FORDÍTÁSA. — Közli — Hegyaljai Kiss Géza _ _ _ _ _	75
GALSWORTHY — Sebestyén Károlytól. _ _ _ _ _	91
SZEMLE. — <i>Scotus Viator megint jelentkezik.</i> — Lukács Györgytől _ _	101
IRODALOM. — 1. <i>Arany széptani jegyzetei.</i> — (<i>Arany János-Emlék- könyv. II. k. Arany széptani jegyzetei.</i> — Közrebocsátotta Pap Károly) — —s-től	
2. <i>Pribičević könyve.</i> — (Pribitchevitch, Svetozar: <i>La dictature du roi Alexandre.</i>) — Bajza Józseftől _ _ _ _ _	112

DCLXXXI.

A KÖZÉPEURÓPAI MEZŐGAZDASÁG ÉS A KÜLFÖLDI ADÓSSÁGOK KÉRDÉSE. — Koós Zoltántól _ _ _ _ _	129
MAGYARORSZAG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRÁNYELVEI 1790— 1815. (I.) — Horváth Jenőtől _ _ _ _ _	146
A SZÍNHÁZI KRITIKUS LELKIISMERETE. — Rédey Tivadartól _ _	166
FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — (A kultúrember.) — Ferenczy Valértől _ _ _ _ _	175
A BENNET-CSALÁD. (VII.) — Regény. — Austen Jane után, angoltól — Hevesi Sándortól _ _ _ _ _	206
HANGOK A MÉLYBŐL. — Négy szonett. — Lenau után, németből — Havas Istvántól _ _ _ _ _	225
SZEMLE — 1. <i>Madách Imre hamvai mellett.</i> — Horánszky Lajostól.	
2. <i>Az Ember Tragédiájáról.</i> — Sík Sándortól _ _ _ _ _	228
IRODALOM. — 1. <i>Apponyi emlékiratai.</i> — (<i>Gróf Apponyi Albert emlék- iratai. II. kötet.</i>) — ó.-tól.	

2. *Báró Eötvös József első minisztersége.* — (Hajdu János: *Eötvös József báró első minisztersége.*) — Nagy Miklóstól. .
3. *Tisza István nemzetiségi politikája.* — (Albrecht Ferenc: *Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához.*) — s.-től _ _ _ _ _ 244

DCLXXXII.

- SZÉCHENYI UTOLSÓ NÉGY ÉVE DÖBLINGBEN. — Viszota Gyulától 257
- MAGNA CARTA — ARANYBULLA. (I.) — Fest Sándortól _ _ _ _ 273
- FERENCZY KAROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — (Hagyatéka.) —
 Ferenczy Valértól _ _ _ _ _ 290
- MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRÁNYELVEI
 1790—1815. (II.) — Horváth Jenőtől _ _ _ _ _ 326
- A BENNET-CSALÁD. (VIII.) — Regény. — Austen Jane után, angoltól —
 Hevesi Sándortól _ _ _ _ _ 337
- SZEMLE. — *Képzőművészet.* — Ybl Ervintől _ _ _ _ _ 347
- IRODALOM. — 1. *Berzeviczy- emlékkönyv.* — H. Z.-től
2. *A dualizmus kora.* — (Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.*) —
 Kornis Gyulától.
3. *István király regénye.* — Kós Károly: *Az országépítő.*) r. r.-től 365

A VOLT MONARCHIA KÖZÖSÜGYI BIZOTTSÁGAINAK (DELEGÁCIÓK) TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI.

Id. gr. Andrássy Gyula beszédeinek Lederer Béla szerkesztésében megjelent gyűjteményében — és pedig az 1865. dec. 5-én, Sátoraljaújhelyen mondott képviselői programbeszédhez a nagy államférfitől nyert felvilágosítások alapján készült bevezetésben — olvasható, hogy a delegációk intézményének eszméje a gróf elméjében, terebesi birtokán időzése alatt, 1865. májusában fogamzott meg.¹

A delegációk gondolata azonban akkor már nem volt új. Majdnem egyidejűleg, május első napjaiban, fölvetette Deák is abban a nyilatkozatában, melyet gr. Apponyi György bécsi lapja, a *Debatte*, szerkesztőjének adott, aki ezt a híressé vált programot a lap 125., 126. és 127. számaiban közre is bocsátotta. «A paritás elvéhez, — mondja a nyilatkozat — azaz két egyenlő rangú, hasonló jelentőségű és ugyanazon jogú tényező közti tárgyalás alapelvéhez ragaszkodva, a közös ügyek intézését úgy képzeljük, hogy e két tényező mindegyike egy, a szükséges meghatalmazással ellátott küldöttséget választ és e két küldöttség egymás közt és a koronával egységre jut a közös ügyek iránt» stb.²

Viszont Deák a delegációk tervét, bőven kifejtve, olvasta abban az emlékiratban, melyet Ferenc József személyes kívánságára 1862. végén — Mailáth György tárnokmester, br. Sennyey Pál és Ürményi József közreműködésével — gr. Apponyi György országbíró szerkesztett s amelyet a királynak 1863. elején gr. Forgách Antal kancellár tudtával

¹ *Andrássy Gyula gr. beszédei*. Kiadta Lederer Béla. I. köt. 152. l.

² Közli Kónyi Manó: *Deák F. beszédei*. II. kiadás. III. köt. 428. l.

és hozzájárulásával át is adott és amelynek egy példányát bizalmasan megkapta Deák is.¹

Apponyi emlékiratában előrebocsátván, hogy egyedül az «olyan egyenjogú dualizmus, amely a felségjogokat és az állami célok közösségét megóvjva . . ., törné meg azon passzív ellenállást, amelyet Magyarország önfenntartása ösztönéből, de a monarchia legfőbb állami céljai kárára eddig kifejtett», megállapítja, hogy «a felsőbb államcélokban szükséges egység elérésére azoknak a monarchia mindkét részéből kikerülő állandó delegáció által való tárgyalása szükséges». «Ami az e végből történendő delegáció formáját illeti, — folytatja tovább — nem lehet benne kétség, hogy a törvényhozó test a régi szokáshoz képest egy, kebeléből szabadon választott és a választottak számában a célnak megfelelő országos küldöttséget fogja a legalkalmasabb közegnek tekinteni, hogy a magyar korona országait a közös érdekek tárgyalásánál képviselje.»²

Apponyi elgondolását a delegációkról magáévá tette gr. Forgách kancellár is, aki, bár ismerte az uralkodónak két hónappal előbb az Apponyi emlékiratával szemben kifejezésre juttatott elutasító álláspontját, 1863. márc. 11-én kelt fölterjesztésében maga is a magyar országgyűlés és másfelől a német-szláv tartományokat képviselő birodalmi gyűlés által megválasztandó delegációkat jelölte meg a közös ügyek törvényhozó szervéül.³

Kétségtelen tehát, hogy a kiegyezést közvetlenül megelőzőtt években gr. Apponyi György vetette fel először a delegációk gondolatát, amint kétségtelen az is, hogy Deák és Andrássy állásfoglalása nyerte meg az uralkodót és a magyar közvéleményt a delegációk eszméjének.

Van azonban még egy magyar emlékirat, amely közel másfél évtizeddel az Apponyi terve előtt szintén a delegációkat

¹ U. o. 302. l.

² U. o. 303., 304. l.

³ Forgách Antal gróf kancellár tervezetét, melyre Berzeviczy Albert öexcellenciája volt szíves figyelmeztetni, közreadta Redlich, Josef: *Das österr. Staats- u. Reichsproblem* c. művében, II. köt. 312. és 764. l.

jelöli meg a közös ügyek intézésének legalkalmasabb szervegyanánt. Ez a Ghyczy Kálmán és Pázmándy Dénes 1849. januárius havában készült memoranduma, melyről röviden megemlékezik Károlyi Árpád is a gr. Batthyány Lajos felségárulási pöréről írott hatalmas munkájában.¹ Arra nézve, hogy Apponyi és barátai ismerték-e a Ghyczyék emlékiratát vagy sem, nincs semmi adatunk. Mégis abból a körülményből, hogy soha senki sem vetette utóbb a kiegyezés ellen fordult Ghyczy szemére az emlékiratban a hatalom előtt való fölösleges meghunyászkodását, arra kell következtetnünk, hogy a memorandum teljesen ismeretlen maradt és hogy Apponyi épp úgy, mint Ghyczyék, a régi magyar országgyűlési gyakorlat alapján indítványozták a delegációk felállítását a közös ügyek alkotmányos intézésére.

Ghyczy, aki 1849. jan. 2-án mondott le végleg az igazságügyi államtitkárságról, és Pázmándy Dénes, aki meg jan. 5-én köszönt le a képviselőház elnöki méltóságáról, sietve jelentkeztek Windischgraetz császári főparancsnok előtt, ki épp e napokban szállotta meg az ország fővárosát. Mindhárman biztosra vették az osztrák csapatok gyors és fölényes győzelmét. E meggyőződéstől áthatva, a két magyar politikus jan. 29-én terjedelmes memorandumot² küldött meg Magyarországnak alkotmányos életének új alapokra való helyezéséről Windischgraetznek, még pedig Károlyi megállapítása szerint³ utóbbinak felszólítására. Amennyire el kell ismernie a legszigorúbb bírálónak is, hogy a két szerzőt a fölterjesztés írásában az ország érdeke vezette, másfelől a legmérsékeltebb megítélés mellett sem lehet elhallgatni, hogy a memorandumban az 1848-as alap elhagyásával egész politikai multjukat megtagadták,⁴ amire — mint a Deák Ferenc példája is bizonyítja — szükség nem volt.

¹ Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I. köt. 15. l.

² A memorandumot Angyal Dávid másolta le a bécsi Udvari és állami levéltárban, s ezt a másolatot volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

³ I. m. u. o.

⁴ Ghyczy alkotása volt az 1848: III. és V. tc. — Pázmándy

Az emlékirat, hogy Windischgraetz jóindulatát megnyerje, elfogadja alapul az 1848. aug. 31-i osztrák államiratnak, az V. Ferdinánd okt. 20., nov. 6. és 7-i kiáltványának és a dec. 2-i trónváltozás alkalmából kiadott manifesztumoknak megállapításait és ígéreteit. Így állítja az aug. 31-i államirattal egyértelműleg, hogy a márciusi események ásták alá az osztrák monarchia egységét. Az V. Ferdinánd proklamációival egyezően hivatkozik az országgyűlés egy pártjának árulására, haszonleső, önző törekvéseire. A Ferenc József dec. 2-i manifesztuma nyomán foglal állást a nemzeti-ségek egyenjogúságának és a vallásszabadságnak biztosítása mellett s hangoztatja, hogy a különböző fajú népek nem gyöngítik, hanem erősebbé teszik a birodalmat.

Ezek után kéri a memorandum, hogy Magyarország és «a többi örökös tartomány» külön országgyűléssel és közigazgatással láttassanak el s hogy a birodalmi had-, pénz- és kereskedelmi minisztériumok hatáskörén kívül álló ügyekre a magyar kormány mielőbb neveztesse ki. A Magyarországot és «a többi örökös tartományt» közösen érdeklő törvényhozási és közigazgatási ügyekre nézve javasolják az emlékirat szerzői, hogy azok az egyes tartománygyűlések (Provinzial-Landtage) által egy-egy ciklus tartamára választott, lehetőleg kevés tagból álló és évenkénti rövid ülészaka alatt kizárólag e tárgyakkal foglalkozó «közös birodalmi bizottság» — mely azonban választóitól utasításokat nem fogadhat el — és egy «közös minisztérium» által intéztessenek. E néhány sorban benne vannak tehát a delegációk és a közös minisztérium

az 1847—48. országgyűlés felirati vitájában, a nov. 22-i kerületi ülésen az osztrák abszolutisztikus kormányzat külpolitikai tévedéseinek felsorolása után sürgette a felelős minisztériumot és az évenként tartandó országgyűléseket. Mint képviselőházi elnök 1848. szept. 19-én szökevényeknek kívánta tekintetni a helyüket elhagyó képviselőket. Dec. 31-én ő mondta ki a határozatot az országgyűlésnek Debrecenbe való áthelyezése ügyében. Maga azonban csak Kecskemétiig ment, ahonnan levélben jelentette, hogy a bekövetkezett aggasztó események hatása alatt megromlott egészségi állapotában nem viselheti tovább az elnöki tisztet, «de mihelyt javuló állapotban leendő, örömmel foglalandja el képviselői székét a képviselőházban».

is, nagyjából úgy, ahogy ez intézményeket az 1867 : XII. tc. 27. és következő §-ai megalkották és életre hívták.

A delegációk intézményében — mint a következő vázlatos összeállítás is tanúsítja — nem egészen modern alkotmányos elgondolás öltött testet. Hasonló — több ország részéről kiküldött — tanácskozó testülettel találkozunk a rendiség korában is, bár e delegációszerű, alkalmi bizottságok nem voltak a szó mai értelmében vett delegációk és az 1867 : XII. tc.-ben létesített delegációk közvetlen ősei. De mégis figyelmet érdemelnek, mint oly kísérletek, melyek egykor szintén a Habsburgoktól kormányzott országok közös ügyeinek intézésében játszottak szerepet s így a delegációk gondolatának történetében előzményekül tekinthetők.

I. Miksa császár hívta össze az elsőt országai tartománygyűléseinek delegáltjaiból 1517. őszén Donauwörthbe, illetőleg Innsbruckba, ahol 1518. januártól májusig császári biztosok vezetésével nagyfontosságú kül- és belpolitikai kérdésekről tárgyalt a megjelent 70 delegátus. Ezek tartományonként külön-külön tanácskoztak, a többiekkel írásban érintkeztek és csak néhány együttes ülést tartottak.¹ E rendi delegációs üléssel kapcsolatban mondja Huber, a jeles osztrák történetíró, hogy «ha ezen az alapon építettek volna tovább, már a XVI. században minden osztrák tartomány számára közös alkotmány fejlődött volna ki».²

I. Miksa utódja (unokája), I. Ferdinánd, magyar királlyá koronáztatása után, nagyatyja példáját követve, ismételten összehívta országai rendjeinek kiküldöttein, köztük a magyarokat is, bár utóbbiak a tanácskozásokban nem akartak résztvenni.³ Egyidejűleg, részben el nem vitatható célszerűségi okokból is, a legfontosabb magyar állami ügyek intézését a bécsi központi szervek hatáskörébe utalta.⁴ A külpolitika

¹ Huber, Alfons : *Geschichte Österreichs*. III. köt. 459. s köv. 1.

² U. o.

³ I. m. IV. köt. 217. 1.

⁴ L. még Horváth János : *A közös ügyek előzményei és fejlődése* (Bpest, 1902), és Josef Redlich már említett művét is.

intézésére szolgált az 1527. jan. 1-én felállított titkos tanács, a hadügyek ellátására pedig az 1556-ban szervezett haditanács. A kül- és hadügyekkel együtt lassan «közös»-ekké váltak a pénz- és kereskedelem ügyei is. Hiába tiltja el az 1559. évi dekrétum 8. cikkelye «a tisztán és kizárólag Magyarország szabadságait és kiváltságait érintő ügyekben» az idegenek alkalmazását, majd ezután a törvények egész sora, amikor más oldalról az 1550. évi dekrétum 48. és 49. cikkelyei stb. maguk kívánták, hogy a magyar pénz egyenlő értékű legyen «Németország és némely szomszédország» pénzével és hogy a magyar pénzt Ausztriában is fogadják el.

Elvileg országgyűléseink fenntartották az ország önállóságát, gyakorlatilag azonban keresték a módokat, hogy az uralkodó személyének azonosságából folyólag velük sorsközösségbe került államok őket is érintő politikai, katonai, gazdasági ügyeinek intézéséből kivegyék részüket. A magyar politikai gondolkodás e célra némi idegenkedés után megfelelő szervnek találta a szomszédból megismert országgyűlési küldöttségek (deputációk, delegációk) intézményét, amely ki-elégítette alkotmányos felfogását s tárgyaló és vitatkozó kedvét is és amelytől remélte másfelől, hogy a császár- király tanácsosaival, illetőleg a szomszédos alsóausztriai, stájer, cseh- és morvaországi stb. rendek kiküldötteivel alkalmas nyílik tárgyalni azokról az ügyekről is, melyek az «igazságszolgáltatásra s a magyar nemzet jogaira és kiváltságaira» szorított magyar belügyek («negotia mere Hungarica») körén túl, mint «negotia mixta» (pénz-, kereskedelem- és hadügy) erélyes császári hatalmi szóval ismételten fenntartottak a császári udvari kamarának és a haditanácsnak.¹ Maguk az ud-

¹ «Ea, quae justitiam, jura, libertatesque regni (Hungariae) concernunt, in Hungarico, quae cameralia in camera, bellica vero in bellico consilio expediendo. Neque sane videmus, quam ratione in eiusmodi bellicis et cameralibus negotiis, ut quae ad nos potius, quam quemvis alium spectant, mutatio aliqua, citra magnum confusionis et difficultatis periculum institui, bellicaque illa et cameralia Hungariae, a caeterorum regnorum et dominiorum nostrorum negotiis, quae eiusdem qualitatis sunt, separari commode possint.» Miksa királynak a sérelmek tárgyában az országgyűléshez 1576.

vari körök pedig az ilyen tanácskozásoktól azt remélték, hogy a «tiszta magyar» és a Bécsben intézett «vegyes ügyek»¹ közti különbséget el nem ismerő, más szóval a perszonális unióhoz ragaszkodó magyar rendeket valaminő tartományi autonómia engedélyezése mellett fokozatosan ránevelik a reális unió elfogadására.

A lassú közeledés nem is tagadható. Huber szerint kezdetben még hiába hívta I. Ferdinánd együttes értekezletekre a magyar rendek képviselőit. 1542-ben Prágába elmentek ugyan a kiküldöttek, de a tárgyalásokban nem vettek részt.² Még kevésbé sikerült I. Ferdinándnak az a kísérlete, mellyel 1556-ban Bécsbe a magyarokkal együtt a rendek valóságos birodalmi gyűlését hívta össze.³ Viszont 1563-ban maga a magyar országgyűlés küld ki «bizonyos arra alkalmas férfiakat, akik a császári szent felség tanácsosaival összejőve, megbeszéljék, hogy a magyar pénzt a most újabban verni kezdett császári pénz finomsági tartalmával miképpen lehetne egyenlővé tenni» (74. cikk). Hasonlóképpen a «császári felség» által «a német vagy más urak közül» kinevezendő biztosokkal együttműködő négy bizottságot küld ki a végek és az országos jövedelmek ügyeinek megvizsgálására az 1588. évi dekrétum 10. cikke, mellyel kapcsolatban a következő, 1593. évi országgyűlésen hozott 2. cikk a Rudolfot helyettesítő Mátyás főherceg kezdeményezésére elrendelte, hogy azokat a biztosokat, akik az 1588-ban elhatározott országos vizsgálaton jelen voltak, a király a neki tetsző napra és helyre hívja össze, hogy «a többi szomszédos országoknak és tartományoknak kiküldötteivel (cum delegatis) összejővén, a végekre nézve a biztosabb zsoldról és az erődítési munkálatokról tárgyaljanak». Itt tehát a magyar rendek képviselői kifejezetten az osztrák tartományok rendeinek delegáltjaival folytatandó tárgyalásokra küldettek ki.⁴

jan. 30-án intézett leirata. *Magyar országgyűl. emlékek* VI. köt. 162. l. L. még u. o. 253., 278., 279. l. és másutt is.

¹ U. o. 237., 238. l. és másutt is.

² Huber i. m. IV. köt. 217. l.

³ Redlich i. m. I. köt. 2. rész, 6. l.

⁴ Mátyás főherceg írja 1593. márc. 5-ről kelt negyedik leiratá-

I. Miksa és utódai azért hívták össze a delegációkat, hogy a saját tartományuk határain túl alig látó rendeket a közös állami feladatok iránt nagyobb áldozatokra bírják. Ellenben gondosan kerülni igyekeztek azt, hogy a delegációk rendszeres foglalkoztatásával és állandó intézménnyé fejlesztésével alkalmat adjanak a különben széthúzó és nehézkes rendeknek az összetartásukban rejlő erő felismerésére.

Az elsők között, aki ezt az erőt észrevette, volt Bocskay István erdélyi fejedelem és egyúttal minden idők egyik legnagyobb magyar államférfia, aki, még mint Báthory Zsigmond fejedelem követe a prágai udvarnál, tisztába jött a beteg Rudolf egyéniségével és politikájával. Ott szerzett tapasztalatai alapján kívánta az 1605. nov.—dec. hónapokban Korpónán tartott országgyűlésen, hogy a Rudolfal kötendő béke feltételei közé vétessék fel az a kikötés is, mely szerint a békepontok végrehajtásáért a német birodalom fejedelmein és a lengyel királyon kívül álljanak jót az osztrák tartományoknak és Csehországnak rendei is.¹ Az utóbbiak garancia-vállalását elfogadta Rudolf és Mátyás főherceg is, aki Rudolf nevében a tárgyalásokat folytatta. A kölcsönös jótállási oklevelek megállapítására Alsó- és Felső-Ausztria, Cseh- és Morvaország, Szilézia és a két Luzsica (Lausitz) tartománygyűlési rendei az 1606. április havában tartott pozsonyi országgyűlésre ki is küldték delegációikat.²

ban : «Recte igitur fecerint, et ex mente Suae Maiestatis, si in eam rem nonnullos delegarint et sub praesenti Diaeta nominarint, qui statuto die et loco, caeteros convenient ; accepta in eam rem absoluta agendi concludendique potestate». A továbbiakban többek közt annak szükségességét is kifejti, hogy a magyar rendek az örökös tartományokkal «non modo Confiniorum, sed etiam mutuae atque reciprocae defensionis consilia, quo ad eius citius fieri possit, communicarint», vagyis a kölcsönös védelem fontosságát is. A rendek örömmel fogadták az örökös tartományok delegációjával való tárgyalásokat, de a kért teljhatalmat a kiküldötteknek nem adták meg. *Magyar Orszgy. Eml.* VIII. köt. 90., 91., 100. l.

¹ *Magyar Orszgy. Eml.* XI. köt. 392. l. és köv. 493. l.

² Csehország pl. 1606. febr. 25-én választott egy 38 tagú küldöttséget, hogy ez a magyar kiegyezés biztosítása ügyében tárgyaljon a cseh korona többi országainak, Alsó-, Felső- és Belső-Ausztriá-

Ilyen előzmények után jött létre a Károlyi Árpádtól találóan első osztrák-magyar kiegyezésnek¹ nevezett bécsi béke Csehországnak, az ausztriai főhercegségnek, a morva örgrófságnak, a sziléziai hercegségnek és a styriai hercegségnek oly jótállásával, hogy a király «ezt a kibékülést a magyarokkal minden részében sértetlenül meg fogja tartani».²

Mily helyénvaló volt Bocskay óvatos előrelátása, csakhamar kiderült, mikor kétségtelenné vált, hogy Rudolf politikája a bécsi és a zsitvatoroki békeszerződések végrehajtása ellen irányul. Erre azonban már az uralkodócsalád is szembehelyezkedett Rudolffal. Öccse, Mátyás főherceg, az osztrák rendek megnyerése után, hogy a magyarokat is magához vonja, Pozsonyba országgyűlést hívott össze, melyen 1608. jan. 15-én az osztrák rendek képviselőivel együtt maga is megjelent. A magyarok kívánságára febr. 1-én az osztrák rendekkel szövetséget kötöttek Rudolf ellen, melyhez utóbb a morvák is csatlakoztak, mire a Mátyás előnyomuló hadaitól megrettent Rudolf június 24-én Magyarországot, Morvaországot, Ausztriát és Sziléziát Mátyásnak engedte át s öröklési jogát biztosította a Habsburgok többi országára is.

A Rudolftól veszélyeztetett rendi szabadságok védelmét és a protestáns vallás szabad gyakorlását kívánta biztosítani Zierotin Károly morva tartományi főnöknek az eseményekben gazdag utolsó évtized rendi tárgyalásai alapján készült 1609. évi javaslata, mely a Habsburgok jogára alá tartozó

nak kiküldendő meghatalmazottjaival, azonkívül választott egy hattagú, szűkebb delegációt is, hogy az a magyar rendekkel jusson megállapodásra. *Magyar Orszgy. Eml.* XII. köt. 25. l. Ugyane kötet közli a cseh rendek megbízólevelét és utasítását is e küldöttség számára. U. o. 55. és 68. l., a két luzsikai örgrófság rendeinek utasítását és meghatalmazását. U. o. 80. és 85. l.

¹ I. m. XI. köt. 392. l.

² L. a bécsi béke 26—30. §-ait s a magyaroknak a csehek, utóbbiaknak a magyarok részére adott garancia-nyilatkozatait e békeszerződés függelékében. Károlyi idézett nagy művében megemlíti, hogy ugyanakkor a morvák kérték egy közös, morva-magyar deputáció alakítását. XII. köt. 1. jzt. — 1606. szept. 24-én fogadta Mátyás főherceg a bécsi Burgban búcsúkihallgatáson előbb a magyar és azután külön-külön az örökös tartományok megbízottait. U. o. 379. l.

országok rendi alkotmányainak érintése nélkül — mint Angyal Dávid írja — a delegációkra és a közös minisztériumokra emlékeztető módon a rendek küldöttségeinek közös gyűlését tervezte a közös ügyekről való intézkedések megtételére, a tanácsosok felelősségrevonásának jogával.¹

Igen fontos mozzanat a delegációk történetében az 1614. július 27-i linzi értekezlet, melyre II. Mátyás, ki annyit köszönhetett a rendeknek, míg trónra jutott, hívta össze a Habsburg-ház alatt állott országok és tartományok képviselőit (ex omnibus suis Regnis ac Provinciis certos Ablegatos ac Plenipotentiaros — mint azt a Thurzó György nádor meghívólevelében olvassuk),² hogy a törökök ellen viselendő háború kérdésében állást foglaljanak. Mátyás felszólítására a nádor Pozsonyba országgyűlést is hirdetett 1614. július 13-ára, meghívólevelében jelezvén, hogy annak egyetlen feladata lesz a linzi összejövetelre (conventus) a magyar kiküldöttek megválasztása.³

Az aug. 11-én megnyitott linzi tanácskozásokon a háborút akaró uralkodóval szemben a magyar delegációnak, melyhez csatlakoztak Bethlen Gábor fejedelem kiküldöttei is, békés felfogása győzött az osztrák államok és tartományok képviselői többségének támogatásával.⁴ Erre Mátyás aug.

¹ Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*. VI. köt. Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*. 57. l. A Redlich művében olvasható idézet szerint Zierotin az összes egyesült országok rendeinek oly központi bizottságát tervezte, mely hivatva lett volna az összbirodalmi ügyek intézésére. I. m. I. köt. 2. rész, 7. l.

² Közli Kovachich: *Suppl. ad Vest. Com.* III. köt. 366. l.

³ „... Mandamus, ut ad praenominatos diem et locum certos e medio sui Nuntios juxta antiquitus observatum modum cum tali instructione et plenipotencia, sufficientibusque expensis ablegare, quo negotio ac tractatione illo ipso die feliciter Deo juvante super praedeclarato duntaxat praecise negotio solo (aliud enim ibidem publice tractari minime patiemur) auspicata dictos Plenipotentiaros ex omni Statu, Personisque ibidem constitutis ac praesentibus maturius deligere et cum sufficienti instructione ac expensis statim ex eodem nostro Conventu Linczium ad dictum diem 27. ablegare valeamus». U. o. 367. l.

⁴ Angyal D. i. m. 138. l.

24-én feloszlatta a gyűlést azzal a nyilatkozattal, hogy igyekezni fog a békét a törökkel megerősíteni. Így végződött a 200,000 frt-ba került¹ tanácskozás, melyet Ferdinánd főherceg különben is veszélyesnek tartott az uralkodói hatalomra, de amelyről Kemény Zsigmond báró méltán emlékszik meg akként, hogy ez alkalommal a delegáció eszméje vétetett igénybe honatyáink által egy fontos közös érdek intézésére.²

Delegációs összejövetelek voltak még 1620-ban Pozsonyban és Prágában, hol főleg a török ellen való védekezésről, a kereskedés szabadságáról és közös pénzegységről tárgyaltak, sőt tervbe vették ez összejöveteleknek ötvenként való megtartását is.³ Ezt a fejlődést a híres fehérhegyi csata szüntette meg, amely nemcsak Csehország önállóságát törölte el, hanem az osztrák államok és tartományok rendjeinek politikai hatalmát is. Ezzel Ausztriában a delegációnak emléke is feledésbe merült s az osztrák felfogás jellemzésére idézhetjük a monarchia feldarabolásáig hatályban maradt 1861. febr. 26-i tartományi rendtartás 41. §-át, mely szerint «a tartománygyűlés más koronartartománynak semmiféle tartományi képviselővel nem léphet kapcsolatba».⁴

A magyar rendek tehát magukra maradtak ugyanakkor, amikor maga a magyarság is a törökkel és a bécsi abszolutisztikus törekvések ellen vívott harcok során lélekszámban és vagyonban igen meggyengült a török kiűzése és az erdélyi fejedelemség lehanyatlása, majd megszűnése óta tovább erősödő császári hatalommal szemben. Az 1687. évi dekrétum 2. cikkében lemondott a nemzet a szabad királyválasztás jogáról és elfogadta örökös királyul a Habsburg-ház elsőszülött férfitagját, aki egyúttal az osztrák örökös tartományoknak is ura és egyúttal német-római birodalmi császár is volt. Az 1723. évi dekrétum 1. és 2. cikkei pedig elfogadták, a nőági öröklést is. Ebben a nehéz helyzetben a rendek

¹ U. o.

² *Pesti Napló* 1867. ápr. 28-i vezércikke. Erről és a következő delegációszerű összejövetelekről a *Magyar Ország. Eml.* ezután kiadandó kötetétől várjuk jelenlegi ismereteink kiegészítését.

³ Redlich i. m. I. köt. 1. rész, 19. l.

⁴ I. m. I. köt. 2. rész, 7. l.

egyfelől beérik jogaiknak újabb törvénybeiktatásával. Így kívánják, hogy a király magyar ügyekben (a hazánkat is érintő hadüzeneteknél, békekötéseknél) magyarok tanácsával éljen (1681. évi dekr. 4. cikke, 1741. évi dekr. 11., 13., 14. és 15. cikkek), hogy a központi szervekhez, az államminisztériumba és a követi állásokba (1790. évi dekr. 17. cikke), és hogy a katonai kancelláriába s a fő- és törzstisztek létszámába (1792. évi dekr. 8. és 9. cikkei) magyarok is alkalmaztassanak. Másfelől pedig a valóságos hatalmi viszonyok előtt való meghajlást jelentő eme törvényekkel egyidejűleg vétetik a rendek a magyar jogfenntartás kitűnő példáiként a Corpus Juris-ba a szép elvi kijelentéseket Magyarország teljes függetlenségéről (1715. évi dekr. 3. cikke, 1741. évi dekr. 8. cikke és az 1790. évi dekr. híres 10. cikke).

E papirostörvények mellett azonban gyakorlatilag is keresték a lehetőséget a rendek arra, hogy politikai súlyuk emelésével módot találjanak a Bécsből, császári akarattal intézett, de Magyarországot is érintő ügyek vitelébe való befolyásra. Már a XVI. század óta két út bizonyult erre célravezetőnek. Az egyik volt az osztrák rendekkel való kapcsolat fenntartása, helyesebben kiépítése még akkor is, mikor ezek a császári hatalom árnyékában már csak nevükben éltek. 1712-től kezdve gyakran megpróbálták országgyűléseink az érintkezésbe lépést az osztrák rendekkel, de a bécsi kormány, III. Károly tradícióit követve, tervszerűleg megakadályozott minden ily törekvést, nehogy szabad megegyezés jöjjön létre a két ország között.¹ Utóbb is, a XIX. század negyvenes éveiben előbb hangzik el magyar részről a kívánság az alkotmányosságnak Ausztriába való bevezetése mellett, mint az osztrákok részéről.²

Viszont másfelől keresték a rendek az utat arra, hogy az uralkodóval, mint az osztrák örökös tartományok korlátlan hatalmú urával, illetőleg az általa kiküldendő biztosokkal a legfontosabb, Magyarországot és Ausztriát egyaránt érintő ügyekről tárgyalhassanak. Ebben az irányban első helyen

¹ Redlich i. m. I. köt. 1. rész, 83. l.

² L. az idevonatkozó adatokat alább.

kell szólnunk a jeles készütségű zágrábi főispánnak, az 1790—91. és 1792. évi országgyűléseken szerepelt Skerlecz Miklósnak, az 1791. évi dekr. 67. cikke által kiküldött kereskedelmi bizottság szorgalmas tagjának¹ ez országgyűlés alkalmából írott *Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia* (A magyar alkotmány igazi elvei a pragmatika szankció elfogadása után) c. emlékiratáról, amelyben kifejtett javaslata egyik figyelemreméltó részlete a közös ügyek intézése történetének.²

Skerlecz az angol alkotmánynak és Montesquieu az államhatalmak elválasztásáról szóló elméletének alapos ismeretével fejtegetvén Magyarországnak a Habsburgok örökös országhoz és tartományaihoz való viszonyát, keresi utóbbiakkal a megegyezést, úgyhogy «a monarchia közössége ne ejtsen csorbát a magyar állam önállóságán és ne akassza meg a magyar nemzet szabad fejlődését».³ Tisztában van a közös ügyek — *res communes* — mibenlétével. Azt ványozza, hogy a vámok ügyében, melyekben addig Magyarország érdekei állandóan feláldoztattak, az országgyűlés befejeztével a német tartományok részéről az uralkodó által kijelölt, Magyarország nevében pedig az országgyűlés által választott biztosok tárgyaljanak és egyezzenek meg szabadon. A megegyezés tárgyalás és jóváhagyás végett terjesztessék aztán a legközelebbi országgyűlés elé.⁴

¹ Az ő tollából való a *Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendarum per N. S. elaboratum et excelsae regnicolari deputationi in commercialibus anno 1791. exhibitum*. Posonii, 1826., és a *Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relata ad commercium per . . . N. S. pro deputatione commerciali elaborata*. U. o. é. n. (1802).

² Marczali H.: *Az 1790—91-diki országgyűlés*. II. köt. 335. l. és köv. Ugyanő volt szíves az emlékirat egyes részeit másolatban átengedni, amiért e helyen is hálás köszönetünket fejezzük ki.

³ Az emlékiratból.

⁴ « . . . itaque decernendum puto, ut novum finita mox diaeta per commissariis a parte quidem Germanicarum provinciarum per principem, e parte vero Hungariae per status denominandos vectigal in forma liberi tractatus ita elaboratur, ut aut nec his, nec illis ullas in favorem alter-utrius partis rubricas prohibere aut gravare liceat,

Skerlecz javaslata nem volt elszigetelt vélemény. Ebben a szellemben készült az 1832—36. évi országgyűlésnek 1833. márc. 30-án kelt felirata is, amely arra kéri az uralkodót, hogy «méltóztatna a szomszéd örökös tartományaiból most mindjárt oly biztosságokat kegyelmesen kinevezni, melyek ezen ország gyűléséből küldendő országos választottsággal nemcsak felvilágosító tanácskozásokot váltani, hanem még ezen ország gyűlése alatt valóságos kölcsönös végegyezésre lépni teljes hatalommal meg legyenek bízva».¹

Mikor azonban Ferenc 1833. ápr. 16-án kiadott leiratában azt felelte, hogy erre semmi szükség nincs,² a rendek ugyanazon napon «az örökös tartományokból rendelendő biztosság kívánságával felhagyva», annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy «Őfelségének atyai szíve és igazgyszeretősége feloldozandja azon kártékony zárat, melyek alatt az országnak az idő oly hosszú sorain is kereszttül zsengejéből ki nem vergődhetett kereskedése» stb.³

Fáy András is hasonló álláspontot foglal el egy félszázaddal Skerlecz emlékirata után. «Hazánk fölvirágoztatásának — írja — egyik múlhatlan föltétele az, hogy érdekei — a közvédelmet kivéven — a többi örökös tartományok érdekeitől elkülönöztessenek s a kölcsönös viszonyok a felséges császár meghatalmazottjai és diaetáink között kötendő egyezkedésekkel, paktumokkal állapíttassanak meg.»⁴

Báró Wesselényi Miklós Ausztria jövőjét az orosz veszedelemmel szemben az alkotmányosságban látja, sőt a nyelvek szerint elhatárolandó örökös tartományoknak is kívánja a képviseleti alkotmány megadását, mely lehetőleg «törté-

aut Hungari plenum jus habeant adaequatum reciprocum constituendi elaborandum vero hac ratione vectigal pro discussione et ratificatione proximis comitiis substernatur.» U. o.

¹ Az 1832—36. évi országgyűlés irományai. I. köt. 161. l.

² «...nominandarum proin ex haereditariis Imperii Nostri provinciis Deputationum, scopo ineundorum tractatum Commercialium, nullam necessitatem subversari». U. o. 197. l.

³ U. o. 201. l.

⁴ Fáy András: *Kelet népe, nyugoton.* 2. bőv. kiadás. Pest, 1842. 24. l.

neti előzményeken s alapokon nyugodjék, s hogy a nemzet jellemében és beléletében legyen gyökerezve». Az ekként alkotmányossá váló Ausztria és Magyarország a monarchia államadósságai terhének vállalásában is megértének egymást.¹

Az Ausztriához való közjogi kapcsolatból származó kérdések, azok tisztázásának s a reális politikai helyzet alapján keresztülviendő rendezésének szükségessége foglalkoztatják gróf Széchenyi Istvánt is, főleg a *Politikai programmtörvédek* című művében,² de a közös ügyek intézésére gyakorlati megoldást nem javasol, amint hiába keresünk ilyet a konzervatív párt 1846. november 14-én kiadott politikai nyilatkozatában, vagy az 1847. június 6-án kelt ellenzéki nyilatkozatban is. Utóbbinak szerzője, Deák, Wesselényivel egyértelműleg az osztrák örökös tartományokba is bevezetendő alkotmányosságtól várja a magyar és a birodalmi érdekek kiegyenlítését. Ekként — úgymond — «az összes birodalom egyes részeit nagyobb érdekegység, több kölcsönös bizalom kötné össze és ezáltal a monarchia szellemi és anyagi erejében gyarapulva, biztosabban dacolhatna az idő s ellenséges körülmények egykor bekövetkezhető viharaival.»³

Kossuth is csak általánosságokban marad, mikor 1847. november 22-én, a felirati vita során elmondott beszédében felpanaszolja, hogy «azon kormánypolitikában, mely a hazánknak s a velünk egy fejedelemnek hódoló ausztriai monarchiának közös státusviszonyait intézi, a magyar kormányt nem látom azon hatékony befolyással bírni, mely törvények s alkukötések által biztosított országos szabad önállásunknak megfeleljen.» Egyébként ő is arra vezeti vissza az örökös tartományok és Magyarország ellentéteit s «az örökös tusát a nemzet és a kormány közjogi hatalmának korlátai felett, mely ily mértékben a világon sehohsem fordul elő», «mivel az 1790 : X. tc. nem valóság s mert a biro-

¹ Wesselényi Miklós báró: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* Lipcse, 1843. 227., 235., 237., 238. lapok.

² Pest, 1847. (A 23., 24., 25., 31., 38., 39., 42., 44., 58., 62., 66., 67. lapokon.)

³ Kónyi: *Deák.* II. köt. 168. és köv. l.

dalmi fő kormányhatalom rendszere az alkotmányossággal összhangzásban nincs». Híres 1848. március 3-i beszédében is csak erőlyesebb szavakba önti azt a meggyőződését, hogy «a köztünk s a császári birodalom szövetséges népei közt fennforgó érdektalálkozást önállásunk, szabadságunk, jólétünk kára nélkül csak a közös alkotmányosság érzelmerokonító alapján lehet kiegyenlíteni.»¹

De nemcsak a nemzet hivatott vezérei nem foglalkoztak a közös ügyek intézésének gyakorlati lehetőségével, hanem publicistáink sem. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a gyors iramban készült 1848: III. tc. 13. §-ában Ghyczy sem talált erre szerencsés megoldást. Elvileg ő is annak a XVI. század óta többször igénybe vett megoldásnak s a Skerlecz és a Fáy András által is javasolt elgondolásnak hatása alatt állott, mely az osztrák örökös tartományokkal közös ügyek intézését a magyar országgyűlés és az uralkodó együttes feladatának tekintette. Tovább már csak azért sem mehetett, mert akkor még Ausztriának nem lévén alkotmánya, az uralkodó személye volt az a szerv, melyen át a magyar országgyűlés és az örökös tartományok érintkezhetek egymással. Mellékesen megjegyezve, az 1848. március 15-i pátensben megígért és április 25-én kiadott osztrák alkotmánylevélben sincs egyetlen szó sem a közös ügyek intézéséről.

Az említett magyar felfogás érvényesült az osztrák alkotmány életbeléptetése után is, mikor 1848. július 24-én a képviselőház és másnap a főrendiház Teleki László gróf indítványára küldöttséget választott az Innsbruckban tartózkodó királynak Budára hívása ügyében, még pedig a Kossuth hírlapi cikkének, melyben egyik alternatívaként Ferenc Józsefet ifjabb királynak kérte Budára, indokolása szerint azért, mert Innsbruckból nem lehet országolni, Bécs pedig Frankfurttól függ. Érvényesült továbbá, mikor az augusztus végén a kormány megbízásából a had- és pénzügyi törvényjavaslatok szentesítésének kieszközlése és a fölmerült ellentétek békés kiegyenlítése végett Bécsbe küldött Batthyány gróf és Deák útjának eredménytelensége az udvar és az oszt-

¹ *Kossuth Lajos iratai.* XI. köt. 31., 33., 128. 1.

rák minisztérium magatartása miatt kétségtelemné válván, Kossuth szeptember 4-i indítványához képest 100 tagú országgyűlési küldöttség ment a császárvárosba. Ellenben az alkotmányos delegációkra emlékeztet az a 12 képviselőből és 4 főrendből állott küldöttség, melyet szeptember 15-én ugyancsak Kossuth indítványozott s amely Deák vezetése alatt másnap Bécsbe indult, hogy közvetlenül tárgyaljon az osztrák alkotmányozó országgyűléssel.

Miként a Batthyány kívánságára a Bécsben székelő Esterházy Pál hg. miniszternek Wessenberg osztrák miniszterelnökkel és államtitkárának, Pulszky Ferencnek Doblhoff osztrák belügyminiszterrel folytatott tanácskozásai,¹ úgy e küldöttség útja sem járt sikerrel, mert megbízatásának, — mely szerint nyilatkoztassa ki a magyar nemzet meggyőződését, «hogy kölcsönös szabadságunk és önállásunk csak úgy lesz biztosítva, ha egyetértés, barátság és rokonszenv alapján nyugszik; jelentse ki a háznak ezen nemzet azon kívánságát, hogy valamint Magyarország Ausztria alkotmányosságát, úgy Ausztria Magyarországot kölcsönösen garantírozza s jelentse ki, hogy mindazon érdektalálkozásokat, mik Magyarország és az ausztriai birodalom tartományai közt fennforognak, az alkotmánynak, igazságnak és méltanyosságnak alapján Magyarország szívesen kész kiegyenlíteni»² — teljesítése elé az osztrák birodalmi gyűlés maga gördített el nem hárítható akadályt szeptember 19-én tartott ülésén. Ellentétben ugyanis a magyarbarát liberális németekkel és lengyelekkel, a magyargyűlölő csehektől és az analfabéta ruténektől támogatott reakcionárius többség³ délelőtt 1/211-től este 1/49-ig tartott szenvedélyes vita után, névszerinti szavazással a magyar delegációval szemben is alkalmazandónak vélte az osztrák házszabályoknak azt a pontját, amely nem engedte meg küldöttségek fogadását.⁴

¹ Pulszky: *Életem és korom*. II. köt. 119. l.

² Kónyi: *Deák*. II. köt. 317. l.

³ Károlyi Á. i. m. I. köt. 78. és köv. lapjain részletesen ismerteti az osztrák parlament vitáját és előzményeit.

⁴ «Deputationen werden weder in die Reichstags-Sitzungen, noch in die Abteilungen und Ausschüsse zugelassen». *Verhandlungen*

Viszont a magyar delegáció nem tette magáévá az osztrák birodalmi gyűlés határozatát, hogy előterjesztéseit írásban juttassa annak elnöke elé. Ennek a rövid egymásutánban már negyedik magyar küldöttségnek visszautasítása «megsemmisíté — írja Károlyi — az utolsó esélyt az osztrák és magyar álláspontok békés kiegyenlítésére».¹ Annál súlyosabb felelősség hárul ezért az osztrák parlamentre, mert már előzőleg alkalma nyílt volna, hogy előkészítse a magyar küldöttség fogadását és az osztrák részről megválasztandó küldöttség révén a két törvényhozó testület tárgyalásait. Megadta pedig erre az alkalmat, amire Károlyi szintén rámutat, Brestel Rudolf képviselőnek (aki utóbb, 1868-tól 1871-ig, Ausztria pénzügyminisztere is volt) szeptember 7-én a birodalmi gyűlés elé terjesztett következő sürgős indítványa: «Határozza el a t. kamara egy bizottság létesítését, melynek feladata lesz a Reichsrathban képviselt országok és az osztrák monarchia (így!) többi részei közt fennálló kapcsolatokkal foglalkozni és ezek szabályozására a Háznak megfelelő javaslatokat előterjeszteni; ez a bizottság alakíttassék a Ház többsége által választott öt tagból.»² Az indítvány indokolását ki is tűzte a Reichsrat legközelebbi, szeptember 11-i ülése napirendjére, de noha október 3-ig még hatszor szerepelt az ülések napirendjén, sor nem került rá soha.³

A képviselőház szeptember 22-én tartott ülésén, melyen Deák beszámolt a küldöttség eredménytelen bécsi útjáról, Pázmándy ült az elnöki székekben és jelen volt Ghyczy is.

des österr. Reichstages. II. Bd. 23. August bis 5. October 1848. Wien (é. n.), 468. l. A vitát l. u. o. 468—524. lapokon. (Az országgyűlés könyvtárában.)

¹ Károlyi i. m. I. köt. 80. l.

² *Verhandlungen des österr. Reichstages.* II. Bd. 306. l. — Úgy látszik, hogy Kossuth szept. 15-én, mikor előterjesztette indítványát az osztrák parlamenthez küldendő deputáció tárgyában, nem tudott Brestel javaslatáról, mert beszédében csak a Bécsből előző napon érkezett önkéntes csapatra hivatkozik, amely velünk együtt akar harcolni, «mindkettőnk közös ellensége»: a kamarilla és az osztrák minisztérium ellen.

³ Károlyi i. m. I. köt. 401. l.

Joggal merülhet fel tehát az a kérdés, mi indította őket arra, hogy négy hónappal utóbb, 1849. január 29-én kelt emlékiratukban maguk javasolják Windischgraetznek a delegációt a Habsburg-monarchia országai közt létesítendő állandó alkotmányos szervül a közös minisztériummal egyetemben?

Károlyi adatai alapján fentebb említettük, hogy a memorandum elkészítésére maga Windischgraetz adott megbízást, aki előtt Pázmándy Dénes atyjával együtt grata persona volt s akikkel való sűrű érintkezése Bécsben szemet is szúrt.¹ Ismertettük továbbá a memorandumnak azokat a részeit, melyek tökéletesen megegyeztek a herceg-fővezér konzervatív-arisztokratikus felfogásával, melynek meggyőző bizonyítéka volt a 47-es alkotmányhoz való ragaszkodása és az egységes centralizált Ausztriával szemben táplált ellen-szenve.² Ezért kerestek tehát az emlékirat szerzői oly megoldást, mely a tartományi önkormányzat fenntartásával lehetővé teszi a közös ügyek alkotmányos intézését a delegációk és a közös minisztérium útján s a közös ügyek körének olyan megállapításával, amely mindenben megfelelt a bécsi álláspontnak.³ Ezért fogadták el központi minisztériumok által intézendő közös ügyekül az 1848. augusztus 31-i államiratban felsorolt kül-, had-, pénz- és kereskedelem-ügyeket, amelyeket — mint fentebb említettük — Miksa

¹ U. o. 16. és köv. l., 49. l. Ismerve Károlyi föltétlenül hiteles adatait és magát a memorandumot, csak üres mentegetőzés Pázmándy védekezése az ellene Debrecenben Abonyi István és Halász Boldizsár képviselők, mint vizsgálóbiztosok által összeállított vádpontokra adott nyilatkozata, melyben a 6-ik vádpontra, mely szerint Windischgraetz által valamely tartományi alkotmány kidolgozásával bízott meg, azt felelte: «Képzeltetetlen az, hogy rám alkotmány kidolgozása bízathatott volna». Pázmándy 1849. május 9-én kelt nyilatkozatát adja a *Közöny* 1849. május 17. száma.

² Károlyi u. o. 12. l.

³ Említésre méltó Humelauer külügyminiszteri tanácsosnak, a magyar konzervatívok bizalmasának 1848. nov. 16-án kelt emlékirata, mely szerint az osztrák minisztérium nem tolhatja fel magát általános birodalmi minisztériumnak. Ezért a két alkotmányos állam közös ügyeinek intézésére egy birodalmi főminisztériumot javasol. L. Károlyi i. m. I. köt. 12. és 85. l.

1576. évi leirata is a bécsi központi szerveknek tartott fenn. Minthogy pedig a kereskedelem- és pénzügyek összbirodalmi intézése révén a magyar földművelés és ipar sorsa is Bécstől függött, magyar ügyekül (negotia mere Hungarica) maradtak volna a bel-, igazság- s a vallás- és közoktatásügyek.

E szűk tartományi autonómiát jelentő összbirodalmi politikával szemben a magyar politikai felfogás az 1790 : X. tc.-re való hivatkozással («Magyarország . . . szabad . . . független . . . saját állami léttel és alkotmánnyal bíró . . . saját törvényei és szokásai szerint . . . kormányzandó ország») a perszonális unió alapján állott. Gyakorlatilag azonban mindenki elismerte a *pragmatica sanctio*-ból folyó közös és kölcsönös védelmi kötelezettséget. E tekintetben nem hagynak fenn kétséget az 1848 : III. tc. alkalmazása tárgyában március 31-én kelt királyi leiratról még aznap tartott kerületi ülésen elhangzott nagyfontosságú nyilatkozatok. A jelzett leirat ugyanis a törvénynek az összes polgári, egyházi, pénz- és katonai ügyekben a magyar kormánynak teljes hatáskört biztosító 6. §-át illetőleg felszólítja az országgyűlést, hogy «addig is, míg azon közállodalmi költségek aránya iránt, melyek az összes birodalmat közösen érdeklik, kölcsönös értekezés után a jövő törvényhozás királyi megegyezéssel intézkednék, királyi udvaromnak fenntartásához s a közös diplomáciához és a magyar hadsereghez megkívántató különféle katonai testületek ellátására szükséges költségekről jövőendő beszámítás iránt jóváhagyásom mellett ideiglenes rendelkezés tétessék.»¹

Deák szerint «a jövő országgyűlés teendői közé fog tartozni, hogy meghatározza a civillistát, a közös diplomáciai költségeknek aránylag reánk eső részét és ismét a közös katonai testületek, mint mérnökség, tüzérség stb. költségeinek illető, aránylagos részét.»² Batthyány Lajos gróf szerint a *pragmatica sanctio*-ból folyólag «tartozunk a monarchiát védeni,

¹ *Országgyűlési irományok.* (Az 1847. esztendei Szent András hava 7-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek irományai.) 1848. 150. l.

² Kónyi : *Deák.* II. köt. 218. l.

ha annak territoriális épsége támadtatnék meg, de mások dolgaiba avatkozni nem fogunk».¹ Kossuth szerint is az uralkodóház azonosságából «oly kapocs és viszony következik, melynélfogva némi közös intézkedések mindaddig kikerülhetlenek, míg a *pragmatica sanctio* fennáll . . . A civillistához tehát járulnunk kell . . . Ide tartoznak a közös diplomácia költsége s azon közös katonai testületek ellátása is, melyek elkülönözve ugyan Magyarország részére nincsenek, de a magyar haderőt is érdeklik.»²

Vezető politikusainkat a perszonális únióról vallott meggyőződésükben megerősítette az 1848. május 18-án Frankfurtban megnyílt első német nemzetgyűlés elé került alkotmánytervezet az új német szövetséges államról, mely azt kívánta, hogy a Bund kötelékén kívül álló országok (mint pl. Magyarország is) fölött uralkodó fejedelmek (pl. az osztrák császár) «csak akkor lehessenek az új egységes német szövetséges állam tagjai, ha a kormánybotjuk alatti régi Bundbeli német birtok ama más országokkal szemben a legtisztább, legtágasabb perszonál únió talajára helyezkedik.»³

Az a tüntetően barátságos fogadtatás, melyben május 25-én Frankfurtban az alkotmányozó nemzetgyűlés a nádor megbízólevelével megjelent magyar küldötteket: Pázmándy Dénest és Szalay Lászlót részesítette, úgyszintén a bécsi reakciótól mozgatott Jellachich fenyegető felvonulása s a hasonlóképpen Bécsből szított szerb lázadás további lépésekre sarkalták Kossuthot. Miután augusztus 3-án bejelentette, hogy ha az osztrák minisztériumnak sikerülne «a magyar had- és pénzügyet kezére keríteni s talán még a kereskedési ügyet is . . . ezen összpontosítás következtében egy közös szolgaság volna»⁴ és augusztus 19-én az önálló magyar hadsereg felállításáról szólván, előadta, hogy a magyar nemzet magának önállást, magának a közös fejedelem szívében is koordinált (t. i. Ausztriával) és nem szubordinált állást

¹ *Pesti Hirlap* 1848. ápr. 3.

² Kossuth iratai XI. köt. 157. l.

³ Károlyi i. m. I. köt. 294. l. — A frankfurti parlament ezt az álláspontját fenntartotta okt. 26-án is. (U. o. 318. l.)

⁴ Kossuth u. o. 251. l.

akar»,¹ augusztus 28-án a képviselőház elé terjesztett pénzügyminiszteri jelentésében kifejtette, hogy «a magyar nemzetnek önálló haderőről kell gondoskodnia . . . A külhatalmasságokkai érintkezést is országunknak saját megbízottjai által kell kezelnie s e végett az 1848: III. t.-c. kiegészítésére van szükség. Ezek aztán a had- és külügyminisztériumhoz tartozandván, egyedül Ófelségének udvartartási költségeit kellene meghatározni.»²

A Magyarország és Ausztria koordinált³ helyzetét jelentő tiszta perszonális unió biztosítására irányuló eme törekvések mellett Pázmándy és Ghyczy jól ismerték az udvar és a Wessenberg-kormány álláspontját a kül-, had-, pénz- és kereskedelemügyek Bécsben való összpontosításáról is. Jól tudták, hogy ez a megoldás visszaesést jelent az 1848 előtti állapottal szemben is, amikor az említett ügyekben «de facto közös udvari hatóságok voltak illetékesek».⁴ Végül bizonyára tudomásuk volt a Schwarzenberg-kormány összbirodalmi terveiről is. Ez okokból keresték tehát épp Windischgraetz útján azt a megoldást, amely a Bécsbe központosítandó ügyekre is biztosította volna a magyar országgyűlés és kormány alkotmányos befolyását.

Nincs rá adatunk, hogy az 1849. április 12-én különben is fölmentett Windischgraetz foglalkozott volna a memorandummal. Schwarzenbergnek, kihez azt 1849. szeptember 21-én fölterjesztették, a szabadságharc bukása után kiépített abszolutisztikus osztrák császársága örökre eltemetni látszott a közös ügyek és a delegációk gondolatát, mely Pázmándynak 1856-ban bekövetkezett elhúnytával és azzal, hogy Ghyczy utóbb elejtette, egyelőre gazdátlanná is vált.

Igaz, hogy akkor még magyar földön sem volt a talaj előkészítve számára. Deák, a nemzet hivatott vezére, az októberi diploma után, az 1860. december 27-i kihallgattatásának hatása alatt, sógorához intézett 1861. január 9-én kelt

¹ Kossuth u. o. 271. l.

² Pap Dénes: *A magyar nemzetgyűlés Pesten*. II. köt. 88. l.

³ Hasonlóképpen nyilatkozott Wessenbergnek még szept. és okt. hónapokban is Batthyány és Deák is. Károlyi i. m. I. köt. 198. l.

⁴ Károlyi i. m. I. köt. 418. l.

levelében a következő pontokban foglalta össze a helyzet nehézségeit: 1. a birodalom pénzügyei, közelebbről államadósságai; 2. az uralkodó meg nem ingatható ragaszkodása a hadsereg föltétlen egységéhez; 3. az ország feldarabolását jelentő nemzetiségi igények, és 4. a birodalom szét nem választható közös ügyeinek intézése. E pontok felsorolása után — mint írja — «azon honpolgár, ki e nehéz helyzetben... tetteleg is meg akarná menteni a hazát, valóban kénytelen megvallani, hogy még önmagának sincsen határozott véleménye a miként iránt. És hogyan hasson az ember másokra, — kérdi — hogyan mutasson útra, mikor maga sem lát utat, mi e bajok tömkelegéből kivezessen?... Kábul a fejem, elszorul mellem, — írja tovább — ha szembenézek a lehetőségek azon chaoszával, mi előttünk áll s miből egy elhibázott lépés végveszélybe viszi a hazát».¹

Ebben a töprengésében is a perszonális únió alapján áll, amint az 1861. évi első és második felirati javaslatában is. Utóbbiban mondja, hogy «készek vagyunk az örökös tartományok alkotmányos népeivel... esetenként szabadon és nyílt őszinteséggel érintkezni. Ily módon minden egyes esetben sokkal könnyebb leendő tisztába hozni a közös viszonyokat, mint egy közös birodalmi tanács által».²

Vele szemben Ferenc József a közös ügyekre nézve, melyek közé sorolta az októberi diploma — a külügyről és hadügyről nem is szólva — az érc-, pénz- és hitelügyet, a vám- és kereskedelmi ügyeket, a jegybank ügyét, a posta-, távíró- és vasútügyeket, az újabb adók és illetékek tételeinek föllebb emelését, újabb államkölcsonök fölvételét, a meglévő államadósságok átváltoztatását, az állami ingatlanvagyron eladását vagy megterhelését, az állami kiadások költségvetésének megállapítását és a zárószámadások átvizsgálását is³, a közös birodalmi tanácsot tartotta illetékes alkotmányos szervnek. Más szóval az uralkodó a reális úniót vallotta alapelvül, úgyhogy a magyar országgyűlés hatás-

¹ Kónyi i. m. II. köt. 527. l. és köv.

² U. o. III. köt. 243. l.

³ L. u. o.

köre, az osztrák tartománygyűlések színvonalára súlyesztve, csak a bel-, igazság-, vallás- és közoktatás-, valamint a földművelés ügyeire szorítkozott volna, vagyis azokra az ügyekre, melyeket már a XVI. században «negotia mere Hungarica» néven emlegettek.

Az osztrák és a magyar álláspont közt fennállott szakadék áthidalására — mint bevezető sorainkban említettük — Apponyi György gróf tett kísérletet az 1862. végén Ferenc József felkérésére készített emlékiratával. Ebben javasolja a közös ügyeknek a delegációk útján való intézését, közös ügyekül jelölvén meg Ghyczyékkel egyértelműleg a kül-, had-, pénz- és kereskedelemügyeket, melyek miniszterei birodalmi miniszterek lennének a delegációknak tartozó felelősséggel, hangsúlyozván, hogy «a kiegyezés csak mindkét fél álláspontja kölcsönös és teljes méltánylásának lehet eredménye.»¹

Ezen az úton a kiegyezéshez Deák tette meg az első lépést Apponyi tervének elfogadásával 1865. májusában, ami egyet jelentett a perszonális unió álláspontjának feladásával. A második lépést Königrätz után Ferenc József tette meg, aki viszont a reális unió és a közös birodalmi gyűlés mellett elfoglalt álláspontját áldozta fel, megmaradván közös ügyekül a külügy, hadügy és e kettőnek pénzügye.

Így tértek vissza a nemzet és az uralkodó a delegációknak már a XVI. században kipróbált intézményéhez. És ha a közös ügyek alkotmányos intézésének ez a szerve Ausztria népeinek és a magyarországi nemzetiségeknek századokon át mesterségesen élesztett magyargyűlöletét és egymáselleni féltékenységét nem is volt képes megszüntetni, mégis ötven éven keresztül oly fejlődést tett lehetővé, mely egyfelől Magyarországnak a nagyhatalmi állás tekintélyét és a Habsburg-korszakban viszonylag a legmegfelelőbb közjogi helyzetet biztosította, másfelől nemzetünknek és a monarchia minden népének közel félszázados békét és ezalatt páratlan gazdasági és kulturális föllendülést juttatott osztályrészüil.

NAGY MIKLÓS.

¹ Kónyi i. m. III. köt. 309. l.

A NEMZETKÖZI BÍRÁSKODÁS FEJLŐDÉSÉNEK ÚJABB IRÁNYAI.

Minél több szellemi és gazdasági kapcsolat létesül az államok közt, annál inkább ébred tudatára az emberiség annak, hogy szükség van az országok közt adódó kapcsolatok rendezésére és e jogi rendszernek megfelelő biztosítására. Önkéntes alávetés alapján működő választott bírászkodás az alapja a nemzetközi bírászkodásnak, miként az állami bírászkodásnak is.

Mikor még magasabb hatalom nem volt, ha a felek nem akartak a vérbosszúból kifolyólag örökös háborúskodásban élni, vitás ügyeket saját maguk által választott bizalmi-ember elé terjesztették. Még a későbbi időben is, mikor a bírósági szervezet nyomai már kimutathatók, a jogvitáknak a bíróság elé terjesztése és a döntés elismerése a felek tetszésére volt bízva. A fejlődés e kezdetleges korában a bírói ítéleteknek nem lehetett kényszer útján érvényt szerezni, hanem a vonakodót a jogközösségen kívül állónak nyilvánították. A római jog is ezt az utat tette meg fejlődésében, miként Jhering kimutatta *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung* című művében. (I. köt. 167. l.)

Az államok közti bírászkodás nyomait szintén megtaláljuk már az ókorban. Minél nagyobb jelentőséghez jut valamely intézmény, annál inkább szükségessé válik fejlődését nyomon követni, megállapítani, mily szerepet játszott a korábbi korszakokban.

Ha a nemzetközi választott bírászkodás (arbitrage international) történetével foglalkozunk, meggyőződünk arról, hogy sem az eszme, sem annak gyakorlati alkalmazása nem új. Sokszor történik, hogy, ha a művelődés valamely elemének,

vagy valamely termékeny eszmének eredetét kutatjuk, vissza kell mennünk a görög világba. Így van ez a nemzetközi választott bíraskodással is, amely a görög közéletnek valóban teljesen sajátlagos nyilvánulása. Ezért a nemzetközi választott bíraskodás szerepe a görög állami életben nem csupán régészeti szempontból jelentős. Raeder klasszikus munkájának (*L'arbitrage international chez les Hellènes*) köszönhetjük, hogy a görög városi államok nemzetközi bíraskodását eléggé ismerjük. Mélyen gyökerezett a görög nép szellemében a nemzetközi bíróság ítélete iránt érzett tisztelet, és a hozott ítélethez önként alkalmazkodtak. Mégis voltak kivételes esetek, mikor az ítélet nem kötelezte a feleket. Ez volt az eset akkor, midőn a bírák eltértek a választott bírósági szerződéstől.

Athén a hatalmi állására rendkívül fontos Szalamisz szigetéhez választott bírósági ítélet útján jutott kb. 600-ban Kr. e. Rendkívül fontos volt e sziget birtoka Athénre, mert ettől függött kikötőjének a biztonsága és mert a szomszédos vetélkedő városhoz, Megarához tartozott. A sziget birtokáért Athén és Megara közt háború folyt változó szerencsével, de a felek kimerülvén, kevéssel 600 előtt megállapodtak abban, hogy a vita eldöntését spártaiakból álló választott bíróságra bízzák. Spárta öt bírót nevezett meg, köztük Plutarchoszt. A bírák Szalamiszt Athénnek ítélték.

A nemzetközi bíraskodás fejlődése a római hódítással megakadt. Róma a választott bíraskodást csak más államok feletti uralmának érvényesítésére használta, sajátmagát sohasem vetette alá választott bírósági döntésnek, mert a nemzetközi érintkezésben csak az erősebb jogát ismerte.

A középkorban különösen a XII. század óta a választott bíraskodás fejlődése nagy lendületet vett.

Kezdetben főként magánjogi jogviták elintézésére vetették igénybe a választott bíróságokat, idővel azonban gyakran bízták államok és más közületek jogi és politikai vitáik elintézését választott bíróságra.

A választott bíróság elterjedésére a középkorban az egyház is befolyással volt.

Az egyház elvileg békeegyház. Egyike főtörekvéseinek

az emberek közt a béke helyreállítása, mert érdekében áll, hogy a hívők között viták és perek lehetőleg elkerülhetők legyenek. IV. Ince pápa legfontosabb feladatként jelöli meg a béke helyreállításáról való gondoskodást, figyelemmel a vitákból és perekből a hívőkre háramolható nagy testi és lelki károsodásra.

A középkorban főként két intézmény gyakorolt döntő befolyást a választott bíráskodásra: az egyik a választott bírói eljárás megindultakor tett eskü az ítélet végrehajtására, a másik az ítélet el nem ismerése esetére a kiközösítés és az interdiktum.

Egyháziak közt a választott bíráskodás gyakori alkalmazásra talált, főként a XII. században. Legtöbbször egyházi személy szerepelt választott bírónak, de elég gyakran világiak döntöttek el az egyháziak közt felmerült jogvitát. Így 1125-ben egy veronai és mantovai felsőbíró döntött mint választott bíró egy veronai és egy mantovai kolostor közt felmerült dologjogi perben. Megemlítjük, hogy az új egyházi jogi törvénykönyv (codex juris canonici) 1929. kánonja rendelkezik a választott bíráskodásról. «A bírósági perek elkerülése végett a felek megegyezhetnek abban, hogy a köztük fennálló vita eldöntését egy vagy több bíró ítéletére bízhatják, akik vagy szigorú jog, vagy a méltányosság szerint döntenek; az első esetben a bírák *arbitereknek*, a másik esetben *arbitratoroknak* hivatnak.»

Nem mulaszthatjuk el, hogy röviden meg ne emlékezzünk a nemzetközi bíráskodás szerepéről a középkori magyar jogban. A rendelkezésre álló csekély adalékokat a nemzetközi bíráskodás legkiválóbb magyar művelőjének, Magyary Gézának köszönhetjük, aki ezirányú kutatásainak eredményét akadémiai székfoglalójában (*A nemzetközi bíráskodás a magyar jogban*) bocsátotta közre a háború viharának tombolása közben 1917-ben. Eddig teljesen ismeretlen adatokat hoz felszínre, amelyek nemzetünk békeszeretét igazolják. Mint legjellemzőbb esetet említi azt az ítéletet, melyet Róbert Károly magyar és János cseh király hoztak Visegrád várában 1335. Erzsébet napját (nov. 15) követő vasárnap, Kázmér lengyel király és a német lovagrend közt felmerült

perben. A vitázó felek ügyük eldöntését mint bíróra és barát-ságos kibékítőre a két királyra bízta. Ők a megbízásnak minden részletre kiterjedő ítéletben meg is feleltek.

A középkort közvetlen követő századokban visszaesés mutatkozik a nemzetközi bírászkodás fejlődésében. A XVI. század közművelődési visszaesése e téren is éreztette hatását. Mind ritkább lesz a nemzetközi választott bírósági szerződés, a XVII. század folyamán az intézmény mindjobban hanyatlik, a XVIII. században pedig alig fordul elő. A hanyatlás éppen arra az időre esik, amikor a vesztfáliai békében a mai nemzetközi jog alapjait lerakták. Magyary e jelenség okát abban leli, hogy a nemzetközi rend keletkezésével járó nehézségek oly jelentékenyek voltak, hogy a nemzetközi bírászkodás, mely e rend állandóságát kívánja, nem indulhatott azonnal nagyobb fejlődésnek. A legnagyobb nehézség abban állott, hogy azok a politikai és szellemi kapcsolatok, amelyek a középkori világrendet összetartották, összetörték, vagy legalább is erősen meglazultak, a nemzeti souverainitáson alapuló új államalakulás pedig a legteljesebb nemzetközi jogi függetlenség gondolatát annyira előtérbe tolt, hogy ezzel az ellentétek békés kiegyenlítésének eszméjéig igen soká nem tudták összhangba hozni. (*A nemzetközi bírászkodás.* 38. l.)

Meg kell jegyezni, hogy a nemzetközi bírászkodásnak a XIX. századot megelőző eredményei csak mint érdekes történeti adalékok jöhetnek figyelembe, a mai nemzetközi bírászkodásra azonban befolyást nem gyakoroltak.

A XIX. század folyamán a nemzetközi bírászkodás újabb hatalmas fejlődésnek indul. La Fontaine belga szenátor, akinek köszönhetjük az 1794—1900 közti időszak nemzetközi választott bírósági szerződéseinek gyűjteményes történetét, azt állítja, hogy a XIX. században a különböző államok 177 választott bíróságot létesítettek.

Hogy a nemzetközi bírászkodás a XIX. század folyamán oly erős fejlődésnek indult, igen nagy részben a békemozgalmaknak kell tulajdonítanunk. Főként a XIX. század második felében a nemzetközi választott bírászkodás eszméje nem mellékesen jelentkezik az állandó béke fenntartásáért foly-

tatott küzdelemben, hanem egészen önállóan tűzik ki cél gyanánt.

Békemozgalmakkal már a korábbi időkben is találkozunk, azonban csupán néhány, korát megelőző gondolkozóra korlátozottan. A francia forradalom és a napoleoni háborúk okozta szenvedésekre volt szükség, hogy a békemozgalmak szélesebb néprétegek lelkében gyökeret verjenek.

A pacifizmus az örök béke utáni törekvés, tehát utópia: mihelyt ideálja megvalósítására törekszik, kiegyenlíthetetlen ellentmondásokba keveredik, miként azt Moór Gyula a pacifizmus lényegét és jelentőségét tárgyaló *Zum ewigen Frieden* címmel 1930-ban megjelent művében megállapítja.

Jelentős esemény volt egy belga jogász, Rolin-Jacquemyns, kezdeményezésére 1873 szeptember 11-én Gand-ban az Institut de droit international alapítása, amely a nemzetközi jog továbbfejlesztését tűzte ki feladatul, és amely azóta maga körében egyesítve a világ legkiválóbb nemzetközi jogászeit, a nemzetközi bíraskodás eszméjének továbbfejlesztése tekintetében nagy érdemeket szerzett. Ugyancsak 1873-ban alakult meg amerikai ösztönzésre Brüsszelben az International Law Association.

Az Institut de Droit International legnagyobb érdeme, miként Lammasch *Die Lehre von der Schiedsgerichtsbarkeit in ihrem ganzen Umfange* című munkájában kiemelte, hogy világosan megmutatta, miként lehet a nemzetközi bíraskodást az államok souverainitásával összhangban megvalósítani. Ezáltal a nemzetközi bíraskodást a nemzetközi jog praktikusainak, a diplomatáknak járhatóvá tette s megmutatta a hágai békekonzferenciák felé vezető utat.

Igen jelentős eredménye e mozgalmaknak az Interparlamentáris Unio életrehívása, amelynek első tanácskozásait a párizsi vilákiállítás alkalmából 1889. júniusában tartották. Az állandó nemzetközi bíróság felállításának eszméjét kivált az Uniónak 1895-ben Brüsszelben tartott VI. konferenciája karolta fel. A VII. konferencia, amelyet az ezredévi ünnepélyek alkalmából Budapesten tartottak, Berzeviczy Albert indítványára egy állandó nemzetközi bíróság

felállítását előkészítő diplomáciai értekezlet összehívását sürgette.

Mint a békemozgalmakra jelentős esemény felemlítendő, hogy a dinamit feltalálója, a svéd Nobel Alfréd végrendeletében mintegy 31 millió svéd koronát kitevő vagyona kamatainak ötödrészét évente annak rendelte adományozni, aki a béke érdekében a legnagyobb szolgálatot tette.

A mult század végén a nemzetközi bíraskodás eszméje teljesen megérett volt már arra, hogy megkíséreljék az összes államokra kiterjedő, egyetemes megvalósítását. Szükségessé vált ez azért is, mert ekkor már oly nagy volt az egyes államok souverainitásának feszítőereje, hogy a nemzetközi rend és béke fenntartására rendkívül veszedelmes helyzet állt elő.

Ily körülmények közt ült össze Miklós cár kezdeményezésére 1899. május 18-án az első hágai békekonferencia. A nemzetközi bíraskodásra vonatkozó kérdések közül az általános kötelező nemzetközi bíraskodás kérdése, vagyis az ú. n. obligatorium és az állandó nemzetközi bíróság szervezése szerepelt a napirenden. Az obligatorium tervét még a bizottsági tárgyalás során elejtették, az állandó bíróság terve azonban valóra vált az Állandó Választott Bíróság (Cour Permanente d'Arbitrage) szervezésével. Az erre vonatkozó rendelkezéseket az első hágai békeegyezmény foglalja magában.

Az Állandó Választott Bíróság szervezete ugyan még igen kezdetleges, úgyhogy nem is tekinthető igazi bíróságnak, hanem csak a bírák jegyzékének, mégis nagy befolyása a nemzetközi bíraskodásra kétségtelen, mert az államok benne az egyik legfontosabb állami feladat, az igazságszolgáltatás útján létesítették egymásközt az egész világra szóló kapcsolatot.

A második hágai békekonferencia egybehívására irányuló mozgalom az Északamerikai Egyesült Államokból indult ki. Az eszme megvalósításának azonban az orosz-japán háború állott útjában. 1906-ban pedig az amerikai államok által tartott harmadik pánamerikai békekongresszus miatt kellett az összehívást elhalasztani, úgy hogy csak 1907. június

15-én ültek össze Hágában a Binnenhof lovagtermében a delegátusok.

A második hágai békeegyezmény az Állandó Választott Bíróságot majdnem változatlanul fenntartotta. Tárgyalásainak legkiemelkedőbb kérdése az obligatorium volt. Több javaslatot terjesztettek elő, de főként Németországnak akkori külpolitikai helyzetével indokolható magatartása folytán egyik sem vált valóra.

A konferencia azonban érezte azt is, hogy egy valóban állandó nemzetközi bíróságról kell gondoskodni, ezért annak megfelelő szervezését két irányban is törekedett sikeres megoldáshoz juttatni. Először is egyezményben állapotott meg egy nemzetközi tengeri zsákmánybíróság — *cour internationale des prises* — tárgyában. Másodsor tervezetet dolgozott ki s ajánlott elfogadásra az államoknak egy valóságos állandó nemzetközi bíróság — *cour de justice arbitrale* — kérdésében. Mind a kettő az igazság eszméjét akarta megvalósítani, az egyik háborúban, másik békében.

A zsákmánybíróság szervezése tárgyában kötött egyezmény megvalósítja az obligatoriumot, vagyis tengeri zsákmány esetében a kötelező nemzetközi bírászkodást. Az egyezmény szerint nemzetközi tengeri zsákmánybíróság általában véve fellebbviteli bíróság, melyhez a belföldi zsákmánybíróság ítéletének felülbíralása végett lehet fellebbvitellel élni. Ez az egyezmény önálló és állandó bíróságot szervezett, amelynek szervezete és hatásköre egészen független a peres felektől, akárcsak a belföldi rendes bíróságoké. Azonban a nemzetközi zsákmánybíróságról szóló egyezményt nem erősítették meg a hatalmak.

A második hágai békeértekezlet által a nemzetközi bírászkodás továbbfejlesztése érdekében tett másik lépés, a *Cour de justice arbitrale* tervezetének elkészítése volt, mely szintén közeledést jelentett az állami bírászkodás alapgonolatához abban, hogy a konkrét ügyben ítélni hivatott bíróság tagjai nem estek a felek választása alá. Azonban ez a terv sem vált valóra. Megdőlt azon, hogy az államok nem tudtak megegyezni a bíróságban való részvételükre nézve.

A második hágai békeértekezleten a nemzetközi viszályok békés elintézéséről létesített egyezményt az 1913. évi XLIII. t.-c. az ország törvényei közé iktatta. Minthogy ezt az egyezményt nem valamennyi állam cikkelyezte be, mely ratifikációját az első békeegyezményhez megadta, ezzel a törvénycikkkel az első hágai békeegyezményt is törvénybe kellett iktatni.

A világháború a Hágában megkezdett törekvéseket fejlődésükben megakasztotta.

A nemzetközi bíráskodás nagy magyar apostolát, Magyary Gézátt a világháború kitörése nem rendítette meg a nemzetközi bíráskodás jövője felől táplált hitében. A háború első évében, 1914. decemberben a budapesti kir. tudományegyetemen rendezett háborús előadások sorában *A béke-mozgalmak és a világháború* címmel tartott előadást. Megállapításai, ellenére az idők viharának, ma is helytállóak: «A háború is az emberi természet egyik megnyilatkozása, amelyet teljesen elhárítani alig lehet. A békemozgmak csak arra törekszenek, hogy a háború okai ritkábbak legyenek s minél kevésbbé kerüljön a sor háborúra. Céljuk tehát a békés megértés szellemét megteremteni s oly nemzetközi jogintézményeket létesíteni, amelyek a fegyveres mérkőzéseket lehetőleg elhárítják. Ezen jogintézmények közt legfontosabb a nemzetközi bíráskodás. Ha ezt sikerült megteremteni, akkor elérhető a békemozgmak legfőbb célja is, a fegyverkezés korlátozása.» (*Háborús előadások a budapesti kir. m. tudományegyetemen*, 1915. 41—57. l.)

A háború reánk nézve végzetes befejeztével Magyary is résztvett a béketárgyalások előkészítésében. A magyar külügyminisztérium nem egyszer fordult nagy szaktudásához. A magyar békeküldöttségnek a Nemzetek Szövetsége tárgyában 1920. február 12-én kelt nagyfontosságú jegyzéke Magyary munkája. E jegyzékben a magyar küldöttség hangsúlyozta, hogy a Nemzetek Szövetségének legfontosabb és legsürgősebb feladata egy Állandó Nemzetközi Bíróság életre-hívása, a magyar kormány foglalkozik az ezzel kapcsolatos kérdésekkel, és reméli, hogy a közeljövőben részletes javaslatokat terjeszthet elő e tárgyban. Egyébként a jegyzék a

Nemzetek Szövetsége egyességokmányának tervezetével szemben legfőbb ellenvetésként hozta fel, hogy az nem alapszik az államok egyenjogúságának elvén.

A nemzetközi bíraskodás továbbfejlődése tekintetében jelentős a három skandináv állam szerepe.

Még javában folyt a háború, amikor a három skandináv ország képviselői megbeszélést folytattak a semleges országok érdekeinek a béketárgyalásokon való megvédése és egy állandó nemzetközi bírósági tervezet elkészítése céljából.

A Nemzetek Szövetsége egyességokmányának előkészítése véget a békekonferencián külön bizottság alakult Wilson elnöktele alatt. A paktum tervezetét 1919. február 14-én hozták nyilvánosságra. A tervezetet a semleges államok nem találták kielégítőnek, mert abban nem érvényesül az államok egyenjogúságának elve. Mégis azt határozták, hogy belépnek a Nemzetek Szövetségébe, mert remélték, hogy ezáltal hozzájárulnak a Szövetség egészséges fejlődéséhez.

Az egyességokmány 14. cikke rendelkezik — függetlenül a hágai egyezményekkel szervezett Választott Bíróságtól, valamint a különös választott bíróságoktól, melyekre az államok ezentúl is szabadon bízhatják vitás ügyeik eldöntését — Állandó Nemzetközi Bíróság (Cour Permanente de Justice Internationale, röviden *Cour*) felállításáról.

A Nemzetek Szövetsége közgyűlésének első ülészakában az 1920. december 10-i ülésén némi módosítással elfogadta a Tanács által kiküldött tíztagú jogászbizottságnak a hágai békekonferenciák szellemében kidolgozott szabályzattervezetét és elrendelte, hogy a Szabályzat kötelező erejét megállapító jegyzőkönyvet megerősítés végett a szövetségi tagok elé kell terjeszteni.

Ügyszólván valamennyi művelt állam becikkelyezte ezt a jegyzőkönyvet, kivéve az Északamerikai Egyesült Államokat, Oroszországot és Mexikót. Magyarország megerősítő irata Genfben 1925. november 20. napján tétetett le, és a Bíróság szabályzatának elfogadása az 1926. évi I. t.-c.-be iktattatott.

A Szabályzatot előkészítő jogászbizottság a bíróságot kötelező hatállyal akarta felruházni, azonban a Tanács ezt

az állásfoglalást nem tette magáévá. A Közgyűlés közvetítő megoldást fogadott el, nevezetesen általában csak fakultatív hatáskört biztosít a Bíróságnak, egyúttal egy különleges jegyzőkönyv (Disposition facultative) aláírása útján módot nyújt azoknak az államoknak, amelyek azt kívánják, hogy a bíróság hatáskörét kötelezőnek ismerjék el a Szabályzat 36. cikkének második bekezdésében meghatározott jogi természetű vitás kérdések eldöntésénél. Ezek a vitás kérdések a következők :

1. valamely nemzetközi szerződés értelmezése ;
2. a nemzetközi jog bármely kérdése ;
3. bármely ténynek megállapítása, amely ha bebizonyul, valamely nemzetközi kötelezettség megsértését jelentené ;
4. a jóvátétel módja vagy terjedelme, amely valamely nemzetközi kötelezettség megszegése esetében teljesítendő volna.

A kötelező hatáskör elfogadására vonatkozó nyilatkozatot egyszerűen és fenntartás nélkül, vagy több vagy bizonyos taggal szemben a viszonzosság kikötése ellenében, vagy végül bizonyos határidőre lehet megtenni.

Eddig 42 állam fogadta el a kötelező hatáskört.

A magyar kormány 1928. szeptember 14-én járult hozzá az Állandó Nemzetközi Bíróság szabályzatának 36. cikke értelmében a kötelező bíraskodás igénybevételéhez. Ezáltal a magyar nemzet ismét tanujelét adta annak, hogy átérzi a nemzetközi bíraskodás fontosságát és hivatottságát államok közti jogviták elintézésére és a maga részéről a gyakorlatban is aláveti magát a nemzetközi életben mind nagyobb jelentőségre emelkedő jogelvnek. A megerősítő okiratot a genfi magyar miniszterrezidens 1929. augusztus 13-án tette le a Nemzetek Szövetsége főtitkárságánál.

A magyar kormánynak ez az intézkedése az 1929. évi XXXVIII. t.-c.-ben jóváhagyást nyert. E törvény 1. §-a a következőkép hangzik :

« Jóváhagyatik a m. kir. kormánynak az az intézkedése, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság kötelező igénybevételét kimondó okmányának Genfben, 1928. évi szeptember hó 14. napján történt aláírásával az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélezését, az 1926 : I. törvénycikkbe iktatott Szabályzat

36. cikke második bekezdésének megfelelően, jogérvényesen s minden külön egyezmény nélkül, mindazon Nemzetek Szövetsége-beli tagokkal vagy oly államokkal szemben, amelyek ugyanazt a kötelezettséget vállalják, vagyis a viszonyosság kikötése ellenében a nyilatkozatra vonatkozó megerősítő okirat letételétől számított 5 évi időtartamra, Magyarország nevében kötelezőnek ismerte el.»

A «Disposition facultative» elnevezésű okmánynak az elfogadása azt jelenti, hogy az ahhoz hozzájárult államok az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélkezését az ügyek bizonyos csoportjaira nézve mindazokkal a Nemzetek Szövetsége-beli tagokkal vagy oly államokkal szemben, amelyek ugyanazt a kötelezettséget vállalják, általában is kötelezőnek ismerik el, tehát ezekkel a tagokkal vagy államokkal szemben a Bíróság már akkor is eljár, ha csak az egyik fél fordul hozzá, vagyis ezekben az esetekben a Bíróság illetékességét nem kell a konkrét eset alkalmával kötött külön szerződéssel megállapítani. (Miniszteri indokolás.)

Foglalkozni kell ezek után a legfontosabb kérdések egyikével a nemzetközi jogban: kinek van perképesége a nemzetközi bíraskodásban? Vagyis ki fordulhat a nemzetközi bírósághoz: vajjon csak az állam, vagy pedig magánosok is? Ez a kérdés szóba került a második hágai békekonferencián is a nemzetközi tengeri zsákmánybíróságra vonatkozó egyezmény tárgyalásánál. A kérdés hosszas megfontolás tárgya volt, míg azt határozták el, hogy ez a jog nemcsak a semleges államot illeti meg, hanem annak állampolgárait is, illetőleg a hadviselő ellenséges állam érdekelt állampolgárait. A semleges állam is felléphet saját alattvalói helyett.

A béketárgyalások befejezte után 1920. februárjában Hágában a skandináv államok, Németalföld és Svájc kormányképviselői közös tervezetet készítettek az Állandó Nemzetközi Bíróságról. A tárgyalások során Németalföld képviselője azt javasolta, hogy a Cour-t tegyék hozzáférhetővé a magánosok részére is, miként azt a második hágai békekonferencián a nemzetközi zsákmánybíróság tekintetében tervezték.

Ezt a javaslatot azonban nem fogadták el, és az öt állam tervezetének 20. §-át a következőképpen szövegezték:

«Az Állandó Nemzetközi Bíróság nyitva áll a Nemzetek Szövetségének tagjai, úgyszintén más államok előtt. A Bíróság csak államok közti jogvitában illetékes az eljárásra. Azonban az államok felléphetnek a Bíróság előtt állampolgáraiknak más államok ellen támasztott igényének érvényesítése végett.»

A tizes jogászbizottság előtt is hosszas vitára adott alkalmat a magánosok nemzetközi perképeségének kérdése. Loder és Lapradelle a magánosok részére is akartak perképeséget biztosítani a Cour előtt. A többség azonban más véleményen volt és így a Szabályzat 34. § cikke a következő szövegezést nyert: «Csak államok vagy a Nemzetek Szövetségének tagjai léphetnek fel a Bíróság előtt.» A Cour gyakorlatában elfogadta azt az alapvető elvet, amely megfelel az öt semleges állam által elfogadott tervezetnek, hogy t. i. az a körülmény, hogy valamely állam által érvényesített érdekek magánjogi természetűek, nem szolgálhat hatáskörhiány okául. Legjobb példa erre a Cour gyakorlatából a Mavrommatis eset.

Magyary már 1918-ban a nemzetközi bíraskodásról megjelent magyar munkájában foglalkozott az ú. n. másodlagos nemzetközi bíraskodással, vagyis olyan nemzetközi bíróságokkal, amelyek előtt nem államok állanak egymással szemben felekként, hanem amelyek különböző államok polgárai, vagy egyik állam és a másik állam polgárai közötti jogvitákat lennének hivatva kiegyenlíteni. Ez a gondolat valósult meg a békeszerződések által életrehívott vegyes döntőbíróságokban.

A nemzetközi bíraskodás fejlődésének még egy irányáról kell megemlékeznünk. Ez az a törekvés, mely a perorvoslás megengedésére irányul a nemzetközi bíraskodásban bizonyos kivételes esetekben és erre alkalmas fellebbezési fórumról való gondoskodás.

Magyary németnyelvű munkájában (*Die internationale Schiedsgerichtsbarkeit im Völkerbunde*) a fejlődésnek azon irányát jósolja meg, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság mint fellebbezési fórum fog működni.

Ez a gondolata valóra vált. Az 1930. évi hágai és párizsi

egyezményekben a vegyes döntőbíróságoktól az Állandó Bírósághoz való fellebbezés már bizonyos körben elismerésre talált.

E rendelkezés a nemzetközi bíraskodás történetében korszakalkotó jelentőségű.

Ebben a hatáskörben a Cour első ízben a budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem által a magyar-csehszlovák vegyes döntőbíróság előtt a csehszlovák állam ellen folyamatba tett perben határozott. Ez a döntés a magyar igazság győzelmét jelenti. A Cour múlt évi december 15-én hozott ítéletében a cseh nemzeti bíró szavazatát leszámítva egyhangúlag akként döntött, hogy a csehszlovák kormány a Pázmány Péter Tudományegyetemnek mindazokat az ingatlanokat visszaadni köteles, amelyeket követel és pedig mindennemű kisajátítási, kényszerkezelési vagy zárlati rendelkezéstől mentesen és abban az állapotban, amelyben azok a szóbanlevő rendszabályok alkalmazása előtt voltak.

Ritka gondolat ragadta meg annyira az emberi lelkeket, mint az igazság eszméjének érvényesítése a nemzetközi viszonylatokban. Mégis alig akadt probléma, amely oly lassan haladna a fejlődés útján, mint éppen a nemzetközi bíraskodás.

Különösen a kisebb nemzetek szempontjából nagy jelentőségű a Cour. Istenben boldogult Apponyi Albert utolsó előadásában, amelyet a múlt évi január 28-án Bécsben tartott, mondotta: «Befejezésül higgadt megfontolással vizsgálva a Nemzetek Szövetsége fejlődését, nem lehet tagadni, hogy szervezeti hibáinak kiküszöbölése végett sokat tettek, és határozott eredményekre lehet reámutatni. A Nemzetek Szövetsége megalkotta a Hágai Állandó Nemzetközi Bíróságot és az ott uralkodó légkörnek köszönhető, hogy úgyszólván valamennyi állam szerződési kötelezettséget vállalt, hogy jogvitáit ezen bíróság, vagy egy választott bíróság elé viszi.»

POLGÁR IMRE.

ÍNDIA VILÁGOSSÁGA.

Mahatma Gandhi.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

Az angol-indiai kormány belátva tehetetlenségét, Lord Irwin Gandhival megegyezést kötött, azzal a feltétellel, hogyv beszünteti ideiglenesen a szatjagrahát és a Congress elküld-
heti képviselőt az új kerekasztal-konferenciára. Ez a meg-
egyezés magában foglalta a politikai bűnösök amnesztiáját
is. Tagadhatatlan, hogy a Congress meghívása Londonban
győzelmet jelentett. Az a nemzeti tanács, amely nem kine-
vezésen, hanem a városokban, de főképpen a falvakban
működő nemzeti bizottságok választása révén alakult meg,
végre elismerést nyert az uralkodó kormány részéről. Ez az
elismerés a demokrácia diadala volt a központi autokráciával
szemben. India népe is győzelemre juttatta az elveket,
amelyek Európában a «népfelség» jelszava alatt oly sok
üdvös reformot és sok kinövést is hoztak a közéletbe. A
Congress szónoklatain megérik, hogy Európa és Amerika s
alkotmányjogi harcait és elveit ismerik s azok megvalósítá-
sára törekszenek.

A Congress Gandhit küldte ki, hogy egyedül képviselje
az «indiai népet» a londoni második kerekasztal-konferencián
az angol parlamenttel és azokkal az indus politikusokkal
szemben, akiket az indiai kormány az egyes indiai felekezetek,
népelemek és osztályok képviseletével megbízott. Ezek a
képviselek a mohamedán, a szikh, az indiai keresztények, a
párszik, az anglo-indián félvérek, az angolok és a páriák
érdekeit voltak hivatva védeni. Gandhi a Congress meg-
bízásából az egységes indiai nép föltevését tartotta szem

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi i-
677., 678. és 679. számában.

előtt és küzdött az ellen, hogy Indiának alkotóelemeire való bontásával az egyes érdekeket egymás ellen lehessen kijátszani. Az angol kormány a tanácskozások alapjául a történelmi Indiát tette meg, amelynek képviselőit Indiában játszott szerepük szerint nevezte ki, a Congress viszont, mint forradalmi testület, kifogásolta ezt a módszert és csak saját magát tartotta hivatottnak India «néma éhező milliói» képviselőtére. Gandhi minden alkalommal hangsúlyozta ezt az álláspontot, amely egyenesen az emberi szív rokonszenvére hivatkozik és kitűnő propaganda-eszköznek bizonyult, de a brit álláspont az új alkotmány tervezésében sokkal tárgyilagosabb és méltányosabb, mert minden fennálló érdeket kímélni szándékszik. A türelmetlen nagy tömegek, amelyek inkább a pillanatnyi sikerek büvkörében élnek ki vágyaikat, a brit álláspontot rideg és reakciós kijátszási kísérletnek vették. Indiai propagandájukban ezzel a beállítással siker is érték el. A brit javaslat az volt, hogy a tartományok önálló törvényhatóságokat kapjanak szabadelvű választójog alapján és ezek a törvényhatóságok a bennszülött államokkal együtt képviselve legyenek egy szövetségi központi, két kamarás birodalmi gyűlésben. Az államszövetség keresztülvitele nem történhet önkényesen, hiszen a bennszülött államok hozzájárulásától és azok törvényhatóságainak a brit-indiai tartományok szervezetével történő fokozatos egyenlősítésétől függ, ezért az új alkotmány a tartományi törvényhatóságok beiktatása után átmeneti időt vesz tervbe, amely idő alatt a tartományok átszervezésének pénzügyi nehézségével is meg lehet küzdeni. Ez alatt az átmeneti idő alatt az egyes tárcák, amelyek hatásköre eddig is a kormány részére volt fenntartva, átmenetileg is ily módon kezeltetnek, de azzal az ígérettel, hogy az indiai kormány teljes felelősséggel fogja ügyeiket intézni. A brit kormány által kiadott alkotmánytervezet, amely mint «White Paper» látott napvilágot, szolgált a tárgyalások alapjául, de hiába hangsúlyozta R. MacDonald miniszterelnök, hogy a második kerekasztal-konferencián most már az egész India, a Congress is beleértve, képviselve van, Indiában nem bíztak a konferencia sikerében. A bennszülött államok bizonyos feltételeket kötöttek ki az

államszövetségbe való belépésre, Brit-India pedig ezeknek a feltételeknek teljesítését elodázásnak tekintette és félt, hogy a kormány hatáskörének fenntartott tárcák mindaddig nem szabadulnak fel, míg az államszövetség létre nem jön. Fontos kérdés volt az indiai hadseregnek és a pénzügynek indiai kezekbe való átadása. Ebben az angolok nem értettek egyet a vérmes reményű indusokkal, akik a dominium-statust csak a pénzügy és a hadsereg felett való feltétlen rendelkezéssel tudták elképzelni. Az angol álláspont ezzel szemben az volt, hogy a tisztikarban az indusok számát fokozatosan növelik és fokozatosan vonják ki a brit katonákat Indiából. Mindaddig azonban a tartományok kormányzói rendeletekkel kormányozhatnak. A pénzügyet ugyan indiai ellenőrzés alá helyeznék, de annyi kikötéssel körülbástyázva, hogy elvesztene hatályát, és az indiai pénzügyminiszter a teljes költségvetésnek csak mintegy 20 %-a felett gyakorolhatja ellenőrzést. A posta és távirda ellenőrzésén kívül alig jut valami fontos ügyosztály az indiai törvényhatóságok kezébe. Az anglikán egyház költségeit továbbra is az indiai adókból fedeznék. A magasabb közigazgatási, katonai és rendőri tisztviselőket a londoni India-államtitkár (Secretary of State for India) nevezi ki és ilyképpen ki vannak vonva a tartományi törvényhatóságok ellenőrzése alól. Az indiai alkirály az indiai császári király képviseletében közvetlenül érintkezik a bennszülött fejedelmekkel. Hatásköre úgyszólván korlátlan, mert még az államtanácsainak határozatait is keresztülhúzhatja, ha azok a brit birodalom érdekében lévőknek találja. A központi, vagyis a tartományi törvényhatóságok bizonyos javaslatok tárgyalásához előzetes jóváhagyását voltak kénytelenek elnyerni és vétőt gyakorolhattak határozataikkal szemben. Az új alkotmánytervezet szerint az alkirály egy hármastanáccsal a hadi ügy, a külügy és az egyházi ügyek végrehajtó közege lesz. A többi tárca a központi szövetségi törvényhatóságnak felelős miniszterek kezébe kerül. Ezáltal a végrehajtó hatalom továbbra is magán hordja a felelősség és a hivatalnoklányegyeduralom kettős jellegét, amely a Montagu-Chelmsford reformok dyarchiájában annyi súrlódásra és az indiai érdekek elgáncsolására adott alkalmat.

IV.

Gandhi szenvedélyekkel és politikai várakozásokkal telített légkörben indult Anglia felé a «fekete vizeken». Az indiai szabadságért folytatott küzdelme és a mai kor erőszakosságától annyira eltérő módszere kiemelte a mindennapi politikai nagyságok közül. Európa és Ázsia népe vagy emberfeletti erőkkkel felruházott aszkétának, vagy furcsaságnak nézte a vézna és az indiai *dhoti*ba burkolt szabadságapostolt. A hajón harmadik osztályon utazott, ezzel is bizonyítani akarta, hogy a szegények képviselője. Mikor ügyvédi pályáját elkezdte Dél-Afrikában, a vasúton elsőosztályú jegyet váltott és kényelmetlennek, talán megalázónak tekintette volna a harmadik osztályú fülke használatát; azóta tisztult lelkiismerete. Indiában a bennszülöttek sokkal otthonosabbnak érzetik magukat a harmadik vagy negyedik osztályon, mert rendszeresen maguk főznek, aztán mosakodnak és a párnázott I. és II. osztályú fülkét összelocsolják vizes edényeikkel. A puritánság külső nyilvánulása Gandhinál nem volt póz, de nem is volt áldozat: ez természetes életforma minden rendes indus számára, aki Indiában nem él bársonyszékek és perzsa szőnyegek között, amelyek a trópikusban elviselhetetlenek.

Adenben a párszik és hinduk kisdud csoportja fogadta, Egyiptomban és Marseilles-ben, ahol hajója néhány órát vesztegelt, óriás tömeg ünnepelte India fáklyáját. Egyiptom ellenzéki érzelmű írói felkeresték Gandhit a hajón és elpanaszolták sérelmeiket Egyiptom királya és egyiptomi kormánya részéről. Az elnyomást, amelyet az egyiptomi kormány politikai okoknál fogva alkalmaz az elégedetlen szocialistákkal és radikális nacionalistákkal szemben, úgy tüntették fel, mintha Angliától származnék, így az indus congressisták magukat is áltathatták azzal, hogy csak *idegen* hatalom képviseli a zsarnokságot. A szabadság eszméje ilyenképpen a nemzeti és faji ellentét kidomborításával nyeri azt a meghatározást, amely a nép előtt megfelelő propaganda-eszközzé válik.

Londonban az East-End szegény negyedében szállt meg egy angol barátja házában. Megnyerő modora és közvetlensége csakhamar meghódította a gyermekek szívét, akik *Uncle*

Gandhiban a szegények és a kicsinyek barátját és játszótársát találták meg. A faji korlát leomlott. Azok az emberek és gyermekek, akiknek az útca porában, a londoni *slum* nyomorában határolták körül az életről való fogalmukat, a brit imperiumban épp olyan páriák voltak, mint Gandhisi «néma, éhező milliói». De ezek számára nem szállt még sikra apostol, ezek saját kormányuk alatt sínylődtek. Gandhi boycottja a lancashire-i munkások egy részét súlyosan károsította; mikor meglátogatta a gyártelepet, a munkások mégis szeretettel fogadták. A munkanélkülieket azzal vigasztalta, hogy segélyük 70 shilling, holott az átlagos indiai jövedelem 7 sh. és 6 penny havonta. Angliában — úgymond — 3 millió munkanélküli van, Indiában 100 millió. Ezért munkát kell adni az indiai népnek, azaz vissza kell adni azt a munkát, amelyet az európai gyárüzem elvett tőlük. Gandhi érvelését a szövőmunkások megértéssel fogadták.

A kerekasztal-konferencián Gandhi hajthatatlan meggyőződését és a Congressnek tett ígéretét hűségesen megőrizte. Álláspontja mindvégig békés, de radikális maradt. India új alkotmányának létrehozásában kizárólag a nyomorgó indus nép érdeke lehet döntő, tekintet nélkül az angol kapitalizmus és az azt támogató indiai középosztály érdekére. Első beszédében kiemelte, hogy az indiai Congress az egyetlen politikai testület, amely egész Indiát képviseli, a fejedelmek ügyeibe nem avatkozik. A Congress a karachii ülés (1930 telén) óta a teljes függetlenség álláspontját tette magáévá, teljes ellenőrzést akar nyerni a hadügy, külügy és pénzügy felett. India — úgymond Gandhi — hajlandó együttműködni a brit birodalommal, de csak mint egyenjogú fél, amely bármikor felmondhatja az együttműködést. Ez az egyenjogosítás biztosítéka lesz a brit birodalom belső békéjének. Az új alkotmány megbeszélésénél számadást kell végezni, hogy India népét kárpótolják azokért a veszteségekért, amelyek a brit fennhatóságtól származtak.

A központi szövetségi kormány felelősséggel fog tartozni egy általános választójog alapján összeülő nemzetgyűlésnek. Gandhi nem kívánja a vagyoni censust, sőt az írásolvasáshoz sem akarja kötni a szavazást. A nőket politikai-

lag teljesen fel akarja szabadítani; s nem kívánja az indiai felsőházat.

A legfontosabb kérdés az indiai kisebbségek választási kerületei voltak. A mohamedánok félve a hindu többség uralmától, mohamedán szavazókerületek létesítésével akarták érdekeiket biztosítani. Ugyancsak hasonló védelmet követeltek a szikhek és a páriák. A Congress, amely elvben az egységes «dolgozó» Indiát akarja politikai tényezővé emelni, nem hajlandó külön felekezeti képviselőt elismerni, és ezért ellenzi a mohamedán vagy szikh külön választókerületeket. Gandhi maga hevesen kikelt Dr. Ambedhkar, a páriák kerekasztalbeli képviselőjének követelése ellen, hogy külön választókerülettel biztosítsák az ő érdekeiket. «A pária-osztály szégyene India társadalmának, — mondja — ennek az osztálynak el kell tűnnie. Külön választókerület és külön képviselő csak fenntartja és erősíti ennek az osztálynak az elnyomottságát.» Nem kívánja a földesurak, sem az európai kolónia külön választókerületeit. A független India demokratikus egyenlőségért harcol és megkívánja, hogy az európai éppen oly körülmények között éljen Indiában, mint a bennszülött.

Bármennyire jogosnak látszik ez a követelés, nem méltányos az európaival szemben, aki csak nagy költséggel képes az indiai klíma viszontagságainak ellenállni. A bennszülöttel való jövedelmi egyenrangúsítás az európaít kizorítaná az indiai versenyből.

A mai indiai rendszerben a kormány a választott képviselők mellé hivatalból kinevez egy bizonyos számút, hogy a többséget biztosítsa magának. Ilyen kinevezett képviselők ellen Gandhi határozottan tiltakozott, kivéve, ha olyan egyének maradnak ki a képviselőtestületből, akiknek az összlakosság érdekében a parlamentben kellene ülni, akkor a választók mulasztásának jóvátételére hivatalból nevezhetők ki a künnrekedtek. Csak olyan becsületes lélek, mint Gandhi, kívánhatja ennek a kétélű fegyvernek az alkalmazását.

A brit kormány a kisebbségek kérdésének elintézésétől tette függővé a kerekasztal-konferencia sikerét. Mint ahogy az új indiai alkotmányt csak az államszövetség létrejötte

után kívánta életbe léptetni, úgy a tartományi törvényhatóságok szervezése is a felekezeti kérdés megoldásán múlt. Ez az álláspont keresztelte a Congress terveit. Gandhi hajlandó volt az alkotmánytervezetbe a kisebbségek védelmére általános biztosítékokat vétetni fel, a brit politikusok azonban, akik gyakorlati emberek lévén, jól tudták, hogy általános kikötések nem oldanak meg problémákat, ezért a kisebbségi kérdést nem bízták a Congress optimisztikus elodázására, hanem napirenden tartották. Ez megghiúsította a kerekasztal-konferencia sikerét.

A kerekasztal-konferencián Gandhi nyomatékosan kiemelte, hogy a Congress vetélytársa az indiai kormánynak és azon van, hogy idővel a kormány helyébe lépjen. Az indiai nemzeti öntudatot senki sem fejezhette ki méltóbban, mint az az ember, aki testi sanyargatással, szellemi elmélyedéssel egy megdönthetetlen meggyőződést teremtett magának, amely felülemelte földi intézményeken, méltóságokon és rettenthetetlenül bátorrá tette. Az a rendíthetetlen hit az isteni igazságban, az Istenben való elmélyedés, amelyet Gandhi vezérelvévé tett, elhárított tőle félelmet és emberi vágyakat. Életmódja és életfelfogása egy egészen más világból valónak tűnik fel, aszkezesével távol áll a mi világunk törtető, kicsinyes hajszájától, de mint kívülálló tárgyilagosabban szemléli a világot, történeti csökevényeit, múlandó értékeit és azokat a hiú ábrándjait, amelyekben ő nem részes. Mikor a Buckinghampalota lépcsőházában szandálos lábával feltopogott a gárda tisztelgő sorfala között, nem dobogott szíve a büszkeségtől, örömtől, hiúságtól; Anglia királya, India császára elé úgy járult, mint a Maya-illusio elmúló játékához egy az örök változatlan világszemlemben elmerült testetlen lélek. Az elvonatkozásnak ez az ereje mindenkit meghat és megrendít. Az emberi sorsnak egy magasabb erkölcsi rend szempontjából való vizsgálata Gandhit megtisztította a földi élet szűk korlátaiba szorított anyagi elképzeléstől. Amidőn a vallás élménnyé vált, nem theológia többé, hanem az egyetlen örök valóság, a minden anyagot leigázó kozmikus élet, amely azonos erővel lüktet a világ minden tüneményében. Ez a vallásos átélés emelte fel a kereszténység szentjeit a martyrium

magaslatára, ez adta nekik azt az isteni erőt, amely előtt néma tisztelettel hajlunk meg mi gyarló emberek. Ez a vallásos átélés adta Gandhinak is azt az erőt, hogy maga leszámolva egyéni életével, mások életének útjait egyengesse abban a küzdelemben, amelyet az anyag parancsszavára gyakran egymás ellen kell folytatnunk. Mint az anya saját testével táplálja gyermekét, úgy áldozza fel saját magára vonatkoztatott idealismusát, hogy népének jólétet és szabadságot biztosítson. Buddha elfordul az élettől és mások számára sem hirdeti az élet örömeit, amelyekben csak csalódást és szenvedést lát. Gandhi csak a maga életétől fordul el, hogy mások számára életet teremtsen. Ez az ő praktikus idealismusa. Ezért tud oly félelem nélkül harcolni a földi élet porondján mások boldogságáért és mások méltányos ember céljaiért. E nemes célért lesz politikus és diplomata, aki, bár élete a sivatag aszkezise, londoni konferenciákon megütközik az angol parlamenti pártok vezéreivel, tárgyal, vitatkozik, alkotmányjogi formulákat szövegez, izgat és kölcsönös megállapodásokat köt.

Gandhi a Congress nevében kijelenti, hogy India csak saját magában bíz, és az indiai közigazgatási törvényszékek felállítását követeli. Ezekre a törvényszékeken nem kellene a brit-indiai bírák magas tiszteletdíját fizetni. Gandhi egy pillanatig sem hiszi, hogy a magas bírói fizetések az igazságszolgáltatás tisztaságát biztosítják. Az ő puritánsága érthetetlennek tartja a kapzsiságot és a megvesztegethetőséget.

A Congress a kerekasztal-konferencián éles ellentétbe került a brit állásponttal a hadsereg kérdésében. Az indiai hadsereg zsoldos bennszülöttekből áll, angol és kis részben indiai tisztek vezénylete alatt. Ezenkívül bizonyos helyeken angol ezredek állomásoznak. India sebezhető helye az északnyugati határ, amelyen keresztül törtek be India hódítói. Az angolok a belviszály és külső ellenség ellen erős hadsereg fenntartását vélik szükségesnek. Gandhi és a Congress viszont kárhoztatják ezt a felesleges költséget és nem hajlandók elhinni, hogy India saját maga ne tudná megvédeni magát. «A gurkhák, — mondja Gandhi — a radsputok, akik száz thermopylaei szorost védtek harcaikban, nem szorulnak ide-

gen gyámkodásra. Ha a felekezeti kérdésben megegyezésre jutunk, nem lesz többé hindu, mohamedán és szikh érdek Indiában, csak egységes indiai érdek. Addig, ameddig Anglia uralkodik helyettünk, nem merünk egymásban bízni.» India két század óta nem látott háborút, a béke apostola pedig a brit hadsereg védelme alatt hirdeti nemes tanait. Európa, amely állandóan háborús feszültségben él, ennek a feszültségnek a lelkeségével óvja érdekeit. A bizakodás egymaga még nem hárította el egyetlen néptől sem az ellenség hódító seregét.

Még sokkal radikálisabb álláspontot foglalt el Gandhi a külügyek terén, amelyeket teljes mértékben az indiai nemzetgyűlés hatáskörébe kívánt utalni. «Mi magunk vagyunk hivatva, — mondta — hogy az afgánokkal, a japánokkal és a brit dominiumokkal közvetlenül tárgyaljunk.» Ő a méltányosság szellemében egyenlő elbánásban kíván részesíteni minden jogosult igényt — akár indiai, akár európai az. Különösen súlyosan érintené az indiai álláspont érvényesülése az európai tőkét. Gandhi és a Congress felülbírálás alá akarja bocsátani az indiai államadósságokat. Azokat a vállalkozásokat, amelyek a multban súlyos terheket róttak az indiai adófizetőkre, mint a kínai, az afgán háború, és amelyeket a Congress nem tekint indiai érdeknek, hanem a brit birodalom érdekében törtéteknek, töröltetni kívánja az indiai államadósságok sorából. Az indiai törvényhozás a jövőben csak az adózó és koldusszegény indusok érdekét kívánja képviselni és e tekintetben nem lehet különbséget tenni európai és bennszülött között. Minden brit-indiai alattvaló egyformán köteles a terheket hordozni. Az érdekképviseltek, mint pl. a földbirtokosok és nagy állami földbérlők ezentúl nagyobb mértékben legyenek alávetve az állami terheknek, mint ahogy ez a multban történt. Ne találjon védelmet semmiféle érdek, amely ellentétben áll a nemzet érdekével. Ezekből a követelésekből a nemzeti szocializmus hangja cseng ki, amely le akar számolni egy idegen kapitalisztikus rendszer érdekével. «Feltéve, hogy a nemzeti kormánynak — mondja Gandhi — járvány esetén kórházakra lenne szüksége, bizonyára képtelen lesz azokat felépíteni, de itt van ez a «fehér elefánt» Delhiben, a kormány pompás épületei, ezeket fogjuk kórhá-

zaknak átalakítani, oda fogjuk elhelyezni betegeinket, mert meg vagyok győződve, hogy ellentétben állnak az indiai nemzet érdekeivel. Ezek az épületek nem India milliói, hanem a gazdag emberek kedvtelését és pompaszeretetét képviselik. Ha a nemzeti kormány úgy fogja találni, hogy azok szükségtelenek, akkor ki fogja azokat sajátítani, minden ellenszolgáltatás nélkül. Ezért nem érdekek biztonsági záradékát kívánjuk, hanem a népnek felelős szabad indiai kormányt. Ennek a kormánynak adassék meg az a jog és hatalom, hogy India fő ipari üzemeit ellenőrzése alá helyezze. Követeljük, hogy India parti hajózását indiai tőkeérdekeltség bonyolítsa le és hogy megvédjék a nagy angol hajóstársaságok versenyétől. Az indiai Federal Court, mint legfőbb törvényszék, legyen hivatva megvizsgálni minden jogigényt fajra, színre és felekezetre való tekintet nélkül. A Congress, hangsúlyozza Gandhi, a munkást képviseli elsősorban, de a földbirtokos- és hivatalnok-osztályt, a mohamedánokat és hindukat egyformán képviseli a tőke túlkapásai ellen. Ezért tiltakozik India lakosságának csoportokra való felosztása ellen a választási küzdelemben; az az európai, aki jelölteti magát, nyerje meg az összes választók bizalmát, ne csak európai társaira támaszkodjék. Nem engedhető meg, hogy az európaiaknak, vagy bármely más nép, faj vagy felekezeti csoportnak külön érdekképviselése legyen.» Ebben a pontban a Congress egyenlősítő törekvései veszélyeztetik az európaiak életszínvonalát, amely átlag a bennszülött jövedelmének tízszeresét emészti fel; de ami fényűzésnek tűnik föl az indusnak, életszükséglet az európainak Indiában. Azok az európaiak, akik nem éltek Indiában, nem tudják az európaiak életszükségleteit Indiában kellőképpen értékelni, jövedelmüket túlságosan magasnak tartják és ezért az indiai nyomor mellett az európai életmódot dőzsölésnek minősítik.

A Congress egyik régi sérelme, a rupiának az angol font-hoz való kötöttsége és ennek az indusokra nézve káros volta is szóba került a konferencián és Gandhi erélyesen követelte a rupia árfolyamának leszállítását, hogy a termelő — és ez India lakosságának nagy tömege — versenyképes maradjon a külföldi valutákkal és az angol shillinggel szemben.

Gandhi bátor, határozott és világos előadási módja, egyszerű, keresetlen formákban nyilvánuló ékesszólása nem tévesztette el hatását sem a konferencia tagjaira, sem az újságolvasó nagyközönségre. Az angol politika azonban, amely éppen a kerekasztal-konferencia idején, a gazdasági válság következtében, új nemzeti koalíciós kormányt állított az ország élére a munkáspárti Mac-Donald elnöklete alatt, nem tehetette magáévá Gandhi érveit. Az angol kormány a parlamentnek és az angol népnek felelős az indiai ügyek vezetéséért. Angol tőke és angol tekintély forog kockán Indiában, ha a Congress radikális reformtörekvései minden vonalon győzelmet aratnak. Az indus nacionalisták nem is titkolták, hogy India angol hagyományait gyökerestől fel akarják forgatni. A hadseregnek és a pénzügynek indiai felelősség alá való helyezése, de különösen az angol hadsereg kivonása Indiából olyan bizonytalan helyzetet teremtene, amely veszedelmesen hasonlít a mi szomorú sorsunknak «Nem akarok katonát látni» időszakára. Az indus nacionalista mozgalom elsősorban politikai harc, amelyben Angliának kötelessége a fehér ember szerzett jogait és érdekét megvédelmezni. Ebben a harcban az igazság és a jog nemcsak az indus oldalon van. A kerekasztal-konferencia és az angol kormány álláspontja a meglévő helyzetet méltányos reformok megvalósításával akarta fenntartani; a Congress gyökeres változásra és a történelmi helyzet teljes felborítására törekedett. Ezért nem juthatott a kerekasztal-konferencia megegyezésre. Gandhi többször kifogásolta, hogy a konferencia tagjai nem képviselik India lakosságát, ellenben a Congress igen.

«Tudom, — mondta — hogy nem kapom meg azt, amit várunk, tudom, hogy, ha hazamegyek, fel kell hívnom Indiát a szenvedések útjára. Azért vettem részt ebben a vitában, hogy a világ előtt tisztázzam az indus nép helyzetét. Meg vagyok győződve, hogy a tartományok önkormányzata nem lehet teljes mindaddig, amíg a központi, a tartományi törvényhatóságokból választott szövetségi nemzetgyűlés nem rendelkezik teljes felelősséggel, vagy a szövetségi nemzetgyűlés nem kénytelen a tartományi törvényhatóságok határozatait magáévá tenni. De tudom, — folytatta — ez a konferencia nem ilyen gyenge központi nemzetgyűlést képzel el, hanem olyant, amely megbénítja a tartományok akaratát, és amely továbbra is idegen hatalom érdekét fogja szem előtt tartani. Ez ellen a gondolat ellen

küzdeni akarok, küzdeni fogunk szenvedéssel. A világ szívéhez szólunk, amelyet a szenvedés meg fog indítani. Ismét százezren fognak a börtön rideg falai közé vonulni és testi szenvedéseiket a lelkiek tisztesen felül fogják múlni. Hiába fogják felvonulásunkat botokkal szétverni, hiába próbál a kormány szükségrendeletekkel kormányozni, 350 milliónyi nemzet akaratát nem tudja megtörni.»

Gandhi emberileg a legmagasabbra emelkedik, ha a szív hangján szólal meg, ha ezt a tehetetlenek érdekében felbuzgó érzést választja fegyveréül. Ekkor szinte elnémul bennünk a tények hangja, amely más érzések és a fizikai világ erejét is érvényre juttatja.

Hazafelé meglátogatta Romain Rolland francia író, aki irányának nemességével fordította a világ szemét Gandhira. Azután felkereste Mussolinit, Olaszország diktátorát. A két férfi találkozásakor két világrész állt egymással szemben: Ázsia alaktalan álmodozása a megfoghatatlan lélek keresésében és Európa céltudatos harca a szellem kemény fegyvereivel. A Vaticanban felsóhajt: «Mit adtam volna, ha meghajthattam volna fejemet a keresztre feszített Krisztus élő képmása előtt. Csak erőszakkal téphettem ki magamat ennek a ma is élő tragédiának színteréről. Ott láttam, hogy egyének és nemzetek csak a Kereszt agóniája által válhatnak erőssé. Az örömet nem másokon tett sebek szerzik, hanem az a fájdalom, amelyet önként viselünk el».

Ez a vallásos hang és ez a buzgó emberi érzés túl fogja élni mindazokat a politikai változásokat és zavarokat, amelyek India földjét megrázkódtatják. Mert ezek múltó, földi jelenségek; az, ami az emberben kozmikus, a lelki megtisztulás után sóvárgó vágy, állandó.

Gandhi hazatérve más léghört talált Indiában. Lord Irwin helyét Lord Willingdon foglalta el az alkirályi székből. A kerekasztal-konferencián a Congress vereséget szenvedett és ezt a vereséget tömegmozdulással akarta ellensúlyozni. De a világon ekkor már erőt vett egy eddig még nem tapasztalt gazdasági válság, amely letörte a mezőgazdasági termékek árát és Indiában sokan arra a keserű igazságra ébredtek: minden politikai vagy társadalmi harc mögött ott leelkedik az anyagi rém, a gazdasági világhelyzet. A válság zavarba ejtette Európát és Amerikát, ezt a zavart Japán ki-

használta Mandsúria elfoglalására, Németországban pedig Hitler politikai győzelmével a parlamenti szabadelvűségen olyan sebet ejtett, hogy a közhangulat Európában a saját bajaitól, a háborús veszedelemtől való félelmében eszményi célokért való lelkesedésre nem talált módot. A diktatúra gondolata mindenütt előtérbe nyomult és India alkotmányjogi követelései időszerűtlenné váltak. A népképviselői eszmét Európában, európai nemzetek maguk gúzsba kötötték, mert a népképviselő a gyakorlatban — sajnos — olyan kinövéseket hozott létre, amelyek az észszerű és a nép érdekében való kormányzást úgyszólván lehetetlenné tették. A diktatórikus kormányforma sem felelt meg az eszménynek, de a népek vágyálmai a változásban élik ki magukat, a nélkül, hogy azokat valaha is megvalósíthatnák. Ezért a Gandhi által már a hajóról hirdetett passzív tömeg-ellenállás csődöt mondott. A kormány vasszigorral elejét vette nagyobbarányú megmozdulásnak. A munkanélküliség és a terményárak esése más és közvetlenebb gondokat zúdított az indusok nyakába. Elszigetelt jelenségek nem mérvadók. Hisztériás bengáli diáklányok revolveres merényleteiben sok van a mozi romantikájából. A nagy tömegek, India «éhező néma milliói» hallgaton túrték 1932 óta nemcsak a «white islander»-ek kormányzatát, hanem egy sokkal lelketlenebb zsarnoknak, a gazdasági világválságnak uralmát, amely ellen a Congress és a kerekasztal is tehetetlennek bizonyult.

Gandhi Indiában néhány napig még szabadon hirdethette a boycottot. Társai közül többet a rendeleteknek való ellenszegülés miatt börtönbe vetettek. Az volt a benyomása, hogy az angol kormány tagjai becsületes emberek, akik súlyos tévedésnek estek áldozatul. Az indiai hivatalnokok tévesen tájékoztatják őket a helyzetről és az angol kormány csak ebben a tájékoztatásban hisz. Az angol kormány meg van győződve, hogy az indusok képtelenek India pénzügyét és hadügyét felelősséggel irányítani. Gandhi kifakadva mondja az egyik bombayi népgyűlésen, hogy «nincs a világon még egy nép, amely annyira tudja áltatni saját magát, mint az angol. Ha nyílt lázadással felelnénk erre az önámításra, és ha nem lennének képesek ezt a lázadást elfojtani,

akkor beösmernék, hogy meg tudjuk védeni érdekünket és ügyeinket magunk is intézhetjük. Az angolok a tett emberei és csak tettekben hisznek. Nem hisznek a mi egységes erőszaknélküliségünkben, és nem hiszik, hogy az erőszaknélküliség óriási arányban lehetséges. Ezt a kételkedést nem lehet érvekkel eloszlatni. A hitet csak valóságos tapasztalat hozza meg. Nem hiszik továbbá, hogy a Congress meg tudja állni helyét egy felszabadított Indiában. Ezért nekünk szenvednünk kell, hogy szenvedésünkkel oly tényeket mutathassunk fel, amelyek meggyőzik az angolokat is.»

Ezután felhívta Lord Willingdon alkirályt, hogy fogadja őt és szüntesse meg a szükségrendeletekkel való kormányzást. Míg Gandhi a kerekasztal-konferencián volt, azalatt az *United Provinces*ben a Congress arra buzdította a lakosságot, hogy ne fizessék a földadót, az északnyugati határon Abdul Ghaffár ú. n. «vörösinges» nacionalistáival az Angliától való azonnal és teljes elszakadást kiáltotta ki. Ezek a vörösingesek mohamedánok, mint az északnyugati határvidék 95 %-a, és nacionalizmusukban sok van az iszlám hódítási vágyából. Az afgán határon lakó szabad törzsek, amelyeket csak vesztegetéssel és büntető-expedíciókkal lehet fékentartani, néhány puskalövessel szintén beleszóltak a zavarba. Jellemző arra, hogy miként értelmezik az indiai nacionalizmust az északnyugati határvidéken, egyik arab mohamedán tanítványom válasza, akitől kérdeztem, miért hord Gandhi-sapkát és mi köze neki az indiai nemzeti mozgalmakhoz. «Én arab vagyok, Közép-Arábia fensíkja a hazám; ha az angolok kivonulnak Indiából, az afgán mohamedánok elfoglalják az országot, mi arabok ismét átjövünk és lemészároljuk a hindu bálványimádókat. Ezért vagyok az indiai szwarads híve». Ez is szempont, és a felelős angol tényezőknek számolni kell olyan felforgató törekvésekkel is, amelyek félreértésekből és lelkiismeretlen izgatásból erednek. Gandhi és kisszámú teljesen becsületes hívei az erőszaknélküliséget eddig abban az Indiában gyakorolták, amelyben a rendet egy erőskezű, felelős kormány tartotta fenn és amikor a békés mozgalom kisiklott a vezetők kezéből, fegyelmezett karhatalommal megfékezte a kilengéseket. Ha azonban ez a karhatalom poli-

tikai izgatás eszközévé válnék, avagy nem állna mögötte a brit birodalom tekintélye és ereje, akkor Indián ismét a két századdal ezelőtt tomboló polgárháború viharai söpörnének végig.

Lord Willingdon csak abban az esetben volt hajlandó Gandhit fogadni, ha törvényes intézkedéseit nem teszi bírálat tárgyává. Erre Gandhi felszólította a lakosságot, hogy tagadják meg az adófizetést, ami annak a népnek, amelynek nem maradt más fegyvere, ősi és elvitázhatatlan joga. Az indiai kormány tekintélyének megvédésére kénytelen volt Gandhit ismét börtönbe vetni (1932. jan. 9.), ahová nemsokára ezerszámra követték hívei. A gyors elhatározás nem maradt hatás nélkül. A politikai izgatástól azelőtt hangos diáktanyák elnémultak, sok ember letette a Gandhi-sapkát, s bőbeszédű tanárok és tanulók síri csendben húzódtak meg a könyvtárakban. A beígért forradalom, a vasúti hálózat és hidak felrobbantása elmaradt.

Gandhi a börtönben élte át élete legnagyobb csalódását. A brit kormány tekintélye nem rendült meg és a mohamedánok tüntetőleg szembehelyezkedtek a Congress-szel. A lát-határon új felhők tornyosultak. A brahmánok a páriák felszabadítása ellen állást foglaltak és Gandhinak sokkal keményebb ellenféllel kellett összemérni erejét, mint az angol közigazgatás: a hindu kasztrendszernek ezzel az embertelen kinövésével. Példát akart mutatni az önfeláldozásban és éhséggel, önsanyargatással akarta megtörni a konok szíveket, amelyek nem engedik az eltaposottakat a forráshoz, a szentély közelébe és amelyek emberi mivoltukat megtagadták. A szenvedő, fájdalmával könyörgő Mahatmát éppen az az India nem tudta egy testtel-lélelkel követni, amelynek tala-jából sarjadzott békülékeny, megbocsátó lelke. Talán ennek felismerése érlelte meg benne azt az elhatározást, hogy halálra kínozza törékeny testét.

India legjobbjai, akik tudják, hogy Európa anyagiás, erőteljes kultúrája lenyűgözte és meghódította őket, ezzel könyörtelen Erővel szembeállítják a földön guggoló, félmeztelen Mahatmát, az ő reményvesztett életük egyetlen vigaszát. És míg Nyugaton az erőszak démoni robajjal készül

elpusztítani mindazt, amit az ész és szív alkotott, ez elől a tűzvész elől elmenekülnek saját primitív énjük reménységébe, hogy az indiai anyaföld túl fogja élni a világ minden gonoszságát és diadalra juttatja a jót.

A világ közvéleményét igen nagy mértékben foglalkoztatja Gandhi személye. A véres háború után mindenki vértelen megváltót várt, aki elúzi a Gonoszt. Az európai gépkultúra a szellem mechanizálásához vezetett és a fáradt európai lélek Kelet felé tekintett, hogy ihletet merítsen az intuitív gondolkozásból a további küzdelemhez. Az emberi társadalom életében olyan mozzanat ez, mint amikor a kimerült izmok egy hosszú sóhajtással a szív lüktetéséből nyernek új erőt. Az európai csataterek vérözönétől megundorodott ember a szeretet balzsamára vágyott, hogy fásultságából felocsudjék. Romain Rolland a háború borzalmaival költői gondolatokban gazdag és bátor műveivel elítélte akkor, amikor az egész világ vértől mámorosan nem értette meg szavait. A háború után Gandhi személyét krisztusi magaslatra emelte, és mindenkinél inkább járult hozzá ahhoz, hogy Európa legjobbjai meghajoljanak a szabarmati asram szenvedő, önfeláldozó aszkétája előtt.

Fülöp-Miller lélektani alapon tárgyalja Gandhi forradalmát, amelyet egybevet Lenin erőszakos felszabadítási mozgalmával. Mindkettő megkísérelte, hogy az emberiség régóta táplált vágyalmát megvalósítsa. Mindkettőnek gyökere nemzetük gondolatvilágában sarjadzott, de túlnó helyi méretein. Oroszország és India csak területe annak a világtörténelmi kísérletnek, amelyet ők az egész emberiség számára akarnak megoldani. Mindkettőt az a rajongó pathos hatja át, hogy népe az egész emberiség megváltására hivatott. Eszközeik merő ellentétben állnak egymással. Lenin az emberiséget a tőke anyagi uralma alól a teljes mechanizálással akarja felszabadítani, Gandhi elvi ellensége a gépiességnek és a sátán szemfényvesztésének tartja. Mindkettőt meggyőződéséhez a nyomor vezette, ez adta szavaiknak és tetteiknek azt az erőt, amely óriási tömegeket nyűgözött le. Mindkettő beleélte magát népe lelkületébe, magára vette népe fájdalmát és az alaktalan néptömegek e két emberben élő

hússá-vérré, személyé váltak, arccá, amelyet azelőtt senki sem vett észre, most kőkemény vonásokká formálódott, amelyeket a történelem sohasem fog elfelejteni. Az orosz és az indus forradalom az európai kultúra ellen emelt vád, amely mellett nem lehet szó nélkül elmenni. Meg kell hallgatnunk ezt a vádat, de nem szabad elfelejteni, hogy a vádló nem lehet egyszerre mind ítélőbíró is. Európa meghallgatja a vádat, a kárhoztató ítélettel szemben azonban az egyéni, erkölcsi szabadságon felépített és sokoldalú kultúráját hozza fel védőpajzs gyanánt. A Nyugat eddig minden Keletről jött nagy gondolatot szervesen összeforrasztott saját énjével és új virágokat fakasztott belőle.¹

Braun Róbert² is Európa történelmi erejére hivatkozik Kelet gondolatvilágának ostromával szemben. Európa a Kelet és Nyugat közötti átvezető híd, és a történelmi adottságot, mindazokat a ténybeli eredményeket, amelyeket földrészünk felmutat, nem szabad könnyelműen prédának odadobnunk. Kelet sokszor rohant nyers erejével Nyugat civilizációjának és a szökő hullám lefolyása után a termékeny talaj új termést hozott, amelynek indái átnyúltak Kelet földjére is. A perzsák, a hunok, az arabok, a mongolok hódító seregei előzönlöttek Nyugat országait, de szétmállásuk után egy kultúrában gazdagabb Európa kelt életre, amely az egyéniség szabadságát valósította meg a kollektív lelkületű Kelettel szemben. Nyugat egyenesítő ereje átalakította Kelet minden gondolatát, saját képmására formálta a Keletről nyert ihletet és az idő forगतagában felmerülő gondolatokat új és új köntösbe öltöztette. Az arabok Aristotelesben az iszlám theológiai alépítményét találták meg és a tan alkotójának szabad kutatási szellemét nem is ismerték fel; éppen úgy a keresztény scholastikusok, akik Aristotelest a spanyol araboktól tanulták és a maguk képmására faragták. Vajjon elképzelhető-e egy európai Gandhi, aki a szent köntösébe burkolódnék? — teszi fel a kérdést Braun és azt a feleletet

¹ René Fülöp Miller: *Lenin und Gandhi*.

² Robert Braun: *Gandhi und Europa in Diettrich's: Gandhi Revolution*.

adja, hogy az európai kultúra alapja az assisi Szt. Ferencek, az aszkéták, gondolkodók és az igaz ügyért elbukottak egész sora, de művük továbbfejlődött az európai élet gyors forgatagában és elfödte annak lelki gyökereit. Az európai élet gyors üteme a városi kultúrát teremtette és ez eltávolítja az embert az élet kozmikus szemléletétől; felaprózza és elemzővé teszi a gondolkozási módszert. Ez az elemzés hozza létre a szabatosságot, a természettudományok módszerét és az emberi átélés megrázó emlékei helyébe a logikai célszerűséget teszi. Gandhi egyesíti magában a keleti falusi ember intuitív gondolkodását és átélési képességét, de nem idegen a nyugati ember célszerűségi világában sem.

Leonhard Ragaz azt kutatja, miért született Ázsiában a hegyi beszéd magasztos szózatának mai apostola. Arra az eredményre jut, hogy Európában az emberek lelkiületét nem a vallás, hanem az erő érzete hatja át és ez az erőimádat az állam felmagasztalásában nyilvánul. A protestáns kereszténység is azt hirdeti, hogy adjátok meg Istennek, ami az Istené, és a császárnak, ami a császáré. Az emberi életkörök e kettéválasztása lépten-nyomon feltűnik. A katholicizmus harcol ellene és a pápaságban egy christocratiát akar megvalósítani, amely a világi hasznossági elvvel szemben az erkölcs és hit uralmát van hivatva dicsőíteni. Az iszlám theokrátiája is a törvényeknek Isten akarata szerint való magyarázatából és alkalmazásából meríti erejét. E theokratikus rendszer elgondolása szerint csak egy erkölcs és csak egy igazság uralkodhatik a földön. A protestantizmussal párhuzamosan ez egység ketté vált és az elvilágiasodás a tudományok fellendüléséhez vezetett, de a politika hatalmi eszközzé vált és eltávolodott a hegyi beszéd szellemétől. Az egyházak is beleillesztik a hegyi beszéd megalkuvást nem tűrő ethikai szellemét a polgári átlagerkölcshöz, ahol meg kell férnie hasznossági, stoikus és elcsenevészett keresztény elemekkel, vagy pedig valami eszményi, emberfeletti tettek állítják oda, amelyet gyarló ember nem valósíthat meg. A kategórikus imperatívust ma e pontban senki sem merné követelni. Holott nagyobb hősiesség van a lemondásban, mint a parancsszóra teljesített akarásban. A keresztény-

ség által követelt hősiesség nem passzív tűrés, hanem tudatos ellenszegülés a Gonosznak. Ez a követelmény Európában az élet gépszerezésével sokat vesztett erejéből és csak mint a vasárnapi orgonabúgás kíséri életünket. A hegyi beszédnek a mindennapi életben mindenki számára kenyérnek és sónak kellene lennie, nem csupán erkölcsi ingyencek csemegéjének. Ha ilyen szellem hatná át a világot, akkor ma nem oszlanék győzők és legyőzöttek táborára Európa. A hegyi beszéd azon a feltevésen nyugszik, hogy örök igazságos Isten uralkodik a világegyetem felett és a jó végül önmagáért győzedelmeskedik. Ha ez a hit nem élő valóság az emberek lelkében, akkor hiába minden igyekezet az erőszakkal szemben. A hegyi beszéd csak vallásos lélekhez fordul, megrázó igazságával, isteni magasztosságával. A gyakorlatban ez az igazság éppoly megdönthetetlen, mint az elgondolásban. Ezt mutatja Gandhi példája Indiában. India ereje vallásosságában van. Elnyomott nép egyetlen vigasza és egyben legnagyobb ereje az Istenben való hit, amely oly lelki erőt kölcsönöz neki, hogy minden akadályt leküzd. Európát katasztrófa fenyegeti, mert szellemi haladása túlszárnyalta erkölcsi hitét, és maga mögött hagyta, mint a robogó szekér a fáradt vándort. A mai Európában a szellemi kultúra elképzeltetlen magassága mellett az erkölcs és igaz vallásos hit tespedésbe fúlt. Az igények túlcsigázása egymás ellen fordítja az embereket s oly célok és vágyak után futnak, amelyek erkölcsileg nem helyeselhetők. Indiában a vallás még szorosan összeforrt az emberek életével, Európában már csak egy többlet, amelynek értékéről a vélemények megoszlanak. Ezért van az a lelki válság, amely meggátolja az embereket, hogy a gazdasági nyomort enyhítsék. Ragaz azzal fejezi be fejtegetéseit, hogy ha Európa nem talál magára és nem tudja a vallás-erkölcsi követelményeket a politikai életben megvalósítani, bekövetkezik a Nyugat bukása.¹

Prager János² így jellemzi Gandhit: Gandhi nagyon jól tudja, hogy a politika elsősorban akarat nyilvánulása és

¹ Leonhard Ragaz: *Die Bergpredigt und die Politik.*

² Hans Prager: *Politik und Religion.*

az akarat épp olyan mély ösztön, mint a többi. Tudja, hogy a nyugati embernek sokkal nagyobb akaratereje van, mint a keletinek (és különösen az indus hajlik a nemtörődömség felé), de vallási dolgokban képzelőerejük és akaratuk erősebb. Ezért hanyagolják el a földi dolgokat, ezért hull romba minden Keleten. Nyugaton az akaratérő az egyéniség túltengéséhez és társadalmi surlódáshoz vezet, amelyekben az értelem a legfőbb eszköz. Keleten viszont a vallás öncéllá vált, ezért Nyugaton a politikát vallásos irányba kellene terelni, Keleten pedig a vallást össze kellene kapcsolni a való élettel. Gandhi a hatalomra törő akaratot a szeretet érzésével egy világnézetbe foglalta össze. A hatalmi akaratból meríti azt az erőt, amellyel kifelé hat, a világnézetből az eszmét, a vallásból a szeretetet. A vallás és politika egybeforrt nála.

Kober Ferenc¹ Gandhi martyrium-keresését a dsaina felekezet mágikus gyakorlataival veti össze. Gandhi az aszkézist, amely a hinduizmus számára a magasabb megismerés felé vezető utat jelentette, földi célok elérésének szolgálatába rendelte. «A rishik (tanítók, akik szuggesztíóval és példájukkal plántálták át tanukat), akik az erőszak világában az erőszaknélküliséget felfedezték, nagyobb lángelmék voltak Newtonnál, nagyobb hadvezérek voltak Wellingtonnál. Felismerték a fegyverek hiábavalóságát és a megkínzott világot megtanították arra, hogy az igazságtalanság elleni küzdelem minden szenvedése az üdvözülés.» Gandhinak ezek a szavai nem az örök békét hirdetik, hanem egy harc harsonái, amely harc örökké tart.

Haynes Holmes John amerikai lelkész már 1921-ben Gandhit a világ legnagyobb emberének tartotta, mert azt vallotta, hogy az ember szellemi és erkölcsi lény s életének célja csak szellemi és erkölcsi erejének összhangos érvényesítése, mások javára. A teljes önzetlenség és önfeláldozás másokért oly kimagasló cselekedet, hogy az emberiségnek példát kell venni tőle.

Lessing Teodor, a nemrég meggyilkolt hannoveri bölcselő, aki több munkájában összehasonlította Nyugatnak

¹ Franz Kober : *Gandhis Verhältnis zur abendl. Friedensbewegung.*

egyénítő elemző és Keletnek általánosító összetevő szemléletét, Gandhi-tanulmányában kifejti, hogy az emberi értékeket negatívumok hozták létre: a szükség és az irigység. Az államot, társadalmat nem a természet alkotta, hanem ezek a természet pusztító hatásainak ellenszerei. A szervezkedés a széthullás ellen való ösztönszerű védekezés. A szellem vagy értelem a természet ellensúlya.

Kelet az emberi értéket a szerint becsüli, mennyire tud az *én* a világszemléletbe olvadni, Nyugat éppen az egyéniségnek a természettel való szembehelyezkedését és az egyetemes-től való különválását becsüli magasabb értéknek. Nyugat gondolatvilágában megtalálta a természettől különvált embert, míg a Kelet még a természetben él. Jellemző erre egy indiai legenda. A legvallásosabb brahmin nagy fájdalmak közepett fekszik haláloságán. Ekkor megjelenik előtte Indra és imígyen szól: megszabadulhatsz betegségtől, fájdalomtól és haláltól, ha más teremtményt teszel meg szenvedéseid képviselőjévé. A brahmin a mérges kígyót jelöli meg, hogy legyen kínjának hordozója. Amint azonban a kígyó vonaglását látja, megszanja és a skorpiót, majd a férget, aztán mind nyomorultabb és kártékonyabb állatokat és utálatos baktériumokat tesz meg szenvedése tárgyává, de amint azok fájdalmát látja, érzi, hogy ő maga szenved, ha mást enged szenvedni, mert a saját fájdalma csak más formában tűnik fel. Ekkor elhatározza, hogy sajátmaga fogja fájdalmát elviselni, amire Indra hangja szólal meg az égből: «Fiam, szállj fel hozzám, különben nekem kell hozzád leszállnom!»

Nyugat kultúrája a város kultúrája, a Keleté a falu, a mező és erdő kultúrája. A városi ember az értelem elemző eszközével szellemi világot alkot magának, amelybe beilleszti hagyományos fogalmait. A szellem ereje meggyőzte az embert arról, hogy ő a teremtés koronája és mindaz, ami a földön van, őerte van. Ez az egocentrikus szemlélet az anyagi világ titkainak kifürkészéséhez és leigázásához vezetett. A természettől és a természet intuitív szeretetétől eltávolodik a városi kultúremler és azt csak annyiban értékeli, amennyiben kellemes, jóleső neki. A természet ellenséges és kellemetlen tényezőit, a vadállatokat, a rovarokat, a bakté-

riumokat kiirtja, sőt hasznos állatokat is pusztít, erdőket kivág, hogy városi civilizációjának minden szükségletét és kedvtelését kielégítse. A primitív ember magát a természet gyermekének tartja, igényei és életmódja összhangban vannak a növény- és állatvilággal, ezért nem választja el oly mélységes úr a földtől, annak lehelletétől és szívverésétől. Érzésben, intuitióban jobban összeforr a természettel és oly képességei vannak, amelyeket a városi kultúrembernek értelmi eszközökkel kell pótolnia.

Az európai keresztény világnézet két sarkalatos elve a világ anthropocentrissága és az evolutionismus, azaz történelmi hivatottságban való hit. A világ minden népe ma a keresztény világnézet felé irányodik, bármi legyen is vallása. Ha az európai kultúrának ellenáll, akkor vagy ugyanazokat az eszközöket veszi igénybe, mint amelyekkel az európai támad, vagy csökönnyösen begubózik saját időszerűtlen múltjába és elpusztul. A hinduizmus, amint már említettem, ahistorikus, az emberi nem történetét célnélkülinek tartja, a buddhizmus a világot le akarja győzni az emberi akarattal, a kereszténység az isteni kegyben bízva küzd a földi világ ellen és szenvedése nem céltalan, mert isteni jutalmat nyer. Ha ma Indiában Gandhi Golgota-járása százezreket tud politikai célok szolgálatába állítani, akkor ez azt bizonyítja, hogy Európa diadalmasan vonult be Indiába. A történelmi célszerűséget nem ismerő hindu nem törődött a rövid emberi élet gyönyöreivel, hiszen számtalan életvándorlás állt előtte, az európaivá vedlő indus jelen életét akarja teljesen átélni. Gandhi az indiai proletariatus előharcosa ; hogy a páriát felszabadítsa, meg kell törnie a feudális és brahmin osztálygőgöt, és el kell tüntetnie az aszkéták és vallásos koldusok (fakir) tízezreit, akik a szeretet jegyében tengetik nyomorúságos életüket. Az indus nemzeti harcot nemsokára osztályharc fogja felváltani és India fel fog ocsudni arra, hogy a nemzeti rabszolgaságból gazdasági rabszolgaságba esett. Akkor Gandhinak templomokat fognak állítani, amelyek előtt az indusok imákat rebegnek el. A szocialista cinikus bölcselő e keserű igazságban látja Gandhi fontosságát.

Az indiai angolok, akik az indiaiak legnagyobb gyöngé-

jét, az «inferiority complex» folytán előállt ügyefogyott Európa-majmolást és színpadias mezbe öltözött hiúságot látják, Gandhi mozgalmát ellenséges szemmel nézik. Az angol-indiai félvérek, akiknek társadalmi helyzete szerencsétlen, mert sem az angolok, sem az indusok nem veszik be őket, a legtürelmetlenebbek az indiai szabadságmozgalmakkal szemben és nem értik meg Gandhit. Azok a külföldiek, akiknek gyarmataik vannak keleten, különösen a hollandiak, abbeli félelmükben, hogy az ázsiai öntudat felébredése veszélyezteti birtokukat, elitélően nyilatkoznak Gandhi politikájáról.

Az ázsiai népek maguk sem egyöntetűek Gandhi megítélésében. A szovjet rokonszenvvel nézi az indiai mozgalmakat, mert a szocializmus előretörését látja benne a kapitalizmussal szemben. Alkalmazkodó ravaszsággal szítja az elégtelenséget, erősíti a Gandhi iránti rokonszenvet, hogy a zavar kihasználásával a kommunizmus eszméit terjeszthesse. Japán a háziszóttos mozgalmat gyakorlatban azzal fordította a maga javára, hogy indiai háziszóttosnak bélyegeztette le és csempészte be saját olcsó és silány portékáját az indiai piacokra. Törökországban a Gandhi-féle visszatérés az ősi indiai életmódhoz és bennszülött termelési rendszerhez nem talált rokonszenvre, mert Törökország felszabadítását az európai gyámság alól Európa kulturális eszközeivel vívta ki és az európaiságot írta zászlójára. A török nép lelkileg sem alkalmas arra, hogy elvont okoskodás alapján alakítson politikai programot. Katonánép ízigvérig, és a ma gyakorlati követelményét fogadja el parancsónak.

Őszinte rokonszenvet váltott ki Gandhi mindazon népeknél amelyek az angol uralom befolyása alá kerültek. Az egyiptomi nacionalista lapok eszményítik légies alakját és aszkéta-szellemét. Írásait lefordították arabra, képeit terjesztik és győzelmével az arab-egyiptomi nemzet teljes felszabadulását remélik.

Európai írók, ha az angol birodalom pax Britannica-jától lenyügözve a mozi érzelgősségét érzik Gandhi éhségstrájkjaiban és pathetikus martyriumkeresésében, a konzervatív meggyőződésnek adnak kifejezést, amely a szilárd alapon meg-

lévőt nem akarja feláldozni kétes kimenetelű újításnak, bármennyire is megragadja az ifjúság és az elégedetlenkedők képzeletét. Álmodozónak tartják Gandhit, aki több bajt és szenvedést fog Indiára zúdítani, mint amennyit a multban elviselt, de őszinte becsületességében még ezek sem kételkednek.

A sors kerekét nem lehet megállítani. Az emberi élet örökös változásaiban minden ember és minden nemzet a maga egyénisége által kiszabott úton tör előre. A céltudatos imperialista Japán a katonai hősiesség szimbolumát képviseli, a kínai egy erőteljes nép hosszú álma után a hirtelen ébredés ittasságától szenved véres forradalmában, az iszlám világa a theocratia formalismusa és az európai gépies élet eszméi között vajúdik. India a hit birodalma, az indus népet az Isten szenvedésre teremtette, ezért a szenvedést nemcsak tűri, hanem hisz is benne. Ez az a tisztító tűz, amely elemésztí a salakot és tisztán küldi vissza az egyéni lelket abba a légies magasságba, ahol mindig és mindenhol az egyetlen létező valóság marad, a változó formák képzeletvilága árnyékában. Ezt a küzdelmet, a szenvedés apotheosisát, a bűn tudatát s felelősségét és a felszabadulást az anyagi világ körülményei határozzák meg külső megjelenésében, módszerében és formáiban. India az iszlám hódítás óta elválaszthatatlanul kapcsolatba jutott Európával és Gandhi aszketikus önmegtagadásával egy európai kultúrjelenség, a kapitalista imperializmus felett akar győzedelmeskedni. Küzdelmén az európai hatás lépten-nyomon felcsillan, de lényege és elgondolása teljesen indus. Indus, mert tűr és szenved, politikájában nem a szuronyok számára, hanem az Istenre hivatkozik és az igazság isteni erejében hisz. Indus? Nem európai? Hát nem találjuk az európai kultúra és minden lehetséges kultúra alapját a hegyi beszéd világokat hordozó igazságaiban: «Keressétek először Istennek országát és az ő igazságát, és a többi mind megadatik néktek»?

GERMANUS GYULA.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Hatodik közlemény.¹ —

XVI.

Mint hogy a meghívás ellen nem merült föl kifogás, viszont mindenki szembehelyezkedett Collins abbeli aggodalmaival, hogy nem lehet Bennet urat és Bennetnét egy egész estére egyedül hagyni, amíg ő vendége a háznak : őt és az őt leányt a kellő órában elvitte a hintó Merytonba. A szalónba lépve nagy örömmel hallották a leányok, hogy Mr. Wickham elfogadta a bácsi meghívását s már meg is jelent.

Ennek tudomásul vétele után valamennyien elhelyezkedtek s Collins úr megnézhetette és megbámulhatta a szalónt, s annyira elragadták őt a szoba arányai és bútorai, hogy saját kijelentése szerint majdnem Rosings Park kis nyári reggelizőjébe képzelte magát — amely hasonlata eleinte nem nagy örömet keltett, de miután Philipsné megtudta, hogy mi Rosings Park és ki az úrnője, s Lady Catherine sok szalónja közül hogyan fest az egyik, amelynek csak a kandallója nyolcszáz fontba került : felfogta Collins bókjának jelentőségét s még azt sem bánta volna, ha szalónját a Rosings kulcsárnőjének a szobájával hasonlítják össze.

Amíg az urak bejöttek, Collins boldogan adta elő, milyen nagyúri hölgy Lady Catherine, milyen a birtoka, s közben egy-egy dicsérő szót ejtett el a saját szerény hajlékáról és hogy miképpen akarja átalakítani. Philipsnében nagyon figyelmes hallgatóra talált, mert minél többet hallott, Collins úr annál nagyobbat nőtt a szemében, s föltette magában, hogy mihelyt lehet, az egészet terjeszteni fogja szomszédnői között. A leányok előtt, akik nem bírták hallgatni Collinst s nem

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678. és 679. számában.

tehetek egyebet, mint hogy egy zongora után sóvárogtak, és saját közömbös porcellán képmásaikat nézegették, amelyek a kandalló párkányán állottak, túl hosszúnak tűnt fel a várakozás ideje. De végre ez is letelt. Az urak megjelentek, s amikor Mr. Wickham bevonult, Eliza úgy érezte, hogy sem amikor először látta, se mikor visszagondolt rá, bámulatában nem volt semmi túlzás. A kerületben elszállásolt tisztek általában nagyon derék úriemberek voltak, de Mr. Wickham éppúgy túlszárnyalta őket megjelenés, föllépés, járás, szépség és modor tekintetében, mint ahogy azok túltettek a kövér Philips bácsin, akinek mindig boros volt a lehelle, s aki legutolsónak jött be a szobába.

Mr. Wickham volt az a boldog férfi, aki felé fordult minden női szem, és Eliza volt az a boldog nő, akinél Wickham végre megállapodott. Wickham rögtön olyan kellemes módon indította el a társalgást, hogy bár csak a nedves időről beszélt s arról, hogy az évszak esősnek ígérkezik, Eliza úgy érezte, hogy a legközönségesebb, legunalmasabb, legkopottabb témát is érdekessé teheti, aki igazán tud beszélni.

A hölgyek előtt olyan vetélytársakkal szemben, mint Wickham és a tisztek, Mr. Collins jelentéktelenségbe süllyedt, legalábbis a fiatalok szemében teljesen lecsúszott, de időnként még mindig akadt figyelmes közönsége, Mrs. Philipsben, aki arra is ügyelt, hogy kávéval és meleg pogácsával el legyen látva.

— A ma divatos játékokat kevésbé ismerem, — mondotta Collins — de nagyon örülök, ha művelhetem magamat, mert helyzetem és állásom — Philipsné nagyon hálás volt Collins szolgálatkészségéért, de az indokolást már nem tudta bevárni.

Mr. Wickham nem whistezett, s a másik asztalnál Eliza és Lydia nagy örömmel ültették maguk közé. Eleinte az a veszély fenyegetett, hogy Lydia teljesen lefoglalja őt, mert elszánt beszélgető volt, minthogy azonban éppily szenvedélye volt a lottózás, érdeklődését csakhamar lekötötte a játék; sokkal jobban szeretett tenni és nyerni, semhogy bárki miatt is le tudott volna erről mondani. S minthogy mindenki ját-

szani akart, Mr. Wickham kényelmesen beszélgethetett Elizával, aki szívesen hallgatta, bár nem remélhette, hogy meg fogja tőle hallani, ami őt legjobban érdekelte: Mr. Darcyval való ismeretségének történetét. Még csak említeni sem merte Darcyt Wickham előtt. De kíváncsisága váratlanul kielégítést nyert. Wickham maga hozta szóba a dolgot. Tudakolta, mennyire van Netherfield Merytontól, s miután feleletet kapott, tétovázó hangon kérdezte, hogy mióta van Darcy Netherfieldben.

— Egy hónapja — mondotta Eliza. S minthogy nem akarta elejteni a tárgyat, hozzátette: — Úgy hallom, nagy birtokai vannak Derbyshire-ben.

— Úgy van, — felelte Wickham — szép birtokai vannak. Tízezer fontot hajtanak évenként, tisztán. Nem találkozhatott volna senkivel, aki olyan biztosat tud erről mondani, mint én, mert gyermekkorom óta nagyon szoros kapcsolatban voltam a családdal.

Eliza kénytelen volt meglepett arcot mutatni.

— Önt ez meglepi, Miss Bennet, mert valószínűleg tanúja volt, hogy milyen hidegen köszöntöttük egymást. Ismeri Darcyt közelebbről?

— Nem óhajtom őt közelebbről ismerni — felelte Eliza hevesen. — Négy napot töltöttem vele egy fedél alatt és nagyon kellemetlen embernek tartom.

— Nem mondhatok véleményt arról, hogy kellemes ember-e Darcy vagy sem — felelte Wickham. — Nem vagyok illetékes erre. Nagyon is régóta és nagyon is jól ismerem, semhogy igazságos bírāja lehetnék. Nem tudnék elfogulatlan lenni iránta. De azt hiszem, az ön véleménye nagy csodálkozást keltene, s másutt valószínűleg nem is beszélne róla ilyen elítélő hangon. De itt az ön családjában vagyunk.

— Szavamra, itt is csak azt mondom, amit bárhol másutt mondanék, Netherfieldet kivéve. Hertfordshire-ben nem szereti őt senki. Mindenki utálja kevélysége miatt. És senkitől sem fog jól hallani róla.

— Nem állíthatom, hogy sajnálom azokat az embereket, akiket nem becsül a világ érdemükön felül, — felelte Wickham — de azt hiszem, ez nem esik meg vele gyakran. A vilá-

got elvakítja vagyona és pozíciója, megfélemlíti fölényes és parancsoló modora — s az emberek őt annak látják, aminek ő látszani akar.

— Én csak felületesen ismerem, de rosszlelkű embernek tartom. — Wickham csak a fejét csóválta.

Mihelyt ismét alkalma nyílt szólni, ezt mondta: — Kíváncsi vagyok, sokáig marad-e még ezen a vidéken?

— Erről semmit sem tudok; de Netherfieldben egyáltalán szó sem esett arról, hogy elutaznék. Remélem, Darcy úr miatt nem fog ön lemondani arról a tervéről, hogy ide helyeztesse magát.

— Oh nem — *engemet* nem fog innen elkergetni. Ha nem akar velem találkozni, menjen el ő az útból. Nem vagyunk jó viszonyban, nekem mindig fáj, ha látom, de erre igazán nincs egyéb okom, csak az, amit mindenki előtt kimondhatok, hogy velem igazságtalanul bánt s hogy én mélyen sajnálom, amiért olyan, amilyen. Az ő boldogult édesapja, az öreg Darcy, a legjobb ember volt, aki valaha lélekzett, s nekem legigazabb, atyai barátom. És valahányszor összekerülök a fiával, ezer meg ezer megható emlék sajog a lelkemben. A fiatal Darcy botrányosan járt el velem szemben, de én mindent meg tudnék neki bocsátani, csak ne hiúsította volna meg az öregúr reményeit s ne csúfolta volna meg az emlékét.

Eliza egyre érdekesebbnek találta a dolgot és odaadó figyelemmel hallgatta Wickhamet, de tapintata visszatartotta őt a további kérdezősködéstől.

Wickham aztán általánosabb dolgokról kezdett beszélni, Merytonról, a szomszédokról, a társaságról, amely az eddig kötött ismeretségek alapján nagyon megnyerte tetszését, s ezekről nagyon diszkrét, de nagyon átlátszó hódolattal beszélt.

— Ami engem legjobban vonz erre a vidékre, az állandó és — jó társaság. Az ezred kellemes és kitűnő, és az én Denny barátom azzal is kísértésbe hozott, hogy milyen remekül vannak itt elszállásolva, milyen úri ismeretségeik vannak s milyen kitűnő figyelmességben van részük Merytonban. Megvallom, nem tudok társaság nélkül élni. Csalódtam az élet-

ben, nem bírom a magányt, tehát foglalkozásra és emberekre van szükségem. Nem akartam a katonai pályára lépni, de a viszonyok most úgy hozták magukkal. Pap szerettem volna lenni, eredetileg erre néveltek, s most kitűnő állásban volnék, de az az úr, akiről az imént beszéltünk — mindent meg-hiusított.

— Ne mondja!

— Így van — a boldogult Darcy nekem szánta a leg-jövedelmezőbb lelkészi stallumot birtokain. Keresztapám volt és rendkívül szeretett engem. Nem dicsérhetem eléggé jóságát. Bőkezűen akart gondoskodni rólam s azt hitte, hogy ez meg is történt. De mikor az állás megüresedett, más kapta meg.

— Jóságos ég! — kiáltott fel Eliza — hogy' történhetett? Hogy' lehet, hogy az öregúr akaratát semmibe sem vették? S miért nem fordult ön a törvényhez?

— A végrendelet formailag oly szabályellenes volt, hogy hiába pereltem volna. Becsületes ember nem kételkedhetett az örökhagyó szándékában, de Darcy jónak látta kételkedni, — vagy úgy kezelte a dolgot, mintha bizonyos föltételekhez lett volna kötve; azt állította, hogy minden igényemet el-játszottam oktalansággal és pazarlással — szóval minden vagy semmi. Tény azonban, hogy az állás most két éve üresedett meg, amikor én már megfelelő korban voltam, és hogy másnak adták oda. És az is tény, hogy semmi olyat nem követtem el, ami érdemlenné tett volna rája. Igaz, hogy vérmes vagyok és vigyázatlan, néha talán nagyon is nyíltan megmondtam Darcyról a véleményemet. De egyéb-re igazán nem emlékszem. Annyi bizonyos, hogy nagyon kü-lönböző a természetünk és Darcy gyűlöl engem.

— Ez megdöbbentő! Darcy megérdemelné, hogy nyilvánosan megszégyenítsék.

— Ez ma vagy holnap meg fog történni, — de én ne legyek benne. Amíg az apját el nem felejtem, — én nem bánom őt és nem harcolok vele.

Eliza nagyon becsülte őt ezért az érzéséért és most még sokkal szebbnek tartotta.

— De mi bírhatta rá Darcyt, — kérdezte kis szünet után — hogy ilyen kegyetlenül bánják önnel?

— Az, hogy mélységesen és elszántan gyűlöl, amely gyűlöletét bizonyos fokig féltékenységének kell tulajdonítanom. Ha a boldogult Darcy kevésbé szeretett volna engem, a fiú talán jobban viselkedett volna velem; de apjának szokatlan ragaszkodása irántam, azt hiszem, már gyermekkorában bősztette. Nem olyan a természete, hogy bele tudott volna nyugodni a versengésbe, — főképp abba, hogy apja engem gyakran előnyben részesített.

— Bár sohasem rokonszenveztem Darcyval, ilyen rossz véleményem nem volt róla — s ennyire rossz embernek igazán nem tartottam. Gondoltam, hogy általában megveti az embereket, de nem képzeltem, hogy ilyen gonosz bosszúállásra, igazságtalan és embertelen eljárásra képes.

Pár pillanatnyi gondolkodás után így folytatta: — Jut eszembe, hogy egyszer Netherfieldben azzal dicsekedett, hogy ha őt megsértették, engesztelhetetlen marad és nem tud soha megbocsátani. Szörnyű természete lehet.

— Erről nem óhajtok nyilatkozni, — felelte Wickham — én aligha lehetnék igazságos iránta.

Eliza ismét gondolatokba merült s kis idő után így kiáltott fel: Így bánni édesapjának keresztfiával, barátjával, kedvencével! — Hozzátehetne volna még: egy olyan fiatal-emberrel, amilyen ön, akinek az arcáról sugárzik a kedvesség — de csak ennyit mondott: olyan valakivel, aki valószínűleg pajtása volt kiskora óta, s akihez — mintha ön így mondta volna — a legszorosabb kapcsok fűzték.

— Ugyanabban az egyházkerületben születünk, ugyanazon a birtokon; együtt töltöttük ifjúkorunk javarészét; egy házban laktunk, együtt játszottunk, ugyanabban a szülői gondozásban részesültünk. Apám eleinte azon a pályán volt, amelyen Mr. Philips, úgy látszik, oly nagy eredménnyel működik, de mindenről lemondott, hogy hasznára lehessen az öreg Darcynak, s egész idejét a pemberleyi birtoknak szentelte. Darcy olyan nagyra becsülte, hogy bizalmas, meghitt barátságban állt vele. Az öreg Darcy maga is sokszor elismerte, milyen nagy hálára van kötelezve atyám iránt, aki

az ő jószágainak felügyelője volt, s amikor közvetlenül atyám halála előtt az öreg Darcy saját jószántából azt az ígéretet tette neki, hogy gondoskodni fog rólam, meg vagyok róla győződve, hogy ezzel egyrészt háláját akarta leróni, másrészt hozzám való szeretetét kimutatni.

— Milyen különös! — kiáltott fel Eliza. — S milyen csúnya! Csodálom, hogy Darcy úr büszkeségből nem volt méltányos ön iránt. Ha más okból nem, merő büszkeségből sem lett volna szabad becstelenné lennie, — mert ezt becstelenségnek kell mondanom.

— Ez igazán csudálatos, — felelte Wickham — mert majdnem minden tettét a büszkeség irányítja s gyakran a büszkeség volt az ő legjobb barátja. Közelebb vitte őt az erényhez, mint bármely más érzése. De hát egy ember sem következetes, és hozzám való viselkedésében még büszkeségénél is erősebb érzések lehettek döntők.

— De ez az útalatos büszkeség csak sohasem válhatott javára.

— De igen. Sokszor arra bírta, hogy nagylelkű és bőkezű legyen, hogy szórja a pénzt, hogy vendégeket lásson, segítsen bérlőin és támogassa a szegényeket. Családi és fiúi büszkesége vitte erre, mért nagyon büszke az apjára. Nagyon számol azzal, hogy ne hozzon szégyent a családra, hogy ne térjen el a dicső hagyományoktól és hogy fenntartsa Pemberley House tekintélyét. Testvéri büszkeség is van benne, amelyhez némi testvéri szeretet is járul, úgyhogy gondos és szerető gyámja hűgának, sőt általában azt fogja hallani róla, hogy a legfigyelmesebb és legszeretőbb testvérbátya.

— S milyen leány Miss Darcy?

Wickham a fejét csóválta. — Szeretném róla azt mondani, hogy kedves. Fáj, ha rosszat kell mondanom egy Darcyról. De nagyon is hasonlít bátyjához — nagyon, nagyon büszke. Melegszívű, kedves gyermek volt és végtelenül ragaszkodott hozzám; és én órákat töltöttem azzal, hogy mulattassam. De most már semmi közöm hozzá. Szép leány, lehet tizenöt-tizenhat éves s, amint hallom, rendkívül művelt. Apjának halála óta Londonban lakik egy hölgygel, aki felügyel neveltetésére.

Közben sokszor elhallgattak, más tárggyal próbálkoztak, de Eliza kénytelen volt még egyszer visszatérni oda, ahonnan elindultak, és így szólt:

— Meglep, hogy Darcy olyan jó viszonyban van Bingley úrral. Bingley úr, aki nemcsak látszik jólelkűnek, hanem aki az is és igazán kedves, hogyan barátkozhatik ilyen emberrel? Hogy tudnak összeférni? Ismeri Bingley urat?

— Nem.

— Kedves, szelíd, elragadó ember. Neki fogalma sem lehet arról, hogy Darcy kicsoda.

— Valószínűleg nincs is. De Darcy mindenkinek tud tetszeni, ha akar. Ő nem a tehetséges embereket szereti. Nagyon beszédes tud lenni, ha érdemesnek találja. Vele egyenrangúak között egészen más ember, mint kevésbbé úri környezetben. Büszkeségét sohasem vetkezi le, de a gazdagok iránt pártatlan, őszinte, igazságos, okos, becsületes, talán kedves is, mert sokat ad a pénzre és a szép külsőre.

A whist csakhamar befejeződött, a játzók a másik asztal köré gyülekeztek, s Mr. Collins Eliza és Philipsné közé került, aki szokott módon megkérdezte tőle, hogy' szolgált neki a szerencse. Collins nem nagyon dicsekedhetett, mert minden osztásnál veszített, de mikor Mrs. Philips e miatt sajnálni kezdte, a legkomolyabb hangon biztosította őt arról, hogy a dolog egyáltalában nem fontos, ő egyáltalában nem vet súlyt a pénzre, és kérte Mrs. Philipset, hogy ez őt ne feshélyezze.

— Nagyon jól tudom, madame, — mondotta — hogy ha az emberek kártyához ülnek, számolniok kell azzal is, hogy veszíteni fognak, de szerencsére viszonyaim igazán megengedik, hogy öt shilling miatt ne bánkódjam. Nincsenek sokan, akik ugyanezt elmondhatják magukról, de hála Lady Catherine-nek, túl vagyok azon, hogy törődnöm kelljen ilyen csekélységekkel.

Wickham odafigyelt s miután pár pillanatig nézte Collinst, halk hangon megkérdezte Elizától, vajjon bizalmas lábón áll-e rokona a De Bourgh-családdal?

— Lady Catherine de Bourgh — felelte Eliza — legutóbb egy lelkészi állásba helyezte. Nem tudom, ki vitte hozzá Collinst, csak annyit tudok, hogy nem régóta ismeri.

— De azt csak tudja, hogy Lady Catherine de Bourgh és Lady Anne Darcy testvérek voltak, úgyhogy Lady Catherine nagynénje Darcynak?

— Nem, ezt igazán nem tudtam. Semmit sem tudok Lady Catherine rokonságáról. Sőt tegnapelőttig azt sem tudtam róla, hogy a világon van.

— Leánya, Miss de Bourgh, nagy vagyont örököl, s általában azt hiszik, hogy ő meg az unokabátyja egyesíteni fogják a két birtokot.

Erre a hírre Eliza elmosolyodott, mert a szegény Miss Bingley jutott eszébe. Ha ez a kettő már egymásnak van szánva, hiábavalók az ő figyelmességei, hasztalan és meddő a rajongása Miss Darcy iránt s hiába magasztalja folyton Mr. Darcyt.

— Mr. Collins — mondotta Eliza — nagyon dicséri Lady Catherine-t és a leányát; de azokból az esetekből, amelyeket Lady Catherine-nel kapcsolatban elmondott, azt kell gyanítanom, hogy háladatossága félrevezeti és habár pártfogolja Mr. Collinst, Lady Catherine öntelt és gőgös asszony.

— Én azt hiszem, hogy öntelt is, gőgös is, a legnagyobb mértékben. Már sok esztendeje nem láttam, de jól emlékszem, hogy nekem sohasem tetszett és hogy a viselkedése fennhéjázó és nevetlen. Azt mondják róla, hogy nagyon jószívű és eszes, de azt hiszem inkább, hogy képességeinek egyik részét rangjának és vagyonának, másik részét parancsoló fellépésének köszönheti, a többit pedig unokaöccse büszkeségének, akinek az a felfogása, hogy csak olyan rokonai lehetnek, akik szellemileg is magasrangúak.

Eliza elismerte, hogy ez nagyon észszerű magyarázat, s aztán kölcsönös meglepéssel beszélgettek tovább, míg a vacsora véget vetett a kártyázásnak s Mr. Wickham most már a többi nővel is foglalkozhatott. Mrs. Philips vacsora-vendégei olyan zajosak voltak, hogy nem volt módja beszélgetni, de viselkedésével mindenkit megnyert. Akármit mondott, az jól volt mondva, akármit tett, az szépen volt téve. Eliza úgy ment haza, hogy Wickhammal volt tele a feje. Nem tudott másra gondolni, csak öreája, s csak arra, amit

hazamenet hallott tőle ; de még a nevét sem ejthette ki útközben, mert sem Lydia, sem Collins nem hallgattak el egy pillanatra sem. Lydia folyton a lottójegyekről beszélt, hány elefántcsont-tantuszt nyert és hányat veszített, Collins pedig Mr. és Mrs. Philips kedvességéről szólva kijelentette, hogy nem bánja, bármennyit veszett is a whisten, felsorolta az összes fogásokat, s miután több ízben ráeszmélt, hogy túlszorosan ülnek, még a felét sem tudta elmondani annak, amit akart, amikor a hintó megállott Longbourn House előtt.

XVII.

Eliza másnap elmesélte Jane-nek, mi történt közte és Wickham között. Jane meglepetve és érdeklődve hallgatta ; alig tudta elhinni, hogy Darcy oly érdemetlen lehessen Bingley barátságára ; de Jane sem volt az a leány, hogy kétségbevonta volna egy olyan kedves fiatalember szavahihetőségét, amilyenek Wickham mutatkozott. Az a körülmény, hogy rossz bánásmódban részesült Darcy részéről, már biztosította számára Jane meleg rokonszenvét ; itt nem maradt más tennivaló, mint mindkettejükről jót gondolni, mindkettejük viselkedését megvédeni és tévedésnek vagy véletlennek tulajdonítani azt, amit más módon nem lehetett ki-magyarázni.

— Úgy látszik, mindkettejüket megtévesztették valami módon, amiről nekünk fogalmunk sem lehet. Talán olyanok, akiknek érdekük volt, befeketítették őket egymás előtt. Mi nem találhatjuk ki az okokat és körülményeket, amelyek elidegeníthették őket egymástól, a nélkül, hogy ez bármelyikükre árnyékot vetne.

— Látod, ez nagyon igaz — és most, kedves Jane-em, mit tudsz mondani azokról az emberekről, akiknek érdekük lehetett, hogy összeveszítsék őket? Mondd meg világosan, mert különben azokról leszünk kénytelenek rosszat gondolni.

— Ne vess ki, ha akarsz, de engem akkor sem térítesz el véleményemtől. Gondold meg csak, édes Lizzym, milyen rossz fényt vet Mr. Darcyra, ha így bánik apja kedvencével, akinek meg volt ígérve, hogy gondoskodni fognak róla.

Lehetetlen dolog. Ilyesmire a legközönségesebb ember sem képes, még kevésbbé az, aki tart valamit a jellemére. És a legbizalmasabb barátai ennyire vakok volnának vele szemben? Nem, nem!

— Sokkal hihetőbb, hogy Darcy megtévesztette Bingleyt, mint hogy Wickham egyszerűen kitalálja azt a történetet, amelyet tegnap este elmondott nekem; megnevezte a személyeket, felsorolta a tényeket, egytől-egyig, minden teke-tória nélkül. Ha nincs így, Darcy megcáfolhatja. Különben is, Wickham szeméből az igazság beszélt.

— Nehéz dolog — igazán aggasztó. Az ember nem tudja, mit gondoljon.

— Bocsáss meg, de az ember pontosan tudja, hogy mit gondoljon.

De Jane csak egyet tudott bizonyosan e pillanatban, hogy, ha Bingleyt csakugyan megtévesztették, mennyit fog szenvedni, ha ezek a dolgok nyilvánosságra kerülnek.

A két leányért lejött valaki a berekbe, ahol ez a beszél-getés folyt, mert a szóbanforgó személyek közül néhányan éppen megérkeztek a házba.

Bingley és nővérei személyesen jöttek el meghívni őket a régóta várt netherfieldi bálra, amely rákövetkező keddre volt kitűzve. A két hölgy roppantul örült, hogy viszont-láthatják kedves barátnőjüket, elmondották, hogy már ős-idők óta nem találkoztak, s többször is megkérdezték, mivel töltötte az időt, amióta hazajött. A család többi tagjával alig törődtek, Bennetné lekapcsolták, amikor csak lehetett, Elizához keveset szóltak, a többiekhez semmit. Nem sokáig maradtak, olyan hirtelen ugráltak föl székükről, hogy bátyjuk elcsudálkozott, s úgy rohantak el, mintha Bennetné kedves-kedéseitől menekültek volna.

A netherfieldi bál az összes leányokban kellemes gon-dolatokat ébresztett. Bennetné úgy fogta fel a dolgot, hogy a bál Jane tiszteletére lesz, s különösen hízelgett neki, hogy írásos meghívó helyett Bingley személyesen hívta meg őket. Jane úgy képzelte, hogy kellemes estéje lesz két barátnőjé-vel és a figyelmes Bingley úrral, Eliza annak örült, hogy sokat fog táncolni Mr. Wickhammal, s hogy Darcy arca és visel-

kedése mindent meg fog erősíteni. Catherine és Lydia előzetes örömei nem szorítkoztak *egy bizonyos dologra* vagy egy külön személyre, mert ámbár ők is, mint Eliza, a fél estét Wickhammel akarták áttáncolni, nem érhatték be egy táncossal, és ha már bál, hadd legyen igazán bál. Még Mary is kijelentette a család előtt, hogy szívesen megy Netherfieldbe.

— Elég, ha a délelőttiem megmaradnak, — mondotta — azt hiszem, egy-egy esti mulatságban résztvenni nem is áldozat. A társaságnak joga van mindnyájunkhoz, s én is egyetértek azokkal, akik azt vallják, hogy időnkint mindenki-nek szüksége van arra, hogy mulasson és szórakozzék.

Elizának olyan jó kedve volt, hogy, bár ok nélkül nem igen állt szóba Mr. Collinsszal, nem állta meg, hogy meg ne kérdezze tőle, elfogadja-e Bingley úr meghívását s illendőnek tartja-e, hogy megjelenjék egy esti mulatságon? Nagy meglepetésére azt a választ kapta, hogy Collinsnak e részben a legcsekélyebb aggodalma sincsen, mert kizárt dolog, hogy akár az érseknek, akár Lady Catherine-nek kifogása legyen az ellen, hogy ő esetleg táncoljon.

— Higgye el, nekem egyáltalán nem az a véleményem, — mondotta — hogy egy házibál, melyet egy jellemes fiatal ember rendez tiszteletreméltó vendégeinek, káros vagy ártalmas lehet; én magam sem kárhoztatom a táncot, sőt remélem, hogy az est folyamán valamennyi húgom megtisztel azzal, hogy elfogadja a karomat, s hogy az alkalommal éljek, a két első táncra máris felkérem önt, Miss Eliza, s bízom abban, hogy Jane unokahúgom méltányolni fogja okaimat s nem fogja udvariatlanságnak tekinteni, hogy kegyednek adtam az elsőséget.

Eliza úgy érezte, hogy meg van fogva. Éppen ezt a két táncot szánta Wickhamnek s most Mr. Collinst kapja helyette! Ez nem jöhetett volna rosszabbkor. De segíteni mégsem lehetett rajta. Wickhamnek és saját magának az örömét későbbre kellett halasztani s Mr. Collins fölkérését olyan kedves arccal fogadni, amennyire csak telt tőle. Kedvetlensége csak fokozódott, ha arra gondolt, hogy Mr. Collins kérésében még egyéb is rejlik. Először is az lepte meg, hogy

öt testvére közül éppen őt szemelte ki Collins a hunsfordi paplak úrnőjéül, s hogy jobbfejta vendégek hiányában Collinsszal együtt ő üljön Rosingsban, Lady Catherine asztalánál. Ez a gondolat csakhamar meggyőződéssé szilárdult benne, amikor észrevette, hogy Collins egyre buzgóbban sürgölődik körülötte s folyton bókokkal próbálkozik az ő elmésségéről és élénkségéről: szépségének ez a hatása inkább meglepetést keltett benne, mint örömet, s alig eszmélt rá a dologra, amikor Bennetné máris sejteni engedte, hogy ez a kilátásban levő házasság milyen kellemes volna rá nézve. Eliza úgy tett, mintha nem értené a célzást, mert nagyon is érezte, hogy akármit felel, annak csak komoly összekapás lesz a vége. Hátha Mr. Collins mégsem fogja őt megkérni, és ha megkéri is, majd ráérnek akkor összezőrdülni miatta.

A netherfieldi bál nélkül, amelyről beszélni és amelyre készülni lehetett, a legkisebb Bennet-lányok helyzete igazán siralmas lett volna, mert a meghívás napjától fogva a bál estélyéig állandóan zuhogott az eső s egyszer sem sétálhattak át Merytonba. Se rokonok, se tisztek, se hírek után nem lehetett szaladgálni, s még a báli cipőcsokrokat is úgy kellett elhozatni valakivel. Még Eliza türelmét is meglehetősen próbára tette az időjárás, mert teljesen megfosztotta őt attól, hogy közelebbi ismeretségbe kerüljön Wickhammel; csak a keddi bál tette lehetővé, hogy Kitty és Lydia kibírjanak egy ilyen pénteket, szombatot, vasárnapot és hétfőt.

KOSSUTH LAJOS MACBETH-FORDÍTÁSA.

Ki hitte volna, hogy írásos bizonyítéka is előkerül még annak, hogy Kossuth Lajos budai fogságában angolul tanult? Hogy milyen tökélyre vitte a lángeszű államfogoly az angol nyelv ismeretét (nyelvtan nélkül!), annak fényes bizonyossága Shakespeare *Macbeth*jéből készült fordítás-töredéke.

A három és féllapnyi töredéket most találtam meg a Nemzeti Múzeum Kossuth-iratai között. A Vörös Antal-féle gyűjtemény darabjai közt rejtett. A gyűjtemény egyik fasciculusának ez az összefoglaló címe: *Kossuth Lajos töredékes jegyzetei budai fogságában*. Száma: 234. Ez a fasciculus egy csomó feljegyzést foglal magában. Legértékesebb darabja két ív folio nagyságú kék papíron Kossuth Shakespeare-fordításának töredéke.

Címe nagybetűs: **FORDÍTÁS ANGOLBÓL**. Majd a darab címe s azután laponként három hasábon következnek a sajátkezű, gyöngybetűs sorok. Más fordításokkal egybevetve Kossuth fordítását szövegyszerűbbnek találjuk, mint a többi átdolgozást. A *Macbeth*-fordítás azért is érdekes, mert alkalmunk van benne megfigyelni Kossuth verselő készségét.

Csak sajnálhatjuk, hogy Kossuth, mikor Döbrentei fordításáról tudomást szerzett, abbahagyta munkáját. Kossuthnak a fordítás végéhez fűzött jegyzetéből állapíthatjuk meg a fordítás keletkezési idejét is. 1838-ban volt a pesti nagy árvíz. A Heckenast kiadásában megjelent *Árvízkönyv* a következő évben juthatott Kossuthhoz. Abból tudta meg, hogy miféle magyar könyvek jelentek meg az utóbbi években. S azok közt látva Döbrentei *Macbeth*-fordítását, abbahagyta a magáét. Ez 1839-ben lehetett.

Nagyszerű irodalmi különlegesség lett volna, ha a világ legnagyobb költőjének remekműve a világ leghíresebb magyarjának fordításában maradt volna az utókorra.

MACBETH.

Dráma 5 felvonásban. Shakespeare remekműve.

SZEMÉLYZET:

DUNCAN, Scot király.		SIWARD Northumberlandi gróf,
MALCOLM	} fiai.	angol hadvezér.
DONALBAIN		IFJÚ SIWARD, amannak fia.
MACBETH	} királyi hadvezérek.	SEYTON, házi tiszt Macbethnél.
BANQUO		Egy angol orvos.
MACDUFF		Egy scot orvos.
LENOX	} scot nemesek.	Egy katona.
ROSSE		Egy kapus.
MENTETH		Egy vén ember.
ANGUS		LADY MACBETH.
CATHNESS		Egy komorna annak szolgálatában.
FLEANCE: Banquo fia.		Három boszorkány.

Lordok. Nemesek. Tisztek. Katonák. Gyilkosok. Hírnökök és kísérők.
Banquo lelke s több rémjelenetek.

ELSŐ FELVONÁS.

I-Ő JELENET.

Nyílt tér. Dörög s villámlik. Föllép a 3 boszorkány.

1. BOSZORK.: Villám fénye, zápor árja
Gyülésünk mikorra várja?
 2. BOSZORK.: Fergeteg ha elhalad
S vesztve, nyerve lesz a had.
 3. BOSZORK.: Máról ez el nem marad.
 1. BOSZ.: Gyülhelyünk lesz?
 2. BOSZ.: A fenyér.
 3. BOSZ.: Macbeth ott előnkbe tér.
 1. BOSZORK.: Szürke cicám, megyek már
- MINDNYÁJAN: Béka hi, mindjárt, mindjárt
Rut a szép, de szép a rut
Köd nekünk a kedves ut! (*Eltűnnek.*)

II-İK JELENET.

Mező Fores közelében.

Harci zaj távolban. *Duncan* király, *Malcolm*, *Donalbain*, *Lenox kísérettel* föllépnek s egy vérző katonával találkoznak.

DUNCAN: Mi vér borított ember ez? talán
— Tekintete ha nem csal — hirnökül
Lehet: mi karban áll a lázadás?

MALCOLM: Az őrmester, aki oly bajnokül
Harcolt fogságom ellen. Idvez légy
Vitéz barátom! Imhol a király
Kívánja tudni, hogy mi karban állt
Az ütközet, midőn azt elhagyád?

KATONA: Kétségesen. Mikint egy pár uszók
Feszült versenyben rugják a habot
S egymásnak utját vágni küzdenek.
A szigetlakók nyugotról nehéz
Gyalogság s könnyü csapatok hada
Segélni jöttek az irgalmatlan

Macdonwaldot a címeres kalózt,
 Kit a sok gazság rajban fog körül
 És a szerencse mint egy szemtelen
 Ringyó már kedvezőn mosolyga rá
 S pártos ügyére. De mind gyöngé gát
 Macbethnek. Őt a hőst (igen, e név
 Övé s jól érdemlett tulajdona)
 A szerencsének arca vissza nem
 Rettenti. Fenjen villog az acél
 Markában s róla véres aratás
 Füstölög s mint a bátorság s erő
 Kedvence tör és tör előre, míg
 Az átkozottal nem találkozik
 S ekkor bucsuzni nem nyujtá kezét,
 Sem Isten hozzád nem zeng ajkiról,
 Míg a kemény agyúnak homlokát
 Kardjával ketté nem hasítja, le
 Egész torkáig s táborsáncunknak
 Pártázatira nem tüzi fejét.

DUNCAN: Hah vitéz rokonom!

KATONA: De valamint

Ép onnan, hol az áldásteli nap
 Kél, néha vész és fergeteg kerül,
 Így a győzelmes tette uj vihar
 De nyugalom még nem következett.
 Alig hogy, — halljad óh király — alig
 Hogy az iramló kernekek hadát
 Az igaz ügynek megfutamtatá
 Fegyvere, s im időt és kedvező
 Alkalmat lesten jó Norvégia
 S friss seregének rohanót fuvat.

DUNCAN: S vezéreinket Macbeth-t és Banquot
 Nem zavará meg az uj támadás?

KATONA: Igen, mint sast a verebek, avvagy
 Nyúl az orozslánt. Igazán, mikint
 Tulterhelt ágyu pattanása, úgy
 Kétszer kettőzött csapást szórtak ők
 Az ellenségre. Talán párolgó

Vérben fürödni, vagy talán egy új
Golgothát vágytak emelni ; biz én
Nem tudom. De én bágyadok, uram,
S orvosért rínak rajtam a sebek.

DUNCAN: Javadra váljék sebed úgy mint szíved,
Becsület ízü mindenik. Menj. — Hejh
Orvost neki!

(*Katona kikísértetik.*) Ki jó?

MALCOLM: A Rosse-i Thán.

LENOX: Minő sietség ül tekintetén?
Igy szokott nézni, aki különös
Hirt hoz.

(*Rosse föllép.*)

ROSSE: Az Isten áldjon oh király!

DUNCAN: Honnan derék Thán?

ROSSE: Fiferól nagy király,

Hol a norvégi lobogók az ég'
Szelével ingerkedve játszanak
S hevült népünket hüsre legyezik.
Norvégia, kinek roppant hadát
Még Cawdor Thán is, a hivségtelen
Gaz áruló, nevelni nem pirult,
Harcot, vészterhest kezdé valamig
Bellona' vőlegénye csatatünt
Fegyverzetében szembe száll vele
Kardélt kardélnek, karnak kart szegez
S a vakmerészlet zabolázva lőn.
Egy szóval győztünk!

DUNCAN: Szerencsés eset.

ROSSE: S Norvégia királya Sweno most
Már alkudozni vágnék ám, de mi
Temetni sem engedjük holtjait,
Mig csak Szent-Columb szigetén nekünk
Tizezer tallért le nem fizetett.

DUNCAN: Nem, többé nem fog ez a Cawdor Thán,
Legbecsesb érdekinkben nem fog ő
Megcsalni minket. Menj és hirdetess

Halált fejére, címjével pedig

Köszöntséd Macbethet.

ROSSE: Meglesz uram.

DUNCAN: Mit ő veszít, hős Macbeth elnyeri.

(*Kimennek.*)

III-İK JELENET.

Fenyér. Dörög. 3 Boszorkány.

1. BOSZORKÁNY: Néne mondd el, hol valál?

2. BOSZORKÁNY: Disznótoron. Hát te?

3. BOSZORKÁNY: Én?

Gesztenyét tartott ölében

Egy hajósné s csámcsogott

S csámcsogott és csámcsogott.

«Adj nekem» — mondék. — «Boszorkány

Oszolj!» — kiált a moslékon

Hizlalt rühes condra rám,

Férje, gályagazda, most

Aleppoba utazott,

De mint farka-metszett patkány

Elvitorlázék egy szitán

S jaj neki! Ni mim van, ni?!

2. BOSZORKÁNY: Hadd lám, hadd lám, hihih!

1. BOSZORKÁNY: Révkalauz hüvelykujja,

Ki jöttében vízbe fűla.

(*Dobszó közelg.*)

3. BOSZORKÁNY: Dobszót hallok. Macbeth jó.

MINDNYÁJAN: Bűvarázsos három nő

Vizen-földön szökdélő

Kört karöltve lép.

Itt a három, ott a három

Harmadát kilencre járom

Csitt! a bűbáj ép!

(*Macbeth és Banquo föllépnek.*)

MACBETH: Nem értem még ily szép s ily rút napot.

BANQUO: Mennyire van még ide Fores? Mi ez?

Fonnyadt alakjuk s vad idomtalan

Öltönyük másvilági lényt mutat
 S mégis a földön vannak. Éltek-e?
 Vagy értetek, ha kérdlek? Oh igen,
 Ők értenek, mert aszott ujjait
 Bőr ajakára teszi mindenik. —
 Hogyha szakáluk nem tévesztene,
 Néember fajúknak hinném.

MACBETH: Szóljatok,
 Ha szólni tudtok, kik vagytok, vagy mik?

1. BOSZORKÁNY: Glamisnak Thánja, Macbeth, üdvzlégly!
2. BOSZORKÁNY: Üdv Cawdor Thánja, Macbeth, üdvzlégly!
3. BOSZORKÁNY: Macbeth, király ki lészesz, üdvzlégly!

BANQUO: Miért döbbensz meg uram? Miért szül

E szépen hangzó jóslat rettegést?
 Igazság szent nevére kérdelek:
 Agyrémek vagytok-e, vagy igazán
 Olly lények, aminőknek látszatok?
 Gazdag jelen' s még sokkal szebb jövő'
 S királyi remény' biztatásával
 Üdvzélitek nemes bajtársamat,
 Hogy magánkívülre ragadtaték.
 Hozzám nem szóltok. Hogyha tárva van
 Előttetek a jövő, ha hogy
 Tudjátok az időknek vetemény-
 Földén mellyik mag kél ki, mellyik nem,
 Ám szóljatok én nekem is, aki
 Sem kedvezést nem kérek tőletek,
 Sem gyűlöltségtöket nem rettegem.

1. BOSZORKÁNY: Üdv!
2. BOSZORKÁNY: Üdv!
3. BOSZORKÁNY: Üdv!
1. BOSZORKÁNY: Kisebb mint Macbeth, de mégis nagyobb.
2. BOSZORKÁNY. Nem olly boldog, de mégis boldogabb.
3. BOSZORKÁNY. Királyokat fogsz nemzeni, habár
 Magad viselni nem fogsz koronát,
 S így Macbeth és Banquo, áldás veletek!
1. BOSZORKÁNY: Veletek áldás, Macbeth és Banquo!

MACBETH: Megálljatok, ti félbeszédüek,
 Mondjatok nékem többet. Azt tudom,
 Atyám után hogy Glamis Thán vagyok,
 De Cawdor! Hogyan Cawdor? Cawdor él
 S jó szerencsében él. Király pedig,
 Király hogy legyek, kívül fekszik ez
 A legmerészebb hit' határain,
 Nem kevésbé mint a Cawdor cím.
 Honnan tinéktek e csodálatos
 Tudomás? Avvagy mért álljátok el
 Utunkat itt e sivatag fenyér'
 Vadonjain jós üdvezléstekkel?
 Szóljatok, akarom, hogy szóljatok.

(Boszorkányok eltűnnek.)

BANQUO: A földnek is van buboréka mint
 A viznek vagyon s ez illyesmi volt,
 Földbuborék volt. Hová tűntek el?

MACBETH: A levegőbe, s ami testnek
 Látszott, eloszlék mint a pára s gőz.
 Óhajtanám, maradtak volna még.

BANQUO: Valóság volt hát ez? Avagy talán
 Bolond gombából ettünk, amitől
 Ember értelme rabigába dől?

MACBETH: Királyok attyja lészesz.

BANQUO: Te király.

MACBETH: És Cawdor Thán is, nem úgy hangzott-é?

BANQUO: Egészen. Szóról szóra. Ki ez itt?

(Rosse és Angus jönnek.)

ROSSE: Macbeth! győzelmed hírét a király
 Örvendezéssel vette s amidőn
 Olvasná, hogy a pártos harcmezőn
 Tennen személyed mint kockáztatád,
 Magasztalás és bámulat között
 Haboz, mi légyen övé, mi tied.
 S míg így habozva hallgat és tovább
 Nézi, mi történt ugyan az nap még,
 Csakhamar ismét téged lát, mikint
 Bajnok norvégok' sorai közé

Halált szórsz bátran, kérlelhetlenül.
S mint rege foly a szónok' ajkiról,
Hirnök után jött hirnök s mindenik
Téged dicsóit s a hős tetteket,
Miket országa védletére től.

ANGUS: Urunk királyunk nevében jövünk
Köszönetét jelenteni neked
S hogy elvezessünk ünnepélyesen
Hozzá, nem pedig mint jutalmazók.

ROSSE: S csak mint egy foglaló gyanánt nagyobb
Kegyelmekig, még parancsunk vagyon:
Hogy Cawdor címmel üdvezeljelek.
Ezt hát fogadjad mint sajátodat.
Légy idvezelve vitéz Cawdor Thán!

BANQUO (*félre*): S mondhat a sátán igazat?

MACBETH: Hogyan?

Nem él-e Cawdor Thán? miért, urak,
Idegen köntöst mért ruháztok rám?

ANGUS: Aki Cawdor volt, él ugyan, de csak
Nehéz itélet alatt viseli
Az életet, mit veszteni érdemel.
Norvégiával volt a cimbora
Vagy segélyt nyujtva s titkos ápolást
A pártütőnek vagy mindkét uton
Hazája végromlásán dolgozott
Nem mondhatom — elég, hogy bűnei,
Honárlásnak rábizonyodott
S elismert bűne eltiporta őt.

MACBETH (*félre*): Glamis és Cawdor Thán! a legnagyobb
Hátra van — Urak, fáradságtokat
Köszönöm (*Banquóhoz félre*):

Banquo nem remélled-e
Gyermekidet királyokká, midőn
Rajtam a jóslat immár teljesül?

BANQUO: Illy bizalom tenéked ingerül
Lehetne még, hogy koronára vágyj.
Azonban mégis különös. — Saját
Vesztünkre néha igazt és valót

Mond a pokol s holmi becsületes
 Apróságokkal édesít, hogy így
 Nagy s fontosakban megkeríthessen.
 — Urak! egy szóra.

MACBETH (*félre*): Két mondás tehát
 Igaz s úgy hangzik mint a biboros
 Tartalmu szinmű szép előszava. —
 — Urak! köszönet még egyszer.

(*Félre.*) Eme

Természet rendén túli nógatás
 Magában sem rossz, sem jó nem lehet.
 Ha rossz, igazgal mért kezdődik? Mért
 Nyujt a sikerre zálog foglalt?
 Ha jó, miért vesz egy irtózatot
 Gondolat erőt rajtam, aminek
 Immár borzalmai képére hajam
 Berzeng s keblemben ez a férfi sziv
 Oldalbordámhoz kocog hangosan?
 A jelen bárgyu félelem nem oly
 Gonosz, mint minő iszonyúk a bős
 Képzelet szörnyü rém alakjai.
 Gondolatim még csak ábrándilag
 Gyilkosak, s már is ez a gondolat
 Egész valómat megreszketteti.
 Minden erőm egy sejdítésbe fúl
 S ami van, mind nincs, csak az van, mi nincs.

BANQUO: A mi barátunk ugyan elmerült.

MACBETH (*félre*): A sors, ha úgy akarja, hogy király
 Legyek, keríthet korónát, ha bár
 Magam keresni nem indulok is.

BANQUO: Uj méltóságot, mint az uj ruhát,
 Testhez csupán csak viselet simit.

MACBETH (*félre*): Hadd jöjjön, ami jönni fog, hiszen
 Idő s jövődő a legzordonabb
 Nap viharán is átrohan.

BANQUO: Uram,
 Intésed' várjuk.

MACBETH: Ah bocsánatot,
 Bocsánatot, e tompa agyvelőt
 Felejtett dolgok izgaták. Urak,
 Ti szivességtök fáradalmai
 Lajstromozvák ott, hol a jegyzetek'
 Lapját naponta forgatom. Jerünk.
 (*Banquóhoz külön.*)
 Vedd, ami történt, gondolóra; és
 Ha több időnk lesz, és megfontolánk,
 Beszéljünk együtt nyíltan.

BANQUO: Örömetst.

MACBETH: Addig elég. Jerünk barátaim. (*Kimennek.*)

IV-IK JELENET.

Fores. Szoba a palotában. Trombitaharsogás közt belépnek
Duncan, Malcolm, Donalbain, Lenox kíséreléssel.

DUNCAN: Elvette Cawdor már a büntetést
 Vagy még nem jöttek meg a biztosok?

MALCOLM: Nem még, de vélem szóllott egy, aki
 Meghalni látta. S amint ez nekem
 Mondá, honámulása bűneit
 Nyíltan megvallá és bocsánatot
 Kért Felségedtől s mély bünbáratot
 Mutatva halt meg. Egész élete
 Folytában semmi nem vált annyira
 Becsületére, mint halála, mert
 Ugy vált meg életétől, mint aki
 Gondra méltatlan csekélység gyanánt
 El tudja vetni ami legbecsesb.

DUNCAN: Nincs tudomány, mely emberi érzelmet
 Emberi képről kitanuljon. Én
 Oly igen igen biztam őhozzá.

MACBETH, BANQUO, ROSSE, ANGUS (*jönek*):
 Ah érdemes rokon — — — (félsor olvashatatlan)
 Hálátlanságom bűne keblemen
 Csak épen most is terhesen feküdt.
 Te már oly igen messze jársz elől,

Hogy a leggyorsabb rendü jutalom
 Is lassubb mintsem utolérhessen.
 Ohajtanám, lennének érdemid
 Kisebbek, hogy én köszönetben és
 Jutalmazásban ne maradjak el.
 De így amivel tartozom neked,
 Több mint amennyit megfizethetek.

MACBETH: A hű szolgálat, melyre köteles
 Vagyok, fizetve van, ha téve van.
 Felséged dolga elfogadni csak
 Kötelességeinket, ezek pedig
 Trónod s országod iránt olyanok
 Mint szolgák és mint gyermekek, akik
 Mindent, ha tesznek, mi tetszésedet
 Nyeri s dicsőséged növelheti
 Csak azt teszik, mit kell.

DUNCAN: Isten hozott!
 Ültetni kezdtelek s gondom leszen
 Hogy növekedjél egész fejletig.
 (*Banquóhoz.*)

Nemes vitéz! ó! nem kevesebb, amit
 Te érdemelsz s én akarom, hogy ez
 Tudva legyen. Jöjj hadd öleljelek,
 Hadd szorítsalak szivemhez.

BANQUO: Ha rám
 Itt növés vár, az aratás tied.

DUNCAN: Csordultig töltött örömöm szilaj
 S egy pár csepp gondot kíván rejtekl.
 Tudjátok meg hát híveim. Fiaik!
 S ti rokonim és Thánok s többiek,
 Kik méltóságban közelek: Mikint
 Elhatároztuk, hogy az örökség
 Országunkban elsősülöttünkre,
 Malcolmra szálljon, kit ezentul már
 Cumberland herceg néven nevezünk,
 De ridegen a fölmagasztalás
 Reá nem szállhat s nem társatlanul,
 Sőt minden érdemesről diszjelek,

Ugy akarom, hogy tündököljenek,
Mint csillagfény. — Most Inverness felé!

(*Macbeth-hez.*)

S légy gazdánk, neveld tartozásomat.

MACBETH: E szerencsének hirnöke magam
Leszek s nőmnek az örvendeztető
Hirt megvizsem, hogy felséged közelg
S azért most hódolva bucsút veszek.

DUNCAN: Kedves Cawdorom!

MACBETH (*félre*): Cumberland herceg
Ez a fok, mellyen szöknöm vagy pedig
Buknom kell, mivel utamban hever.
Rejtsétek el a fény szövétnekét,
Ti csillagok! Világosság, ne lásd
Keblem' sötét s mély vágyát. Szemem
Hunyva maradjon míg a kéz művel,
De meg legyen, óh legyen meg, amit
Szem látni fél, ha téve van. (*Kimegy.*)

DUNCAN. Igaz,
Érdemes Banquóm! egy olly bajnok ő
S engemet táplál, ha dicséretét
Hallom, ez egész vendégség nekem,
Kövessük őt, ki maga ment elől,
Nekünk sziveslátást készíteni.
Nincs rokon hozzáfogható. Jerünk.
(*Kimennek.*)

V-IK JELENET.

Inverness.

Szoba *Macbeth* várában.

LADY MACBETH (*levelet olvasva jő*): «A siker napján
találkoztak velem, a legkétségtelenebbül meggyőződtem,
hogy tudomásuk több mint emberi. Lángolt bennem a vágy
többet kérdezni, de légalakot öltve eltűntek. Még azonban
az álmélkodásból magamhoz sem jövék, midőn követek
érkeztek a királytól, engem Cawdor Thánnak üdvözlők,
melly címmel előbb a varázsnők köszöntöttek, s biztattak,

hogy lesz idő, midőn király leszek. Ezt jónak véltem tudatni veled, nagyságom legkedvesebb sorsosa, nehogy illető részedet az örömből elveszítsd, nem tudván minő fölmagasztaltság vár reád. Rejtsd ezt szívedhez s élj boldogul.»

Glamis vagy és vagy Cawdor, s lenni fogsz
 Ami, hogy leszel, megigértetett.
 Csak attól félek, több az emberi
 Szelidség benned, mintsem a rövid
 Ösvényt választanád. Kivánatod
 Magasra felsovárogoz s kebeled
 Nagyravágyástol nem üres, de nincs
 Annyi gonoszság benned, mennyire
 Szüksége van, ki nagyra vágy. Mit oly
 Forrón kívánsz, ahoz te jámborúl
 Szeretnél hozzájutni s hamisan
 Csak nyerni, de nem játszani. Neked
 Unsolás kell, hogy ezt tegyed s meg ezt,
 Mit tenni félsz, de nem ohajtanád,
 Hogy ne történjék. Jój, óh jój hamar,
 Hadd csepegtessem lelkemet beléd
 S nyelvem elűzzön mindent, ami gát
 Közted s az arany abroncs közt, mit a
 Sors és természettűli pártolás
 Nyujtani látszik. Nos, mi hirt hozol?

(Egy cseléd belép.)

CSELÉD: Ma éjszakára itt lesz a király.

LADY MACBETH: Órjöngsz talán, hisz vele van urad,
 S csak üzent volna, készületlenül
 Hogy meg ne lepjen.

CSELÉD: Bocsánat, Lady,
 Urunk jó. Egyik pajtásom közel
 Halálra nyargalt s lélektelen,
 Alig rebegheté, mi hirt hozott.

LADY MACBETH: Fontos ujságnak vala hirnöke,
 Gondját viseld. Menj.

(Cseléd ki.)

Még a holló is,
 Mely hirt hoz, hogy várfalaim közé

Vezérli Duncant balesillagzata,
 Rekedt torokkal károg. Jöjjetek,
 Ti vén eszméket nemző szellemek,
 Zuzzatok össze minden asszonyit
 Hölgy-kebelemben, öntsetek belém
 Tetőtül talpig bósz irtózatot,
 Kegyetlenséget, sűrítsetek a
 Vért ereimben, hogy az irgalom
 Rést ne találjon s a bűnbánatos
 Szorongatások vad szándékomat
 Ingadozóvá ne tegyék. Elé
 Nő kebelemhez ti hóhérlatok'
 Angyalai, ti bűnveszélyt leső
 Szemlélhetetlen szolgacsoport,
 Elé, faljátok fel emlőm' tejét,
 S eresszetek epét belé. S te éj
 Öltsd fel halottlepelkint a pokol
 Legfeketébb füstoszlopát, nehogy
 Handzsárom éle lássa mit csinált,
 Vagy a sötétség paplanán az ég
 Átpillantson egy irgalmas megállj-t
 Kiáltani! (*Macbeth belép.*)

LADY MACBETH: Nagy Glamis! érdemes
 Cawdor s mindkettőnél nagyobb, amint
 Következének az üdvezletek,
 Engem irásod a jelen buta
 Korlátain túl ragadott; s ami
 Lesz, nekem az már van.

MACBETH: Szerelmesem,
 Duncan estére megjön.

LADY MACBETH: S megy mikor?

MACBETH: Holnap — úgy, — holnap — úgy szándékozik.

LADY MACBETH: E holnap soha nem virrad. Uram,
 Arculatod könyv s különös betük
 Olvashatók nyílt lapjain. Vigyázz,
 Időhöz mért tekintet az idő
 Maszлага. Szives fogadás legyen
 Szemed és jobbod s ajakid közül

Tekints mint ártatlan virágbokor
 De légy alatta kigyó. Most jerünk
 Utánna látni, hogy őt, aki jön
 Illón fogadjuk. Bizd csak én reám
 Ez éjszakának dolgait s ne félj,
 Trónt, uradalmat ad ez éj nekünk!

MACBETH: Majd még beszélünk.

LADY MACBETH: Csak te légy derült
 Szin' változása félelem' jele.
 Bizzad a többit én reám. (*Kimennek.*)

VI-IK JELENET.

Ugyanott, a vár előtt.

Tábori zene. Várszolgák ünnepélyesen fölállítva.
 Föllépnek *Duncan. Malcolm. Donalbain. Banquo. Lenox.*
Macduff. Rosse. Angus és kísérek.

DUNCAN: A vár fekvése gyönyörű s a lég
 Oly édes, könnyű.

BANQUO: Hol a templomok'
 Boltját kedvelő fecske, nyárszaknak
 Vendége, lakni szeret, ott a lég
 Tántoritólag illatos. Pedig
 Itt nincs párkányzat avagy dudorék,
 Oszloporom, nincs szögelet, hová
 Függeteg ágját nem raká. Hol e
 Madárfaj sűrűn költ, a levegő
 Erősen kedves, úgy tapasztalám.

(*Lady Macbeth kilép.*)

DUNCAN: De lám tisztelt háziasszonyunk.
 Lehet Milady, hogy az untalan
 Sarkunkba lépő szeretet talán
 Terhünkre van, de szeretet s azért
 Nem köszöntenünk nem lehet.
 Ha így tekint, még kérni fog, legyen.
 Terhére s a bajt és háborgatást
 Köszönni fogja.

LADY MACBETH: Felséges uram
Szolgálatunk minden nemét, habár
Kettős erővel négyszeritenénk . . .

KOSSUTH LAJOS JEGYZETEI:

Eddig haladtam a fordításban, midőn Heckenast Árviz Könyve 1-ső kötetét megkapám s benne lajstromát az általa kiadott magyar könyveknek.¹ Onnan láttam, hogy a Macbeth már le van fordítva magyarra Döbrentey által. Pirulva teszek vallomást, miképen erről semmit sem tudtam. Igazat mondott, aki mondá, hogy kik a politicalai vesződésegekbe bonyolódnak, az életre nézve elvesztek. Annyi magyar könyv jött ki azon negyedfél év alatt, melyet az 1836 országgyűlésen töltöttem, amikről semmit sem tudánk, nem hogy olvastuk volna. Köztük Döbrentey Macbeth-je is. — Most azonban miután megtudám, hogy ez már van, haszontalanság volna fordításomat folytatnom, mert habár még a Döbrenteyét nem olvastam is, meg vagyok mégis győződve, hogy ő százszorta jobban dolgozott, mint én tehetném. — Tehát manum de tabula!

L. K.

Az eredeti kéziratból közli:

HEGYALJAI KISS GÉZA.

¹ Aki átnézi Kossuth Lajos fogsága alatt olvasott könyveinek jegyzékét, mindjárt ötödiknek ott találja a sorban az Árviz-könyvet. Címe: *Budapesti Árvizkönyv*; Heckenast Gusztáv kiadókönyvárus urnak baráti ajándékul többen, szerkeszti b. Eötvös József. 1839-ben I—III. és 1840-ben IV—V. kötet. Az olvasmányok jegyzékét közli Viszota Gyula: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. I. rész Budapest, 1927. 685—689. lap. Kossuth tehát Macbeth-fordítását valóban 1839-ben készíthette.

GALSWORTHY.

Tavaly január végén húnyta le örök álomra szemét korának legnagyobb angol regényírója és drámaköltője. És nem egészen másfél évvel halála után már megjelent írói egyéniségének méltatása egy eléggé testes kötetben.¹ A könyv szerzője Hermon Ould, aki Galsworthy mellett a főtitkár tisztét látta el az angol P. E. N.-Club-ban. Kontinentális embereknek kissé felöltő ez a sietség. De Angliában találkozunk ennek a sietségnek még kiütközőbb példáival is. Az amerikai származású Archibald Henderson már 23 évvel ezelőtt megírta G. B. Shaw életrajzát, magának az életrajz hőségének ellenőrzésével és utasítása szerint. A hős ma is él, virágzik és alkot ; az életrajz pedig már rég elévült.

Ould könyve voltaképpen nem nevezhető biográfiának, hanem aokkal inkább jellemrajznak. A szokásos életirati adatok teljesen hiányoznak belőle. Hiába keressük a könyvben Galsworthy születésének helyét és idejét, apja, anyja nevét, leszármazását és annak a környezetnek ábrázolását, amely kétségtelenül döntő hatással volt a költő alakítására és fejlesztésére. A szerző céljai egészen mások. A fősúlyt arra veti, hogy bemutassa Galsworthyt az embert és a költőt, akiben ez a kettő teljes harmóniába olvadt, az író, a gondolkodót, a moralistát, a formaművészt és — a metafizikust. Csak természetes, hogy a szerző, aki közelebbről ismerte hőst, mint bárki más, nem fogadja el azokat a közkeletű értékeléseket, amelyek Galsworthyt már életében az irodalomtörténet halottasházába internálták. Így mindjárt a könyv első fejezetében tiltakozik az ellen, hogy Galsworthyt a «tipikus angol»-nak tüntessék föl. Mert igaz ugyan, hogy nehéz volna Galsworthyt másnak, mint angolnak elképzelni ; azonban ez a jellemzés reá inkább negatív, mint pozitív értelemben áll meg. Mert hiszen attól a pillanattól fogva, amint föl-

¹ *John Galsworthy by Hermon Ould.* 244 l. Chapman & Hall Ltd. 1934.

ébredt benne művészi, emberi és szociális lelkiismerete, tollát mindig arra használta föl, hogy támadja az angol társadalmat, amely kihívta és sértette az ő megvesztegethetetlen igazságérzetét. Galsworthy lelkesen magasztalta mindazt, ami szép, nemes és dicső az angol intézményekben és az angol jellemben. De nem szűnt meg ostromozni a tipikusan angol hibákat. E hibák között a legelső és legföltűnőbb az alattomoság és álszenteskedés. Nem egy regényt, hanem a regények egész sorozatát szentelte e bűnök ostromozásának és megbélyegzésének. Mint vezérmotívum vonul végig a harc ez álszenteskedés ellen a Forsythe-Saga egész ciklusán. Nem kevésbé heves ellenérzést keltett Galsworthyban, a háború elszánt ellenségében, az ideális világpolgárban, az angol imperializmus és sovinizmus. *The Forest* című regénye úgyszólván kizárólag ezekkel a kevésbé szeretetreméltó nemzeti tulajdonságokkal foglalkozik, és pedig egy Thackeray keserű és elszánt hangnemében. A társadalomnak az egyénhez való viszonya szintén állandóan izgatta és foglalkoztatta Galsworthy-t. A költő, aki tehetségénél és jelleménél fogva kora legkiválóbb egyéniségei közé tartozott, rendületlenül hitt az egyéniség jogában, de egyúttal látta, hogy a társadalom egész szerkezete következtében az egyén minduntalan szembe kerül a közönséggel. El volt szánva rá, hogy fölmutatja kérelmetlenül őszinteséggel a társadalom tükörképét minden ostobaságával és kegyetlenségével. Tudta, hogy az egyéniségre szinte kötelező a törvény, hogy vagy alkalmazkodik, vagy elpusztul. De rokonszenve minden ily esetben az áldozaté volt és nem a hóhéré.

Galsworthy hitt a demokrácia erejében és üdvös voltában, a nélkül, hogy ennek a rendszernek csalhatatlanságáról meg lett volna győződve. Semmi esetre sem írta volna alá a demokráta dogmát: Vox populi, vox dei. Ahhoz túlságosan tudatában volt mindazoknak a nehézségeknek, amelyeket az egyén kénytelen elszenvedni a többség diktatúrája következtében. Sőt azzal is nagyon tisztában volt, hogy a tömeg nem nevelhető és meg sem szelidíthető. *The patrician* című regényében a hős felkiált: «Gyűlölöm ezt a csőcseléket, gyűlölöm a korlátoltságát, irtózom a hangjától és nem tudok a képébe nézni, oly rút és olyan kicsinyes!» A világháború előtt egy évvel írta koncentrált drámai formában, hogy milyen fontos a köz szempontjából az egyéniség és milyen elidegeníthetetlen joga, hogy csak tulajdon lelkiismeretének engedelmeskedjék. Mert a tömeg vak zsarnokságát nem elvek irányítják, hanem a félelem és a gyűlölet mindaz ellen, ami nem egyezik meg szószerint az ő hitével.

A szerző nem csinál titkot abból, hogy Galsworthy a sajtót sem kedvelte valami különösen. Valósággal feldühösítette az, hogy

a sajtó a jelentéktelen dolgokat a lényegesek rovására annyira fölfújja. Bántotta őt a sajtó pontatlansága és lelkiismeretlensége. De a legmélyebb megvetéssel töltötte el az a vakmerőség és szemérmertlenség, mellyel a sajtó az egyesek magánéletébe betolakodott. Ő maga szinte az oktalanságig került a nyilvánosságot. Nehezen tudott beletörődni abba, hogy a híres ember jogszerűen tárgya olvasói kíváncsiságának. Mr. Henry W. Nevinson egy alkalommal Hágából Rotterdamba hajtatott vele. A fotografusok egész légiója várakozott rá a városház lépcsőin. Nevinson, mint jó kolléga, megsajnálta őket és kérte Galsworthyt, hogy szálljon ki a kocsiból, hadd készítsenek fölvételt róla. Semmi rábeszélés sem használt. Visszadőlt a kocsijában, hogy a gép ne férhessen hozzá. Egy későbbi munkájában nála szokatlan élességgel kelt ki a sajtó visszaélései ellen: «Minden ujságolvasó úgy érzi, hogy minél több szenzációs, izléstelen dolgot olvasott, annál jobb a lelkének. Az ember tudja, hogy az ügyészi vizsgálat nélkül akárhányszor a nyilvánosságot nem foglalkoztatná egy-egy szenzációs haláleset, ha a sajtó nem csinálna szenzációt a halálesetből.» Méltatlankodását még csak fokozta az, hogy akárhányszor tapasztalnia kellett: ha komoly érdekek szolgálatáról volt szó, akkor az ügynek a sajtót nem lehetett megnyerni. Egy alkalommal Anglia legkiválóbb írói, Chesterton, Masefield, Murray, G. B. Shaw és H. G. Wells négyezer író nevében szózatot intéztek az összes kormányokhoz, amelyben fölhívták a figyelmet arra, hogy számos író politikai vagy vallási okokból börtönbe van zárva és ezek részére emberséges bánásmódot követeltek. «Gondoljanak rá a kormányok, hogy semmi sem kelti fel annyira egy-egy ország ellen a rosszindulatot, mint az a tudat, hogy a politikai és vallási foglyokkal rosszul bánnak. Az ilyen elbánás előbb-utóbb köztudomásúvá fog válni.» Ezt a fölhívást a nagy angol lapok közül alig hat volt hajlandó közölni.

Galsworthy szemében a háború bűn volt, és aki hozzájárult a háború meghosszabbításához, vagy magasztalta a háborút, mint szükségszerű intézményt, azt ő szíve egész keserűségével támadta. Aki segített abban, hogy növelje a gyűlöletet abban a világban, amelyben a szeretetnek kellene uralkodnia, az az ő szemében halálos bünt követett el a Szentlélek ellen. Minél jobban előrehaladt korban, annál szenvedélyesebbé vált a háború elleni gyűlölete. Szívének minden csepp vére, agyának minden sejtje a szépség iránt való szeretetben lángolt. És aki a szépséget szereti, az a háborúnak csak ellensége lehet. Egy évvel halála előtt a leszerelési értekezletnek nyíltlevelet írt, amelyben kijelenti, hogy bármily oldalról tekintsük is a dolgot, a háború esztelenség és örütség; mert semmi jót sem eredményez-

het. Nem szolgáltat elégtételt a nemzeti becsületnek ; nem járhat gazdasági haszonnal ; még a testi erőt sem növeli vagy edzi, mert ha sokáig tart, akkor a pusztító betegségek egész légióját szabadítja rá a fiatal és egészséges emberekre. Galsworthy egész oeuvre-jében nem találunk egyetlen harci jelenetet sem és hősei között egyetlen katonát sem. Egyetlen humoros munkája (*The burning spear*) satirikus támadás a háború ellen. Jellemző az íróra, aki elsősorban művész volt, ez a fölkiáltás : «Mindennek az az oka, hogy nincs köztünk elegendő ember, aki szereti a szépséget».

Mindazon erők között, amelyek alkalmasnak tűntek föl szemében arra, hogy a nemzetek közti küzdelem élét tompítsák és a népek közeledését és kölcsönös megértését szolgálják, a legtöbbre tartotta a PEN-t. A költők, esszéisták és novellisták e nemzetközi társaságát 1921-ben alapította Mrs. C. A. Dawson Scott. A társaság célja, hogy a barátságot és vendégszeretetet gyakorolja az írók között, tekintet nélkül nemzetiségre, fajra vagy hitvallásra. Az egyesület nemzetközi kongresszusai már eddig is bebizonyították az alapító eszméjének életrevalóságát. Galsworthy az elsők között volt, aki lelkesen csatlakozott Mrs. Dawson Scott táborához. A PEN 1932-ben Budapesten tartotta kongresszusát. A szerző nagyon élénken beszéli el a gyűlés lefolyását, kísérő körülményeit és kiváltképpen Galsworthy szereplését. Európa ezidétt valósággal kaotikus állapotban volt. És Magyarország talán még inkább, mint a többi államok. Az év elején fölmerült az a gondolat, hogy a kongresszust el kellene halasztani, mert a politikai nyugtalanság napról-napra lázasabb lett és maga Galsworthy is azon a véleményen volt, hogy okosabb lesz lemondani a kongresszusról, mint megkockáztatni a biztos kudarcot. Ezt a hitét még megerősítette az a tény, hogy egy magyar lapban megjelent egy állítólagos nyilatkozata, amelyben Magyarországot illetőleg nem valami nagyon tapintatos és helyénvaló vélemény foglaltatott. Azonfelül a felesége is megbetegedett és ő sohasem utazott az asszony nélkül. De mindennél fontosabb volt az, hogy magát a magyar PEN-Clubot belső viszálykodás emésztette, amely minden pillanatban robbanással fenyegetett. Mindezzel szemben győzedelmeskedett az a szinte sarkigazsággá lett törvénye a PEN-nek, hogy soha semmit sem halasztott el. Ez a dogma ezúttal is győzött. A PEN-Club magyar csoportjai között fölmerült és már-már szakadásra vezető ellentéteket lojálisan elhallgatták a kongresszus ideje alatt. A rendezők valóságos csodát műveltek, megbirkózva a legképtelenebb nehézségekkel. A magyar nemzet nemes vendégszeretete, a sok pompa és ceremónia mind megtette a magáét. Galsworthy felesége is fel-

gyógyult, úgyhogy az urával együtt elutazhatott Budapestre és vele élvezhette azokat a gyönyörűségeket, amelyekben a vendéglátó nemes nemzet részesítette a kongresszus résztvevőit. A legmélyebb benyomást a vendégekre az a fogadás tette, amelyet Horthy kormányzó adott tiszteletükre a királyi palotában. Az üdvözlő beszédet Galsworthy mondotta. Egy kicsit ideges volt, egy kicsit önérzetes. «Ne hagyjon magamra, Hermon» — mondotta, mint egy iskolásfiú, akinek föl kell mondania a leckét egy előtte ismeretlen tanítónak. A kongresszusi tagok félkörben fölállottak. A kormányzó megjelent és most Galsworthy hangjában nem volt többé nyoma sem az idegességnek. A beszéd rendkívül mély hatást tett hallgatóságára és elsősorban a kormányzóra, aki hosszas válaszában megértette a vendégekkel, hogy teljesen tisztában van a PEN-Clubok ideális céljaival, tudja, hogy az egyesület eszméjéül tűzte ki a küzdelmet az emberiség legdrágább álmának, a világbékének megvalósításáért. Magyarországnak mindig forró kívánsága volt, hogy fontos tényezőjévé váljék a világbéke előmozdításának, az igazságosságon és a nemzetek jogegyenlőségén alapuló világbékének. És hogy szoros kapcsolatot létesítsen Európa kultúrnépeivel, amelyek sorsa jobban össze van kapcsolva, mint valaha. Galsworthyt külön üdvözölte. Kitűnő angol nyelven. Társalkodás közben, mikor a hivatalos szertartás véget ért, elmondotta, hogy mennyire szeretne visszatérni a tengerre. «Mostanában, ahányszor az ajtómon kopognak, félek kinyitni, hátha valami új szerencsétlenséget jelentenek. És mivel ebben a házban nyolcszázhatvan szoba van, megfelelő számú ajtóval, amelyen kopogtatni lehet, szinte korlátlanul, hogy milyen sok szerencsétlenséget lehet rajtuk bejelenteni.»

Galsworthyt aránylag késő irodalmi pályakezdése óta a konzervatívok egészen a magukénak tekintették, úgyszólván kisajátították. Az életrajzból kitűnik, hogy ez a szerelem egyoldalú volt. A nagy író nemcsak műveiben, hanem gondolkodásában, érzései-ben és világszemléletében is állandóan fejlődött és mindig igyekezett a korrallal együththaladni s az irodalomban s művészetben feltűnő új jelenségeket nemcsak megérteni, hanem értékelni is. A legnagyobb szeretettel beszélt Miss Margaret Kennedyről, akinek *The Constant Nymph* című gyönyörű regényét mindjárt megjelenése után a legnagyobb magasztalással halmozta el. Igen sokat tartott Noel Coward drámai műveiről is. Természetes, hogy az erőszakos és önmagáért való újításnak, a mindenáron és csak a hatás kedvéért való forradalmiságnak heves ellenzője volt. A korunkat jellemző és domináló talál-mányokkal szemben is vagy hideg kétellyel, vagy merev elutasítással

viselkedett. Repülőgépre nem ült. A grammofont nem szenvedhette. A rádióval sohasem tudott megbarátkozni. Nagy fáradságba került rábeszélni, hogy egy darabját átengedje közvetítés céljából a rádió-nak. Az ő ép művészi érzése megütközött azon, hogy a modern ember kispolgári szobájában ülve és kényelmesen szivarozva hallgassa végig a IX. szimfóniát. Szerinte — és ebben a mi érzésünk is feltétlenül igazat ad neki — az ilyen ünnepi zenéhez ünnepi öltözet, ünnepi magatartás és ünneplő gyülekezet való. Egyebekben nagyon szerette a zenét. Talán nem rajongott Meyerberért, de például Bizet *Carmen*-jét valósággal imádta. Annyira, hogy a szövegkönyvet feleségével együtt le is fordította. Ha Wagnert magasztalták előtte, akkor csak a fejét rázta és elmormolta halkán, hogy mennyire megérti Nietzschét, aki élete későbbi szakában Wagner-rajongóból olyan kérlelhetetlen ellenségévé lett a nagy germán félistennek. A zenei génusz csúcspontjait Bachban és Beethovenben látta. A *The Patrician* című regényében lángoló lelkesedéssel beszél arról a hatásról, amelyet a VII. szimfónia keltett benne és azokról a ragyogó látomásokról, amelyek e halhatatlan mű élvezete közben fantáziáját megtermékenyítették.

Galsworthy joggal tekintik mind a dráma, mind a regény terén újítónak. Ő állította művei központjába a megvesztegethetetlen szociális lelkiismeretet, amely korlátlan módon szabja meg saját törvényeit és akárhányszor éles összeütközésbe jut nemcsak a tételes törvényekkel, hanem a társadalomnak meg nem írott, de annál kötelezőbb erejű erkölcsi kódexével is. A *The Silver Box* című drámája, amelyet nálunk is nagy hatással játszottak, valósággal korszakos jelentőségű. Ez a színmű nem jár az akkoriban divatozó realizmus mesgyéjén, nem törekszik fényképszerű hűsége és nem ad elaprózott genre-képeket. Galsworthy ezt a művét némi iróniával komédiának nevezi. De semmi sem állott tőle távolabb, mint az, hogy közönségének pusztá mulatságot nyújtson. Az első jelenettől kezdve tudatosan és a legnagyobb színpadi beosztással tört célja felé, amely abból áll, hogy fölmutassa a mai angol társadalom igazságtalanságait, a dogmatikus törvény ártó hatását az életre, a tömeg tudatlanságát és gonoszságát, a tulajdon fogalmának, a tulajdon szentségének határtalan önzését.

A Galsworthy-féle drámák meglehetősen nehéz és kényes helyzet elé állítják a színészt. A hatás lehetősége magában a drámában rejlik. A költőnek bámulatos ösztöne volt a szó legjobb értelmében vett színház iránt. A színésznek csak az a föladata, hogy teljesen átértse és átérezze szerepét s beleélje magát a dráma szellemébe. Arra, hogy a színész a maga virtuóztatásával külön hatást csikarjon ki, Galsworthy

színműveiben nagyon kevés az alkalom. A szerző beszél, a színész közvetíti. A szerző is csak azért beszél, mert olyan mondanivalói vannak, amelyek úgyszólván nyomják a szívét, amelyektől meg akar szabadulni azzal, hogy világgá kiáltja őket. Ilyen író szemében balgaság, sőt képtelenség úgy alkotni, hogy az egyes színészt, ennek a képességeit és lehetőségeit, hangját, testtartását, fizikai mivoltát tartsa szem előtt.

Az a bölcseségig okos, józan és körültekintő Galsworthy, akit regényeiből, novelláiból és színdarabjaiból ismerünk, az ihlet ritka óráiban levetette prózai énjét és átalakult költővé, lírikussá, aki rimes versekben próbált kifejezést adni legtitkosabb, legbensőbb érzéseinek. A versek nagyon csinosak, gondosan ápoltak, rím és ritmus tekintetében éppen olyan tökéletesek és elegánsak, mint amilyenek az öregurat öltözködésében és viselkedésében alkalmunk volt több ízben PEN-kongresszusokon megismerni. De meggyőződésünk az, hogy Galsworthy nagyobb költő volt, amikor prózában írt, mint amikor verset költött.

Az angol humor, amelynek kitűnő képviselőivel a XVI. század óta lépten-nyomon találkozunk, őbenne nem pezsgett különös élnépszerűséggel. Műveiben egy egész sereg kitűnő érték olvad össze harmóniába, de ezek között a humor csak gyéren jelentkezik és nem foglalja el az első helyet. Az ő humorán aligha lehetne hangosan kacagni. Nem volt ambíciója az, hogy komédiái láttára és hallatára közönsége a nevetéstől oldalnyilallást kapjon. Az ő humora a legfelsőbbrendű megnyilvánulása ennek az életbölcsességnek és életművészetnek: a képesség arra, hogy meglássa a nagyban a kicsinyt és a kicsinyben a nagyot és mindegyikben az embert.

Különösen jellemző Galsworthy írói művészetére az a szinte fukarságig fejlesztett takarékoság, amellyel műveit fölépíti. Egy fölösleges szó, egy fölösleges mozdulat, egy fölösleges motívum nem zavarja a szerkezet szoros egységét és nem tartóztatja az olvasót vagy nézőt. Igazán csak klasszikus zenével lehet összehasonlítani ezt a szigorú szerkesztést, amelyben az ornamentikának is csak akkor van helye, ha az nem henyé dísz, hanem szervesen hozzátartozik a műhöz.

Galsworthyt ellenfelei és többnyire igazságtalan bírálói a leggyakrabban azzal vádolták meg, hogy a két nem egymáshoz való vonatkozásának feltüntetésében túlságosan aggodalmas, túlságosan szemérmes, szinte a Viktória-korabeli öregasszonyos pruderie rabja. A vádlók ezt a tartózkodást képmutatásnak bélyegzik. Minthogy ezek a modern kritikusok egytől-egyig akár tudatosan, akár tudattalanul Freud

tanítványai, mind azt hirdetik, hogy Galsworthynál a nemi kérdés taglalásának kínosan óvatos elkerülése azokhoz az egészségtelen tünetekhez vezet, amelyek az úgynevezett *suppressio*-nak, vagyis az ösztönök elnyomásának óhatatlan következményei. Egy-egy kor erkölcsi fölfogására és talán egyúttal értékére nézve is a legjellemzőbb, hogy miképpen viselkedik ezzel a központi problémával szemben. Nagy Erzsébet korában a nemi kérdés egész complexusa úgyszólván megszokott, mindennapi téma volt, amelyről férfiak és nők, nemcsak egymás között, hanem társaságban is a legnagyobb nyíltsággal beszéltek. Olyan nyíltsággal, amelyen a mai ember megütközik, pedig mi se tartozunk a legszemérmetesebb korszak gyermekei közé. Gondoljunk csak vissza Shakespeare tragédiáira és vígjátékaira. Alig fogunk közöttük egyet is találni, amelyet eredeti szövegében, kihagyások nélkül egy serdülő leány kezébe mernénk adni. Ezzel szöges ellentétben Viktória királynő korában az álszenteskedés, az alattomoság, a nemi élet minden vonatkozásának kötelességszerű elhallgatása és titokban való gyakorlása volt a törvény. A mai Anglia megint egészen más képet mutat. Ma Freud, Jung, Adler, Groddeck azok a kiváltáságos szellemek, akik a legmélyebb hatást gyakorolják különösen az értelmiségi osztályra. Még húsz évvel ezelőtt előkelő társaságban *shocking* volt Oscar Wilde nevének pusztja említése is. Ma a legválogatottabb körökben is minden óvatosság nélkül tárgyalják a complexusok, libidók, fixatiók, inhibíciók, *suppressziók* stb. kérdéseit. Ennek a mai Angliának, módosult gondolkodásának, ha úgy tesszük, fölszabadulásának vagy szabadosságának legmeggyőzőbb szószólója D. H. Lawrence, aki azt prédikálja, hogy az ösztön minden, hogy senkise hallgattassa el azokat a vágyakat, amelyek benne hangosan jelentkeznek és hogy az egyetlen törvény, amelyet a modern embernek követnie kell, a kielégített *sexus* törvénye. Még Freudnak a nevét sem ismerték Angliában, amikor tanításait Lawrence már hirdette. Galsworthy a nyilvánosság előtt sohasem nyilatkozott Lawrence-ról, sem az emberről, sem munkájáról. A szerzőnek egyetlen egyszer volt alkalma egy szót hallania mesterétől, amely Lawrence-ra vonatkozott. Lawrence tudniillik 1929-ben levelet írt Ould-nak, a PEN titkárnak, amelyben egyebek között a következők foglaltatnak: «Minden jó kívánságom a PEN-Clubé. Noha én vagyok tagjai között a *bête noire*, mégis tudom, hogy bárhova megyek, engem a PEN el fog fogadni és jó lesz hozzám az egész földkerekségen». Ould megmutatta ezt a levelet Galsworthynak, aki mosolyogva csak ennyit mondott: «Lássá, ez szép tőle». Eléggé szűkszavú nyilatkozat, de meg kell gondolnunk, hogy milyen úr tátongott a két világ között,

amelyet ez a két lángeleme jelentett. Már Lawrence valamivel beszédesebben nyilatkozott Galsworthyról. Egy 1928-ból kelt írásában hevesen kikelt ellene és a legigazságtalanabb vádakkal illette. Különösen azt lobbantotta szemére, hogy erőtlén, csaknem kontár a legfontosabb emberi vonatkozásnak, a nemi viszonyoknak rajzában. Itt ő magát több-kevesebb joggal szuverénnek, tehát az ítéletmondásra hivatottnak vélhette. Sorra vette Galsworthy regényeit ebből a szempontból és valamennyit kivétel és kímélet nélkül kárhóztató ítélettel sújtotta.

Ha Lawrence-nek igaza lett volna, ha Galsworthy csakugyan nem vesz tudomást a nemiségről, vagy ha alábecsüli jelentőségét, ha meghamisítja jelenségeit csak azért, hogy alábecsülje és gyűlöltté tegye olvasói szemében : ez csakugyan megbocsáthatatlan bűn volna. Éppen olyan bűn, mint amilyent Lawrence követett el a Szentlélek ellen, amikor a nemiséget tette meg az emberi élet egyetlen vezérmotívumának, uralkodó csillagának és törvényhozójának. A valóság az, hogy Galsworthy minden oldalról, minden szemszögből érintette a nemi szerelem problémáját ; csak éppen hogy nem tartotta szükségesnek, hogy aláhúzza és leírja azokat a testi részleteket, amelyek a legdívatosabb regényírók részére olyan fontosak, hogy szinte kizárólagos érdeket követelnek a maguk számára. Ő szándékosan hallgatta el ezeket a részleteket. Nem kívánt sem Joyce, sem Lawrence babérait pályázni. Hogy milyen jelentőséget tulajdonított mégis a nemi kérdésnek, azt eléggé bebizonyította azzal, hogy mily gyakran és behatón foglalkozott a rosszul sikerült házasságkötések következményeivel. A legfontosabb és legjellemzőbb műve, a *The Forsyte Saga*, első kötetétől az utolsóig mindig refrainként visszatérő módon boncolja a társadalomnak ezt az örökké időszerű problémáját. A szenvedély sötét virága éppen eléggé sűrűn nyílik Galsworthy költészetének kertjében. De jellemző a költőre, hogy a becsületérvés, a loyaltás és tisztességtudás kritikus helyzetekben erősebbnek mutatkoznak ennél a szenvedélynél.

Galsworthy fiatal korában és még élete delén is annyira lekötték a társadalmi élet jelenségei, hogy a vallás csak alárendelt helyet foglalhatott el gondolkodásában. De amint korban előrehaladt, mind sűrűbben foglalkoztatták transcendens kérdések. És fejlődése rendjén szinte önkéntelenül jutott el egy félig-meddig misztikus filozófiához. Legkésőbbi műveiben megint a kétely jut szóhoz. Némely személynek szájába szinte a cinizmusig menő keserű szavakat ad.

Allandóan foglalkoztatta Galsworthy gondolkodását és képzeletét a lélek halhatatlanságának kérdése is. Műveiben szerte-széjjel

vagy közvetett, vagy közvetlen célzásokat találunk, amelyek ezt a kérdést illetik. Majd egészen gyermeketeg pozitív vallásos hit szólal meg benne, amely megvigasztalja, hogy a testtel nem lesz egyúttal a léleknek is elmúlása. Majd meg gyötrő kétségek látogatják. Egyik regényében fölveti a kérdést: «Mit gondolsz, mi lesz a halál után?» és rá a válasz: «Semmi, visszamegyünk», nem az olvasztókanálba, ahogy Ibsen *Peer Gynt*-jében a gomböntő mondja, hanem vissza a nagy világegyetembe, hogy ott a mindenség elnyeljen bennünket. Az öregebb Forsythe-ok valószínűleg hittek a lélek halhatatlanságában, mint ahogy hittek a tulajdon elidegeníthetlenségében. De Galsworthy nem volt egy valláson ezekkel a tipikus alakjaival.

Galsworthy egyetlen örök szenvedélye a szépségkeresés volt. Szívből utálta a rútságnak azt a kultuszát, amelyben a plasztika és a grafikai művészetek manapság tetszelegnek és azt a kakofóniát, amelyet modern zenének neveznek. Éppen úgy, mint ahogy gyűlölte minden formájában a neveletlenséget és modortalanságot. Jellemző ránézve, hogy utolsó költeménye himnusz a Szépséghez. És ha John Galsworthy komoly és szeretettel teljes lelke valahol még él a világegyetemben és a csillagok közt levő pályákon kóborol, ott is, a mindenségben, túl időn és téren, az örök Szépséget keresi és imádja.

SEBESTYÉN KÁROLY.

SZEMLE.

Scotus Viator megint jelentkezik.

Seton-Watson (Scotus Viator), a középeurópai történelem tanára a londoni egyetem Masaryk-tanszékén, aki hirhedtté tette nevét magyargyűlöletével és azzal a lázas propagandával, melyet a háborút előzőleg és a háború alatt Magyarország ellen kifejtett, most, amidőn a trianoni békediktátum igazságtalanságainak revíziója a világpolitikának időszerű kérdésévé lett, segítségére siet a mindjobban magáramaradó kisantantnak. *A revízió és a magyar határok* címmel 75 oldalra terjedő tanulmányt adott közre legújában Londonban.

Bizonyos előítéllettel vesszük kezünkbe a kis szürke füzetet, hiszen íróját jól ismerjük. A csehek szócsöve, Magyarország kövadvádlója volt ő éveken keresztül. Nagy része volt annak az ellenséges propagandának nagyra nevelésében, amely hazánkat elrágalmazta a világ közvéleménye előtt és amely főokozója volt annak az igazságtalan és könyörtelen elbánásnak, melyben a trianoni diktátum bennünket részesített. Most, amidőn a világ közvéleménye egyoldalú elfogultságából felocsudóban és ehhez képest átalakulóban van, Scotus Viator megpróbálja felhangolni régi lantjának húrjait. Reménykedik, hátha visszafordíthatja még a rudat. Ám, elő a kis szürke füzet! Lássuk, mi mondanivalója van a Masaryk-tanszék tanárának, Seton-Watsonnak, vagy amint nálunk jobban ismerik: Scotus Viatornak?

Seton-Watson szerint a revízió khatásaiban egész Európa megbolygatásával járna, főleg pedig a szlávok helyzetét fenyegeti Európában. Szerinte valamennyi revíziós fronton első sorban szlávok vannak érdekelve és a revizionisták a szlávok visszaszorítására, illetőleg elnemzetlenítésére törekszenek. Ez teljesen fordított beállítása a dolgoknak. Igaz, hogy a szláv veszedelem fennforog, de nem olyan értelemben, hogy a szlávok volnának fenyegetve, hanem ellenkezőleg, a szláv terjeszkedés veszélyezteti Európa többi népeinek szabadságát és önállóságát. Egyébiránt a revíziós törekvések elvileg nem

irányulnak sem a szlávok, sem másfajta népek ellen, hanem arra törekszenek, hogy a világháború után egyoldalúlag és a népek önrendelkezési jogának mellőzésével igazságtalanul megállapított határok a nemzeti elvnek és a népek önrendelkezési jogának igazságos alkalmazásával békés úton nyerjenek újból megállapítást, illetőleg az igazság követelményeihez képest történő kiigazítást.

Egy másik alaptétele Seton-Watsonnak az, hogy téves a magyaroknak az a beállítása, hogy az utódállamok a főhatalmak akaratának köszönik létüket, mert szerinte a Párizs-környéki békék semmi egyebet nem tettek, mint elismerték az időközben a népek akarata által létrehozott új államokat és azoknak határait. Szerinte tehát a monarchia összeroppanásakor a különféle népek állapították meg elszakadásukat, és más államokhoz való csatlakozásukat, és fel is sorolja azokat a különféle nemzeti tanácsi, illetőleg népgyűlési határozatokat, amelyek e tekintetben döntöttek. Ez a beállítás egészen téves. Hiszen köztudomású, hogy a szövetkezett és társult hatalmak háborús céljainak élén szerepelt az osztrák-magyar monarchia szétrobbantására való törekvés (*détruisez l'Autriche-Hongrie!*), amely hadicélt a szövetkezett hatalmak a világháború egész folyamán nyíltan hirdettek. A háború végén Wilson önhatalmúlag elvben változtatott ezen a hadicélon és amidőn békét kínált a monarchiának, nem a monarchia felosztását, hanem csak azt a követelményt állította fel, hogy a monarchia egyes nemzetiségeit autonómiával ruházza fel. Wilson felszólítására a monarchia jóhiszeműen békét kért. És ekkor következett be a szörnyű csalódás. Wilson egyenesen visszavonta ezt a békepontját s helyébe azt tette, hogy a monarchia nemzetiiségei fognak dönteni a monarchia további sorsáról, azaz Wilson teljesen feladta álláspontját s maga is ráhelyezkedett a «*détruisez l'Autriche-Hongrie*», azaz a monarchia szétdarabolásának álláspontjára. A monarchiának ezt a Wilson által történt rettenetes félrevezetését később az Egyesült Államok szenátusa akkép igyekezett tompítani, hogy nem ratifikálta a Párizs-környéki békéket s az Ausztriával és Magyarországgal kötött külön békékben teljesen mellőzte a területi határozmányokat, tehát teljesen kihagyta a békekötésekből a monarchia, nevezetesen Magyarország feldarabolására vonatkozó összes határozmányokat. Az Egyesült Államoknak ez a későbbi állásfoglalása, amely szerint az *Unio maig* sem vett tudomást a monarchia szétdarabolásáról, legkevesbbé sem változtat azon a történelmi tényen, hogy a szövetkezett hatalmak kezdettől fogva a monarchia felosztását tűzték ki hadicél gyanánt, ilyen értelemben a

felosztásban érdekelt hatalmakkal titkos szerződéseket is kötöttek s midőn a túlerő és az idő múlásának rettenetes hatalma őket győzelemhez juttatta, ezt a kitűzött hadicéljukat a Párizs-környéki békekben tényleg megvalósították. Hiába hivatkozik Seton-Watson az egyes nemzeti tanácsi, illetőleg népgyűlési határozatokra, s hiába igyekszik úgy feltüntetni a történelmi helyzetet, hogy a békekötések csupán nemzetközi szankcióját adták meg a népek által kimondott elszakadásnak. Azokat a kérdéses nemzeti tanácsi, illetőleg népgyűlési határozatokat, melyekre Seton-Watson hivatkozik, a győztes hatalmak sugalmazására, a magyarok teljes kizárásával önkényesen összetoborzott forradalmi tömegek hozták, ezek tehát semmiképpen sem tekinthetők a népakarat illetékes nyilvánulásának, még pedig annál kevésbbé, mert a Seton-Watson által idézett népgyűlési határozatokkal szemben hoztak más népgyűlési határozatokat is, amelyek az eddigi állami keretben való megmaradás *mellett* foglaltak állást. Természetesen Seton-Watson mindezen formátlan népgyűlési határozatok közül csak azokra hivatkozik, s azokat azután a népakarat hiteles nyilvánulásának veszi, amelyek az ő álláspontjának kedvezőek; azokat azonban, amelyek a magyar integritás mellett foglaltak állást, nemlétezőknek tekinti. A jóhiszeműek tudatos megtévesztése tehát úgy állítani oda a helyzetet, mintha a békekötések csupán a népek által már elhatározott területi változtatásokat, illetőleg új állam-alakulásokat vették volna tudomásul. Éppen az ellen a történelemben páratlanul álló önkény ellen küzdött a magyar békedelegáció, hogy a népek meghallgatása nélkül történjék meg Magyarország szétszaggatása, és éppen ezért terjesztett elő egyetlenegy kérelmet a magyar békedelegáció a párizsi békekonferencia elé, azt t. i., hogy azokat az országrészeket, amelyeket el akarnak szakítani Magyarországtól, népszavazás útján hallgassák meg. A békekonferencia azonban a kérést ridegen elutasította. A történelmi tények tehát éppen az ellenkezőjét igazolják annak, amit Seton-Watson állít: a népek meghallgatásának tudatos *mellőzésével*, a magyar békedelegáció e részben emelt kérelmének rideg elutasításával, a népek önrendelkezési jogának teljes figyelmen kívül hagyásával állapította meg a békekonferencia az új határokat. Magyarország ma sem kíván egyebet, mint amit békedelegációja a békekonferencián kért: a népek önrendelkezési jogának tiszteletben tartását, másszóval népszavazást.

Azon elmélkedik továbbá Seton-Watson, hogy' lehet az, hogy amíg Ausztria belenyugodott az új helyzetbe, és senki nem követeli az elszakított tartományok visszaadását, addig Csonkamagyarország

hangos a revíziós követelésektől és változatlanul az integritási eszme alapján áll. Seton-Watson ezt a talányt olyképp véli megfejthetőnek, hogy Ausztriában a forradalom elsöpörte a régi uralkodó osztályt, és a hatalomra jutott új, népies elemek elfogadták az új helyzetet, Magyarországon ellenben a liberális forradalom (így nevezi a Károlyi Mihály korszakát) és a bolsevik forradalom után következett harmadik forradalom, Horthy és Bethlen fehér forradalma a háború előtti és a háborúért felelős kormányzatot juttatta újból uralomra, még pedig még határozottabb formában, természetes tehát, hogy a régi szellemben folyik tovább az országvezetés. Seton-Watson nagy tévedésben van. Mindenek előtt Horthy és Bethlen nem egy harmadik forradalmat vezettek be, hanem a két forradalom által feldúlt csonka országot vissza vezették a konszolidáció útjára. Azután pedig Ausztria és Magyarország között az a nagy történelmi különbség áll fenn, hogy amíg a régi Ausztria az uralkodó család által meghódított vagy házasságok által megszerzett tartományoknak egy államba való mesterseges összefoglalása, addig Magyarország ezer éven keresztül egységes nemzeti állam volt, amelybe a nemzetiségek csak a török hódoltság idejében és az azután következő időkben szivárogtak be. A Trianonban szétszaggatott Magyarország nemcsak történelmi, hanem a leg-tökéletesebb földrajzi és gyönyörű gazdasági egység is, mely csak mint egységes test folytathat egészséges életet, darabokra szaggatva azonban életképtelen és elsorvadásra van kárhozthatva. Ausztriának addig is külön életet élt egyes tartományai egymástól különváltan is folytathatják rendes életüket, a történelmi, földrajzi és gazdasági egységet alkotó Magyarország népei azonban csak együttesen találhatják meg boldogulásukat. Ez az oka annak, hogy Ausztria bele-törődött helyzetébe, Magyarország azonban sohasem fog belenyugodni egységes testének halálhozó szétदारabolásába.

Seton-Watson oldalakat szán annak bizonyítására, hogy a magyarok erőszakosan magyarosítottak a régi Magyarországon, és ugyanazt a politikát folytatják a csonkaországban is. A nélkül, hogy minden egyes állításának részletes cáfolásába bocsátkoznánk, legyen szabad mindenekelőtt arra hivatkoznunk, hogy Magyarország — nem tekintve a honfoglaláskor az ország területén talált igen csekély szláv töredéket, amely azonban nem azonos a később Magyarországra bevándorolt szlávokkal — eredetileg tisztán magyar volt, a bevándorlások folytán azonban jellege megváltozott, úgy, hogy a világháború kitérésékor a lakosságnak csak 55%-a volt magyar, 45%-a pedig más nemzetiségű. Ez azt bizonyítja, hogy a magyar a bevándorolt

idegen fajokat nem hasonította, mert hiszen a bevándoroltak megtartották nemzetiségüket és arányszámuk a magyar őslakossággal szemben változatlanul megmaradt. Csupán a városokban van ettől csekély eltérés, tudvalevőleg ugyanis a városokban a világon mindenütt bizonyos természetes hasonítási folyamat megy végbe. A mesterséges magyarosítás vádjá tehát a mesék országába tartozik. Szembenáll ezzel az utódállamokban az uralkodó faj kíméletlenül erőszakos terjeszkedése a magyarság rovására, mert hiszen statisztikai kimutatásaik szerint a lefolyt tizenöt év alatt az uralkodó faj száma mindhárom utódállamban amerikai módon emelkedett, a magyar faj pedig számban erősen visszaesik, legjobb esetben stagnál. Miért? Mert az utódállamok erőszakosan és kíméletlenül hasonítanak. Amíg tehát magyar uralom alatt századokon keresztül sehol sem szorultak vissza a nemzetiségek, addig az utódállamok csak rövid másfél évtizedes uralma bámulatos eredményt ért el az ottani őslakos magyarság el-sorvasztása terén. De legyen szabad egy lélektani megállapítást is tenni. Nagyon könnyű megérteni: miért nem hasonítottak erőszakosan a magyarok, s miért teszik ezt az utódállamok. A magyarok önként, minden kényszerítés nélkül, saját lelkök sugallatából adtak olyan széles jogkört a nemzetiségeknek (lásd az 1868. évi törvényt a nemzetiségek egyenjogúságáról), amelyet meg sem közelít a jogoknak az a köre, amelynek megadására a főhatalmak a háború bevégezte után kötelezték az utódállamokat (kisebbségi szerződések). Természetes tehát, hogy a magyarok azt, amit önként adtak, az életben is tiszteletben tartották, és a magyar uralom alatt a nemzetiségi kultúrák gyönyörűen kifejlődtek és felvirágoztak. És nagyon könnyen megérthető, hogy az imperialista utódállamok nem tartják tiszteletben a kisebbségi szerződéseket, mert hiszen azokat akarattal ellenére kényszerítették rájuk a főhatalmak, abban pedig, hogy megtartják-e a kisebbségi szerződések rendelkezéseit, senki sem ellenőrzi az utódállamokat, mert a nemzetek szövetségének tanácsa példátlan módon elhanyagolja kisebbségvédő hivatását és ennek körében felügyelő és ellenőrző kötelességeinek teljesítését. Pedig — ha tovább fűzzük a párhuzamot — az utódállamok magyarsága több jogon és több alappal követelheti a teljes kíméletet, mint ahogy azt Nagymagyarország nemzetiségei tehatték, mert az utódállamokban levő magyarság őslakosság, Nagymagyarország nemzetiségei pedig bevándorlottak voltak.

Ami Seton-Watsonnak Csonkamagyarország erőszakos magyarosítására vonatkozó állításait illeti, azok teljesen légbőlkapottak.

Hiszen a gyermek is megértheti, hogy Magyarországnak, amelynek három és félmillió magyarját szakították el s amelyben alig hagytak hírmondónak nemzetiségi elemet, már csak jól felfogott önérdekből is nemzeti kisebbségi téren mintaszerű politikát kell folytatnia, mert csak ez adhat neki erkölcsi jogosultságot arra, hogy az erőszakosan elszakított, elnyomott magyarokat visszakövetelje. Seton-Watson légből kapott állításának igazolásául hivatkozik arra, hogy Csonkamagyarországon programmszerűen van felkarolva az idegen hangzású nevek magyarosítása. Mi van ezen kivetnivaló? Mit lehet azon kifogásolni, ha az, aki magyarnak érzi magát, megmagyarosítja idegen hangzású nevét? Kifogásolásra csak az adhatna alapot, ha bárkit is kényszerítenének nevének megváltoztatására. Egyes utódállamokban mindennapos az ilyen kényszer, sőt az a másik visszaélés is, hogy azokat a színmagyar iskolakötelezetteket, kiknek neve nem magyar hangzású, vagy akiknek őseik között találnak olyat, akinek neve nem magyar hangzású, eltiltják a magyar iskolába járástól. Ne a megnyomorított Csonkamagyarország szemében kutassa Seton-Watson a szálkát, hanem lássa meg a gerendát az utódállamok sze-meiben!

Seton-Watson megállapítja, hogy a nemzetiségek elszakadása Magyarországtól végleges, szerinte tehát utópia a régi Magyarországnak bármely formában való helyreállítására törekedni. Mégis, a végből, hogy tárgyilagosságnak lássék, végigtekint a Magyarországtól elszakított területeken, hogy kijelölje, hol és mennyi magyarság lenne esetleg részleges revízió útján Magyarországnak visszaadható. Pozsonyra, Kassára megállapítja a visszacsatolás lehetetlenségét, mégis úgy képzei, hogy a mai Szlovákia és Ruthénia területéből mintegy két-háromszázezer magyarnak, Románia területéről mintegy kétszázötvenezer magyarnak, Jugoszlávia területéről mintegy kétszázézer magyarnak visszacsatolását lehetne esetleg megfontolás tárgyává tenni (Csallóköz, Ipoly-vidék, Ruthénia déli része, Szamosvölgy, Nagyvárad és Arad vidéke, Bácska és Bánát északi része, valami Baranyából). Száz okot, csupa cseh, román és jugoszláv érdekeket, melyekkel szemben a magyar érdekeket sehol sem méltányolja, sorol fel, melyek ezt a részleges revíziót sem javallják. Egyben határozottan állítja, hogy ezen túlmenő revízió a népek forradalmát váltaná ki, mert szerinte nem a hivatalos államhatalmak, hanem maguk az elszakított népek és népelemek, elsősorban a tótok ellenségei a visszacsatolásnak. Gazdasági szempontból sem használna sokat a magyarságnak ez a részleges revízió, — úgymond Seton-Watson — mert a bányák

és az erdők, amelyek a nyersanyagokat tartalmazzák, távol, tisztán nemzetiséglakta, tehát vissza nem csatolható vidékeken vannak, az esetleg visszacsatolható vidékek pedig az a földműves elem kerülne vissza, mely az utódállamok agrárreformjai folytán földbirtokhoz jutott, ami a csonkaországoknak föld nélkül maradt parasztsága sorai-ban nagy ellenhatást váltana ki, esetleg agrárválsággá is fajulhatna. (Megindító, hogy' félt bennünket Seton-Watson!) Azonban még erről a részleges revízióról is csak akkor lehetne szó Seton-Watson szerint, ha ezzel a határkérdés mindenkorra meg lenne oldva, és Magyarország minden továbbmenő terület-visszakövetelésről végleg lemondana. Minthogy pedig Magyarország ilyen lemondásában Seton-Watson nem hisz, s minthogy még az említett szűkebb revízió is sok egyéb határkérdést, pl. Olaszország és Ausztria, Olaszország és Jugoszlávia között megbolygatna, legjobbnak tartaná, ha Magyarország belenyugodnék a mai helyzetbe. Különben is még ez a szűkkörű revízió is alig volna keresztülvihető, mert a nemzetek szövetsége most válságos helyzetben van, tehát nem alkalmas erre a feladatra. A másik megoldási mód pedig, hogy t. i. a nagyhatalmak vigyék keresztül a revíziót, azért nem megfelelő, mert a nagyhatalmakat nem lehet e tekintetben közös elhatározásra bírni. Egyébként a népszavazás keresztülvitele ezen a nyolc-tíz helyen is nagyon hosszú, bonyolult és költséges lenne, azonkívül felgerjesztené a szenvedélyeket. Más megoldást kell tehát keresni és Seton-Watson ezt a célra vezető megoldást a gondos, fokozott kisebbségi védelemben, a kisebbségek beolvasztásának törekvéséről való végleges lemondásban, a kisebbségi kérdésnek a politikától való teljes mentesítésében látja.

Seton-Watson ekkép rövidre összefogott okfejtéséből annyit legalább megnyugvással vehetünk tudomásul, hogy még ő is belátja azt, hogy terület-visszakövetelésre jogunk van, mert igazságtalanul szakították el sok honfitársunkat. A visszajáró terület kimérésében természetesen szűkmarkú és magyarellenes érzéssel tekinti át a kicsinyke határkiigazítást is, amelyről szerinte esetleg, nyugodtabb viszonyok között szó lehetne. Végeredményben tehát fél-háromnegyedmillió magyart még Seton-Watson is visszaadna nekünk. Ezzel színmagyarságban való veszteségünket 33%-ról mintegy 26%-ra szállítaná le. Bizonyára jól tudja Seton-Watson, hogy amíg a színmagyarság 33%-át kiszakították körünkből, addig Nagymagyarország nemzetiégi lakosságának nem ugyanennyi, hanem legfeljebb 7%-át hagyták meg nálunk. Még Seton-Watson előtt is annak kelene az igazság minimális szempontjának lennie, hogy ha már szín-

tiszta magyarokat elszakítanak tőlünk és idegen uralom alá kényszerítenek, legalább ugyanannyi más nemzetiségű polgárt hagyjanak meg magyar uralom alatt. Seton-Watson a méltányosságnak még erre a bennünket természetesen semmiképpen ki nem elégítő minimális fokára sem tud felemelkedni, még mindig 26%-át venné el tőlünk a magyarságnak s cserébe az elszakított nemzetiségi lakoságnak csak 7—8 százalékát hagyná meg nekünk. Hol van itt csak csírája is a méltányos kiegyenlítésre törekvésnek?

De ez a kiigazítás is csak látszólagos engedmény Seton-Watsonnál. Mert ennek a kis kiigazításnak lehetőségét annyi terhelő körülménnyel súlyosítja, hogy végeredményben még ezt a csekély engedményt is visszavonja és e helyett megoldási mód gyanánt a kisebbségi kérdés méltányos kezelését ajánlja, amely mellett — úgy gondolja — a határok jelentősége annyira letompulna, hogy nem volna érdemes azok megjavításáért harcolni.

Szinte kenetteljes hangon ír Seton-Watson a kisebbségvédelemről. Csakhogy van ám egy bökkenő. Ha olyan nagyon rajong Seton-Watson a kisebbségvédelemért, miért nem tanácsolta az utódállamoknak, amelyek születésénél ő vitte a bába szerepét, hogy azt a megértő politikát folytassák a kisebbségekkel szemben, melyet ő most ideál gyanánt állít elénk s amelyről oly költői színekkel ír, — vagy hogy legalább is tartsák meg a kisebbségi szerződések rendelkezéseit és tartsák tiszteletben az azokban megállapított kisebbségi jogokat. Hiszen ezeket a kisebbségi szerződéseket az utódállamok aláírásukkal látták el, azok tehát reájuk kötelező erejűek. Miért szegik meg mégis napról-napra ezer és ezer esetben ezeket a reájuk kötelező szerződéseket, miért tekintik ezeket a nemzetközi szerződéseket papirrongynak, melynek egyetlenegy pontjához sem érdemes alkalmazkodniok? Miért használják ki a végletekig menő rosszhiszeműséggel a nemzetek szövetsége tanácsának példátlan tehetetlenségét a kisebbségvédelem terén? Az utódállamok azzal, hogy nemzetiségi kisebbségeikkel kezdettől fogva annyira mostohán bánnak el, sokkal jobban eljátszották hitelüket, semhogy bízni lehetne olyan esetleges ígérletükben, hogy e tekintetben megértő politikára fognak áttérni. Üres hitegetés ez, amelynek nem ülhetünk fel, még kevésbé mondhatunk le érte revíziós életérdekeinkről.

Egyébiránt pedig azok a mondva csinált nehézségek, amelyek egy már elhatározott revízió kivitelének Seton-Watson szerint útjában állanak, egyetlen magyar embert sem ijesztenek meg. Hosszadalmas és költséges a népszavazás keresztülvitele? Megéri, mert

népek boldogsága függ tőle. Bármily szűkkörű revízió is újabb problémákat bolygatna meg? Hadd bolygassa, hiszen beteg egész Európa, az elhibázott békék átkát nyögi. Az egyetlen, ami segíthet : a gyökeres revízió.

Legyen szabad még néhány szót szólnunk Seton-Watson röpiratának személyi részéről. Szinte magától értetődő, hogy erősen támadja mindazokat, akik újabban külföldön sikeres propagandát folytattak a magyar revízió ügyében. Minden egyébnek, csak jóakarátúnak nem nevezhető kritika alá vonja Lord Rothermere szerepét, Sir Robert Gower, Llewellyn Jones és azon többi angol képviselők eljárását, akik aláírták a trianoni szerződés területi határozmányainak revíziója tárgyában az angol képviselőházhoz intézett indítványt, erősen támadja Jehlicska tanárt, de különösen gróf Bethlen Istvánt, akinek legutóbbi angliai szereplése módfelett nyugtalanítja őt. Bethlen parlamenti beszédeiből összefüggéstelenül kikapott és célzatosan csoportosított egyes nyilatkozatok alapján azzal a mosolytgerjesztő váddal illeti Bethlent, hogy Szerbiát és Romániát be akarta kebelezni a monarchiába. Középkori felfogású, feudális, antidemokratikus, oligarchikus politikusnak tünteti fel őt s tagadja jogosultságát arra, hogy a népjogok védője és a népek önrendelkezési jogának szószólója gyanánt léphessen fel. Még hazafiságát is kétségbevonja és meg meri kockáztatni azt az undorító gyanúsítást, hogy Bethlen síkraszállása a revízió érdekében csak taktikázás, mellyel megingott politikai pozícióját akarja megerősíteni. Úgy látszik, Seton-Watson nem tudja feledni, mily fölünyesen utasította vissza Bethlen azt a durva támadást, melyet Londonban tartott előadása alkalmával Seton-Watson ellene intézett, s hogy mily könnyedén szedte szét Bethlen Seton-Watson hamis érvelését. Érthető tehát, hogy vissza akarja adni a kölesönt, ellenben jellemző, hogy bármennyire játssza is tovább a régi Scotus Viator gyűlölködő szerepét, érdemben mégis kénytelen engedményeket tenni, s bár savanyú formában és szűk keretek között, de mégis kénytelen elismerni a revízió létjogosultságát.

Erősen nekiront Seton-Watson Jehlicskának is, tolakodónak tünteti fel s nevetségessé igyekszik őt tenni. Azt bizonyítja, hogy Szlovákiában nincs mögötte párt. Ezt felesleges bizonyítani, Jehlicska tudja legjobban, hogy annak, aki Szlovákiában Szlovákia Magyarországhoz való visszatérését meri említeni, börtön jut osztályrészül, Jehlicska nem is Szlovákiából toborozza híveit, hanem az onnan elűzött, külföldre menekült tótok soraiból, akik Genfben megalakított-

ták azt a szlovák nemzeti tanácsot, amely a szlovákok jól felfogott érdekében Szlovákia visszacsatolása mellett foglalt állást. Jaj annak a szlovákiai tótnak, aki e mellett a szlovák nemzeti tanács mellett mer nyilatkozni, de hogy a szívekben mi lakozik, az egészen más kérdés. Hiába közli szószerint *Scotus Viator* a szlovák nemzetgyűlési képviselőknek Jehlicska elleni tiltakozását, hiszen mindenki tudja, hogy ez a tiltakozás felsőbb parancsra, kényszerből született, s ropant nyomás kellett hozzá, hogy egyes képviselők azt *utólag* aláírják. Nem ez a kikényszerített nyilatkozat világítja meg a szlovákok igazi érzésvilágát. Megnyilvánult az a nyitrai Pribina-ünnepélyen, amelyen a cseh kormány Jehlicskákéék meghazudtolása céljából tüntetőleg akarta az odasereglett szlovák tömegek által kimondatni a csehszlovák egységhez való ragaszkodásukat. Amint köztudomású, a cseh kormányt a legnagyobb vereség érte Nyitrán, a kormányelnök szóhoz sem juthatott, s a népgyűlés, a helyett, hogy a csehszlovák egységet proklamálta volna, a csehek elleni tiltakozás botrányába fúladt. Ez az igazi szlovák néphangulat, amelynek egy másik jelensége a Hlinka-pártgyűlés azon ünnepélyes nyilatkozata, hogy Szlovákiának együtt kell maradnia, ami lényegében azt jelenti, hogy amennyiben Szlovákia magyaroklakta déli részét vissza akarják csatolni Magyarországhoz, vele kell mennie Szlovákia többi részének is.

A magyar revízió ügyét lelkesen felkaroló angol képviselőket is lebeszélni igyekszik Seton-Watson a további cselekvésről. Szemükre lobbantja, hogy csak Magyarországot látogatták meg és nem tartották szükségesnek, hogy az utódállamokba is elfáradjanak. Azzal ijesztgeti őket, hogy a magyar határrevízió felszínre hozna sok egyéb határkérdést is, amelyek felabajgatása nem kívánatos. És utal az orgyilkosságnak áldozatul esett Duca volt román miniszterelnök sorsára, azt mondván, hogy ugyanez a sors jutna osztályrészül Benesnek és Titulescunak is, ha mernének határigazításra vállalkozni. Egészen kivételes, hogy angol ember honfitársairól ily kicsinylőleg vélekedjék és feltegye róluk, hogy ijesztgetéssel el lehet őket tántorítani meggyőződésüktől. Biztos, hogy ez az ijesztgetési taktika nem azt az eredményt fogja kiváltani az angol képviselők közül, amelyre Seton-Watson számít, hanem éppen az ellenkezőjét, még pedig annál inkább, mert Seton-Watson alacsony észjárással és csodálatraméltó tapintatlansággal a Magyarországon élvezett fácsánpecsenyével és tokaji borral meri összeköttetésbe hozni az angol képviselők prorevizionista állásfoglalását. A magyar vendégszeretet ilyen meg-

rágalmazása és az angol képviselők ilyen kicsinyes és alantjáró meggyanúsítása oly végzetes eltévelyedés, melynek nem lehet bocsánata.

Minél hatalmasabb arányokat ölt a magyar revíziós mozgalom, annál nagyobb a sürgés-forgás, a kapkodás a kisantant anti-revíziós berkeiben. S visszatorlásul mind könnyörtelenebbül bánnak a magyar kisebbségekkel. Csalódnak, ha azt hiszik, hogy ezzel útját állhatják a revíziós programnak. Ellenkezőleg, ezzel csak újabb adatokat szolgáltatnak a revíziós mozgalom harcosainak igazságuk kivívásához. Olyan most a revíziós mozgalom, mint a hegy tetejéről lezuhanó hógörgeteg, mely minden fordulónál újabb hőtömeeggel gyarapszik, majd lavinává hatalmasodik s minden akadályt elsöpör útjából. Így fogja eltiporni a revíziós mozgalom azokat, akik hivatlanul útjába állanak.

Lukács György.

IRODALOM.

Arany széptani jegyzetei.

Arany széptani jegyzetei. A költő félszázados évfordulója alkalmából bevezetéssel ellátta Pap Károly. *Arany János-Emlékkönyv.* II. kötet. Budapest, Magy. Tud. Akadémia, 1934. 8r 67 l.

Poétikai oktatásunknak nemcsak leggazdagabb példatárát nyújtja Arany János, hanem nemzeti sajtóságaink értékesítésére törekvő elméleti alapvetését is neki köszönhetjük. Hasznos szolgálatot végzett tehát Pap Károly debreceni egyetemi tanár azzal, hogy Aranynek magyar irodalomtörténeti diktátumai után most a széptaniakat is közrebocsátotta. Nagy szeretettel kutatta fel a költő kőrösi tanítványainak egykorú kéziratait s gondos egybevetésükkel igyekezett megállapítani a leghitelesebb szöveget.

Ezekről a széptani jegyzetekről éppen e folyóirat lapjain (199. k. 202—227. l.) adott először hírt és nyújtott tájékoztatást Pap Károly. Némi változtatásokkal kiadása előtt Bevezetés gyanánt ezt a dolgozatot olvashatjuk s belőle alapos tájékoztatást nyerünk azokról a körülményekről, amelyek között ezek az esztétikai és poétikai összefoglalások létrejöttek, s azokról a segédeszközökről, amelyeknek felhasználásával készültek.

Az Entwurf követelményei szerint átszervezkedő nagykőrösi gimnázium tanárai nagyon érezték a megbízható tankönyvek hiányát. Arany, mint rendkívül lelkiismeretes tanár, egész lélekkel iparkodott tanítását mennél eredményesebbé tenni s erre a célra segédeszközt is kívánt nyújtani tanítványainak. Az Entwurf által az irodalmi tanítás befejezéseül előírt esztétikai összefoglaláshoz az osztrák iskolákban használt Mozart-féle *Lesebuch* mintájára Szilágyi Sándorral Anthológiát állított össze a költői műfajok fejlődésének bemutatására, de a megkezdett könyv több ok miatt abbamaradt. A tervezett Anthológia Előszavát Arany eredeti fogalmazványában Szilágyi Sándor őrizte meg s bocsátotta közre mindjárt Arany halála után, a Fővárosi Lapoknak 1882-i évfolyamában. Pap Károlynak egészen valószínű föltevése szerint ehhez az anthológiához szánt elméleti s

a legfelső osztályban *Széptan elemei* címmel önálló tárgyként szereplő rész lett volna az, amit aztán Arany ezekben a jegyzetekben diktált le tanítványainak.

A jegyzetek anyaga a tárgy természete szerint két önálló részre különül; a kisebb terjedelmű, mintegy bevezetőül szolgáló, általános, vagyis esztétikai részre s a terjedelmében csaknem kétakkora alkalmazott, vagyis poétikai tárgyalásra. Csak az első rész maradt fenn Arany kezeírásában, a második rész csak tanítványai füzetéből ismeretes.

Mint minden akkorbéli esztétika, Aranyé is a szép meghatározásából indul ki s a művészi szép fogalmát akként határolja el, hogy «a szép az idomban és az idom által kifejezett eszme». E szerint két lényeges tényezőt különböztet meg a művészileg szép tárgyakban: egyik az *eszme*, a *szellemi*, amelyet kifejeznek, másik az *idom* (forma), melyben azt kifejezik. Igen világosan magyarázza, mi ez az idom. «Idom alatt nem csupán a *külformát* (például költeményben a *vers mértékét*), hanem ama *benső*, ama *lényeges* formát kell értenünk, mi által például a költemény a nem költeménytől különbözik; mely által egyik költemény *eposz*, másik *ballada*, harmadik *óda* lesz stb. Ezt nemcsak versmérték eszközli, hanem a benső költői forma». Ezután a szép fajtait fejtegeti s úgy tér át az alkalmazott részre, a poétikára. A műfajok fejlődését mintegy szervesnek érezti azáltal, hogy *benső formájuk* szerint csoportosítja ezeket alanyiakra és tárgyiakra, kettejük közé állítván a majd alanyiasabb, majd tárgyasabb tanító költészetet. A tárgyas költészetet is lényegben rejlő alapon, az előadás mikéntje szerint osztja fel elbeszélőre (epikus) és cselekvőre (drámai) s az elbeszélőt megint költőire és történetire. Nagy gondot fordít a költői alkotás három nagy tényezőjének: az előadásnak, szerkesztésnek és jellemrajznak tárgyalására. Legbővebben természetesen az epikai költészettel foglalkozik s különösen a kisebb elbeszélő műfajok elhatárolásában van sok szabatos és finom megállapítása. Általában az egész tárgyalás folyamán «finoman fűzi egymásba a műfajokat rokonvonásaiknál fogva». Találónan jellemzi ezeket a jegyzeteket közrebocsátójuk azzal, hogy «legjellegzetesebb vonásuk az a kristálytisztta, egységes szerkezet, amelybe írjuk a poétikai alapismereteket összefoglalja, nemkülönben az az avatott didaxis, amely az anyag felosztásában és tárgyalásában, a műfajok hosszabb vagy rövidebb definícióiban nyilatkozik.»

A kiadó elmélyedéssel nyomoz azok után a források után is, amelyekből merített Arany. Főként Greguss Ágostnak *A széprészet alapvonalai* című ifjúkori munkáját jelöli meg ilyenül, majd Purgstaller

József «kegyesrendi áldor» iskolai compendiumát emeli ki. De igyekszik határozottan megjelölni forrásaitól való eltéréseit is és ezekben már Arany esztétikai hitvallásának jellemző nyilatkozatait keresi.

Csakugyan e jegyzeteknek szűkszavú vázlatossága ellenére is lépten-nyomon érezzük, hogy mennyire lényegükben fogja meg s mily kristálytisztán fejezi ki Arany a költészet alapfogalmait. Sok nála a rövidségében is pompásan rávilágító meghatározás, mint pl. «a dráma az eseményeket a szülemlés percében s úgy adja elő, mintha előttünk fejlenének ki»; «a római epigramma nem egyéb, mint kisdéd satyra, melynek fulánkja a végszavakban minél váratlanabban, annál hatályosabban csíp»; «a dráma személyei nemcsak azért beszélnek, hogy beszélgessenek vagy valami szépet s furcsát mondjanak, hanem részint azért, hogy a beszélgetés által jellemök és lelki állapotuk feltűnjék, részint, hogy a cselekmény folyamát előbbre vigyék»; «oly vígjátékjelenet, melyben a személyek csak céltalanul élecznek, nem jobb, mint ha komoly drámában az örök mozdony felett disputálnának».

Nem szabad elfelednünk, hogy ezek a jegyzetek diákoknak voltak szánva, s így azt se szabad megemlítés nélkül hagynunk, hogy puritán mondataikból mily nevelő hatással érzik ki Arany emberi és művészi komolysága, s hogy a legteljesebb tárgyilagosság mellett is mily tisztán kiviláglanak Arany költői gyakorlatának eszményei: a tartalom és alak, a külső és belső forma nemes összhangja, a szerkezet kerek egysége, a szerkezet és jellemrajz egymásba fogódzó kapcsolata stb.

Mindazok a kérdések, melyeknek figyelemreméltó fölvetését látjuk ezekben a vázlatos jegyzetekben, bővebb kifejtést nyernek Arany prózai dolgozatainak egyes részeiben, a költészetről való eszmélkedésnek ezekben a kristályosan tiszta és eszméltetően mély nyilatkozásaiban. Több mint háromnegyed század telt el e jegyzetek keletkezése óta, poétikai irodalmunk sokat haladt ez alatt, de a legtöbb pontban a fogalmaknak csak bővebb kifejtése, nem pedig tisztázása terén jutott előbbre Arany nál.

—s.

Pribičević könyve.

Pribitchevitch, Svetozar: *La dictature du roi Alexandre*. Paris, 1933, 324 l. 8°.

A Budapesti Szemle 1932. júniusi számában (225. k. 467—473. l.) ismertettük Pribičevićnek egy 1931-ben megjelent szerb nyelvű röpiratát. Ebben már jelezte, hogy megírja a délszláv diktatúra

történetét. Most előttünk fekszik a sűrű nyomású hatalmas kötet, melynek elolvasása alaposan próbára teszi az ember türelmét. Pribičević mindig gyöngé író volt. Francia írónak még gyengébb, mint szerbnek. Könyvének szelleme merőben ellentétes a francia szellemmel. Nehézes, részletekben elvesző, zavaros és lapos államfilozófiai fejtegetésekkel terhelt. De Pribičević immár negyedszázada ott él a délszláv politika gócpontjában, így könyve sok érdekeset tartalmaz. Röpiratát tárgyalva szemére hánytuk, hogy kibontakozási programja ködös. Ez a könyv elosztatja a ködöt. Pribičević világosan megmondja, mit akar. A mikénttel már bajok vannak. Megállapítottuk azt is, hogy röpiratában feltűnően kímélte a királyt. A jelen könyv szakít a kímélettel. Könyvének főcélja a király kompromittálása. Feneketlen gyűlölet árad soraiból. Néha valóságos förmedvényé lesz a munka. Elvi álláspontja, hogy a mai délszláv rendszerrel szemben bármilyen eszköz is jogosult (196. l.). Pribičevićet egyáltalán nem feszélyezi az, hogy Sándor királynak hosszú éveken át minisztere volt.

A munka bevezetésből, kilenc fejezetből, egy befejezésből és egy, a szaloniki pört tárgyaló függelékéből áll. Pribičević nem tudta mondanivalóját ügyesen megszerkeszteni. Önmagát ismételteti, sőt ellenmondásokba is keveredik. Az alábbi ismertetésben a sokféle szétszórt anyagot öt témakör szerint csoportosítjuk. Nevezetesen: 1. az összeomlás előtti horvát állapotok; 2. a délszláv egység megalakulása; 3. a helyzet a diktatúra előtt; 4. a diktatúra; 5. a kibontakozás. Pribičević a délszláv egység megalakulása és a parlamenti merényletet közvetlenül megelőző események közötti esztendőkről (1919—1927), azt lehet mondani, hallgat. Minden oka megvan erre. Ezidőben ő volt Belgrád eszköze a horvátok elnyomásában. Ekkor törekedett arra, hogy, amint maga mondta, a «horvátokat a mákszemnél is kisebbekké tegye». A diktatúra horvátellenességét ostromló Pribičević hallgatása saját horvátfaló multjáról nem emeli könyvének hitelét.

I.

Pribičević elismeri, hogy a horvátországi önálló szerb párt (melynek vezető tagja volt) megalakulásáig (1905) a horvát-szerb ellentétek szinte áthidalhatatlanok voltak (16. l.). Eldicsekszik vele, miként folytatott lapjában, a *Srbobran*-ban, Karagyorgyevics-propagandát. Naptáraiban nem Ferenc József arcképét hozta, hanem Péter királyét (135. l.). Nemcsak Zimonyban hirdette, hogy a Monarchia szerbjei számára csak Szerbia politikája az irányadó (184. l.), hanem

Budisavljević Srgjan, szerb nemzetiségű magyar és horvát képviselő útján összeköttetésben állott Dimitrijević szerb vezérkari ezredessel, a Fekete Kéz elnökével is (278. l.). Dimitrijević egy horvátországi megbízottjával, Malobabić Radéval, állandóan érintkezett. Malobabić belgrádi útjai után mindig felment a *Srbobran* zágrábi szerkesztőségébe neki jelentést tenni (279., 281. l.). 1911. júliusában Pribičević Belgrádban volt. Péter király audiencián fogadta és megdicsérte működéséért (85. l.). Ugyanekkor Jovanović Ljuba miniszter biztatta, hogy most már az események gyorsabban fognak fejlődni (285. l.).

Mindezekről akkoriban Budapesten senkinek sem volt fogalma. Mikor a zágrábi főügyész a nagyszerb összeesküvési pörben Pribičevićet mondta az akció fejének és kiadatását kérte, a tájékozatlan magyar parlament a kiadást megtagadta (181. l.).

Mikor átadták a Monarchia ultimátumát Szerbiának, Pribičević családostul Noviban nyaralt. Pár nappal azelőtt két érdekes levelet kapott. Az egyiket Popović Dušan, az önálló szerb párt egyik vezető embere, magyar és horvát képviselő, írta Pestről és azt jelentette Tiszával való tárgyalás után, hogy nem lesz háború. Dimović Danilo, bosnyák-szerb képviselő, a «monarchiahű» bosnyák-szerb csoport vezére, ugyanekkor Bécsből Bilinski közös pénzügyminiszterrel való beszélgetés után az ellenkezőt írta (283. l.). Az ultimátum hírére Olaszországba való szökésre gondolt, de Mažuranić Bogoslav horvát koalíciós képviselő lebeszélte erről, mert szökése súlyosan kompromittálná a horvát-szerb koalíciót. A Monarchia úgyszólván elveszti a háborút és akkor meglesz a délszláv egység (284. l.). És a holdban élő horvát bán pár héttel később maga ajánlgatott útlevelet Pribičevićnek (20. l.)!

A horvát-szerb koalíció vezetői a háború alatt arra törekedtek, hogy a Monarchiában ne legyenek komoly reformok, mert ezek a délszláv egységet megakadályozhatták volna (21. l.). Különösen akkor riadtak meg, mikor Károly király trónra lépett és reformtervekkel foglalkozott. A király Zágrábba is el akart menni. Erre Popović Dušan Pribičevićéval való megbeszélés után elhitette Wekerlével, hogy a horvát közhangulat miatt a látogatás nem ajánlatos, még merénylet is lehet a király ellen. Büszkén vallja, hogy ezzel elgáncsolták a királyhű érzelmek felülkerekedését Zágrábban (24. l.). Mikor felmerült a sabor felosztatásának gondolata, eléggé kínos helyzetbe kerültek. Bizonytalan volt, hogy milyen többség jött volna a saborba. De e tervet is elgáncsolták (36. l.).

Ez adatok is eléggé jellemzik azon magyar és horvát kormányférfiak bölcsességét, akik Horvátországot kiszolgáltatták a horvát-szerb koalíciónak és akik azokat a horvát és magyar politikusokat

és publicistákat, akik tisztában voltak a koalíció törekvéseivel és állandóan leleplezték ezeket, még a miniszterelnöki székből is alaptalan vádakkal illették.

II.

A délszláv egység megalakulásának eléggé ismert és e folyóiratban is részletesen tárgyalt történetéhez a könyv csak néhány adalékot szolgáltat. Pribičević beismeri, hogy a nép széles rétegeiben az egység tudata alig létezett (13., 32., 54. l.). És még azok előtt is, akik Horvátországban az egységre törekedtek, Szerbia jóformán ismeretlen volt (23. l.). Megállapítja, hogy a horvát jogpárt, mely az egységnek leghatározottabb ellensége volt, nem állott Bécs zsoldjában (20. l.), amint azt — ezt azonban nem Pribičević mondja — a horvát-szerb koalíció hívei akkoriban állították és pesti pártfogóikkal elhitették.

Ismeretes, hogy a zágrábi Nemzeti Tanácsban Pribičević hajtott keresztül az egyesülés kimondását. Sándor régens-trónörökös ez ügyben egyenesen hozzá fordult (40—41. l.). A szerb kormány nov. 8-i jegyzékével elismerte a Nemzeti Tanácsot a Monarchia délszlávjai törvényes kormányának és ezt a nagyhatalmakkal is közölte (40. l.). Úgy látszik, ezzel Belgrád nemcsak azt akarta elérni, hogy a Nemzeti Tanács által kimondandó egyesülésnek jelentőségét növelje, hanem Trumbićet is dezavualni akarta, aki a világháború alatt eléggé kiábrándult Szerbiából és akkor Pašićal és Korošecel Genfben egy dualisztikus berendezésű Jugoszlávia alakításáról tárgyalt. Nov. 9-én Pašić francia nyomásra elfogadta a Trumbić-féle államszervezetet (41. l.), de a genfi egyezményt egyrészt a szerb kormány (42. l.), másrészt Pribičević (44. l.) felborították. A szerb kormány az egyezmény miatt lemondott, a zágrábi Nemzeti Tanács meg Pribičević kezdeményezésére kimondta, hogy elnökét, Korošec Antalt, csak a nemzetközi helyzetről való tájékozódás céljából küldte ki. Ezzel Pribičević gáncsolta el annak lehetőségét, hogy a Monarchia délszlávjai és Szerbia mint egyenlő felek tárgyalhassanak. A horvát közhangulat annyira nem állott a Nemzeti Tanács mögött, hogy nov. 17-én és nov. 23-án a szerb jegyzékek már horvát «szeparatizmusról» beszélnek és a Monarchia szerbjeinek elszakadásával fenyegetőznek (43. l.).

A Nemzeti Tanács, hogy végleges helyzetet teremtsen, nov. 24-én kimondta az egyesülést, de az egyesülés feltételül több kikötést tett, melyeket azonban Pribičevićék Belgrádban egyszerűen

félretettek. Most elismeri, hogy ez nagy hiba volt. Sem a Nemzeti Tanács nem ratifikálta az egyesülést (36. l.), sem az elszakadást kimondó sabor feltételeit nem vették tekintetbe, mikor a vidovdani alkotmányt megalkották (190. l.). Persze történt más hiba is: az egyesülést a horvát sabor megkérdezése nélkül hajtották végre. Ezeket a részben beismert hibákat mind szerzőnk követte el. A történelem sohasem fogja felmenteni szörnyű felelőssége alól.

Pribičević arra veti a fősúlyt, hogy mind a régensnél való kihallgatáson, mind az egyesülést proklamáló régensi válaszban a jelenlegi délszláv király kimondottan kötelezte magát, hogy alkotmányosan, parlamentárisan és demokratikusan fog uralkodni. Ez ünnepélyes ígélet nélkül az egyesülés nem jött volna létre (51—52. l.). A diktatúrával a király Jugoszlávia ellenségeit igazolta, akik azt állítják, hogy Jugoszlávia mesterkélt államalakulat, melyet csak az erőszak tart össze (53. l.).

Hogy Sándor király nem fog túlságosan sokat adni új és régi alattvalói kívánságaira, azt az első délszláv kormány megalakulásának kulissza-titkai eléggé elárulták. 1918. dec. 15-én hosszas tárgyalások után kész volt Pašić elnöklete alatt a kormány. A régens azonban egyszerűen megtagadta a kormány kinevezését, mert Pašić nem kellett neki. Pribičević előtt ezt azzal indokolta, hogy Pašić a szerb ellenzék előtt a genfi paktum felborításáért őt tette felelőssé, hogy Jovanović Joca londoni szerb követnek egy hozzá intézett jelentését magához vette, hogy félrevezette őt, mikor fiát a diplomáciai karba kinevezette, azt mondván, hogy megfelelő képesítése van, ami nem volt igaz. Pribičević minden érvelése hiábavaló volt. Nagy felfordulás támadt. A Nemzeti Tanácsban egyesek azt követelték, térjenek vissza Zágrábba. Végre a régens kérésére Protić Stojan vállalta Pašić helyett az elnökséget. Pribičević szerint ebből indult ki Pašić és Protić holtig tartott küzdelme (107—110. l.).

De Belgrád is kimutatta a foga fehéret. Trumbić külügyminiszterségéről tudni sem akartak, sem Pašić, sem Protić. Pribičević csak az Olaszországnak előreláthatólag feláldozandó horvát területekre való utalással tudta a kinevezést kierőszakolni. Okoskodása az volt, hogy egy horvát külügyminiszternek a horvát nemzet inkább el fogja hinni, hogy ez áldozatok elkerülhetetlenek voltak, mint egy szerbnek. Trumbić csak az Olaszországgal való megegyezésig maradt külügyminiszter, és a külügyminisztérium ügyeit addig sem ő irányította, hiszen folyton a békekonferencián (229., 230. l.) időzött.

Ilyen előjelek alatt kezdte meg Jugoszlávia új állami életét. Értjük Pribičević elkeseredését, aki Sándor király egy mondása szerint

neki három koronát hozott (159. l.) és aki jutalmul $2\frac{1}{4}$ évig internálva volt és két év óta az emigráció keserű kenyerét eszi. A baj csak az, hogy nem 1918-ban és nem Jugoszlávia létezésének első éveiben jött rá, mit kellett volna tennie, hanem csak akkor, mikor megszűnt Jugoszlávia sorsának aktív tényezője lenni.

III.

Sándor király Pétervárott az orosz cár apródjainak iskolájában nőtt fel és ott szította magába az abszolutizmus szellemét. A cári uralom összeomlása után a legreakcionáriusabb orosz emigránsok a belgrádi udvarban leltek menedéket (107. l.). Sándor király a cári Oroszország szervezetét akarja megvalósítani országában, és magának ugyanazokat a jogokat igényli, melyekkel a cárok rendelkeztek (245. l.).

A hatalmat senkivel sem akarja megosztani. Dimitrijević ezredest, akinek a Karagyorgyevicsek trónjukat köszönhetik, Justizmorddal kivégeztette. Mi itt nem bocsátkozunk a szaloniki pör részletes tárgyalásába, hiszen nem régen szó volt róla a Budapesti Szemlében (231. k. 223—238. l.). Mégis felhívjuk a figyelmet két okmányra, melyet Pribičević belügyminiszter korában «magnánál felejtett» és most közlétesz. Ezek kétségtelenül igazolják, hogy Dimitrijević bírait az akkori szerb kormány utasította, és hogy a régens elleni merényletet csak kitalálták, hogy az ezredest eltegyék láb alól (310., 313., 314. l.). Mikor Pribičević Budapesten a Pester Lloydban elolvasta Dimitrijević kivégzésének hírért, az jutott eszébe: az osztrák császár, íme, megkegyelmezett a banjalukai hazaárulási pörben halálra ítélt szerbeknek, míg a szerb király lelövette azt az embert, kinek trónját köszönhette (301. l.). Szép, de ez nem akadályozta meg Pribičevićet abban, hogy alig egy év múlva három koronát ne szállítson a szerb királynak!

Elmondja, hogyan halt meg Péter király. Egyszerű meszelt szobában, vaságyon, lábán lyukas harisnyával, elhagyatva egész családjától. Csak Pašić és Pribičević álltak ott halálos ágynál (159. l.). Az igazság kedvéért én nem hallgatom el, mint Pribičević teszi, hogy Sándor király akkor Franciaországban tartózkodott. Igaz, hogy a temetésre sem ment haza! Feljegyzi, hogy György herceg hét év óta Topolnicán az őrütek házában van internálva. Teremtett lélek nem beszélhet vele (160., 243—244. l.), pedig nem bolond. Ezt mind tudta Pribičević, mikor Sándor király minisztere volt.

Sándor király sohasem uralkodott igazán alkotmányosan. A dik-

tatúra előtti idők 23 kormányválsága közül csak kettőt okozott a parlament, a többi mind a király provokálta (110. l.). A kulisszák mögött folyó királyi mesterkedések illusztrálására részletesen leírja 1924. márc. 6-i éjszakai kihallgatását, mikor a király az ő segítségével akarta Pašićot megbuktatni, hogy Jovanović Ljubát tegye miniszterelnökké (257—259. l.). Mikor Radić, Pribičević, Jovanović Joca és híveik Davidovićéval 1927 őszén az ú. n. Demokrata Egyesület akarták létrehozni, hogy a pusztán királyi akaratra támaszkodó Vukićević-kormányt leszavazzák, a király a parlament azonnali feloszlatásával fenyegetőzött, mire Davidović meghátrált (61—63. l.).

A parlamenti merényletet közvetlenül megelőző időkből érdekes 1928. febr. 18-i kihallgatása, amelyen a parlament feloszlatását és szabad választásokat kívánt. A király csodálkozva kérdezte, hogy Macedóniában és a Vajdaságban is szabad választásokat óhajt-e (64—65. l.). Cáfolja a király azon állítását, mintha Radić és ő már korábban Živkovićot ajánlották volna miniszterelnöknek (64—67. l.). Megcáfolja azt a hírt, mintha a parlamenti merénylet után Radićot a kórházban meglátogató királynak a horvát nemzet vezére kezét csókolt volna (72. l.). Újra hangsúlyozza, hogy a merényletért Živković is felelős, mint a gyilkosságra izgató *Jedinstvo* c. lap spiritus rectora (58. l.). Különb. Račić Puniša, a merénylő képviselő, a szaloniki pörben «tanú» volt (297. l.). Hogy a királynét is belekeveri a gyilkossági tervekbe (114., 183. l.) és hogy a király és Živković közötti állítólagos «relations inexplicables» is szóba kerülnek (105., 110. l.), az szörnyű balkanizmus.

Feltűnően kiemeli, hogy a merényletet követő audienciákon ő mindig Radić megbízásából, a horvát nemzet nevében tárgyalt. Még ma is a legnagyobb szenzáció erejével hat 1928. júl. 7-i éjjeli audienciájának leírása. Itt a királlyal szemben is vitatta, hogy a horvátokat nem a szerbek szabadították fel, hanem, ha felszabadításról egyáltalán beszélni lehet, akkor ez a nagyhatalmak győzelmének javára írandó (45., 46., 62., 63., 193., 274. l.). Ezen a kihallgatáson történt az amputáció felajánlása, amit utóbb sok oldalról kétségbevittek. Pribičević itteni nyilatkozatai után lehet ugyan arról vitatkozni, helyes volt-e az amputáció visszautasítása, vagy nem, de magában az amputáció felajánlásában kételkedni többé nem lehet. A király a hazakészülő Radićnak Pribičevićéval azt üzent, proklamálja az elszakadást, váljanak szét a horvátok és a szerbek. A király közlése szerint a kormány egyetértett ez ajánlattal, csak Korošec hallgatott. Az uralkodó úgy képzelte, hogy a szerbek nagy többsége megmarad az országban, mely így kisebb lesz, de homogén. Neki rokonszenvesebb

az amputáció, mint egy federáció. Pribičević az ajánlatot Radić nevében azonnal visszautasította, és hogy a parlamenti merénylet óta folyton keringő amputációs híreknek vége legyen, a parasztdemokrata koalíció külön közleményben kijelentette, hogy rendszerváltozást és nem államváltozást kíván (81—84. l.). Két nap múlva a király újra visszatért az amputáció gondolatára. Majd újabb két nap múlva Pribičević egy szlovén hívének, Žerjav Gregornak hozta szóba a dolgot. Žerjav erre egyenesen lemondásra szólította fel a királyt (85—86. l.). A parasztdemokrata koalíció egyes vezetői a következő hónapokban népgyűléseken ismételten érintették az amputáció kérdését, mindig elutasítólag (87—88. l.).

A király kezdeményezésére Savčić Miloš, volt miniszter, belgrádi villájában júl. 22-én éjjel öt óra hosszat tárgyaltak a király és Pribičević. Szerzőnk azt írja, nem mondhat el mindent, amiről akkor beszéltek, de a beszélgetés reá a legkínosabb hatást tette és ekkor határozta el, hogy a köztársaság felé orientálódik. Kár, hogy Pribičević egyetlenegyszer diszkrét akar lenni. A király tudni akarta Pribičevićtől, meddig megy együtt a horvátokkal. A válasz: utolsó lehellelég hű lesz a horvátokhoz, «persuadé qu'ils considèrent les frontières de notre pays comme sacrées» (89. l.). Tehát Pribičević azonnal cserbenhagyja a horvátokat, mihelyt ezek önálló államot akarnak alakítani! Az a gyanú, mely annyjunkban élt, mikor Pribičević a horvát nemzeti küzdelemben látszólag teljes odaadással vett részt, íme alaposnak bizonyult. Pribičević nem azért állott be a horvát táborba, hogy Horvátországot felszabadítsa, hanem azért, hogy Jugoszláviát megmentse. A király és Pribičević júl. 22-i tárgyalása is eredménytelen maradt és Korošec alakított a régi kormánykoalícióval kormányt (88—91. l.).

A Korošec-kormány féléves élete alig volt egyéb, mint a diktatúra előkészítése. Mikor a kormány kénytelen volt lemondani, a diktatúra készen állott, úgyhogy a válság megoldását célzó kihallgatásoknak nem volt az uralkodó részéről komoly jellegük. A király egy nyilatkozata szerint Maček Nagy-Horvátországot követelt Zimonytól Cattaróig (104. l.). Pribičević leírja Maček két kihallgatását és saját 1929. jan. 4-i audienciáját, az utolsót Sándor királynál. E leírás szerint ők Jugoszláviának feoderatív állammá való átalakítását kívánták a történeti országrészek új életrekeltésével. Az alkotmányreform végrehajtására elfogadtak volna egy pártonkívüli kormányt is. A kormánykoalíció ez előterjesztéseket visszautasította (100—104. l.). Erre a király proklamálta a diktatúrát.

IV.

A könyv címe után indulva az olvasó a diktatúra tüzetes történetét várná. Ezt Pribičević nem adja, nem is igen adhatja, hiszen az első hónapok után internálva volt, azután meg emigrált. E helyett a király bűnösségét bizonyítja. A Fehér Kéz csak eszköz az ő kezében. Való az, hogy maga a király a Sauerweinnal folytatott beszélgetésben nyíltan vállalta a személyes felelősséget a diktatúráért, és vannak más hasonló nyilatkozatok is (105., 201., 297. l.).

A diktatúra hőseiről Pribičević nagyon sok érdekest jegyez fel. A botránykrónikák barátai számára finom csemegekről gondoskodik. Ott látjuk Živković tábornokot, aki soha harctéren nem volt, hanem az udvari intrikák szövésében vitézkedik (110., 196. l.), az obrenovićianus Marinkovićot, aki behízselgi magát az új uralkodóház kegyeibe (110. l.), a fekete-sárga Srškiét, aki a Monarchia összeomlásakor azonnal felcsap nagyszerbnek és a diktatúra alatt nyíltan hirdeti, hogy mindenkit üldöz, aki nem követi (96., 112., 113. l.), Uzunovićot, aki miniszter korában zabot szállít az államnak és idegen szavakat szeret használni akkor is, mikor nem tudja, hogy mit jelentenek; diktatúra alatti alaptétele, hogy senkinek sem kell gondolkoznia, elvégezni ezt a király helyettük (110., 197. l.). Kumanudi köztársasági multtal a királyi abszolutizmus oszlopa (111., 303. l.), Maksimović a szaloniki pörben tett vallomással alapozta meg politikai pályáját (112. l.), a panamista Kojić mint igazságügyminiszter elrendeli, hogy a bírák a kormányra szavazzanak (116., 124. l.). Popović Svetislav először a horvát követelések mellé áll, hogy a diktatúra proklamálása után Belgrád kéme legyen Pribičević táborában, majd nyíltan átpártoljon (99., 104., 174. l.).

A diktatúra szlovén hősei közül eggyel foglalkozik: Kramerrel, hajdani párthívével. Kramer az amputáló kormány tagjainak letartóztatását követelte, hogy most egy kormányban üljön velük, mert így szabadult meg lapjának, a *Jutrónak*, sokmillió adósságától (88., 113. l.). A horvát kiválóságok között ott találjuk Pribičević párthívét, Demetrovićot, aki tajtékozva szidta a királyt, a diktatúra kitörése után hónapokig ott ült még Pribičević oldalán, igaz, hogy ugyanakkor Stanković Radenko, későbbi diktatúra-miniszter. útján összeköttetésben állt az udvarral is (115. l.), Grisogonót, aki a Radić-merénylet után kijelentette, hogy többé soha nem megy Belgrádba (75., 105. l.), Švrljugát, aki bankja bukása miatt állott a diktatúra mellé (78. l.), Frangešt, aki a parlamenti merénylet után bojokottot szervezett a szerbek ellen, hajdan Potiorek jobbkeze volt

és a Karagyorgyevicseket banditáknak nevezte (82., 117. l.), Pavelicét, aki a diktatúra szenátusának elnöke lett, mert sikkasztás miatt vád alá volt helyezve (116. l.).

Terrorista-kormányok nem igen válogathatnak az emberekben. Pribićević ez apró élet- és jellemrajzokkal alaposan eláztatta a diktatúrát. El kell ismernünk, hogy adatai nem légből kapottak. De azt is meg kell állapítanunk, hogy a diktatúra exponenseinek túlnyomó része Pribićević hajdani barátai, sőt hívei közül került ki. Vagy tudta Pribićević már akkor, kikkel van dolga, vagy nem. Ha tudta, miért csodálkozik ma? Ha nem tudta, hol a garanciánk, hogy a jövőben jobban fogja megválogatni politikai barátait?

A diktatúra tevékenységét több irányban is jellemzi. Talán az a legérdekesebb, amit a délszláv külpolitikáról feljegyez, bár külpolitikai tudása nem haladja meg a közepes újságolvasóét. Kiemeli, hogy a Vesnić-kormány 1920. július elején őt és Ninčićet bízta meg, hogy Prágában egy csehszlovák-délszláv szövetséget kezdeményezzenek, és hogy Masaryk elnök micsoda melegséggel fogadta őket. Pribićević kiemeli, hogy ő a kisantant egyik alapítója (231. l.). Helyteleníti a Bulgáriával, különösen Stambuliskijjel szemben folytatott rideg szerb politikát (233. l.). Megrója azt is, hogy Albániában szerb fegyverekkel segítették uralomra Zogu Ahmed béget (234. l.). Az olasz-délszláv viszonylatokat is élesen bírálja. Elhibázottnak tartja a római olasz-délszláv egyezmény megkötését, mely valóban külpolitikai débacle-hoz vezetett. Szerinte az olaszok és a délszlávok gazdaságilag és politikailag is egymásra vannak utalva, a két nemzet meg is értené egymást, ha az imperialista kormányrendszerek egymás ellen nem hajszolnák őket (233—235. l.). Belgrád orosz politikáját elhibázottnak tartja. Ma is a cári Oroszország visszaállítására gondol, holott az annyit dicsőített II. Miklós cár nem szerette Szerbiát és nem érte, hanem saját érdekeiért szállt hareba (236., 237. l.). Jó, jó, de miért ír erről az emigrált Pribićević és miért nem irányította a délszláv külpolitikát másként a miniszter Pribićević?

Magyarországról is van szó a külpolitikai elmefuttatásokban. Szembeszáll azzal a Franciaországban sokszor hallott tétellel, hogy nagy hiba volt a Monarchia lerombolása. Szerinte a Monarchia nem maradhatott fent, mert léte német-magyar uralmat jelentett a szlávok felett és a Monarchiában nem volt meg a képesség az átalakulásra. Lám, és ők még a háború alatt is félték ilyen átalakulástól! Helyesnek tartja, hogy a szlávok és a románok felszabadultak a magyar zsarnokság alól, viszont elítéli Belgrád abszolút antirevizíós álláspontját. Az egyoldalú revízió nem engedhető meg, de «il faut ad-

mettre la thèse de la possibilité de la révision des traités» (232. l.). Kár, hogy ezt nem a miniszter Pribičević hirdette. Miniszter korában a baranyai köztársaság komédiáját támogatta, amíg Pašić le nem intette. Helytelennek tartja azt is, hogy Belgrád elnyomja az uralma alá került magyarokat. A jugoszláviai magyarokkal úgy kellene bánni, hogy a magyar mágnások által elnyomott magyarországi magyarok is délszláv uralom alá vágyjanak. Pribičević közoktatásügyi minisztersége alatt dühöngött a legjobban a név-vegyelemzés és akkor szüntették meg a magyar felekezeti iskolákat. Szerinte a szlávoktól körülfogott magyarságnak természetszerűen a Balkán és a délszlávok felé kellett volna orientálódnia, és ez csak azért nem következett be, mert Belgrádban nem a demokrácia lett úrrá (232—233. l.). Hol volt Pribičević a mohácsi beszédkor?

Szerinte semmit, sem tanultunk a történelemből. Ma 'is arról álmodozunk, miként hajtsuk uralmunk alá Közép- és Délkelet-Európát (193. l.). Jellemzőnek mondja, hogy Magyarországon a restauráció eszméje gyökeret tudott verni, holott valamennyi pémzeti harcunk a Habsburg-ház ellen irányult (135. l.). Ezzel a mai Magyarország reakcionárius-voltát véli bizonyítani. Megtámadja Sándor királyt, hogy boldog, ha Sixtus páрмаi herceget fogadhatja, holott a herceg «Habsburg Ottó» nagybátyja és ez a Habsburg Ottó a Szent Korona jogán Jugoszlávia bizonyos részeire igényt tart (220. l.). «Les monarques comprennent mieux le principe de la solidarité que les démocraties. C'est pourquoi le roi Alexandre est favorable à la restauration des Habsbourg en Hongrie» (221. l.).

A diktatúrát jellemezve helyesen írja, hogy Jugoszláviában a polgár ma nem több, mint a féreg, melyet a hatalmasok minden felelősség és lelkiismeretfurdalás nélkül eltaposhatnak (26. l.). A kormány hivatalos lapja, a *Vreme*, vezércikkekben izgat gyilkosságra, és gyilkosságok valóban történnek is minden megtorlás nélkül (250. l.).

A diktatúra délszláv jellege frázis (34., 35., 90., 125. l.). A valóságban a szerbiai hegemonia szélsőségesebb, mint valaha. Erre nézve érdekes statisztikai adatokat sorol fel. 116 tábornokból 115 a szerb, a képviselők 68 %-a az, a miniszterelnökség hivatalnokainak 100 %-a, a közoktatásügyi minisztériuméinak 96 %-a, a belügyminisztériuméinak 89 %-a, a Nemzeti Bank tisztviselőinek 98 %-a stb. (60., 125. l.). A horvát zászló a magyar időkben még a magyar parlamenten is ott lobogott, ma el van tiltva. A szerb zászló azonban, mint egyházi zászló, szabadon használható (125. l.). Egyik legkínosabb tünet, hogy

a szerb pravoszláv egyház Varnava ipeki patriarcha vezetése alatt teljesen a diktatúra szolgálatába állott. A vidovdani alkotmányra esküt tett és esküjét frivol módon megszegett királyt a szent színódus Isten választottjaként dicsőíti. Különb 1918 óta a patriarcha soha hitbéli dologról nem prédikált, hanem imperialisztikus szellemű beszédekkel növelte a szerb megalomániát (122., 244—246. l.).

Szerfelett kedvezőtlen képet rajzol Jugoszlávia közgazdasági helyzetéről s ezért a diktatúrát teszi felelőssé (260. l.). Ezt más források is megerősítik. Ebben a helyzetben a király és a diktatúra emberei tékoznak (138., 205., 260. l.). Rendszerré vált a diktatúra alatt, hogy mindenki csak megfelelő pénzbeli ellenszolgáltatás fejében szolgálja a kormányzatot. A király folytonos ünneplése és dicsőítése ilyen módon készül. Zágrábi fogadtatásai valódi potemkinadák voltak (260—263. l.).

Felhívja a franciák figyelmét arra, hogy ezekért az állapotokért a délszláv közvélemény a franciákat teszi felelőssé. A francia sajtó minduntalan dicsőíti Sándor királyt, és a diktatúra óta nyújtott kölcsönökkel nem Jugoszlávián segít, hanem a diktatúrát erősíti. Megfenyegeti a franciákat, hogy ezeket a kölcsönöket az alkotmányos Jugoszlávia nem fogja elismerni (210—212. l.). Hogy ez a fenyegetőzés jó taktika-e, az legalább is kétes.

Sokkal alaposabban foglalkozik saját «vértanúságával». Ez emberileg ugyan érthető, de a tárgyilagosság benyomását nem növeli az olvasóban. A diktatúra első hónapjai után horvát és szerb részről egyezkedő tárgyalások indultak meg, hogy egy kiegyezéssel kirántsák az erkölcsi alapot a diktatúra alól. A tárgyalások folytatására Pribičević 1929. máj. 17-én Belgrádba utazott. A diktatúra letartóztatta, Brusba internálta, majd vakbélgyulladás miatt egy belgrádi kórházba szállította. Mikor újra Brusba akarták vinni, éhségstrájkot kezdett. Külföldi közbenjárásokra 1931. júl. 23-án Karlsbadba utazott. Ez idő alatt a legszorosabban vett családja tagjain kívül senkivel sem érintkezhetett. Pribičević üldözése a diktatúra önkénykedésének egyik szegyenletes példája, de nem a legsúlyosabb. Különb az itt elmondottak, ha nem is ilyen részletesen, eddig is ismeretesek voltak. Új az, hogy Živković 1931. áprilisában Pribičevićet meghódolásra akarta bírni. Ez ügyben Pribičevićnek Stojan nevű fiát, aki akkor a belgrádi egyetemen joghallgató volt (!), hosszú audiencián fogadta, melyről a végkimerülésig informál bennünket a szerző (166—179. l.). Internálását és a vele való kíméletlen bánásmódot a király személyes intézkedésének tulajdonítja (183. l.).

V.

A kibontakozás útja Pribićević szerint Bulgária bevonásával délszláv köztársasági federáció alakítása. Hosszú elméleti fejtegetéseket kapunk arról, miért jobb a köztársaság, mint a királyság, a federáció, mint az egységes állam, és miért nincs boldogulás a bolgárok és a többi délszlávok számára másként, mint állami közösségben.

A délszláv monarchia jogi alapja a diktatúra kikiáltásával megszűnt. Az esküszegő király minden jogát eljátszotta (130. l.). A király elvesztette népszerűségét. Ma a horvátok és a szerbek egyaránt köztársasági érzelműek (132., 133., 136., 139. l.). Sándor királynak távoznia kell, hiszen egy új alkotmányos világban az ő esküjének senki sem hinne (199. l.). És távoznia kell azért is, mert Bulgária nélkül nincs délszláv egység, és a bolgárok éppoly kevésbé fogadják el a Karagyorgyevicseket, mint a szerbek a Koburgokat (139. l.). Sajnos, Pribićević ismét tévedett. Éppen a két királyi ház indította meg a bolgár-szerb közeledést.

A federációra egyrészt ismét a bolgárok miatt van szükség (142., 147. l.), másrészt azonban a horvátok, szlovének és az új részek szerbjei miatt is, akik az eddigi szomorú tapasztalatok után maguk akarnak a maguk urai lenni. Hosszasan igazolja, hogy eredetileg a délszlávok egyesülését mind szerb, mind horvát részről federatív alapon képzelte el mindenki (142., 143., 152. l.). Ő maga csak tíz év tapasztalatai után ejtette el az egységes állam eszméjét. A történeti országrészek új életrekeltésével kell a federációt megteremteni. Vitatja, hogy a horvátok nem szeparatisták. Ezt Maček híres öt pontjával is próbálja igazolni (148. l.), de csodálatosképpen nem közli az öt pontot teljes szövegében. Sőt szerinte a jogpárt sem szeparatista. A horvát sabor délszláv egységet kívánó határozatát Horvat Sándor, a jogpárt elnöke, is megszavazta (145. l.). E pontban cserbenhagyta Pribićevićet emlékezete. Horvat Sándor és három elvbarátja nem szavazta meg a határozatot. Arról is megfélekedzik, hogy a jogpárt megingott része egy hónap mulva már belátta hibáját és új politikát kezdett. Még az emigráns jogpárti Pavelićről sem akarja elhinni, hogy komolyan a független Horvátországot akarná (145., 146. l.). Itt még feledékenységet sem lehet feltételeznünk! Fontosabb ennél, hogy a cseheket és a franciákat iparkodik meggyőzni, hogy a délszláv federációnak sem a tót kérdésre nem lesz hatása, sem Jugoszlávia katonai helyzetét nem fogja befolyásolni

(152—154. l.). A dunai konfederációt ellenben elutasítja, mert benne az agrár államok túlsúlyban volnának és Jugoszláviát az elvesztett olasz és német piacért senki sem kárpótolná (146., 147. l.). A furesa csak az, hogy a szintén agrár Bulgáriával való egyesülésnél nincsenek ilyen aggályai.

A köztársasági federációt egy új souverain konstituante állapítsa meg (189. l.). A királynak önszántából távoznia kell, ha el akarja kerülni a véres forradalmat. Pribičević a demokrácia szolidaritására appellál (213., 218., 223. l.). Első sorban a francia demokráciától várja a délszláv demokrácia győzelmének elősegítését. Naív révedezés! Maga megírja, hogy a franciákat kizárólag az érdekli, milyen a délszláv hadsereg (96., 154., 195. l.).

A papír türelmes, elbír akármilyen fantasztikus kibontakozási programot. De ki fog otthon Pribičević után igazodni? Maga megírja, hogy a federációs tervekre Szerbiában azt kérdik: hát akkor miért viseltünk háborút? (251. l.) Pribičević oktathatja a szerbeket, megmagyarázhatja, hogy a centralizmus nem mértéke az állam erejének, hivatkozhatik Piemont példájára, bajos komolyan hinni, hogy egy franciául írt és kitiltott könyv fogja megváltoztatni a szerb gondolkozást. És ki hiszi el neki, hogy a királyság összeomlása nem fog otthon zavarokat okozni és nem fog külföldi beavatkozásokra alkalmat adni? (236., 270., 271. l.)

Ami a horvátokat illeti, legyen szabad szerzőnk két nyilatkozatát idéznem. A parlamenti merénylet után 1928. jún. 25-én azt ajánlotta a királynak, nevezze ki Radićot miniszterelnökké. Nem lehet tudni, mondotta, életben marad-e Radić, vagy nem. «De azt tudom, ha Radić mint miniszterelnök hal meg, temetése az uralkodóház és a nemzeti egység diadalmenete lesz. Ha azonban csak mint a megsértett és semmi elégtételt sem kapott horvát nemzet vezére pusztul el, temetése az állam felbomlásának kezdete lesz.» (79. l.) Uram, Te mondád!

A másik nyilatkozat az emigráns Pribičević egy jóslata: «Nincsen olyan erő a világon, mely képes volna a horvát nemzeti eszmét letörni. Hamarább süllyed a Velebit a tengerbe, hamarabb szárad ki a Dráva és a Száva, mintsem a horvátok lemondjanak törekvéseikről, melyek nemzeti egyéniségük megóvását és korlátlan kifejtését jelentik.» (203. l.)

Pribičević könyve egyet mindenesetre elért: a királyt súlyosan kompromittálta Franciaországban. A délszláv kérdéssel foglalkozó újabb francia munkákon (Pezet, Pozzi) Pribičević hatása megérzik.

Persze nagyobb nyilvánosságra a könyv nem tehetett szert, terjedelme és stílusa miatt.

Pribičević a háború utáni Európa legelterjedtebb államférfiúi típusához tartozik: az Epimetheusokéhoz. Amíg kormányon ült, bámulatos önhittséggel és biztossággal irányította a politikát, ellentmondást nem tűrve, mindenben keresztülgázolva, semmit sem alkotva, annál többet rombolva. Mikor megbukott, váratlanul megvilágosodott elméjében és csodálatos bölcseséggel hirdet új evangéliumot, mely mindenben ellenkezik régi politikájával. Az Epimetheusok bátorsága igen nagy, de a valamennyire gondolkozni tudó emberek előtt hitclük igen csekély. Végére is az a körülmény, hogy a Pribičevićék hazájukat egyszer már katasztrófába vitték, nem joggal arra, hogy nemzetük még egyszer az ő kezükbe tegye le sorsát. Pribičević órája lepergett. «En politique le mot jamais n'existe pas» (75. l.), írja — elég gyanúsán — szerzőnk. Úgy sejtem, egy jamais mégis van a politikában: az, melyet Pribičevićnek a horvát nemzet oda kiált!

Bajza József.

A KÖZÉPEURÓPAI MEZŐGAZDASÁG ÉS A KÜLFÖLDI ADÓSSÁGOK KÉRDÉSE.

Az utolsó öt esztendő gazdasági története szomorú képet mutat. A világválság ötödik esztendejének a közepére értünk, a nélkül, hogy reményünk lehetne valamilyen kedvező fordulatra. Nem sikerült eddig kétségtelenül megállapítani a világrézisnek végső okait és még senki sem tudott rámutatni azokra az eszközökre, amelyekkel sikeresen lehetne a válság ellen küzdeni. Nem kerültek eddig nyilvánosságra olyan javaslatok a válság leküzdésére, amelyeket művelt országok gazdasági szakértői egyhangúlag elfogadtak volna. A közgazdasági szakirodalom beható elemzéssel és rendkívüli elmével boncolgatja a válság megjelenési formáit és másodlagos tényezőit és e tényezők hatása következtében beállt, gyakran elviselhetetlenné vált helyzetet. Ha fel akarnánk tárni a mezőgazdaság helyzetét Közép-Európa mezőgazdasági államaiban, nem volna más feladatunk, mint felsorolni jól ismert és gyakran idézett tények egész sorozatát. E tények már annyira közismertek, hogy — azt hisszük — felesleges volna a gazdasági helyzetet jól ismert és gyakran idézett tények felsorolásával vázolni. Tehát nem fogunk Közép-Európa mezőgazdasági helyzetének pontos leírásába bocsátkozni, hanem csupán egyes jellemző tények előadására fogunk szorítkozni, amelyekből következtetéseket akarunk vonni témánk legfontosabb kérdésére vonatkozólag, t. i. Közép-Európa mezőgazdasági államai külföldi tartozásainak problémájára. Ezeknek a tényeknek egyike a világarészínvonal.

Tanulmányunk alapjául azok a statisztikai adatok szolgálnak, amelyeket a Nemzetek Szövetsége gazdasági tanul-

mányi osztálya gyűjt össze és hoz nyilvánosságra. Ezekből a közleményekből bizonyos deduktív spekulációval meg lehet állapítani valamely évben, tehát minket érdeklőleg az 1932. és 1933. években, a világpiacon jelentkező általános árszínvonalat. Ennek az általános árszínvonalnak a keresésénél nem indulhatunk ki azokból az index-számokból, amelyeket az egyes országok statisztikai szolgálata közlétesz, mert ezek az adatok az illető országban jelentkező árszínvonalra vonatkoznak. Ámde minden ország kormánya az ország lakossága érdekében a kereskedelem- és vámpolitika legkülönbözőbb eszközeit alkalmazza abból a célból, hogy az áraknak belső színvonala lehetőleg minél kisebb mozgást végezzen és ha mégis bizonyos mozgást végez, az abban az irányban történjék, amely az ország virágzására előnyös. Ennek következtében az egyes országok kormányai vagy tudományos intézetei által közzétett index-számok nem használhatók fel arra, hogy azokból egy világ-árindexet munkálhassunk ki. Azok az árak, amelyek a világpiacon érvényesülnek, az egyes országok kormányainak kereskedelmi és vámpolitikája által nincsenek közvetlenül befolyásolva, ennek következtében ezeket az árakat nem lehet levezetni azokból az árakból, amelyekre ezek a tényezők nagy befolyással vannak. Az út, amelyen eljuthatunk a világpiacon általános színvonalához, a világkereskedelem adatain keresztül vezet azokban az években, amelyeknek jelenségeit elemezni akarjuk. Induljunk ki — mint általában szokásos — az 1929. év adataiból. Az 1929. évben a nemzetközi kereskedelemben került áruk összes értéke, vagyis a világkereskedelemben résztvevő nemzetek összes behozatalának és összes kivitelének értéke 68,641 millió aranydollárt tett. Ennek következtében a világkereskedelem által forgalmazott áruk értéke ennek az összegnek a felét tette ki, vagyis 34,320·5 millió aranydollárt.¹ Ez az érték 1932-ben 13,305 millió aranydollárra és 1933-ban 11,528 millió aranydollárra zsugorodott össze. Vagyis a nemzetközi kereskedelem által forgalmazott áruk értéke 1932-ben csupán 39 % -át és 1933-ban 33·5 % -át tette

¹ *Situation économique mondiale*, 1932—1933. 230. lap.

ki az 1929. évben forgalmazott áruk értékének.¹ Ez alatt az idő alatt a nemzetközi kereskedelembe kerülő áruk mennyisége szintén csökkent, mégpedig 1932-ben 27 %-kal 73 %-ára, 1933-ban 28 %-kal 72 %-ára az 1929. évi mennyiségnek. Ebből a két adatból ki lehet számítani az áraknak a nemzetközi piacon végbement lemorzsolódását. Ha elosztjuk az értékek százalékszámát a mennyiségek százalékszámával, megkapjuk az általános árszínvonal százalékszámát. Ezeknek az osztásoknak az eredménye, hogy az általános árszínvonal 1932-ben 53·4 %-a és 1933-ban 46·5 %-a volt az 1929. évi általános árszínvonalnak. Ezek a világ-árindexek természetesen magukban foglalják a mezőgazdasági termények világ-árindexét és a nem-mezőgazdasági termények világ-árindexét egyaránt és nagyon különböző mérvű árcsökkenéseknek az eredményei. Kétségtelen, hogy vannak áruk, amelyeknek az árai a most említett indexszám felett, míg más áruk árai ez alatt az indexszám alatt helyezkednek el. Az egyes országokra nézve érvényes statisztikai közlésekből tudjuk azt, hogy a mezőgazdasági áruk árai nagyobb mértékben morzsolódtak le, mint az ipari termékek árai. Ennélfogva a mezőgazdasági termények azok az áruk, amelyeknek árindexe az 53·4, illetőleg a 46·5 %-os indexszám alatt foglal helyet s az ipari termékek azok, amelyeknek árindexe az említett számok fölött van. Ezt a tapasztalati igazságot megerősíti egy, a mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági termelés természetére támaszkodó elgondolás. A mezőgazdasági termelést nem lehet csökkenteni, csak igen lassan s igen kis mértékben, ellenben a nem mezőgazdasági termelés oly mértékben és oly ütemben csökkenthető, mint ahogy azt a kereslet és kínálat kívánatossá teszi. A mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági termelésre vonatkozó statisztikai adatok tanulmányozása meggyőző annak a helyességéről, amit az imént az élet közönséges tapasztalata alapján mondtunk. Az ide vonatkozó statisztikai adatok szerint,² ha az 1925-től 1929-ig terjedő évek

¹ *Bulletin mensuel de statistique*. 1934. évi 2. füzet 64—65. és 70—71. lap.

² Közzétette a Nemzetek Szövetségének gazdasági tanulmányosztálya: *La Production Mondial et les Prix*. 1925—1932. Genève, 1933.

alatt az egész világ átlagos termelését az egyes termelési ágakban külön-külön 100-nak vesszük, a mezőgazdasági termelés indexszámai voltak: 1929-ben 104, 1930-ban és 1931-ben 103, és 1932-ben 102; a nem-mezőgazdasági nyersanyagtermelés indexszámai voltak: 1929-ben 114, 1930-ban 101, 1931-ben 86, 1932-ben 73; az ipari termelés indexszámai pedig: 1929-ben 111, 1930-ban 105·5, 1931-ben 89·9, 1932-ben 79·9, és 1933 első negyedében 76·8. Ezekből az adatokból világos, hogy a mezőgazdasági termelés nem zsugorodott össze ugyanolyan mértékben, mint amilyen mértékben csökkent a fogyasztás, aminek az lett a következménye, hogy egyes termények látható készletei rendkívüli módon felhalmozódtak.¹ Az a körülmény, hogy a világ mezőgazdasági termelése 1929-től 1932-ig csak 2 %-kal csökkent, míg ellenben a nem-mezőgazdasági nyersanyagok termelése ugyanaz alatt az idő alatt 36 %-kal és az ipari cikkek termelése pedig 31 %-kal csökkent, okozója végeredményében az ú. n. agrárrollónak. Ha a mezőgazdasági termények, nem mezőgazdasági nyersanyagok és ipari cikkek termelésének egymáshoz való arányát 1925—1929. években úgy tekintjük, mint ahogy 100 aránylik a 100-hoz, ez az arány úgy változott meg 1932-ben, hogy az arányszám az lett, mint ahogy 100 aránylik a 64-hez, illetőleg a 69-hez, amidőn 100 a mezőgazdasági termelést jelenti. Egyszerű szavakban ez azt jelenti, hogy amíg 1929-től 1932-ig a mezőgazdasági termelés mennyisége jóformán nem változott, addig a nem-mezőgazdasági nyersanyagok és ipari cikkek termelése 1932-ben az 1929-es mennyiség $\frac{2}{3}$ részére csökkent. Ennyire aránytalan változás a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági termelés mennyiségében természetesen a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági cikkek árainak egymáshoz viszonyított arányában is kifejeződik, tekintet nélkül az árak emelkedésére

¹ A mezőgazdasági nyersanyagok készletei oly mértékben felszaporodtak 1929-től 1932-ig, hogy a készletek indexszáma 1929-ben 124 %-a, 1930-ban 158 %-a, 1931-ben 183 %-a és 1932-ben 192 %-a volt az 1925-től 1929-ig terjedő években felhalmozott készletek átlagos mennyiségének. *La Production Mondiale et les Prix. 1925—1932*, Genève, 1933.

vagy esésére. Miután azonban a termelés mennyiségének arányában beállt változás nem azonos az árak arányában beállt változással, valamilyen alkalmas módon meg kell állapítanunk a mezőgazdasági cikkek, a nem-mezőgazdasági nyersanyagok és az ipari cikkek áraiban mutatkozó ingadozást.

Az általános árszínvonal indexszámát úgy kaptuk, hogy a világkereskedelemben került áruk értékét elosztottuk ezeknek az áruknak a mennyiségével. Ámde nyilvánvaló, hogy a különböző áruknak a nemzetközi kereskedelemben kerülő mennyisége egymás közt nem egyenlő arányban csökkent. I. B. Condliffe, a Népszövetség gazdasági tanulmányi osztályának egyik szakértője, vizsgálódásaiban arra az eredményre jut, hogy azok az országok, amelyek mezőgazdasági cikkeket exportálnak, nemcsak fenntartották, hanem gyakran még fokozták is az exportált áruk mennyiségét.¹ Ennélfogva helyesnek fogadhatjuk el azt a következtetést, hogy a világkereskedelemben került áruk mennyiségének 27, illetőleg 28 %-os csökkenését első sorban a nem-mezőgazdasági terményekből a világkereskedelemben kerülő áruk mennyiségének összezsugorodása okozta. Tekintettel most már a világ termelésének s a világkereskedelemben került áruk mennyiségének összezsugorodására vonatkozó már közölt statisztikai adatokra, azt hisszük, inkább kevesebbet mondunk a valóságnál, mint többet, midőn feltételezzük, hogy a világkereskedelemben került különböző áruk mennyisége ugyanolyan mértékben csökkent 1929-től 1933-ig, mint amily mértékben ugyanazoknak az áruknak a termelése csökkent. Miután a mezőgazdasági termények termelése csupán 2 %-kal csökkent 98 %-ra, a mezőgazdasági áruk általános árindexszámát megkaphatjuk, ha 39-et (ami az 1932-ben a világkereskedelemben került áruk értékének indexszáma az 1929-es értékhez képest) elosztjuk a 98-al (az 1932-es mennyiség indexszáma), amely osztás hányadosa 39·8 az 1932. évre vonatkozólag; 1933. évre vonatkozólag pedig a 33·5-et kell elosztani 98-al, ami 34·2-et tesz ki. Ugyanezt a számítást végrehajtva a nem-mezőgazdasági cikkekre is, 1932. évre 58·5 és

¹ *Situation Économique Mondiale*, 1932—33. 232 lap.

1933. évre vonatkozólag 50·25 %-os általános árindexet kapunk (mert 39 osztva $\frac{2}{3}$ -al, a nem-mezőgazdasági termények mennyiségének indexszámával, a. m. 58·5 ; és 33·5 osztva $\frac{2}{3}$ -al a. m. 50·25). Ezekből a számokból következtetést vonhatunk a «csereérték index»-re (taux des échanges), azaz a mezőgazdasági cikkek árszínvonalára a nem mezőgazdasági áruk színvonalának százalékában kifejezve és megfordítva, ami 1932. és 1933. években a mezőgazdasági terményekre nézve 68, és nem mezőgazdasági terményekre nézve 147 volt. Mindebből levonhatjuk végső és legfontosabb következtetésünket a középeurópai agrár államokra nézve, t. i. hogy 1929-től 1933-ig az arany vásárlóereje mezőgazdasági terményekben megháromszorozódott, ellenben a mezőgazdaságnak magának a vásárlóereje nem mezőgazdasági cikkekben kétharmadrészére csökkent annak a vásárlóerőnek, amellyel 1929-ben bírt. Mindkét megállapítás döntő fontosságú az érdekelt országok külföldi adósságai problémájának megítélésére.

Ezeknek a tényeknek általános hatása a mezőgazdaságra már gyakori és bőséges elemzésben részesült. De szükséges megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy a világkereskedelem és az árszínvonal közötti változásai milyen hatással vannak Közép-Európa államainak külföldi adósságaira. A mezőgazdaság ezekben az országokban annyira döntő fontosságú, hogy maguknak az országoknak a virágzását is a mezőgazdaság helyzete dönti el, ami arra kényszerít minket, hogy ezeknek az országoknak összes külföldi adósságait megvizsgáljuk, nem csupán azokat, amelyek közvetlenül terhelik a mezőgazdaságot. Ennek a kérdésnek a tanulmányozásánál nem szorítkozunk arra, amit az a megjelölés, hogy : «középeurópai mezőgazdasági államok», elhatárol, hanem kiterjesztjük tanulmányunkat mindazokra az országokra, amelyek a gazdasági újjáépítésük megvitatása végett 1932. szeptember 5-től 20-ig Stresában tartott konferencián résztvettek. Ezek a következő országok voltak : Ausztria, Bulgária, Görögország, Magyarország, Románia, Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia. Igaz, hogy ezek közül az országok közül kettő nagyobb részben ipari, mint mezőgazdasági ország, t. i. Ausztria és

Csehszlovákia, mégis azt hisszük, hogy helyesebb, ha ezeket sem zárjuk ki vizsgálódásunk köréből. Nem pedig azért, mert ezeknek az országoknak a mezőgazdasága teljesen azonos jellegű a többi említett ország mezőgazdaságával, s ezekben az országokban a mezőgazdaság jobb helyzete ez országok kereskedelmi és vámpolitikájának a következménye. De a mezőgazdaságnak a jobb helyzete csupán más termelőosztályok megterheléséből áll elő. Ily gazdasági politika csupán a nemzeti jövedelem eloszlására ható tényező, de semmi esetre sem járulhat hozzá az illető államoknak nemzetközi fizetési képességének fokozásához. Az a segítség, amelyet ezek az országok nyújtanak mezőgazdaságunknak, nem mezőgazdasági termelésük terhe, mert fokozza a termelési költségeket s ezzel csökkenti ipari termelésük versenyképességét azokkal szemben, akik teljes mértékben ki tudják használni a mezőgazdasági termények alacsony árát s ennél- fogva kisebb költséggel tudnak termelni.

Az említett nyolc ország külföldi adóssága összesen 4695 millió aranydollárt tesz ki, amelynek évi kamat- és tőkeszolgáltatára 257·5 millió aranydollár szükséges. (1. sz. táblázat). A külföldi adósságok kérdésének elemzésénél az első fontos pont, hogy feltárjuk a külföldi adósságok rendkívüli jelentőségét az adós országok gazdasági virágzására. Kiinduló pontul azt a gazdasági elvet fogadjuk el, hogy nemzetközi fizetéseket nemzetközi hitelek igénybevételén kívül csak javakkal és szolgáltatokkal lehet teljesíteni. Tehát nemzetközi adósságok fizetését is csak ilyen módon lehet teljesíteni. Az adós országok esedékes nemzetközi fizetéseiknek csak úgy tudnak eleget tenni, hogy terményeiket és szolgálataikat eladják a nemzetközi piacon. A külföldön eladott javak ellenértékére minden országnak szüksége van abból a célból, hogy abból fedezze lakosságának külföldi áruszükségletét, mert korunk műveltségi színvonalán egy ország sem tudja lakosságának szükségletét pusztán a saját termelésével fedezni. Minél kisebb egy ország, annál kevésbé képes az autarchiára. Viszont minden adós ország kénytelen termelésének egy részét a nemzetközi piacra vinni nemcsak abból a célból, hogy megvásárolja a szükséges külföldi termé-

I. sz. táblázat.

Kelet- és közép európai államokra vonatkozó egyes statisztikai adatok.

Az ország megnevezése	Millió svájci frankban										Millió tonnában	
	Hosszlejárati		Rövidlejárati		Összesen		A külföldi tartozás évi szolgálat	A szolgálat a tőke hány %-át teszi	Az 1929. évi kivétel értéke	Az 1933. évi kivétel értéke	Az 1929. évi kivétel mennyi- sége	Az 1933. évi kivétel mennyi- sége
	Köz- tarto- zasok	Magán- tarto- zasok	Köz- tarto- zasok	Magán- tarto- zasok	Összesen	A lakosságra esik fejenként sv. fr.						
	1162	530	73	658	2423	361	214	8.83	1597	443.4	342	175
Ausztria	1162	530	73	658	2423	361	214	8.83	1597	443.4	342	175
Bulgária	630	15	—	34	679	121	33	4.85	239	106.4	25	36
Görögország	2153	194	45	26	2418	378	140	5.53	264	156.3	63	56
Magyarország	1647	719	302	1106	3774	432	248	6.57	945	360.4	230	154
Lengyelország	2797	178	—	1482	4457	139	268	6.05	1632	553.9	180	177
Románia	4705	151	—	410	5266	292	203	4.35	897	437.6	1753	1082
Csehszlovákia	1457	230	—	350	2037	138	105	5.16	3151	900.1	—	—
Jugoszlávia	2979	—	290	—	3269	235	124	3.80	720	239.7	444	244
Összesen	—	—	—	—	24323	—	1335	5.8171	9445	3197.8	3037	1924

nyeket, hanem azért is, hogy megszerezze azokat a nemzetközi fizetési eszközöket, amelyek külföldi adósságainak a szolgálatára szükségesek. Ha az az ár, amelyet egy adós ország külföldön eladott áruieért és szolgálataiért a világpiacon el tud érni, nem elegendő ahhoz, hogy mind a kétféle szükségletet fedezze, verseny fog kifejlődni az export által szerzett vásárlóerő kétféle rendeltetése közt. Miután a lakosság szükségleteinek fedezésére bizonyos áruk behozatalára feltétlenül szükség van, mindegyik érdekelt ország kénytelen bizonyos szabályozást léptetni életbe, hogy ezáltal az árukivitel útján szerzett vásárlóerő a lakosság legnagyobb előnyére használtassék fel. Erre a szabályozásra mulhatatlanul szükség van azért, hogy enyhítse azt a versenyt, amely mindazok között az érdekeltek között kifejlődik, akiknek külföldi fizetési eszközökre van szükségük. E nélkül a kiegyenlítés nélkül a kifejlődő verseny a nemzeti valuta nemzetközi elértéktelenedését indítaná meg, aminek a belföldi árak emelkedése s az egész gazdasági egyensúly felborítása volna a következménye. Ha külföldi adósságokat nem kellene fizetni, vagy ezeknek a fizetése fel volna függesztve egy időre, minden nemzetközi vásárlóerőt arra lehetne felhasználni, hogy a behozatalt fedezze s a kivitel és behozatal közötti egyensúly hamar helyreállana a korlátozó és ellenőrző intézkedések nélkül is. Minthogy azonban a külföldi tartozások szolgálata esedékessé válik s nincs felfüggesztve, az adós országoknak nem áll módjában megszüntetni vagy még csak enyhíteni sem a kereskedelmi és pénzügyi korlátozásokat, amelyek nagyban hozzájárultak a nemzetközi kereskedelem összezugorodásához és az adós országok nyomorúságához. Ennélfogva szerény véleményünk szerint az adós országok gazdasági helyzetének csak némi megjavulásához is elengedhetetlen, hogy az adósságok kérdésében kielégítő megállapodások jöjjenek létre az érdekeltek közt. Így jutunk el a külföldi adósságok rendezéséhez, mint a közép- és keleti-európai mezőgazdasági országok gazdasági helyzete megjavításának kulcsához.

Ha a külföldi adósságok rendezésének lehetőségét vizsgáljuk, nem lehetünk csupán a középeurópai országok nemzet-

közi adósságaira tekintettel, amelyek csak egy kis töredékét teszik a nemzetközi adósságok egész tömegének. Megnyugtató eredményre csak úgy juthatunk, ha az egész világ nemzetközi adósságainak kérdését vizsgáljuk meg. A Nemzetek Szövetsége gazdasági tanulmányi szolgálata által összeállított és kiadott *Les Balances des Paiements* című kötet adatai szerint csak két nagy hitelező ország van, t. i. Nagy Britannia és az Északamerikai Egyesült Államok. Van még négy másik hitelező ország is, ú. m. Franciaország, Belgium, Hollandia és Svájc, a többi ország mind adós ország, egynehányan — mint pl. Spanyolországnak — a kivételével, amely se nem adós, se nem hitelező ország. E négy említett ország külföldi követeléseinek és befektetéseinek évi szolgálata mintegy 200 millió aranydollárt tesz ki. Ezeknek az országoknak a kereskedelmi mérlege elegendő passzivitást is tüntet fel ahhoz, hogy a nekik járó nemzetközi fizetéseket lehetővé tegye, ha nem kellene osztozniok a két nagy hitelező ország kereskedelmi mérlege által teremtett helyzet gazdasági következményeiben. Nagy-Britannia hosszú- és rövidlejáratú külföldi követelései és befektetései — mielőtt a fontsterling az aranyalapot elhagyta — 18,200 millió aranydollárt tettek ki, mintegy 1460 millió aranydollárt kitevő évi szolgálattal. Az Északamerikai Egyesült Államok külföldi kihelyezései 15,200 millió aranydollárt tettek ki 560—600 millió aranydollárnyi évi szolgálattal. Ezek a számok csupán a kereskedelmi adósságokat és a kormányoknak nem-hadi adósságait foglalják magukban. Az ismert közgazdasági axioma értelmében, hogy nemzetközi fizetéseket csak javakkal és szolgáltatokkal lehet leróni, ha a hitelező országok nem nyújtanak újabb hiteleket az adós országoknak, az évenként szükséges 2 milliárd dollár megfizetésére csak akkor lehet számítani, ha a két nagy hitelező ország kereskedelmi mérlege, ide értve az árukon kívül az arany és a szolgáltatok mérlegét is, két milliárd dollárral volna évenként kedvezőtlen. Nem akarjuk itt ennek a kérdésnek a bőséges irodalmát idézni, csupán a legklasszikusabb bizonyítékra hivatkozunk, vagyis a brit kormánynak 1932. december 1-én az Egyesült Államok kormányához intézett jegyzékre, a brit háborús adósság 1932. december

15-én lejáró részlete megfizetésének felfüggesztése tárgyában.¹ A brit jegyzék célja az volt, hogy meggyőzze az Egyesült Államok lakosságának széles rétegeit, hogy a fennforgó gazdasági viszonyok közt a kormányok által kötött háborús adósságok fizetése lehetetlenség. De ha ez igaz arra a 2—300 millió dollárra, amennyit a kormányok közötti háborús adósságok évi szolgálata kitesz, mennyivel inkább áll ez annak a két milliárd dollárnak a megfizetésére, amely az adós országoknak Nagy Britanniával és az Egyesült Államokkal szemben fennálló tartozásainak évi szolgálatához szükséges. Azok szerint az elvek szerint tehát — amelyeket a hivatkozott britt jegyzék olyan világosan fejt ki — a világ adós országai csak akkor fogják tudni adósságaiknak évi szolgálatát Nagy Britanniának és az Egyesült Államoknak megfizetni, ha ezeknek az országoknak az áruk, az arany és a szolgálatok forgalmát is felölelő nemzetközi mérlegük két milliárd dollárral lesz kedvezőtlen az adós országok javára. A két hitelező ország közötti kereskedelmi forgalom egyenlege figyelembe nem jöhet. Ennélfogva fontos, hogy megismerjük a két nagy hitelező ország nemzetközi keres-

¹ A brit jegyzék többek közt a következőket mondja :

«Nemzetközi adósságok, hosszabb időszakot véve figyelembe, csak a javak és szolgálatok formájában fizethetők, de, mint az 1931. augusztus 18-án kelt bázeli jelentés helyesen emeli ki, a világ az utóbbi években két ellentétes irányú, egymásnak ellentmondó gazdasági politika megvalósítására törekedett, egyrészt megengedte egy nemzetközi pénzügyi rendszer kifejlődését, amely évenként nagy összegek fizetését vonja maga után az adós államok részéről a hitelező államok javára, másrészt ugyanakkor akadályokat állít a javak szabad mozgása elé. Addig, amíg ezek az akadályok fennállanak, ilyen tömegmozgalmaknak ki kell mozdítaniok a világot pénzügyi egyensúlyából.

A hitelezők, amikor visszautasították a fizetést árukban, adósaikat kényszerítették arra, hogy aranyban fizessenek. Ez vezetett sok ország aranykészletének elszívárgásához s viszont ez vezetett az arany árának emelkedéséhez javakban kifejezve, vagy más szavakkal: az általános árszínvonal leszorításához aranyvalutákban mérve. Ez vezetett a mai szerencsétlen áreséshez és okozott széleskörű pusztítást mind az adós, mind a hitelező nemzetek termelésében, s ez fenyeget szerencsétlen társadalmi és politikai megrázkódtatásokkal.»

kedelmi mérlegének alakulását az utóbbi években. (II. és III. sz. táblázat.)

Nagy Britanniának az árukat, aranyat és szolgáltatásokat is felölelő nemzetközi kereskedelmi mérlege 1928-tól 1932-ig átlagban 256 millió font sterlinggel, azaz érmeparitáson számítva 1244 millió dollárral volt kedvezőtlen. Első pillanatra tehát úgy látszik, hogy megvolt a lehetősége annak, hogy az adós országok kötelezettségeiknek javakban és szolgáltatásokkal tegyenek eleget. Ámde nem szabad elfelejtenünk, hogy az említett években Nagy Britanniának az Egyesült Államokkal lebonyolított forgalma átlagban évi 505 millió dollárral volt Nagy Britanniára nézve kedvezőtlen¹ s így csupán mintegy 740 millió szenvedő egyenleg mutatkozik, amit az adós országok fizetések teljesítése végett felhasználhattak. Az Egyesült Államok kereskedelmi mérlege az áruk, az arany és a szolgáltatások forgalmát összevéve 1928-tól 1932-ig átlagban csak 55 millió dollár passzivitást mutatott. Látjuk tehát, hogy a két fő hitelező országnak az árukat, az aranyat és a szolgáltatásokat is magában foglaló kereskedelmi mérlege nem volt két milliárd dollárral passzív, — amely összeget külföldi hitelek szolgálata kitesz — hanem csupán ennek az összegnek a 40 %-ával. 1933-ban a brit kereskedelmi mérleg passzivitása, nem tekintve az Egyesült Államokkal való forgalmat, 102·2 millió font sterlingre csökkent. Az Egyesült Államok kereskedelmi mérlege már 1932-ben is aktív volt, még pedig 485 millió dollárral, míg 1933-ban az ideiglenes statisztikai adatok szerint több mint 200 millió dollárral.² Ilymódon a két ország kereskedelmi mérlegének szenvedő egyenlege annak az összegnek egy kis töredékére zsugorodott össze, amely külföldi követeléseik évi szolgáltatára szükséges volna. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy azok a fizetések, amelyeket az adós országok az említett években

¹ A brit kereskedelmi mérleg szenvedő egyenlegei az Egyesült Államok javára a következők voltak : 1928—1933-ig a *The Economist* statisztikai közlései szerint ú. m. 141 ; 150 ; 124, 86·7, 68·5 és 56·8 millió font sterling.

² A pontos adat e tanulmány összeállításának időpontjában, 1934 márciusában még nem volt ismeretes.

II. sz. táblázat. Nagy-Britanniának az összes többi országokkal lebonyolított forgalmából származó bevételei és kiadásai, egyenlegei tőkemozgalmi tételek nélkül, millió font sterlingben.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Év		Árukért	Szolgál- latokért	Aranyért	A 3., 4. és 5. rovat összege	Kamatokért és osztalékokért*
1928	Követel (kivitel)	853·0		42·2		
	Tartozik (behozatal)	1205·8		47·8		
	Egyenleg	- 352·8	+ 130	- 5·6	- 228·4	+ 345
1929	Követel (kivitel)	848·1		77·6		
	Tartozik (behozatal)	1229·1		62·4		
	Egyenleg	- 381·0	+ 130	- 15·2	- 235·8	+ 354
1930	Követel (kivitel)	666·0		81·8		
	Tartozik (behozatal)	1052·5		86·7		
	Egyenleg	- 386·5	+ 105	- 4·9	- 286·4	+ 309
1931	Követel (kivitel)	461·3		132·9		
	Tartozik (behozatal)	869·7		98·3		
	Egyenleg	- 408·4	+ 80	+ 34·6	- 293·8	+ 224
1932	Követel (kivitel)	422·0		134·3		
	Tartozik (behozatal)	711·0		152·2		
	Egyenleg	- 289·0	+ 70	- 17·9	- 236·9	+ 160

* Az államnak külföldről származó bevételével és egyes más forrásból származó bevételekkel együtt.

III. sz. táblázat. Az Északamerikai Egyesült Államoknak az összes többi országokkal lebonyolított forgalmából származó bevételei és kiadásai, egyenlegei tőkemozgalmi tételek nélkül, millió aranydollárban.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Év		Árukért	Szolgál- latokért	Aranyért	A 3., 4. és 5. rovat összege	Kamatokért és osztalékokért
1928	Követel (kivitel)	5380	698	561	6639	1045
	Tartozik (behozatal)	4615	1439	169	6223	362
	Egyenleg	+ 765	- 741	+ 392	+ 416	+ 683
1929	Követel (kivitel)	5499	845	117	6461	1118
	Tartozik (behozatal)	5136	1526	292	6954	419
	Egyenleg	+ 363	- 681	- 175	- 493	+ 699
1930	Követel (kivitel)	4050	763	116	4929	1057
	Tartozik (behozatal)	3707	1377	396	5480	310
	Egyenleg	+ 343	- 614	- 280	- 551	+ 747
1931	Követel (kivitel)	2604	317	467	3688	747
	Tartozik (behozatal)	2605	306	612	3523	126
	Egyenleg	- 1	+ 11	- 145	- 135	+ 621
1932	Követel (kivitel)	1744	79	809	2633	523
	Tartozik (behozatal)	1604	181	363	2148	68
	Egyenleg	+ 140	98	+ 446	+ 485	+ 455

Nagy Britanniának és az Egyesült Államoknak teljesítettek, csupán az adós országoknak nyújtott újabb hitelekből voltak lehetségesek, amint azt az idézett brit jegyzék is megállapítja.

Talán elég bizonyítékot szolgáltatunk az előadottakkal arra, hogy a hitelező országok voltak azok, amelyek nem voltak elég kedvező gazdasági helyzetben ahhoz, hogy a fizetést adósaiknak lehetővé tegyék s hogy oly formában fogadhassák el a fizetéseket, amelyben az adósokra nézve egyedül lehetséges. A két nagy hitelező ország már 1929-ben sem volt ebben a helyzetben, mikor pedig nemzetközi kereskedelmük összes értéke elérte a 26 milliárd aranydollárt s ennek ellenére a deficit csak 7—800 millió aranydollár volt, vagyis az egész értéknek mintegy 3 %-a. A két nagy hitelező ország nemzetközi kereskedelmének értéke 1930-ban 20·5; 1931-ben 16; 1932-ben 13·5 milliárdra csökkent s 1933-ban még ennél is kisebb összegre. Ki tudná megmondani, hogy mekkora összegre kellene a világkereskedelem értékének emelkednie, hogy 2 milliárd dollár fizetés transzferálását lehetővé tegye. Látni való, hogy a gazdasági törvények kérlelhetetlen logikája még a hitelező országokat is majdnem elviselhetetlenül sujtja. Mert ha be akarnák szedni külföldi követelésük évi szolgálatát, el kellene viselniök egy olyan mérvű árubeözönlést, amelynek értéke két milliárd dollárral haladná meg az illető országok által exportált áruk és szolgálatok értékét. Egy ilyen mérvű árubeözönlés nemcsak a mai, hanem még az 1929-i árszínvonalon is olyan gazdasági és szociális bajokat idézne elő a hitelező országokban, amelyeket még ezek a hatalmas országok sem bírnának ki. Látjuk tehát, hogy a nemzetközi adósságok évi szolgálatának fizetése lehetetlen az adós országokra nézve az alacsony árszínvonal következtében, viszont beszedni a fizetéseket (transzferálni) a hitelező országoknak lehetetlenség — még ha az adós országok tudnának is fizetni — saját nemzeti termelésük érdekében.

Ami igaz az egész világra, az igaz Közép- és Kelet-Európa nyolc mezőgazdasági országára is. Ez országok összes kivitelének értéke (Csehszlovákia kivételével) 1929-ben 1·253 milliárd aranydollárt tett ki s mennyisége 3·037 milliárd tonna volt. Fentebb láttuk, hogy 1933-ban az általános

árszínvonal az 1929-i színvonal 46·5 %-ára csökkent. Ennélfogva az említett országokban, hogy elérjék az 1929. évi exportjuk értékét, 6—7 milliárd tonnányi árut kellett volna kivinniök 1933-ban, míg a valóságban csupán 1·924 milliárd tonnát vittek ki ebben az évben, vagyis az 1929-es mennyiség 63·35 %-át. Tehát az országok három és félszer annyit volnának kénytelenek exportálni, mint amennyit valójában 1933. évben exportáltak, hogy a nemzetközi fizetésekhez szükséges devizákat megszerezhessék. Miután az összekuszált pénzügyi helyzetnek ily megoldása lehetetlenség, más, észszerű megoldást kell keresnünk. Ez a megoldás nem lehet más, mint hogy a fizetéseket az adósok fizetési képességéhez mérten kell megszabni, ennélfogva Közép- és Kelet-Európa mezőgazdasági országaira nézve a mezőgazdaság fizetési képességeihez mérten.

Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy mekkora a mezőgazdaság fizetési képessége. Már fentebb rámutattunk arra, hogy a mezőgazdasági termékek általános nemzetközi árszínvonalára 1933-ban az 1929-es áraknak 34·2 %-át tette, ami az arany vásárló erejének 292 %-os emelkedését jelenti. Azt is láttuk, hogy a mezőgazdasági termények csereérték indexe a nem-mezőgazdasági terményekhez viszonyítva 1929-es színvonalának 68 %-ra csökkent. A mezőgazdaság fizetési képességét első sorban a mezőgazdasági termékek árának rendkívüli esése határozza meg, amelyek három-négy év alatt egy harmadrészig csökkentek. De ezt a csökkent fizetési képességet még jobban csökkenti a «csereérték index» összehasonlítása, amely azt eredményezte, hogy a mezőgazdák termelésük ellenértékéből csak kétharmad részét tudták megvásárolni ugyanannak a nem-mezőgazdasági árumennyiségnek, amelyet 1929-ben meg tudtak vásárolni. Miután azonban a mezőgazdákra nézve mellőzhetetlen az, hogy termelésük ellenértékéből vagy annak egy részéből nem-mezőgazdasági cikket vásároljanak, azt hisszük, indokolt az a feltevés, hogy a mezőgazdaság fizetőképessége még abban az arányban is csökkent, — függetlenül az arany vásárló erejének emelkedésétől — amily mértékben a mezőgazdasági termények «csereérték indexe» csökkent. Vagyis a mező-

gazdaság fizetőképessége az 1929. évi fizetőképesség 68 %-ának 34·2 %-ára, azaz 23·25 %-ára csökkent. Egyszerű szavakban kifejezve, azt hisszük, helyesen foglaljuk össze a dolgot, ha azt mondjuk, hogy az a körülmény, hogy az arany vásárlóereje mezőgazdasági cikkekkel szemben megháromszorozódott és hogy a mezőgazdasági cikkek csereértéke nem-mezőgazdaságiakkal szemben kétharmadra csökkent 1929-től 1933-ig: a mezőgazdaságnak külföldi adósságaira vonatkozó fizetőképességét 1929-es fizetőképességének egy negyed-részére csökkentette.

Miután az adós országoknak életbevágó érdeke, hogy nemzetközi adósságaik kérdése mind az adósrá, mind a hitelezőre nézve kielégítő módon rendezve legyen, keresni kell egy méltányos egyezség alapjait. Mindabból, amit előadtunk, azt hisszük, logikusan levonhatjuk a következő három elvet, amelyekre — felfogásunk szerint — Közép- és Kelet-Európa mezőgazdasági országai nemzetközi adósságainak rendezését alapítani lehet.

Az első elv az, hogy a hitelek névszerinti összegét az általános árszínvonalnak a nemzetközi piacokon való rendkívüli csökkenése ellenére is változatlanul fenn kell tartani. Ennek az elvnek az érvényesítése a hitelező országok hitel-szervezetének életbevágó érdeke. A hitelező országok hitel-szervezetének érintetlen fenntartása pedig — tekintettel a jövőben kifejlődő újabb nemzetközi hitelgazdálkodásra — éppen olyan életbevágó érdeke az adós országoknak, mint maguknak a hitelező országoknak.

A második elv az, hogy az adósságok évi szolgálatát olyan alacsonyan kell megállapítani, hogy összhangzásban legyen az adósok igen kis fizető képességével, minden tekintet nélkül a belső adósságok után fizetendő kamatok nagyságára. Ennek az elvnek egyik következménye, hogy a rövid lejáratú kölcsönöket hosszú lejáratú kölcsönökké kell átalakítani, s egy másik következménye, hogy a most igen alacsonyan megállapítandó kamatokat arányosan fel kell emelni, ha az általános árszínvonal megint emelkednék vagy valamely más körülmény javítaná meg az adósok fizetési képességét.

A harmadik elv az, hogy a fizetések, amelyekben a

hitelező és az adós megegyeznek, mindég a hitelező pénznemében teljesítendő, még pedig egy olyan clearing számláról, amelyet az adós országból a hitelező országba importált áruk vételárából táplálnak. Vagyis az adósoknak lehetővé kell tenni a fizetést javakban és szolgáltatokban azáltal, hogy áruknak az adós országokból a hitelező országokba való bevitele a teljesítendő fizetés erejéig különösen előmozdítassék.

E három elv egyik következménye, hogy újból kell meghatározni «a hitelezőkkel való egyenlő elbánás elvének» az értelmét. Ez — ezek után — nem jelenthet mást, mint hogy minden hitelező országnak igénye van arra, hogy valamelyik adós országgal ugyanolyan megállapodást kössön az adósságok rendezésére, mint aminő egyezséget az illető adós ország más hitelező országgal már kötött. De nem jelent egyenlőtlen elbánást a hitelezőkkel, ha egyik hitelező ország kötött már bizonyos egyezséget s ennek következtében az ő hiteleit rendesen fizetik, ellenben egy másik hitelező ország hitelei — amely tartózkodott megállapodást létesíteni — nem fizettetnek.

Ha a Nemzetközi Mezőgazdasági Hitelügyi Konferencia helyeselni tudná ezeket az elveket, nagyban hozzájárulna ezzel ahhoz, hogy erkölcsi alap teremtsék, amelyre támaszkodva Közép- és Kelet-Európa államai javaslatokat tehetnének hitelezőiknek nemzetközi tartozásaik rendezésére, amely rendezés — igénytelen véleményünk szerint — ezekben az országokban a gazdasági javulás elengedhetetlen előfeltétele.

Koós ZOLTÁN.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRÁNYELVEI 1790—1815.

— Első közlemény. —

I. Az 1790-i forradalom irányeszméi.¹

I.

A középkor államelméletében a fejedelem és alattvalói közötti viszony magánjogi alapon épült fel. Később a fejedelem e viszonyt a római jog és a renaissance humanistái segítségével a maga javára változtatta meg; ami a gyakorlatban a fejedelmi abszolútizmus előtt nyitott utat. A vele szemben, főleg a XVII. században megnyilvánult forradalmi gondolat tehát alapjában véve az újkor elején kialakult fejedelmi abszolútizmus visszahatásának volt tekinthető. Vele szemben a XVII. század angol forradalma viszont a másik végletbe csapott át. Ennek a forradalomnak rajza Locke fejtegetései után, melyeken a XVIII. század politikai elmeletei felépültek, főleg Montesquieu bárónak *L'esprit des lois* című munkájában maradt reánk. Locke és Montesquieu egyformán az angol gyakorlati politikából merítették fejtegetéseiket. Tőlük származott a nép részese-dése a hatalomban; előbbitől a souverainitás átvitele a népre, utóbbitól pedig az a megállapítás, hogy az államban semmiféle souverainitás nincsen, csak az egymást egyen-

¹ Miután a felvilágosult abszolútizmus elleni visszahatás történetének jelentős irodalma van, e tanulmány csupán az 1790-i mozgalom irányeszméinek külső kapcsolataira vonatkozik. — A kérdéssel foglalkoztak Sayous E.: *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique, 1790—1822*. Paris 1872.; Marczali H.: *La Hongrie et la révolution française*. Revue de Hongrie. I. Budapest 1908. 16—43. l.; Leval A.: *La révolution française, Napoléon I-er et la Hongrie*. Essai de bibliographie, 1790—1822. Budapest 1921.; Eckhardt S.: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest 1924.

súlyozó végrehajtó, törvényhozó és bírói hatalmak, amelyek minden souverainitást lehetetlenné tesznek.

Eddig még nem tűnt fel az a körülmény, hogy Montesquieu munkáját 1748-ban Genfben jelentette meg, aminek magyarázatául szinte magától kínálkozik az a feltevés, hogy Franciaország elkerülése a királyi abszolutizmusra való tekintettel történt. A francia királyság területén nyilvánvalóan sem azt nem lehetett megállapítani, hogy az államban semmiféle souverainitás nincsen, mert a francia király a souverainitás teljével rendelkezett, sem azt, hogy a fejedelem és a nép hatalma egymást kötötte meg, mert a fejedelmi hatalom teljessége minden más hatalommal való megalkuvást és megegyezést kizárt.¹ Amíg Angliában Locke vonatkozó elmélete senkit sem lepett meg, annak ismertetése a kontinensen, hol a fejedelmi abszolutizmus akkor még virágjában volt, a forradalmi gondolat magvát hintette el. Kivétel volt a genfi köztársaság, ahol a század folyamán gyakoriak voltak a forradalmi mozgalmak² és ahol az angol alkotmány alapelvei nem voltak ismeretlenek.³ Valamint Magyarország, ahol maga Montesquieu báró is nemcsak megfordult⁴ és politikai tapasztalatokkal gazdagodott, hanem ahol könyvéből, amelyet szabadon árultak, egészen

¹ Montesquieuról Backhausen H.: *Montesquieu et la théorie du gouvernement*. Bordeaux 1900.; Carcassone E.: *Montesquieu et le problème de la constitution française au XVIII-e siècle*. Paris 1927.; Dedieu: *Montesquieu et la tradition politique anglaise en France*. Paris 1909.; Lanson A.: *Montesquieu*. Paris 1932.; Sorel A.: *Montesquieu*. Paris 1887. — Koch G.: *Montesquieus Verfassungstheorie*. Halle 1883.; Janssen H.: *Montesquieus Theorie von der Dreiteilung der Gewalten im Staate auf ihre Quellen zurückgeführt*. Gotha 1878.; Pietsch Th.: *Ueber das Verhältnis der politischen Theorie Lockes zu Montesquieus Lehre von der Teilung der Gewalten*. Breslau 1887.; Schulze W.: *Die Lehre Montesquieus von den staatlichen Funktionen*. Jena 1902.

² Történetüket a számúzótt François d'Ivernois (1757—1842) genfi politikus írta meg: *Histoire des révolutions de Genève dans le XVIII-e siècle*. Három kötet. 1791.

³ Dedieu id. művén kívül Sismondi Ch.: *Considérations sur Genève dans ses rapports avec l'Angleterre*. London 1814.

⁴ Eckhardt id. m. 23—24. l.

mást olvastak ki, mint Bécsben, ahol azt üldözték. Montesquieu ugyanis azzal az állításával, hogy a Habsburgok a magyarokat elnyomják, annak az alkotmányos felfogásnak kelt védelmére, amelynek lényeges alkatrésze a fejedelmi hatalom túlkapásaival szemben az ellenállás joga, «jus resistendi» volt. Ezt a magyar alkotmány századokon át intézményesen biztosította, és ez az eltérés magvát és lényegét alkotta Magyarország és a szomszédos Ausztria kormányzati rendszerei között.

Eddig még az a körülmény sem tűnt fel, hogy Montesquieu Genfben kiadott művének legszorgalmasabb olvasója, Rousseau János Jakab, szintén genfi volt,¹ aki válaszképen már 1750-ben írt egy munkát, amely kéziratban maradt reánk («manuscript de Genève»), de amelyet 1764-ben új feldolgozásban *Contrat social* címmel ő is Genfben jelentetett meg. A Rousseau által Montesquieunek adott válaszirat — Locke politikai elméletének francia nyelven való kifejtése² — abban volt összefoglalható, hogy az államban van souverainitás, de az nem a fejedelem, hanem a nép souverainitása, tehát a souverainitás a néptől származik és a nép birtokában van. Miután mind Montesquieu, mind Rousseau egyformán megfordultak Angliában,³ munkáik írásához a tárgyat és elméletükhöz az alapot mindketten Angliában vették. Az is alig szenvedhet kétséget, hogy amíg Montesquieu az angol alkotmánynak csupán a kontinentális viszonyoktól eltérő vonásait igyekezett megismertetni, addig Rousseunál már a francia államban uralkodó korlátlan fejedelmi hatalommal való nyílt szembeszállás, a genfi köztársaságban uralomra került népuralmi törekvések, a szabad természet ölen kialakult ellenállási ösztön és felfogás nyilvánultak meg.⁴

¹ Magyar életrajzát adta Rácz L.: *Rousseau J. J. élete és művei*. Két kötet. Budapest 1928—29.

² Willert P. F.: *Philosophy and the Revolution*. Cambridge Modern History. VIII. Cambridge 1904. 7. l.

³ Collins Ch. J.: *Voltaire, Montesquieu and Rousseau in England*. London 1908.; Courtois L. J.: *Le séjour de Jean Jacques Rousseau en Angleterre, 1766—67*. Lausanne 1911.; Montesquieu A. báró: *Voyages de Montesquieu*. Két kötet. Paris 1899—1901.

⁴ Rousseau politikájáról írtak Liepmann M.: *Die Staatstheorie*

Mindenesetre tévedés volna Rousseaut a francia forradalom apostolaként állítani oda,¹ mert egyrészt a *Contrat social* gondolatai Franciaországban csak 1789-ben váltak elfogadottakká, másrészt a magyar politikai közvélemény habozás nélkül magáévá tette azokat, és ebből semmiféle politikai rázkódás nem keletkezett.

Amennyire megfelelt Montesquieu és Rousseau alkotmányelmélete az angol alkotmányjogi felfogásnak, amely ezáltal francia földön ismertté vált,² annyira megfelelt az a magyar alkotmányjogi felfogásnak is, amely saját igazolását látta benne. Ami pedig a genfi vonatkozásokat illeti, nemcsak Rousseau volt genfi ember születésére, vérére és felfogására nézve,³ hanem az volt De Lolme is, aki Angliába költözve írt könyvet az angol alkotmányról, amelyet a francia királyi abszolutizmusra való tekintettel Hollandiában adott ki. A munka pusztán azoknak a benyomásoknak egybefoglalása volt, melyek az angol alkotmány tanulmányozásában az idegent meglepték, valamint azoké az előnyöké, melyeket az angol alkotmány a kontinentális és különösen a francia államrenddel szemben felmutatott és amely előnyöket szerző a szabadság érvényesülésében vélt felfedezni.⁴ De

des Contrat Social. Halle 1896.; Morley J.: *Rousseau*. Két kötet. London 1886.; Rodet H.: *Le Contrat social et les idées politiques de Jean Jacques Rousseau*. Paris 1909.; Windenberger J. L.: *Essai sur le système de politique étrangère de Jean Jacques Rousseau*. La République confédérative des petits États. 1900.

¹ Erről Champion E.: *Jean Jacques Rousseau et la révolution française*. Paris 1909.; Lincoln C. H.: *Jean Jacques Rousseau and the French Revolution*. Philadelphia 1898. és Eppensteiner F.: *Rousseau's Einfluss auf die revolutionären Flugschriften und den Ausbruch der Revolution*. Tübingen 1914.

² Bonno G.: *La constitution britannique devant l'opinion française de Montesquieu à Bonaparte*. Paris 1932.

³ Bouvier B.: *Jean Jacques Rousseau*. Genf 1912.; Thomas L.: *Genève, Rousseau et Voltaire*. Genf 1902.; Vallette G.: *Jean Jacques Rousseau Genevois*. Genf 1911.; Vuy J.: *Les origines des idées politiques de Jean Jacques Rousseau*. Genf 1889.

⁴ De Lolme adósságokkal küzködő ember volt, ki 1801-ben ismét Genfbe költözött vissza, hol 1807-ben elhalt. Az angol alkotmányról írt művét, mely 1771-ben Amsterdamban franciául jelent

Lolme művét egyébként, amely 1775-ben angol fordításban Londonban is megjelent, nem pusztán azért említjük meg, mert az a francia forradalom kitörésekor szintén divatban volt, hanem azért is, mert a magyar gróf Széchenyi István ennek a munkának beható tanulmányozása és részben lefordítása után indította meg azt a reformmozgalmat, amely a fejedelmi hatalommal szemben a parlament hatalmának emelését vette tervbe.¹ Ha ezen a ponton teljessé akarnók tenni a magyar kapcsolatok áttekintését, akkor még a *Contrat social* olvasóinál is messzebb kellene visszamennünk; legalább is addig, ahol a Rousseau-nál járt gróf Teleki József ismerőse útján segítette ki a kéziratot egy amsterdami kiadóhoz.² Így jutunk el a genfi Rousseautól és a genfi De Lolmetől Széchenyihez, aki reformjait a közvélemény szervezésével akarta megindítani. Ez a szervezés a törvényhozás egyenjogúságát a végrehajtó hatalommal szemben emelte törvényre és Kossuth Lajos kezével a rousseau-i elvek alapján alkotott 1791-i francia alkotmánylevél pontjait iktatta be az 1848-i törvényekbe.³ Mindezek alapján tehát kétségtelen kapcsolat állapítható meg azon angol alkotmányjogi minta között, amelyet Montesquieu, Rousseau és De Lolme ismertek és taglaltak, amelyet a genfi Necker Párizsban elfogadásra

meg, 1775-ben angolul is kiadta (*The Constitution of England*. London 1775); utolsó ízben jegyzetekkel és életrajzzal kiadta Macgregor J. angol közgazdász 1853-ban.

¹ Viszota Gy.: *Gróf Széchenyi István naplói*. III. kötet. Budapest 1933. 383—442. l.

² A *Contrat social* kéziratát gróf Teleki József ismerőse, a párizsi hollandi követség lelkésze, a svájci francia Duvoisin útján juttatta ki Amsterdamba. A részletekről Fuhrmann K.: *Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok*. Budapest 1929.; Krusché E.: *Gróf Teleki József élete és művei*. Budapest 1928. Rácz L.: *Jean Jacques Rousseau et son ami hongrois*. Revue de Hongrie 1911.; *Gróf Teleki József és Rousseau*. Budapesti Szemle CLI. Budapest 1912.; *Gróf Teleki József levelezése Rousseauról és Rousseauhoz*. Akadémiai Értesítő 1913 és Ungarische Rundschau 1913.; *Gróf Teleki József látogatása Rousseau-nál*. Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest 1923.; *Rousseau és Magyarország*. Debreceni Szemle 1927.

³ Nagy M.: *Ghyczy Kálmán mint nádori ítélőmester*. Adatok az 1848. évi törvényeink történetéhez. Budapesti Szemle CCXIX. 1930.

ajánlott és az 1791-i alkotmánylevél megvalósítani törekedett, valamint azon tény között, hogy ugyanazt 1790-ben Magyarországon is mintául vették, Széchenyi 1825-ben magáévá tette, Kossuth pedig az 1848-i törvény szövegezésében érvényre juttatta.

A törvényhozó hatalom souverainitásának ilyen határozott formában való kiemelése, szemben azzal a királyi hatalommal, amely II. József személyében és rendelkezéseiben a magyar nemzettől merőben idegen volt, idegen államjogi felfogást és idegen államérdeket képviselt és amely Montesquieu, valamint a magyar közvélemény felfogása szerint idegen uralommal és elnyomással volt egyenlő: természet-szerűen vonta maga után azt, hogy a közvélemény megszervezése Magyarországon az állami és nemzeti függetlenség gondolatának diadalrajuttatását jelentette.

Ma már nehezen volna megállapítható, hogy a Bécsen keresztül csak gyéren átszűrődő külföldi hírek mennyiben állították teljes arányaiban a nemzet elé Amerika függetlenségi harcát, — mert az 1776-i északamerikai függetlenségi nyilatkozat a magyar közvéleményre kétségtelenül hatást gyakorolt — de az a körülmény, hogy a magyarországi röpiratok némelyike Amerika példájára hivatkozott, sejteni enged, hogy e hatás érvényesült.¹

Mindenesetre közelebb feküdt a magyarsághoz egy másik Habsburg-ország példája, hol II. József abszolutisztikus rendelkezései következtében alkotmányos visszahatás helyett függetlenségi mozgalom keletkezett. Belgium függetlenségét azonban egy 1788-ban létrejött osztrák-ellenes koalíció állította előtérbe, melyben a protestáns hatalmak, Anglia, Hollandia és Poroszország a Habsburgok ellen szövetkeztek. Azok a belgák, kik a függetlenséget nem idegen hatalmaktól akarták elfogadni, szintén idegenekhez folyamodtak és Mirabeau gróffal, Lafayette marquis-val kerestek kapcsolatot, az orleánsi herceget jelölve II. József utódául és a Bourbonok segítségével akarván eltávolítani a Habsburgo-

¹ Amerikára hivatkoztak az 1790-i mozgalom idején Skerlecz Miklós (*Genuina constitutionis Hungariae principia*), a városi polgárság 1790-i röpirata és néhány iratában Martinovics.

kat. Így tört ki a belga forradalom¹ és született meg az 1789 október 18-i brabanti manifesztum, amely a népsouverainitás elvét proklamálva szintén csak a régi kiváltságok visszaállítását követelte. Brabant példája nyomán a többi tartományok is elszakadtak és 1790 január 11-én egy, az Észak-amerikai Egyesült Államok alkotmánylevelét tükröző föderatív alkotmányt fogadtak el, amely a tartományok fölé souverain kongresszust állított.² Közvetlenül a porosz megszállás előestéjén adta ki a trónralépő II. Lipót császár azt a manifesztumot, amelynek ugyan Belgiumban semmi hatása nem lett, mert azt nem a császár ígéretei mentették meg, hanem az, hogy a protestáns hatalmak a francia forradalommal szembefordultak, de amely annyira megnyerte a magyar közvélemény tetszését, hogy latinul és magyarul kiadták és hasonló manifesztum kiadását szorgalmazták.³

A bécsi udvarnak, amelyet két gazdag ország elszakadása fenyegetett, hirtelen kellett elhatároznia, hogy melyiket tartsa meg. II. Lipót az 1790 július 27-i reichenbachi egyezményben mesteri módon szerelte le a poroszokat és Belgiumnak minden követelését teljesítette. Poroszország semlegesége és a franciáktól aggódó brit kormány jóindulatú magatartása következtében Belgium sorsát a protestáns hatalmak azon feltételei szabták meg, hogy Lipót császár a régi szabadságokat vissza fogja állítani. Hatalmát attól kezdve külső kormányok ellenőrzése mellett gyakorolta, míg a magyar nemzet idegen támogatás reménye nélkül egyedül állott szemben a külföldön szabadkezet nyert idegen kormányzattal.

¹ A részletekről Pirenne H.: *Histoire de Belgique*. V. kötet. II. kiadás. Brüsszel 1926. 460. és köv. l.

² U. ott 479. l. A további részletekről Gorman Th. K.: *America and Belgium*. A study of the influence of the United States upon the Belgian Revolution of 1789—90. London 1925.

³ *Declaratio Suae Majestatis Leopoldi II Hungariae etc. regis apostolici ad Belgii provincias missa*. Pozsony 1790. Második Leopold gondolatai Belgium eránt. 1790. — Kétségtelen, hogy a Belgiumban állomásozó magyar csapatoknak a belga forradalommal való rokonszenve a függetlenség eszméjének népszerűségére vezethető vissza. Zeissberg H.: *Zwei Jahre belgischer Geschichte*. 1791—92. Wien 1891. 214. l.

Felhozzák ugyan, hogy a franciáktól támogatott Poroszország a magyarok ellenállását szintén támogatni törekedett, de a reichenbachi egyezményben a porosz kormány lemondott arról, hogy a Habsburgokkal magyar földön vegye fel a küzdelmet. Az a porosz-lengyel-török koalíció, amelyben egyes magyar politikusok abban az időben reménykedtek, inkább csak elképzelésben élt, mint a valóságban. A valóság az volt, hogy Belgium lecsendesítése és Poroszország leszerelése után Lipót előtt már csak a dunai területek problémája állott megoldatlanul.

Amíg Belgiumban az amerikai mintára alkotott kongresszus magától megszűnt, de szabadságait külső hatalmak biztosították, az idegen támogatást nélkülöző Magyarországon a parlament diadalmaskodott. Még ennél is szembe-tűnőbb volt az, hogy amíg Belgiumban a francia földről behozott népsuverainitás gondolatát a rendi kiváltságok ereje buktatta meg, addig a bécsi kormánnyal minden idegen támogatás hiányában szembekerült Magyarországon viszont a népsuverainitás gondolata győzött és a király részéről intézményes jóváhagyást nyert.

A függetlenségi eszme hiányzott a francia forradalomból, amely kezdetben a genfi Necker útmutatása szerint a genfi politikai harcok útvonalán indult el. A patricius bankár első pénzügyminisztersége idején (1776—81) még a királyi abszolutizmus érdekeit szolgálta, második minisztersége alatt (1788—89) már a parlament egybehívását javasolta és a királyi hatalommal szemben a népet állította szembe, melynek vezetői a genfi Rousseau szerződéselméletén felnőtt politikusok voltak. Harmadik megbízását a forradalom diadalának (1789 július 14) köszönhette, és hatalomra kerülése a fejedelmi abszolutizmus híveinek kivándorlását vonta maga után. Alig lehet tehát kétségbevonnunk azt, hogy Genf demokratikus átalakulása és a francia forradalom között szoros és szerves kapcsolatok voltak. A forradalmi Párizsban Neckerné szalonja uralkodott,¹ Mirabeau beszédei-

¹ Haussonville O. gróf: *Le Salon de Madame Necker*. Revue des deux mondes. Paris 1880—81.

ben genfi barátainak és munkatársainak felfogásával találkozunk.¹ Ez nemcsak azért fontos, mert a Genf melletti Ferney remetéjének, Voltaire-nek szerepét a forradalmi gondolat államjogi kialakulásában, a fentiek alapján, jelentékenyen alá kell szállítanunk, hanem azért is, mert a forradalmi gondolat Magyarországra nem annyira Montesquieu és Rousseau, tehát a genfi jogászok iskolája,² hanem Voltaire hatásaként érkezett el. Ennek okát viszont abban kell keresnünk, hogy amíg Voltaire eszméi újak voltak, addig Montesquieu és Rousseau elvei a rendi magyar alkotmányban gyökereztek. Az angol-genfi példák tehát — Franciaországtól eltérőleg — nem váltottak ki közvetlen és nagy eredményeket, mert Anglia, Genf és Magyarország a hűbériségből kialakult fejedelmi abszolutizmus rendszerén kívül estek.

II.

A francia szokásoknak hódoló bécsi udvari élet könnyedsége és Voltaire műveinek olvasása bírta rá galántai Fekete János lovassági tábornokot (1741—1802) arra, hogy a mester nyomán francia verseket írjon és vele érintkezésbe lépjen. Ezzel vette kezdetét a magyar irodalomban az a francia hatás,³ amelynek egyik legkiválóbb képviselője galántai gróf Fekete János volt.⁴ Verseiben a bécsi társadalom képét voltaire-i modorban festette⁵ és azokat Genfben ki-

¹ Salis J. R.: *Sismondí, 1773—1842.* Paris 1932. 2. l.

² Genfben 1685 és 1794 között 63 magyar protestáns ifjú tanult az akadémián. Baranyai i. d. 101. l. Az ott tanult Pétzeli Józsefről és gróf Teleki Józsefről u. ott 110—28. l.

³ A francia irodalmi hatásról Baranyay Z.: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon.* XVIII. század. Budapest 1920.; Kont I.: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie, 1772—1896.* Paris 1902.; Müller Gy.: *A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században.* Budapest 1930.; Müller L.: *Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában.* Egyetemes Philológiai Közöny. Budapest 1923.

⁴ Életét megírta Morvay Gy.: *Galánthai gróf Fekete János.* Budapest 1903. V. ö. Baranyay id. m. 40—58. l.

⁵ *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne.* Tracé par un cosmopolite. 1787.

adva,¹ tokaji bor kíséretében küldötte meg Voltaire-nek, akinek Ferneyben berendezett magányát utánozva rendezte ő is be főthi kastélyát, amelyet barátai a «magyar Ferney»-nek neveztek el.

Voltaire volt mestere Bessenyei György (1747—1811) bécsi magyar testőrnek is, ki francia hatás alatt írta műveit, amelyek 1772-től kezdve gyors egymásutánban jelentek meg,² valamint az erdélyi Barcsay Ábrahámnak (1743—1806).

Bár ez írók műveiben észrevehető volt Voltaire műveit olvasóknak a zsarnokság ellen való fordulása, de a súlypont a fejedelmi abszolútizmussal szemben a nemzeti hagyományokhoz való menekülésben, az udvartól való visszavonulásban volt. Ez a gondolat vitte Bessenyeit a bécsi szalonokból a bihari pusztára, honnan a nemzeti nyelv, a nemzeti gondolat és irodalom munkásait igyekezett társaságba tömöríteni. Az ő munkáiban jelent meg először az államnak a családból való természetes magyarázata, valamint az «alku» (pactum) fogalma, melyet Rousseau a *Contrat social*ban kifejtett; a forradalmi gondolat, amely mégsem vezetett forradalomhoz, mert az alku fogalma századok óta benngyökerezett a magyar alkotmányjog alapelveiben. Ezen az úton érkezett meg a *Contrat social* hatása, nyomon követvén azt lefordítása és terjesztése.³

Az, ami Magyarországon forradalomhoz vezetett, nem Rousseau tanítása, hanem II. József abszolútizmusa volt. Ő maga is a felvilágosodás eszméin nőtt fel és azokra igyekezett építeni birodalmát, melyet humánus eszméktől áthatva kormányzott. Mégsem elég azt állítanunk, hogy azért hívta ki maga ellen a nemesség haragját, mert a szegényebb társadalmi osztályok felemelését szorgalmazta, mert akkor az ellenállás a jobbjézésű emberek rosszalását hívta volna ki. Azt sem mondhatjuk, hogy a közvélemény a szegényebb osztályok, a magyar jobbágyság felemelése és felszabadítása elől elvileg elzárkózott volna, mert a korabeli röpiratok

¹ *Mes Rapsodies ou Recueil de differens Essais de vers et de prose.* Két kötet. Genf 1781.

² Eckhardt S.: *Bessenyei és a francia gondolat.* Budapest 1921.

³ Szentmarjay és Kazinczy fordításairól Rácz id. m. II. 262. l

a kérdéssel behatóan foglalkoztak. A rendi ellenállás II. József reformjai ellen abban nyilvánult, hogy a történelmi magyar alkotmány sáncai között élő nemesség, a *populus*, azzal az uralkodóval szállott szembe, aki mint német császár a történelmi alkotmány megsemmisítésére és a magyar államnak a középkori hűbéri rendszerből kialakult osztrák-német birodalomba való beolvasztására törekedett.

Igaz ugyan, hogy az országgyűlés, amelyben a magyar rendiség képviselve volt, 1687-ben lemondott az 1222 : XXXI. tc.-ről, amely a rendeket az uralkodóval szemben fegyveres ellenállásra jogosította. Itt azonban nem arról volt szó, hogy a fejedelmet az alkotmány és a törvények megtartására kényszerítsek, hanem hogy ellenálljanak az idegen uralkodónak, aki a magyar államot idegen államba készült beolvasztani és aki a függetlenségére féltékeny magyar nemzetre idegen uralmat akart rákényszeríteni. Ebben a tényben rejlett annak a megállapításnak a magyarázata, hogy II. József halála után az örökösödés fonala megszakadt (*filium successionis interruptum*) és hogy ennek következtében a király és a nemzet között új megállapodásra volt szükség, amit az erős közjogi érzékkel és államjogi felkészültséggel rendelkező rendek nem vetettek volna fel és nem tudtak volna elfogadtatni akkor, ha II. József reformjait idegen befolyás nélkül, törvényes magyar kormánya útján igyekezett volna megvalósítani. Ezért a kifejtett ellenállás sem volt pusztán a királyi hatalom ellen felsorakoztatott érvek csatájának tekinthető, hanem a függetlenségi eszme harcának egy idegen uralkodó túlkapásai ellen. Ennek folytán a francia forradalomnak Montesquieu és Rousseau műveiből táplálkozó eszmehulláma is a magyar ellenállás mozgalmának csak egy részében érvényesült, amely az ország függetlenségének védelmére és biztosításának gondolatára irányult.

Ha sorbavesszük azokat a röpiratokat, amelyeknek tömege — számuk hozzávetőleges beclés szerint félezerre rug¹ — József császár halála után a korszerű reformok kér-

¹ Méltatásukat adta Concha Gy.: *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest 1885.; Ballagi G.: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest 1888.

désével foglalkozott, azt még ki kell egészítenünk a parlament és a kormányhatóságok irataival. Mindezekből pedig a következő törekvések és követelések állapíthatók meg: a végrehajtó hatalom jogkörének korlátozása és túlkapásainak megszüntetése, a törvényhozó hatalom jogkörének kiterjesztése, az állami és nemzeti függetlenség biztosítása, a nyugatról ható eszmék segítségével a magyar alkotmány védelme és annak a király és a nemzet közös megegyezése útján alkotott reformokkal való biztosítása.

Rousseau hatása tehát,¹ amely Voltaire-nek Bécsen át gyakorolt hatását az egész vonalon felváltotta, a törvényhozó hatalomban képviselt nemzet függetlenségét és önrendelkezési jogát igyekezett megerősíteni.

A röpiratok közül a legfontosabb és legelterjedtebb, feltehetőleg tehát a közfelfogáshoz legközelebb álló munkálat gróf Batthyány Alajosé volt, melyben² a szerző csak azoknak a fejedelmi előjogoknak megszorítására gondolt, amelyeket a magyar király, aki egyben Ausztria főhercege és a Német-Római Szent Birodalom császára is volt, idegen kormányoknak kiszolgáltathatott. Ezért védelmezte második művében a fejedelem jogait,³ tehát követeléseit nem lehet forradalmi természetűnek nyilvánítanunk, nem értvén az uralkodó jogai között a fejedelmi abszolutizmust, amelyet egy hasonló irányú munkára írt klasszikus válaszában visszautasított.⁴ A rendi magyar alkotmány védői tehát úgy vélték, hogy a támadás élének az idegen befolyás és uralom ellen kell fordulnia, és ebben a beállításban vetették a fősúlyt a függetlenség biztosítására. Nem jelentette azonban a függetlenség követelése az Ausztriával fennálló kapcsolat megszüntetését, hanem csak új alapokra való fektetését. Mert a köz-

¹ Eckhardt id. m. 29—62. l.; *A Contrat social*. Minerva. Budapest 1923.; *Revue des études hongroises*. Paris 1924.

² *Ad amicam aurem*. Négy kötet. 1790—91. V. ö. Csaba J.: *Gróf Batthyány Alajos «Ad amicam aurem» című munkája*. Budapest 1917.

³ *Ad amicissimam aurem*. 1791.

⁴ Izdenczy J.: *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn*. 1790., megjelent Németországban. — Batthyány A. gróf: *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer*. 1791.

vélemény nem állami függetlenséget, hanem önállóságot keresett, és ebben volt eredete annak a félreértésnek, hogy az önállóságot követelő pártokat és törekvéseket függetlenségi pártoknak és törekvéseknek tartván, a külföldön ezeknek a monarchia tönkretételére vonatkozó programokat tulajdonítottak.

A parlament elé került követelések lényege abban összpontosult, hogy miután a III. Károly királytól és Mária Terézia királynőtől kiadott koronázási hitlevél (diploma), melyet a király és a nemzet között létrejött paktumnak tekintettek és amelyet a meg nem koronázott II. József meg nem újított, elmaradván: a másik szerződő fél, a nemzet, az uralkodó örökjogát megszüntnek tekintette.¹ Nem mindenki volt azonban egyúttal abban a véleményben is, hogy ezzel az uralkodóház azt a jogot is elveszítette, amelyet neki az 1687-i és 1723-i törvényekbe beiktatott örökösödés biztosított, mert a többségnek az volt a véleménye, hogy a trónralépő II. Lipót király a nemzettel új paktumot kössön és a magyar állam önállóságát elismerve magát a történelmi alkotmány megtartására kötelezze. Még kevésbé volt szó arról, hogy felbontsák azt a viszonyt, amelyben Magyarország a Habsburgok többi országaival állott, mert a parlamentbe készülő rendek azt követelték, hogy miután az 1606-i bécsi szerződésben, amelyet a fegyveres ellenállás gyakorlati alkalmazásával kötöttek meg, Ausztria, Csehország és Magyarország rendjei együtt kényszerítették a bécsi kormányt arra, hogy törvénytelen rendeletek helyett a három ország szabadságait biztosítsa, e békeszerződést újból megújítsák. Tisztán felismerhető tehát az a törekvés, hogy a magyar közvélemény a dunai államok közösségének fenntartását a maga követeléseinek sarkpontjává tette.

E szerint a paktum-elmélet nem pusztán Rousseau szerződéselméletében gyökerezett, hanem a magyar alkotmányos fejlődésben is ismeretes volt és ezért annak hatása semmi rázkódást nem okozott. Ellenkezőleg: a közvélemény idegenkedett attól, hogy a szerződéselméletet abban a for-

¹ A vármegyék feliratairól Marczali H.: *Az 1790—91. országgyűlés*. Budapest I. kötet. 1907. 167—236. 1.

mában ültesse át, amely formában az a francia királyság megdöntéséhez vezetett. Amíg a francia királyi abszolutizmus a szerződéselméletben a királyi hatalom ellen látta felvonulni a francia nemzetet, addig a szerződéselmélet Magyarországon a királyi hatalomnak a német császári hatalommal szemben való megerősítését, új alapokra való fektetésével a történelmi magyar alkotmánynak a hűbéri rendszerből kialakult osztrák-német államrenddel szemben való megvédelmzését célozta. Innen van az, hogy a magyar közvélemény a további fejlődésben csak addig haladt együtt a franciával, amíg az 1791-i alkotmánylevelével, amelyet Hajnóczy latinra, Laczkovics pedig magyarra fordított, Franciaországot angolszabású alkotmánnyal bíró állammá alakította át. Az 1790/91-i magyar országgyűlés ugyanilyen cél felé törekedett, és a mozgalom egyik vezére, Ürményi József már 1790-ben (álnév alatt) kiadott kézikönyvében a magyar alkotmány sarkalatos tételévé jelentette ki azt a szerződést (*contractus primitialis*), melynek elméletét a kontinentális államok abszolutizmusa forradalmi gondolatnak és mint ilyent rendőrileg üldözendőnek nyilvánított.¹

Legsúlyosabb bizonyítékát annak, hogy a szerződéselméletet a közvélemény a történelmi magyar alkotmány megerősítésére használta fel, abban találjuk, hogy a közvélemény irányítói a francia forradalom helyett² az angol alkotmányt védő és annak megtartását célzó törekvésekhez

¹ Rosenmann István (Ürményi József): *Jus publicum Regni Hungariae*. Wien 1791. Prolegomena II. §. «Imperium civile, quamquam origine sua divinum, ex conventionione tamen, et pacto subjectionis tamquam ex causa proxima dimanare, est que proinde in arbitrio populi, civiles societates instituentis, sibine illud retinere, an in alium, et qua lege transferre velit. — Habet Hungaria pacta cum Regibus suis.»

² A korabeli röpiratok nagyrészt konkrét magyar kérdésekre vonatkoztak. Így a *Pia desideria cordis Hungarici Felicitatem et Securitatem actorum exoptantis* 1790. A közös intézmények szétválasztását követelte a *Hungaria graviter aegra ab successore coronaevet statibus atque ordinibus regni in consiliis anni 1790 congregatiscuram postulans* 1790. — Forgách Miklós gróf: *Ab optimo principe candida postulata*. 1790. — Programmot adott Ócsai Balogh Péter, kinek kiadatlan emlékiratát ismertette Marczali H. id. m. I. Budapest 1907. 89—100. l. Az 1606-i garanciáról ugyanott II. 140. l.

csatlakozva maguk is az angol alkotmányjogból vett irányelvekhez csatlakoztak.

Már azok a magyarok, akik Montesquieu és Rousseau angolországi látogatásai után Angliába utaztak, gróf Széchenyi Ferenc és Berzeviczy Gergely, az 1790-i mozgalom nem egy szóvivőjének támogatói és barátai, közeli hasonlóságot véltek felfedezni az angol és magyar alkotmányos fejlődés között. A kérdésnek Magyarországon nemcsak egész irodalma támadt, tehát a gondolat a közfelfogásba is átment, hanem a hasonlóság felismerése azt a törekvést váltotta ki, hogy a francia forradalomnak a fejedelmi abszolutizmus megdöntését célzó törekvésein túlmenő követeléseivel szemben az angol és magyar alkotmányok egyformán védekezésre szorítottak.¹

Mindenesetre érdekes az a megállapítás, hogy Aranka János, ki az angol és magyar igazgatás egybevetéséről írt művét saját beismerése szerint Barits Albert jogprofesszornak hasonló műve alapján írta, Baritscsal együtt főleg azt igyekezett kimutatni, hogy «a magyarok magatartását ne a német abszolutisztikus és patrimonális királyság szempontjából ítéljük meg, hanem álljanak (a hazai németek és főleg az erdélyi szászok, akikhez az erdélyi Arankának Kolozsvárott megjelent műve intézve volt) a magyar alkotmány alapjára, s nehogy azt lehessen ellenvetni, hogy ily alkotmány az európai népek felfogásával ellenkező, lehetetlen, bizonyítani törekszik, hogy az testvérpárja az angolnak».² A felhívásra német részről Schlözer folyóirata, a *Staatsanzeiger*

¹ Berzeviczyről Berzeviczy A.: *Aus dem Lehr- und Wanderjahre eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhundert*. 1897., valamint kézirati munkája: *De dominio Austriae in Hungaria*. Buda 1790. (V. ö. Marczali id. m. I. Budapest 1907. 251—54. l.). — Gróf r. j.: *Anglia és Magyarország igazgatások formájának előadása*. Orpheus I. 1790.; Barits A.: *Dissertatio statistica de potestate exequente regis Hungariae*. Hely és év nélkül (1790), magyarul megjelent Nagyszebenben, németül Pesten, és *Conspectus regimis formae regnorum Angliae et Hungariae*. Hely nélkül, I—II. kiadás 1790; Aranka Gy.: *Anglus és magyar igazgatásnak egybevetése*. Kolozsvár 1790. Német kiadás: *Vergleichung zwischen Engellands und Ungarns Regierungsform*. 1791.

² Concha id. m. 189—90. l.

válaszolt (1791), és tudomásunk szerint ez volt az első vita, mely egyrészt az angol és magyar alkotmányos és jogfejlődés hasonlósága, másrészt pedig a német (osztrák, cseh) és a magyar alkotmányos és jogfejlődés különböző volta fölött megindult. Aranka felfogása szerint Anglia és Magyarország nem voltak patrimonialis királyságok és nem a magánjogi alapokon álló hűbériségből fejlődtek ki. Ennek a felfogásnak alapja tehát nyilvánvalóan Magyarország állami függetlenségének gondolata volt; a reáluniónak perszonális únióként való magyarázata, melyhez a példát Anglia és Hannover viszonyából vették.

Azt a párhuzamot, amely az angol és magyar alkotmányjogi fejlődés hasonlóságáról 1790-ben több munkában egyszerre napvilágot látott és így a közfelfogásban élt, nem annyira az angol és magyar társadalmi fejlődés különbségéből kell megítélnünk,¹ amelyet a rendi jogok élvezői maguk sem vettek észre, hanem abból az államjogi hasonlóságból, amely a végrehajtó hatalomnak korlátozottsága és a király tanácsosainak (minisztereinek) felelőssége, a törvényhozó hatalom jogainak mindkét államban jellegzetes kiterjedtsége és a parlamentben képviselt nemzetnek a törvényes ellenállás jogához való ragaszkodása folytán a valóságban megvolt. Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy az angol forradalom a XVII. században a harmadik rendet emelte hatalomra, ugyanazt állapíthatjuk meg 1790-ben Magyarországon is; a különbség csupán árnyalatilag, nem politikailag, hanem társadalmilag mutatkozott abban az eltérésben, hogy a harmadik rend Angliában a nemességet és a polgárságot is magában foglalta, míg Magyarországon pusztán a nemességre, a vármegyében tömörült *populusra* szorítkozott.

Jellemző egyébként, hogy az angol közvélemény is csak 1790 elején, tehát a magyar trónváltozással egyidőben fordult aggodalommal Párizs felé, melynek forradalmától Anglia biztonságát kezdte féltetni. Akkor történt, hogy Paine Ta-

¹ Erre vonatkozólag v. ö. Concha id. m. 188—203. l., és *Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén.* Erdélyi Múzeum. VII. Kolozsvár 1880. 33—44. l., és *Hetven év tudományos mozgalmi között.* I. kötet. Budapest 1928. 213—17. l.

más, aki az amerikai függetlenségi harcban hazájával szemben az amerikaiakat támogatta, Párizsba utazott, ahonnan Lafayette tábornok általa küldötte el Washingtonnak az elfoglalt Bastille kulcsát. Abban a nagy szellemi párbajban, amely ekkor a francia forradalom angol hívei és az angol alkotmány védelmezői között kezdetét vette, a magyar közvélemény egyes szóvivői az előbbieket mellé állottak, mert a haladás hirdetőit vélték felismerni bennök. Paine Tamásnak és Mackintoshnak a francia változásokon lelkesedő írásait, Burke Edmundnak az angol alkotmányt a francia változásokkal szemben védelmező műveit¹ szelvényben olvasták Magyarországon is, ahol felfogásaik ismertek voltak és eszméikkel jelentős irodalom foglalkozott. Különösen nagy hatást váltottak ki Burker konzervatív és Mackintosh liberális fejtegetései, míg Paine radikalizmusa erős ellenmondásra talált; ez utóbbi felfogásnak adván kifejezést a Bessenyei példájára bihari remeteként élő Domokos Dénes is.² Amint Angliában lassankint Burke vezetésével a történelmi alkotmány védői kerültek felül, akként Magyarországon is ezen az úton alakult ki az a többség, amely a harcot sikerrel fejezte be. Már Berzeviczy Gergely és gróf Széchenyi Ferenc óva intettek a párizsi kilengések követésétől, és a történelmi alkotmány védelme, az angol és magyar alkotmányos fejlődésnek felfedezett párhuzama, de nem kevésbé Pitt Vilmos angol miniszterelnök kormányának külpolitikai sikerei abban az irányban érlelték meg a magyar közfelfogást, hogy a nemzet erőit megosztó bizonytalan reményeket és várakozásokat a kínálkozó reálpolitikai sikernek eléje tenni nem tanácsos.

¹ Burke E.: *Reflexions on the Revolution in France*. London, 1790 november. I—XI. kiadás, 1790—91.; Paine T.: *The Rights of Man, being an answer to Mr. Burke's attack on the French Revolution*. London, 1791 március; Mackintosh Jakab: *Vindiciae Galliae*. London, 1791 április.

² Domokos D.: *Ein Brief an Herrn Thomas Paine, worinnen Dionysius von Domokos über diejenigen Paragraphen, in welchen Herr Paine in seinem Buche, dessen Titel ist: Die Rechte des Menschen, die Gleichheit zum Grundsatz der Rechte des Menschen setzen will, Bemerkungen macht* (v. ö. Mályusz E.: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Budapest 1926. 225. l.).

Hogy Magyarország államjogi függetlenségét az európai hatalmak el nem ismerték, annak okát abban kell keresnünk, hogy a bécsi kormánynak sikerült az 1711-i megegyezéssel elérnie azt, hogy a kérdés az utrechti békeszerződésben megemlítve nem volt. Hogy azonban VI. Károly német császár egyben souverain magyar király volt, aki nemcsak a souverain magyar államot képviselte az általa kötött nemzetközi egyezményekben, hanem a magyar király souverain jogait a német császár souverain és az osztrák főherceg patrimoniális jogaitól külön és nem egyszer eltérően gyakorolta, azt a francia kormánynak azon eljárása is bizonyítani látszott, hogy amikor halála után a trónt leánya, Mária Terézia örökölte, őt mint souverain uralkodót egyedül Magyarország királynőjének volt hajlandó elismerni.

A francia politikának abban az időben a német császári méltóságnak leányágon való örökletessé tétele adott gondot, és ezért szervezte meg a Habsburg-birodalom hátában azt a koalíciót, amely Poroszországot, Lengyelországot és Törökországot egyesítve a II. József ellen kialakult magyar ellenzékben kész eszközre talált.

Mikor a helyzet a dinasztia nézve válságosra fordult, a trónralépő II. Lipót király gyors elhatározással békét kínált a magyaroknak. Még mielőtt az uralom átvételére Bécsbe érkezett, már olasz földről intézkedett a parlament összehívása iránt és ezzel kijelentette abbéli készségét, hogy a sérelmek orvoslására és méltányos kiegyezésre hajlandó. A porosz kombináció egyébként sem örvendett valami nagy népszerűségnek, az Árpádokkal való rokonságát bizonyító Crouy-család csak elméletileg került szóba.¹ Még a protestáns Berzeviczy Gergely előtt is merevnek tűnt fel a porosz uralkodóház, amelynek magyar trónjelöltje a weimari herceg volt.² A franciabarát radikálisok egyébként is idegenkedtek a német királytól, mert II. József alatt éppen a német uralom ellen küzdöttek és attól igyekeztek szabadulni. Hova-

¹ Koppi jogtanár: *Jus electionis* stb.

² Wertheimer E.: *II. Frigyes Vilmos és Magyarország*. Budapesti Szemle 1902.; Gragger R.: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. Berlin 1923.

tovább olyan erővel fordult a közhangulat az idegen befolyás ellen, hogy a parlamentáris megegyezés lehetőségét senki sem akarta felcserélni egy bizonytalan kísérletnek még bizonytalanabb következményeivel. Berzeviczy azért szeretett volna inkább angol herceget a trónra ültetni, hogy a parlament hatalmának kiépítésével, az angol alkotmány párhuzamának erősítésével a nemzeti függetlenség alapjait erősítse. Annak ellenére, hogy vonatkozó munkája kéziratban maradt, mások is felkapták a gondolatot, és ezen a kapun nyomult be azután egyrészt a porosz kombináció elejtésével az uralkodóval való megegyezés, aminek ellenében a parlament követelései az alkotmányjogi függetlenség biztosítása iránt elfogadásra találtak; másrészt pedig az a törekvés, hogy a francia forradalomnak a törvényekben realizált alkotmányjogi hatásán túlmenő befolyását, amely az uralkodóval megegyezett *populus* hatalmát igyekezett megdönteni, kellő erővel visszautasítsák.

Pitt angol miniszterelnök a külpolitikai kérdésekben lassankint túlszárnyalni látszott a porosz befolyást. Franciaország gyors előnyomulása Belgium és Hollandia irányában ugyanis olyan területek megrohanását jelentette, amelyeknek védelme az angol állam biztonságával szorosan összefüggött. Mivel pedig Belgium akkor még Osztrák-Németalföld néven a Habsburgok birtokában volt, az angol és hollandi követek csakhamar együtt sürgették Bécsben a francia-porosz érdekszövetségnek Poroszország leszerelésével való felosztását. Ennek a külső nyomásnak engedett II. Lipót akkor, amikor 1790 július 27-én a porosz hatalommal megegyezett és a reichenbachi szerződésben, amelyben a porosz kormány a magyarokat elejtette, megdöntötte mindazon reményeket, melyeket a magyarországi ellenzék a porosz kombinációra épített. Közel ugyanaz történt, mint a spanyol örökösödési háborúban, amikor Anglia és Hollandia — mint akkor nevezték: a tengeri hatalmak — Ausztriát a franciák ellenében Belgium és Hollandia védelmére szereztek meg és részére Belgiumot biztosították. Belgium és Hollandia ezúttal is megmenekültek a francia-porosz megszállás veszedelmétől, a porosz hatalom a franciák helyett

Ausztria mellé állott, a bécsi kormány pedig szabadkezet nyert Magyarország irányában, amely ezáltal ismét elesett attól a lehetőségtől, hogy államjogi függetlenségét — az 1606-i bécsi szerződést aláírt Poroszország segítségével — külső hatalmak támogatása mellett igyekezzék elismertetni.

A magyar parlament azonban mindezek ellenére még mindig elég erős volt ahhoz, hogy Magyarország részére az 1790 szeptember 21-i királyi leiratban méltányos kiegyezést biztosítson. Így jött létre az 1791: XII. tc., amely a magyar állam alkotmányjogi önállóságát és függetlenségét minden kétséget kizáró módon megállapította.

Ezzel a francia forradalomnak az a hatása, mely Rousseau szerződéselméletét az 1791-i francia alkotmánylevelbe vitte, Magyarországon pedig ugyanannak az elméletnek alkalmazásával a történelmi alkotmányt erősítette meg, véget ért a nélkül, hogy ez utóbbin észrevehető változtatást eszközölt volna, mert az angol hasonlat felvetése a történelmi hagyományokat erősítette meg. A magyar közvélemény a kivívott siker birtokában és a Párizsból érkező hírek hatása folytán egyre inkább az angol álláspont, a nemzettel megbékült uralkodó, a reálpolitikai eredmények alapján nyilatkozó reményeségektől eltelve a konstruktív élet útjára tért és elmerült azokban a bizottsági munkálatokban, amelyek az 1790—91. évi parlament határozatából a megújulás útját előkészíteni hivatva voltak. Úgy, amint az 1792-i francia megszállás után a genfi államjogászok — Ivernois, Sismondi, Dumont — Angliában kerestek menekülést, a magyar államjogászok is megelégedtek azzal, hogy az angol hasonlatban a magyar alkotmányos fejlődés mását fedezték fel.

Nem lényegtelenül egészítette ki az 1790-i vértelen forradalom diadalát az, hogy II. Lipót a parlament kívánsága szerint a török béketárgyalásokra magyar követet is küldött és hogy gróf Esterházy Ferenc kiküldésével a függetlennek elismert magyar állam követküldési és szerződéskötési jogát is elismerte, illetőleg hogy azt magyar királyi minőségében gyakorolta.

HORVÁTH JENŐ.

A SZÍNHÁZI KRITIKUS LELKIISMERETE.

Lelkiismeretünkkel olyankor gyűlik meg a bajunk, amikor erkölcsi valónk az ítélőszéke elé kerül. Az önbíráskodásnak ebben a nem földi eredetű rendszerében a műkritikus szinte egész életén át a vádlottak padján érezheti magát. Ránézve — aki rendeltetésének lényegét az alkotás örök törvényeinek őrzésében és érvényrejuttatásában ismeri fel — a «ne ítélj, hogy ne ítéltessél»-féle arany szabály irányadó bizonyára nem lehet. Ítélnie neki épp oly lelkiparancs, mint a művésznek alkotnia. Épp ezért az önmagán gyakorolt állandó és szigorú ellenőrzéstől sem idegenkedik, munkájának ez nem kerékkötője, sőt természetes és jótékony korrelátuma, mely felelősségérzetét is az átlagosnál finomabbá fejleszti.

Nem is valószínű, hogy a különféle művészeti ágak kritikussai — ha az önismeretnek erre a mértékére szert tettek — a tulajdon lelkiismeretükkel egy gyékényen bízást meg ne árulhatnának. Ha csalhatatlansági téveszméik nincsenek, ha saját illetékességük határai felől túlzott képzelgésekbe nem esnek, s végül, ha a kortársi tévedés örök kockázatával is számot vetettek, akkor annak sem lehet akadálya, hogy az ítéletosztó lelkiismeret előtt emelt fővel jelenjenek meg. Elmarasztalni azért, mert műbíráói tevékenységében örök-érvényűeknek megismert normákhoz igazodik, ma már ez a fórum senkit sem fog, éppoly kevésbé, mint azért, mert értékelésében a maga benyomásait és élvezetét is szóhoz juttatja. Ötven esztendeje még e pont körül forgott minden hadakozás. Az egyéni benyomásokkal nem törődő normatív ítélkezés elvének utolsó harcos képviselője, Ferdinand Brunetière, az impresszionista bírálóknak csak eretnekeket és áru-
látott, kik az «öszön»-elmélet első kakasszavára a szent

és sérthetetlen dogmákat nyomban megtagadták. A maga elvének természetszerűleg adódó végső következéseit sem késett levonni, és Jules Lemaître nem minden valószínűség nélkül híresztelhetette felőle, hogy egyik «élvezés» gyanújában álló kartársának ezt olvasta fejére: «Ön mindig azt dicséri, ami tetszik Önnek. Én soha.» Ám ha ellenzéke az ő szemében ezt a szálkát kitűnően észrevette is, a magáiban a gerendát épp oly derekasán otffelejtette. Az impresszionisták büszkélkedtek azzal az önkéntes jogfeladásukkal, hogy lemondtak az értékítéletekről, s még inkább azzal a felfedezésükkel, hogy a mű által keltett szubjektív benyomások kifejezésében magának a bírálónak alkotóművészi tevékenységére eszméltek rá. Csakhogy Bruneti'ere meg ennek az állítólag felforgató gondolatnak magvából pattantotta ki a benne lappangó szofizmat, azt, hogy a kritikusban a művésznek ez a nyomatékos hangsúlyozása alig több annál, amit az esztétikai normákhoz igazodó bírálat is mindenkor követelményül tekintett, a bírálótól az átlagközönséget jóval meghaladó átélő és rezonáló képességet magátólértetődően elvárva. Művész a kritikus? Ám legyen művész. Csak azt ne vélje, hogy azért művész-voltában is szakasztott ugyanazt nem cselekszi, aminél egyebet a legakadémikusabb kritikustól sem követelhetünk: az esztétikai vaksággal megvert tömeg helyett gondolkodik és — nevezzük csak a dolgot valódi nevén — *ítélkezik*. Az objektív kritika oldaláról ezt az ellenmondást Bruneti'ere az impresszionistáknak elég élesen szemére is lobbantotta, így, vagy ilyenformán: «Miért akarjátok olyan színben tüntetni fel a dolgot, mint hogyha nem mondanátok ítéletet, amikor a valóságban igenis mondotok. Impressziók gyanánt közlitek ítéleteiteket, melyek felől egyébként lelketek mélyén nagyon is él az az óhajlás, hogy ítéletekként méltányoltassanak . . .»

Ma már, a heves csatározások elültén, amikor a nagy löporfüst szétködlött, világosan látjuk, hogy a harcias golyók rendre csak a levegőt lyuggatták meg, elevenbe egyáltalán nem hatoltak. Ma már bölcsen tudjuk, hogy akik még mindig az értelemhez igazodó, s az alkotás örök törvényeinek tiszteletéről semmiféle divathóbortért le nem mondó műbírálat

zászlajára esküszünk: munkánknak «öszönös», már a magunkkal világrahozott fogékonyságtól is determinált, sajátképpen «műzsai» részét nemcsak hogy meg nem tagadhatjuk, de az ellen is, amit az imént a kortársi tévedés állandó kockázatának neveztem, legbiztosabb menedékünket éppen ebben találhatjuk. Ami Brunetiè-re nézve még elvi nyakaskodáshoz vezető dilemma volt, azt a mi szemünkben már feloldotta, utunkból eltakarította az a megismerés, hogy az élvezésnek kétségtelenül «öszönös» és intuitív munkájában mégsem valami ártalmas, az esztétikai normák jogát bármily mértékben csorbító, vak ösztön működik, mert valójában abban is műveltségünknek, ezer résen beszüremkedett iskolázottságunknak tudattalanná vált tartalma lép készséges és nagy segítséget nyújtó szolgálatba.

Ez a megismerés a magyar művészeti kritikát szinte eleitől fogva bederengi, hiszen már bölcséjénél nem az elméletnek, az apriorisztikus gondolkodásnak emberei, hanem kimagasló tehetségű költők álltak, akik a műtermék esztétikus becseit azon mérték le, hogy abban az emberi lélek törvényszerűségeinek mily fokú gazdagsága és igazsága jut kifejezésre. Így az esztétikai szépértékeket a spekuláció légüres teréből mintegy a maguk természetes melegágyába, minden műalkotás örök termőelvének talajába helyezték, az alkotóművészek elé parancsoló jellegű törvényeket nem szabtak, sőt a maguk normáit épp ezeknek műalkotói eredményeiből merítették. De ezt a szerzeményüket azután tiszteletben is tartották s arról, hogy a kritika értékbecslő hivatást tölt be és hogy esztétikai követelményeinek csak ezúton tehet eleget: még csak vitatkozásba sem lettek volna hajlandók bocsátkozni. Ennek az egészséges önismereten alapuló hajthatatlanságnak köszönhetni, hogy az Athenaeum körének szilárd alapvetése után a magyar kritika — a dramaturgia és színbírálat telkén is — Gyulaiékkal már valódi klasszikai magaslatra emelkedett. A színházi kritikát — a közönség ízlésének megóvása szempontjából — különösképpen is olyannak tekintették, «melyhez ízlési és nemzeti érdekek kapcsolódnak». Ezeket az érdekeket a színpadon megszólaló drámaíró munkájának s az előadás különféle tényezőinek megvizsgálá-

lásában épp oly szeplőtelen erkölcsi komolysággal szolgálták, mint a közönség irányításában és művészetre-nevelésében. Mind a két vonatkozásban a kritikusi lelkiismeretnek és felelősségérzetnek teljes tudatában, de egyszersmind zavartalan békéjében is munkálkodtak.

Ennek a zavartalan békének — a magyar színházi kritika aranjuezi szép napjainak — most már több mint egy emberöltő óta reménytelenül befellegzett. A hivatástudat bizonyára nem veszett ki, őszinte ügyszeretben ma sincs hiány, hozzáértés is akad legalább annyi, mint a művészetek bármely más ágában. S mégis napjaink színikritikusa — ha még a mai viszonyok közt is pártatlan jószándékkal kilincsel a színházak tájékán — a maga szerepét csüggedtebb óráiban kétségbeejtően hasonlóan láthatja az Ibsen *Vadkacsájából* ismert Gregers Werlének buzgólkodásához, aki a *quieta non movere* bölcs életelvével ujjat húzva, mindenkinek benyújtja a maga híres «ideális követeléseit», melyeket azután természetesen senki sem akar beváltani.

Gyulai Pál és Salamon Ferenc örökében már a századvégen a színházi kritika lelkiismereti válságának kétségtelen jegyei észlelhetők. Beöthy Zsolt már a Paulay-korszak kezdetével — amikor a színpadi teljesítményben az irodalmi és színházi erők egyensúlya megbomlott s a súlypont egyre inkább az utóbbiak felé tolódott el — sötét Kassandra-igékkal harangoz elébe a közelgő veszedelemnek. Esztétikai igényeivel nem hajlandó a korszerű megalkuvásra, sem a színikritika gondosan őrzött tekintélyének más igények érdekében való megcsorbítására. Hat esztendőn át állta a helyét, de a megritkult színibírálok és az elszaporodott színi-referensek között egyre kedvetlenebbül, s végül mintegy Arany János Byron-fordításának szavaival: «A hőskoboz, szerelmi lant, Más parton él hírben, nem itt», más partok felé vezette vitorláját. Péterfy Jenő — ki Beöthyvel egyidejűleg lett színházi kritikussá — még ennyi ideig sem bírta ki a művészetnek ezen a Kirke-szigetén, otthagytá már az ötödik év derekán — szinte menekülésszerűen. Barátjának, Angyal Dávidnak megemlékezéséből tudunk erről a zaklatott szabadulásvágyáról, s arról is, hogy utóbb színháznak jófor-

mán tájára sem nézett «s idegessé lett, ha oly foglalkozást ajánlottak neki, mely színészekkel van összefüggésben.»

A jó hagyományú magyar színbírálatnak talán utolsó nagy képviselőjében, Ambrus Zoltánban pedig a színházi kritikus lelkiismereti háborgásának már valóságos örvényei fogadnak. Ha elődei némán félreálltak: Ambrus kerek félszázadig helyén maradt, ám ha csak szerét tehetette, széltére ki is panaszkodta magát. Ő már keresztül-kasul ismerte hivatásterületünk egész hinárosát, melyből mintha egyre kevésbé volna menekvés. A tisztára üzleti tájékozódású magánszínházak megnyíltával fokozatosan tapasztalnia kellett a műkritika e kényes, s a bírálati anyag sajátos természeténél fogva különlegesen sokoldalú illetékességet kívánó ágazatának ijesztő hanyatlását. A nagy kritikusok esztétikai elveinek még tekintélye is megcsappant, foganatja pedig éppenséggel megszűnt. Ehhez járult még az is, hogy a napisajtó merkantilizálódása körülbelül szintén egyidejűleg következett be. Ebben az egyre bonyolultabbá bogozódó érdekszövevényben a színkritika a nagykészültségű írók kezéről hovatovább az általános elvi dolgokban túlságosan hamarkész, a parciális érdekek iránt pedig fürgén fogékony újságírók kezére került. Itt aztán a legnagyobb rombolást csakugyan az impresszionista kritikus elv végezte; s ha nem maga az elv, akkor annak jóhiszemű, vagy akárhányszor szándékos félreértése. A főbaj az, hogy benne és általa sajnálatosan sok csábítás kínálkozik a céhbeli fegyelemnek arra a meglazítására, s méginkább az ebben a mesterségben lealkudhatatlan esztétikai követelményeknek arra az elhanyagolására, mely tisztességteljes múltú színházi kritikánkat a neki szállástnyújtó zszurnalisztikának maholnap kényre-kezdvre kiszolgáltathatja. Impreszsióknak senki sincs szűkében, még az sem, aki készültség dolgában ugyanezt bajosan mondhatná el magáról. A régiebb és üdvösebb gyakorlat színkritikus székbe olyanokat ültetett, akik megelőzőleg irodalmi tanulmányokkal eligazodásukról, ítélőerejükéről már némi megnyugtató bizonyágtételt szolgáltatattak. Manapság az újdonsült riporter is máról holnapra előléphet «műítész»-szé, ennek egyetlen feltétele jóformán csak annyi, hogy úgynevezett «színestollú újságíró»

hírében álljon; ha eddig a minősítésig felvergődött, akkor bírálói felsőbbsege már kétségtelen, és színes impressziói működésbe léphetnek. Véleménye esetleg őszinte, de maga tehet róla legkevésbé, hogy a mögötte ülő kispolgárával olyan meghatóan szolidáris. Sarcey apó különben is megmutatta, hogy a mindenkori publikummal egy követ fujni milyen üdvös dolog, s hogy az okos kritikus bizvást lemondhat egész apai jussáról azért az egy tál lencséért, hogy — kalauzolatásában a kritikának kellemetlen gyámkodó szellemétől megszabadulva — a színházi mob az ő szavára esküdjék. Amit az olvasókkal szincerizáló régimódi regényíró csak *façon de parler*-nak használt: «az önök legalázatosabb szolgálja», — azt a mai fiók-Sarcey-k már jobbára elvé magasztosították; s ez aligha olyan elv, melynek szolgálata mellétekinteteket meg ne túrne. Ambrus Zoltán, aki a maga munkájában még az előkelő írónak és kitűnő ujságírónak eszményi összhangját hibátlanul megvalósította, azt is eleget hangoztatta, — s nemcsak merő udvariasságból, hanem ellenőrizhető igazságossággal is — hogy átlagos színikritikánk semmivel sem áll a külföldé mögött s hogy pártatlanságát még a tagadhatatlanul fennálló gátlóköörülmények közt sem illetheti jogos gáncsolódás. Hanem, hogy azért afféle elhanyagolható mennyiségnek ezek a gátlóköörülmények sem tekinthetők, eléggé mutatja Ambrus színikritikusi működésének az a szembeszökő vonása, hogy — a hazai termést átengedve kartársainak — maga jobbára pusztán külföldi újdonságokkal kapcsolatban gyakorolta tisztét, színibírálatának könyvül közzétett gyűjteményeibe pedig magyar darabról írt kritikát még hírmondóul sem sorozott be. Húsz esztendeje, a *Pygmalion* vígszínházi főpróbáján maga mondta, nem egészen él nélküli tréfával: «Ez kell nekem, ez a Shaw úr, akire nyugodtan apprehendálhatok, a nélkül, hogy vissza-apprehendálna.»

E megjegyzés fulánkjának nyomán különben még egy másik égetőbb fájdalom is jelentkezik. Ez már — a sajtónyomorúságokon és egyéni feszélyezettségeken túl — magának a bírálati anyagnak silányságát és méltatlanságát illeti. Shaw-tól — kit jócáskodása mellett is Ambrus kiválóan

tehetséges írónak, sőt «üres óráiban költő»-nek tartott — micsoda szakadék választja el azokat a külföldi és hazai «szerző»-ket, akik a színpadi termés átlagát szolgáltatják s akik a kritikus lelkiismeretét nem azzal nyugtalanítják : vajjon írói képességeik mérlegelésében igazságos volt-e, mint inkább azzal a pusztá ténnyel, hogy írókul mérlegelt olyanokat, akiknek a költészettel való találkozásra egyetlen «üres órájuk» sem akadt. Egy zajos sikerű Knoblauch-darab kapcsán Ambrus elsőnek mondta ki a lesujtó igazságot : irodalom és színház útjai elváltak! Elég világosan láthatni, — írta — «milyen kevés írói képességre van szüksége a szerzőnek ahhoz, hogy a színpadon prosperálhasson. És meglehet, annak következtében, hogy ez a tapasztalat mind több gyümölcsöt terem, az irodalom lassanként ki fog szorulni a színházból. Ha így jár is, azért még nem válik hajléktalanná. Az a sok földi jó, amelyet csak a nagy színházi siker adhat meg az írónak, néha elfelejteti ezzel, hogy az irodalom igazi hazája : a könyv ; de ha a szórakoztató ügyeskedés végképpen ki fogja szorítani a színpadról az irodalmi törekvést, a tékozló fiúnak megint eszébe fog jutni az otthona. Szomrodott szívvel le fog mondani a színházi «opes»-ről, de tovább fog küzdeni az irodalmi «honores»-ért. Az irodalmat nem kell féltetni ; az író egyhamar nem fog kiveszni a világból.»

A valódi, vagy vélt «színpadismeret» sugalmára teremt színházi zsibárut előbb zsöllyeszékéről végigszenvedve, majd kritikájában nagykomolyan taglalgatva : melyik napjainkbeli színkritikus nem döbönt már rá ugyanerre a megismerésre, s nem vont le belőle a maga munkájának értékére, sőt általán létjogosultságára nézve baljós következtetéseket ? Magyarán mondva : a maga állítólagos művészetkritikai gyakorlatában melyik nem érezhette magát afféle kétlábon járó anakronizmusnak ? Hányszor nem kellett arra gondolnia, hogy maholnap csakugyan ő lesz az az anekdotabeli, őrhelyén felejtett katona, aki posztját napról-napra hűségesen elfoglalja, noha az egykor kincsek befogadására emelt épületet, melynek őrizete rá volt bízva, időközben a háta mögött tövig lerombolták. Még szerencse, hogy a színháznak zaklatott «nagyüzemi» világa a maga sűrű, szinte egymás sarkára tapadó

garasos szenzációival a kritikust olyan állandó, jótékony kábulatba ejti, hogy az önismeret pokoljárására csak elvétve van érkezése . . .

És mégis: mind e vészverődések között sem bírnám lelkem szerint akár bölcs, akár becsületes dolognak hirdetni a kishitű fegyverletételt, melyre pedig csüggedtebb óráink sokszor türelmetlenül nógatnának. Színigazság, hogy már a mult századi társadalmi színművek uralomrajutásától fogva — melyeknek előretörésével pontosan egyidejűleg a színikritika elsekélyesedése is megfigyelhető — a dráma szinte beláthatatlan időre elhagyta a maga évszázadokon át annyira termékenynek bizonyult talaját: az emberi lélek, érzés és szenvedély területét, tehát éppen a valódi esztétikai jelenségek termőföldjét, nyilván azért, mert a művészek és a befogadónak együttes teremtőmunkájához elengedhetetlen esztétikai közösség kialakulásában többé nem bízhatott. Így fajult hovatovább a gépies technika és olcsó szórakoztatás játékvá, melynek területén igazi írónak nincs mit keresnie. De meggyőződésem, hogy erről a területről — amint szórványos jelek máris mutatják — még visszatalálhat arra az útra, melyen egyszer már emelt fővel haladt; Hevesi Sándor finom megkülönböztetése szerint a közönséget az önmagáról-megfelelkezés moziinspirációja helyett újra az önmagára-ráeszmélés valódi színházi élményében részesítheti. S ehhez az olyan írók, akiknek majd megint valódi drámai mondani-valójuk támad, a színházi kritikus lelkiismeretének megszólalásában hathatós támogatást nyerhetnek.

Nem kevésbé kívánatos az sem, hogy a színibíráló a közönség ízlésének érdekében rendületlenül állja őrhelyét. 1911-ben írta Ambrus: «A sokaságról, de kivált a színházban összegyülekező tömegről ma még nem igen lehet elmondani, hogy fölötte állana mindannak, amit egy-egy kiváló erejű és nem közönséges szellemi nívón álló író meggyőző szándékkal mondhatna neki.» Kötve hiszem, hogy a közönséget csakugyan tömeggé süllyesztő filmszínházak publikumfogdosó vetélkedése óta a helyzet ebben a tekintetben lényegesen jobbrafordult volna. A tömeg mai iránytűvesztettségében a közönség-öntudatnak ez az ébrentartása nyilván

szintén csak a színházi kritikus lelkiismeretének segítségével várható.

S végül: maga a színház, mely a filmkritikák nem éppen megtisztelő szomszédságába átkacsingatva, a színházi kritikus felelősségét is a maga üzleti, vállalkozói boldogulásának szolgálatába szeretné befogni, jobb óráján bizvást beláthatja, hogy erről a prosperitásról inkább az igazgatók tartoznak gondoskodni tisztességes műsorral, semmint a kritikusok kedvező kritikával. Viszont beláthatja azt is, hogy magának a színháznak intézményébe és a dráma műfajának örök szükségességébe vetett konok hitével mégis csak a színházi kritikus az, aki a fel nem bérelhető lelkiismeret magasabb méltóságával áll törekvései mellett.

Íme, három olyan indíték, melyeknek mindegyike önmagában is elegendő volna ahhoz, hogy egyelőre még *fuimus Troes!*-t kiáltva meg ne hátráljunk. A Gregers Werlékre különben is fölöttébb jellemző a megátalkodott makacsság, s talán az életnek nemcsak etikai, hanem esztétikai vonatkozásában is lehet azért valami szükség az ilyen becsületeségi fanatikusokra, akik ha százszor hiába háznak is a maguk lenézett ideális követeléseivel, legalább a tulajdon lelkiismeretük tükre előtt az elhagyott oltár mártírjainak szép pózában tetszeleghetnek.

Nem fog-e csúfosan ráncáfolni a haladó idő? A végén nem járunk-e úgy, mint az Aase halálos ágyán ostorával az elképzelt tündérpalota felé hajrázó Peer Gynt, akit csak a siri némaság figyelmeztet rá, hogy útitársa közben kiszenvedett, s a hetyke ostornyelet már csak kettétörve, feszületül helyezheti annak kihült kezébe? Mind erre hadd feleljem azt, amivel annakidején éppen Kisfaludy-társaságbeli székfoglalóját Péterfy Jenő is végezte: «Oly kérdések, melyeknél a fölolvadó bölcsesége végetér».

RÉDEY TIVADAR.

FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA.

A kultúremler.

Atyám maga jegyezte meg egyszer, hogy a festők általában olyan emberek, akik olvasnak, akik nemcsak éppen a szakmájuk iránt érdeklődnek, akiknek értelmisége általánosabb irányú. A beszélgetést, amely ezt a megjegyzését magával hozta, már nem tudnám pontosabban visszaidézni; nem emlékszem, vajjon általában más pályákon lévő, nem-művészi hivatású emberekkel történt-e az összehasonlítás vagy nevezetesebben más művészi foglalkozások képviselőivel. De kétségtelen, hogy mindkét értelemben ugyanúgy érvényes a megjegyzés, noha korántsem annyiban, mintha atyám könyvelmű általánosításokra lett volna hajlamos és figyelmen kívül hagyta volna, hogy bizony a festők közt is igen sok a fölületes műveltségű, szűklátókörű elme. Viszont tény, hogy a festészetet aligha lehetne például felhozni, mint olyan foglalkozást, amelynek képviselői között tipikusnak volna mondható a hivatással járó egyoldalúság, mint, teszem azt, a zenészek egyoldalúsága általában közismert és szinte közmondásos. Egyéb, nem művészi foglalkozások közt is alighanem veszély nélkül lehetne a sajátosan hivatásos gondolkozásmód példajaként fölhozni, mondjuk, a mérnököket . . . Úgy látszik, hogy a specializálódás, a standardizálódás valóban egy fokkal kevésbé nyomja rá bélyegét a festőkre, mint más hivatásúakra; a képzőművészet keretén belül is más típus a szobrász, mint a festő; testi megjelenésében rendszerint erős, izmos, tagbaszakadt, szellemi tekintetben kevésbé elvont, kevésbé sokrétű, inkább primitív mesterember, mint a festő (talán ezért is olyan gyatra, szellemtelen szülemény a legtöbb szobor, amely már közmondásos mér-

tékben ékteleníti el a mi közttereinket éppúgy, mint akár-melyik külföldi fővároséit!). Miután ekként megállapítottuk, — noha persze csak generikusan és óriási szélességi fokok között — hogy a festő általában kultúremler: Ferenczy Károly kultúremler volt a kultúremlerek közt, messze ki-magaslik sokoldalú tudásával, szelleml áttekintésének széles látkörével, rendkívl irodalmi és általános tájékozottságával a festők közt éppúgy, mint általában a szelleml emberek táborában. És ez annál figyelemreméltóbb, mivel — szinte szószaporítás leírni — mitől sem állt távolabb, mint a vértelen, terméketlen, az inkább befogadó, mint alkotó intellec-tuel típusától. Valóban az ő esete szelleml kultúrája tekin-tetében nem tipikus, hanem egyéni. Rengeteget olvasott, de sohasem azért, hogy tájékozódjék, hogy ismereteit szaporítsa, hogy «au fait» legyen; sőt megvetést érzett a női vagy férfi kékharisnyáság minden változata, válfaja iránt, minden olyanfajta beállitottság iránt, amelyet egy alkalommal az ismeretek Bourgeois gentilhomme-szerű kanállal evésének neveztem. Kultúrája teljesen egyéni ízű volt. A legnagyobb mértékben ellenezte, helytelenítette az irodalmias, elbeszélő elem belekeverését a képzőművészetbe. Ez természetesen semmikép sem mond ellent annak, hogy nála nagyon is egy forrásból fakadt az irodalmi és a képzőművészeti érdeklődés; mindkettő izig-vérig artisztikus volt. Ugyanolyan értelem-ben olvasott merőben a műélvezet kedvéért, mint ahogy a képtárak mesterműveiben, városok építészeti szépségeiben, vagy akár egy-egy tájban gyönyörködött. Petrovics Elek többször idézett, *Ferenczy Károly* című tanulmányában igen szépen és találóan jellemzi atyámat mint kultúremlert is. Amikor azt írja: «Ami idejét a festés ki nem töltötte, azt főként olvasásra szánta», ezt mindenesetre nagy tévedés volna úgy értelmezni, mintha táv-olvasó lett volna. Általában bajos volna statisztikai kimutatást készíteni róla, hogy idejét mire milyen arányban fordította; de tény, hogy amikor sokoldalúságára gondolok, arra a képességére, hogy való-sággal all round atléta módjára juttasson időt, energiát az élet annyiféle kellemes oldalának: sokszor elfog a csodál-kozás, hogy szüntelen művészi munkája mellett még annyi

minden egyébre ráért. «Mostanában kevesebbet járok kávéházba, mert többet járok társaságba», írta nekem, akkor gimnazista gyerekeknek, Nagybányára. Ezekben az években tele volt életkedvvel; később, élete vége felé, inkább magába zárkózott, fokról-fokra jobban került a nagyobb társaságokat. A meghívások elől mindvégig védekezett; sokszor tanakodott előttem, hogyan háríthatna el egy-egy hozzá érkezett meghívást, a nélkül, hogy megbántaná az illetőket. Mindig több volt a meghívás, mint amennyire igényt tartott. Pesten rendszeren járt kávéházba, eleinte, a régebbi években, kávéházban is reggelizett. Egyízben megtette, hogy a karácsonyi vakációra fölhozott Pestre egy kis világlátásra még kis gimnazista koromban. Akkor magával vitt mindenüvé, csaknem egész pesti legényéletében részesített; együtt mentünk reggelizni az Abbáziába, vendéglőben ebédeltünk; a Városligeti Fasorban Tuckernél tenniszeztünk; mentünk színházba, társaságba; sokat voltunk együtt a már többször említett, meghitt bánáti-rokoni körben, a Manno-Dumbacsalád király-utcai házának patriciusi légkörében, melynek Andreevits Melanie és néhai Joanovits Györgyné, született Manno Zsófia voltak központjai. Itt osztatlan rokonszeny vette körül és művészete is méltánylásra talált; de ezenkívül megfordultunk olyan, világiasabb színezetű, nagy gentry vagy lipótvárosi házban is, ahol atyám személyénél kisebb szerepet játszott művész mivolta, ahol leginkább csak a szeretetreméltó, megnyerő, elegáns világfit méltányolták benne. Ne feledjük, ez még nagyon is az az idő volt, amikor művészi törekvései iránt széltében értetlenség nyilvánult, ami azonban akkoriban egyáltalában nem kezdte ki életkedvét. Jellemző, felejthetetlenül humoros kis emlék ezekből az idők-ből, amikor egy alkalommal Nagybányán hozott valaki nekünk egy pesti lapot egy tréfás cikkel, amelyben két csacska társasági nő nézi a tárlatot, miközben a butaságtól sziporkázó párbeszéd folyik köztük. Így a Ferenczy-képek előtt állva, a modern magyar művészet mesterét ekként intézi el az egyik néember: «Én szeretem Ferenczyt, mert borotválja bajuszát; de kár, hogy fest.»

Az a pár hét, amikor apám nekem mint kisleánykának meg-

mutatta az ő pesti világát, tele van felejthetetlen emlékekkel. Hogy kissé kiadósabban vakációzhassam vele, egy kis csel-fogáshoz folyamodott; egy minden tárgyi alapot nélkülöző orvosi bizonyítvány volt alkalmas eszköz a szünidő megtoldására. Ennek megszerzése nem okozott gondot; nagybányai háziorvosunk, aki minden tekintetben esküdt ellensége volt a «polgári kicsinyességnek» és talán ezen az alapon is vonzódott annyira a festők «bohém» körébe, egyenesen megtiszteltetésnek vette, hogy segítségünkre lehet. Édesapám aztán valóban atyai gonddal dolgozta ki számomra a műsort; pár napra falura is elküldött, Mannoék pestmegyei birtokára; aztán mindketten fölrándultunk Bécsbe, ahol épp akkor volt a Szeccesszióban egy Impresszionista-kiállítás, amely mindkettőnk számára nagy művészi élményt jelentett. Ami engem illet, ekkor láttam először eredetiben a francia impresszionisták képeit. Az egész nagyszabású kiállítás már csak álomszerű összbenyomássá olvad össze emlékemben; mégis emlékszem néhány képre, amely előtt különös érdeklődéssel állt meg a művész-apa és a gimnazista (és egyben már növendékfestő) fiú. Emlékszem Monet-ra, Sisleyre; nem tudom már melyiküktől volt egy rendkívül mozgalmas, levegős, vizes kép, a színes csónakok tömkelegével, amelyek alatt a víz oly hallatlan könnyedséggel imbolygott, annyira hullámozott, annyira víz volt... lehetett Monet, lehetett Sisley, hiszen ez a két mester sok képében igen közel áll egymáshoz. Bár persze Monet lényegesen sokoldalúbb és éppen tőle volt ott többek közt az a gyönyörű alakos kép, egy társaság férfi- és nőalakjaival, III. Napoleon-korabeli öltözetben, napsütötte erdő öreg fáinak között. Németek is voltak ezen a kiállításon és emlékszem Slevogtnak egy szabadban, napsütött természet ölében ülő nőalakjára, az ő jellemző, bátor, eleven, vázlatos festői előadásában, amely megállított bennünket. (Évekkel később, amikor apám a berlini Szeccesszióban 1911-ben rendezett magyar kiállítás alkalmával maga is kint volt Berlinben, a német festőkollegák körében személyesen is megismerkedett Slevogttal, akit ugyan festői felfogás dolgában csak némi fenntartással ismert el, de emberileg igen rokonszenves volt neki, úgyhogy többet emlegette nekem, mint

bármelyik más német festőt, akivel ezeken a magyar-német festők barátkozásának szánt berlini napokon összekerült.) Sajátságoskép Manet alig maradt emlékemben a bécsi kiállításon, ellenben jól emlékszem arra a megzavaró érzésre, arra a döbbenetre, amelyet Cézanne *Mardi gras* című képe, a farsangi mámorban, furcsa, vontatott mozdulatban vonuló Harlequin és Pierrot alakjával, bennem keltett. Nem csoda, hogy ez a kép, amely már erősen kívül áll az impresszionistának mondható festőfelfogás körén és már inkább a kubo-expresszionizmus felé mutat, ilyen riadt érzést kelthetett bennem, hogy némán kérdőleg tekintettem apámra: hát ez is lehetséges? Hát így is lehet festeni? Ha ma nézzük ezt a képet vagy elővesszük reprodukcióját, már kevésbé kézenfekvő, hogy ez akkor ilyen nagy döbbenetet válthatott ki a naivabb szemlélőben, hiszen azóta sok víz folyt le a Dunán... ma már senki sem akad fenn azokon sem, akik messze túlmentek Cézanne-on, akik nagyon is erősen «Cézanne-tól balra» helyezkednek el művészi irányzatukban. Mindez akkor még a jövő méhében szunnyadozott, vagy legalább is még nem jutott el a legszűkebb párizsi körön túl, hiszen nálunk csak az 1910-es években merült fel mint újság a post-impresszionista festés, amelyet akkor mifelénk, nem egészen helytálló, de akkoriban felkapott és közkeletűvé vált elnevezéssel a neo-impresszionizmus gyűjtőnévébe foglaltak. Ezt az elnevezést aztán a mi festő-nyelvszokásunk a «neo»-szóval egyszerűsítette, még pedig igen helyesen, mert hiszen azok az első magyar «neók», akik közt Zobel Béla említendő mint ennek a robbantó átalakulásnak első hírnöke, aki pihegve jött Párizsból egyenesen Nagybányára, ezek a mi «neo»-ink, akik aztán az annakidején sokat emlegetett «Nyolcak» festőcsoportját alkották, éppenséggel nem sorolhatók a párizsi értelemben vett «neo-impresszionizmus» irányzatába, mert ezzel a francia a — kisebb mértékben az impresszionisták körébe tartozó festőknél, Monet-nál, Sisley-nél és Pissarrónál is erősen meglévő — színbontó-törekvést jelzi, ahogy az, egy lépéssel tovább menve, Seurat, Signac és Van Rydsselberghe pointillizmusában talált kifejezést. Ezeknek egyrészt semmi közük a mi szélsőbben «modern» festőinkhez, mint ahogy másrészt

semmi közük Cézanne-hoz sem. Valami rémlik nekem, hogy azon a bécsi bemutatón mintha Seurat-nak az az ismert nagy képe is ott lett volna, amelyen orfeumi táncosnők lábai merednek párhuzamosan a levegőbe, míg elől a zenekar hangszerei meredeznek fölfelé — az egész apró színpöttyökkel van összeállítva, *«pointillirozva»*. Ha emlékezésem nem csal, ha valóban ott láttam ezt a képet Bécsben, nem pedig később Párizsban, akkor se döbrentett meg annyira, inkább érezhettem benne valami tréfás ötletszerűséget, a párhuzamos táncosnők humoros hatásában és a festőmódban is, amely olyan, mintha farsangi konfettivel volna festve az egész vászon. Annál inkább érezhettem Cézanne *Mardi gras*jánál, hogy itt valóban teljes komolysággal, sőt komoran, keményen, kétértelműséget nem tűrően jelentkezik egy nagy horderejű, elvi jelentőségű forradalmi jelenség a festészetben. Most inkább azt szeretném eldönteni, miképpen állt szemben apám azon a bécsi kiállításon a *Mardi gras*val; ez azonban nem áll módomban; az őt jellemző szófukarsággal semmit sem szólt; némán léptünk tovább, hallgatagon tértünk napirendre Cézanne furcsa, kemény, akkor döbbenetesen újszerű, az eljövendő nemzedékek számára irányt jelző festése fölött. De ha ez alkalommal nem is nyilatkozott apám, később számtalan vonatkozásban megmutatta hajlandóságát és képességét arra, hogy a modern törekvéseket a saját felfogásától eltérő nyilatkozásaikban is megértse, méltányolja. Ily vonatkozásban emlékszem egy vitájára Paul Cassirerrel, az annakidején óriási befolyású berlini műkereskedővel, akinek őszinte elismeréssel beszélt egy ma ugyancsak elismert nevű magyar festőről, aki az impresszionista utáni Párizsban lett azzá, ami. Cassirer ismert, a berlini művészi életben nagy-jelentőségű képszalonjában történt az eset, akkor, amikor én mint fiatal festő Berlinben Corinth iskolájában dolgoztam és apám eljött néhány napra Berlinbe; sokat voltunk akkor együtt Kardorffal, a festővel, aki még régebről, Nagybányáról, kezdő hollósysta idejéből került szívélyes ismeretségbe, kapcsolatba apámmal és családukkal. Kardorffal együtt mentünk el tehát Cassirerhez, a modern berlini piktúra ezen gócpontjába; itt, Cassirerrel való beszélgetés folyamán került

szóba a magyar festő, aki iránt apám nagyban igyekezett Cassirer jó véleményét megnyerni, minden siker nélkül. Cassirer, az ő éleselméjű, hevesen támadó vitamodorában kegyetlenül lerántotta az illetőt; emlékszem, főérve az volt, hogy akármilyen tehetséges, de nagyon is — ahogy ő mondta, «ügyes kezű» —ingadozó művészi felfogásában, nagyon is könnyedén indul ki nem is egy, hanem váltakozva más és más párizsi festők nyoma után. Apám alighanem többé-kevésbé maga is érezte, hogy ebben van igazság; mégsem akarta ezt teljesen helybenhagyni és azt válaszolta: «... igen, igen, de mégis, ha sikerül az illetőt jó mederben, kedvező irányban tartani, akkor kiváló dolgokat fog még létre hozni...» Cassirer az ő kíméletlen, féktelen, lehengerelő modorában azt felelte: «Ha kezének más fejet tudna adni, akkor igen!» Apám aztán némileg elkedvetlenedve hallgatott el és távozóban csak annyit jegyzett meg Kardorffnak, mintegy megrovásképpen, hogy Cassirer már a túlzásig szellemes ember... Mint igen jellemző tényt kell ide iktatnom, hogy ugyanaz a magyar festő később ugyancsak Berlinben, a berlini magyar kiállítás alkalmából tőle telhetőleg igyekezett apám hírnevének ártani. Ezt apámtól magától tudom, aki levélben írta meg nekem, és pedig szokása ellenére, mert általában olyan magasan állt minden intrika fölött, hogy még bizalmas levélben se méltatta említésre; ebben az esetben is csupán egy, az én levelemben foglalt megjegyzésre tért ki a következőképpen: «... Berlinben — — közvetítésével Meier-Graefe nagyon kedvezőtlenül nyilatkozott rólam (élőszóval csak, de azt levélileg széles körben terjesztették).» De Meier-Graefe egyik könyvében nem átalotta Rembrandtra is rálövellni gáncsát, piszkolódását! Az eset, hogy magyar festő, még pedig modern festő, akit méltán fűzhetett volna bajtársi közösség érzete Ferenczy Károlyhoz, terjesztette a háta mögött, kétségtelenül egyike volt a sok ilyenfajta élménynek, amelyek joggal ingathatták meg hitét az emberekben. Így például éppen a szóbanforgó magyar festő régebben, az első nagybányai időkben, amikor Ferenczy Károlyt még nagyon is félreismerték, egyízben spontánul nyilvánította rokonérzését vele szemben. Apám készítette volt a plakátot mind az

első, mind a második, a nagybányai festők által Budapesten rendezett kiállításához. Ezek a plakátok, melyekről Petrovics úgy emlékezik meg tanulmányában, mint «az első művészi plakátokról minálunk», akkor még csak kis körben találtak méltatásra, és főleg a második nyílt gúny céltáblája lett a sajtó egy részénél. Olyan együgyűségeket írtak össze erről a gyönyörű, módfelett eredeti plakátról, hogy apám maga csak humorral vehette; maga idézte nekem ilyen értelemben az egyik «kritikát», amely a plakáton szereplő vaskos öreg fatörzsek sötét színfoltjait ócska nadrághoz hasonlította, a természetben gyönyörködő festőt pedig kinevezte ószeresnek, aki lelógó nadrágjai közt tart szemlét. A szóbanforgó modern festőnk akkor fogta magát és levelet írt apámnak, amelyben kollegiális rokonszenvét fejezte ki és arra buzdította, hogy ne vegye semmibe ezeket a bárgyú támadásokat, ne engedje elkedvetleníteni magát ilyesmi által. Igen szomorú adat, hogy később, amikor időközben Ferenczy Károly csillaga magasabbra emelkedett már a magyar művészet egén, mint ahogy előbb bárki gondolta volna, ugyanez a festő igyekezett neki ártani háta mögött. Megdöbbentő példája a hivatásos féltékenységnek, irigységnek, amely nem egy esetben nyilvánult meg Ferenczy Károllyal szemben még olyanok részéről is, akik azelőtt bizalmas baráti köréhez tartoztak.

Ami azt a képességét illeti, hogy a maga stílusán kívülálló, szélsőségesebben újító törekvéseket is méltányoljon a művészetben, ez is szorosan összefügg egyéniségével, természetesen ered alkatából, amelyben oly fontos szerepe van az eredetiség, újszerűség szeretetének. Nyomatékosan vallotta azt a felfogását, hogy a kiváló műalkotásnak éppoly mértékben kell meglepőnek lenni, mint meggyőzőnek. Az, hogy meggyőzőnek kell lennie, az volt a sine qua non; az érdem fokát viszont az állapította meg, hogy a meggyőző erő, az őszinteség, a művészi igazság mellett milyen fokban meglepő, újszerű. Ezt a kritériumot alkalmazta nemcsak képre, hanem éppoly mértékben könyvre, regényre, színdarabra, sőt bizonyos mértékig társalgásában is érvényesült. Amennyire útálta a hazugságot, sőt még a társas szokások féligazságait is, amennyire nehezére esett ezeknek, sőt még a kiméletes-

ségnek érdekében is eltérni a szigorúan vett tárgyi igazságtól, annyira szerette — az igazságszeretet határain belül — a társalgásban, az eszmecserében, vitában is a meglepőt, különöset, megkapót. Nem hiszem, hogy valaha is mélyebben belelendült volna egy vitába, hogy valamely felvetődő eszmecsere ne untatta volna, ha csupán a száraz tények erejével győzheti le a másik vélemény képviselőjét; annál nagyobb élvezettel, örömmel szólt bele akkor, ha érvei nemcsak döntőek voltak, hanem újszerűségükkel, minden megszokottól eltérő voltukkal is kápráztattak. Az irodalomban pedig semmi se fejezett ki nála olyan súlyos bírálatot, mint ha valamire azt mondta: *vieux jeu*. Nyilvánvaló, hogy ezen az alapon messzemenően volt képes a szélső modern, forradalmi törekvéseket méltatni a képzőművészetben. Ha nem tévedek, ezt érzik is sokan a fiatalok közt, kell hogy érezzék legalább is a komolyabbjai annak a fiatal festőnemzedéknek, amely már messze esett a századvégi naturalizmus korán túl, amely nagyon is «Cézanne-tól balra» igyekszik megtalálni a maga stílusát, a maga művészi formanyelvét. Hiszen, ne feledjük, Ferenczy Károly is erősen forradalmi hatással volt a művészetben, nálánál senki merészebben, ellenzékibben nem szakított a maradisággal; és amikor ő helyezkedett szembe az elfogadott hagyományokkal saját belső művészi igaza érdekében, ez oly időben volt, amikor még nem érkezett el a modernség konjunktúrája. És amikor ő rést vágott a maradiságon, ezt a saját egyéni fegyvereivel vágta, nem kölcsönként fegyverekkel, mintn em kevesen a magukat forradalmian «moderneknek» valló és ilyeneknek kikiáltott festők között.

Ily vonatkozásban nem hagyható említés nélkül, hogy nemsokára a családon belül, két ifjabb gyermekénél is szembekerült ezekkel, az új nemzedéket jellemző törekvésekkel, amelyekre igazán nehéz megfelelő elnevezést találni. A «modern» szót legfeljebb idézőjellel lehet ennek a — meglehetősen tág — fogalomnak megjelölésére használni, mert lényegében ez a szó nem jelent semmit, hacsak olyan értelemben nem, hogy a szóban forgó törekvések divatban vannak (ami, megjegyzendő, nem is egészen helytelen, mert a divatnak olyan része van a művészi törekvések, irányzatok

kialakulásában, amelyet nem lehet kicsinyelni s amelynek szerepét kideríteni igen érdekes, a műtörténszre váró feladat lenne). Szóval : ezekkel a forrongó, újtó törekvésekkel, amelyek kijátsszák mai műbíráló szókincsünket, amelyeket még a legjobban, aránylag a legkevesebb pontatlansággal a post-naturalizmus vagy esetleg az antinaturalizmus kifejezéssel jelölhetnénk, ezekkel a törekvésekkel atyámnak a család keretén belül is le kellett számolnia. Húgomnál ez kevesebb gondot okozott, mint öcsémnél, egyrészt, mert ő legkésőbb lépett a művészpályára, oly időben, amikor már nagyon is általános jelenséggé vált az addig előírásos természethűséggel való szakítás, másrészt, és főleg azért, mert Ferenczy Noémi munkájánál, a gobelinszövésnél és gobelintervezésnél magától értetődő, természetes, magából a munkából eredő a nagyobb stilizáltság, hasonlíthatatlanul inkább, mint öcsém, Ferenczy Béni munkájában, a szobrászatban. Húgom sohasem is ment keresztül a szokásos naturalista iskolán, öcsém lelkiismeretesen végigjárta, de aztán elég hamar kikíváncozott a szorosabb értelemben vett naturalizmusból. A kötelező iskolai tanulmányok évei után, a művészi önállósodás idejében öcsém sok belső vívódással kereste útját, és hogy atyám milyen álláspontot foglalt el ezzel szemben, arra nézve módfelett jellemző mondatokat találok egyik hozzám írt levelében, olyan mondatokat, melyek egyben sajátmagára nézve is kimagasló érdekességűek. «Béni miatt megnyugtatlak — írja, nyilván 1913—14 telén, amikor magam külföldön voltam (sose keltezte leveleit). — Én ugyan meg vagyok győződve, hogy hasznos atyai befolyást gyakoroltam, de azt hiszem, eleget arra, hogy Béni most már a maga lábán is járjon. Bennem különben úgyis elég neo hajlam és appreciáló képesség van. De Béni mindenestre tartalmasabb lesz ezen az alapon, amelybe bizonyos fokig én kényszerítettem, hogy dolgozzék. Az én most bevégzett aktom, eddig a legtöbb emberem ideálja, nekem túlkevésé neo.»

Időben messzire tértem attól a régi emlékemtől, Pesten és Bécsben eltöltött, kiadós karácsonyi vakációmtól, amikor a bécsi impresszionista-kiállítás emlékei között Cézanne

Mardi gras-ja természetszerűleg fölvetette a kérdést, hogyan állt szemben Ferenczy Károly a szélsőségesebben modern törekvésekkel. Pedig még erről a kedves, régi vakációzásról is maradt mondanivalóm, nem azért, mintha itt a magam emlékei kíváncsoznának ki belőlem, hanem mert ez az együtt-létünk egyetlen közvetlen megfigyelésem korai pesti éveiből. Ezt az életszakaszát egyébként csak Nagybányáról ismerem, ahova tavasszal tért meg és késő őszig maradt. (Akkor, és még soká azután nem volt még tanár a Képzőművészeti Főiskolán.) Akkoriban bámulatos, fiatalos életkedvvel tudta minden oldalról élvezni az életet; ez a képessége széppé tette életét. Szép volt szerény nagybányai otthonunk, a kertes házban, amelyet béreltünk, s amely annyira hozzáalakult életstílusunkhoz, hogy mindenki tulajdonának gondolta, pedig sose jutott odáig, hogy megvegye. Lehet, hogy később, amikor helyzete megszilárdult, esetleg megvehette volna; bár az is igaz, hogy közben az ingatlan ára is emelkedett Nagybányán — hiszen a város a festőkolónia révén egyre jobban a nyaralóhely, csaknem fürdőhely jelentőségére jutott — és igaz továbbá az, hogy ezekben a későbbi években már apám kezdte kedvét veszteni Nagybányától, egyrészt mint festőterületet sem érezte már annyira nélkülözhetetlennek, egyedül üdvözítőnek, másrészt az egyenetlenség, torzsalkodás, amely egyre jobban fölütötte fejét a kolóniában a régi összhang helyett, nagymértékben elvette kedvét Nagybányától. Ez azonban már a háborúelőtti években volt; akkor kezdett arra gondolni, hogy elmenjünk Nagybányáról; aztán közbejött a világháború, ez véget vetett minden új kezdeményezésnek; aztán betegeskedni kezdett; nem is lett többé soha egészséges. A háború éveiben kezdődött anyám súlyos betegsége is, amely számára jóformán lehetetlenné tett minden utazást; így végül lényegében a tehetetlenség törvényénél fogva maradtunk meg Nagybányán.

Petrovics helyesen írja, sokáig «elég rideg környezetben élt», a Podmaniczky-utcában és később a Rottenbiller-utcában. Mindkét műtermét láttam, de ezek már valamivel későbbi korszakokba esnek; akkor már érettségim után,

első külföldre-utazásaimon állva meg Pesten, ismerkedtem meg pesti műtermével. A korai években a Vasvári Pál-utcában volt a műterme; itt Mednyánszky volt szomszédja. Szóban forgó pesti látogatásomkor nem voltam nála szállva, sőt emlékezésem szerint nem is láttam ezt a műtermét. Pesti berendezkedése egyébként hosszú ideig oly igénytelen volt, hogy nem is gondolt rendszeres háztartásra, ottlakó cselédre, főzetésre; minderre csak későn, utolsó műtermében, a Lendvay-utcában került sor. Amikor kávéházba mentünk reggelizni, az Abbáziába, bevezetett a képes folyóiratok nézésének örömeibe. Napilapot általában csak igen ritkán és csekély érdeklődéssel olvasott; annál nagyobb kedvvel nézte főleg az angol illusztrált lapok finom, kitűnő kliséjű fénykép-reprodukcióit, pillanatfelvételeit, a lovakat, a szép angol tájakat; ez számára a természetben való gyönyörködésnek egy nemét jelentette. Nagybányára évekig járatta a (később megszűnt) *Black and White* című, a *London News*-szal rokon fajta hetilapot, melyből így alaposabban ismerkedtünk meg az angol élet jelenségeivel, mint bármely más országéival. Az illusztrált sportlapokat is nagyon szerette, sőt egy egészen furcsa amerikai képes hetilapot is, amely akkoriban járt az Abbáziába: a *Police Gazette*-et, amelyben szerepelt mindenféle, de csakis szigorúan a szellemiség határain túlról; tele volt fényképekkel félvilági táncosnőkről, csepűrágókról, ökölvívókról, díjbirkózókról; azonkívül állandóan voltak benne érthetetlenül ósdi stílusú fametszet-illusztrációk különféle kacagtató vagy enyhén botrányos napihírekről. Atyám humorérzéke tápot nyert ebből a sajátságos, romlott, de mégis oly romlatlanul naiv világból; a bárgyú képű, izmaikat fitogtató erőművészek bonctani, valamint testgyakorlói érdeklődését is lekötötték, azonfelül pedig ez az artistavilág éppen az a témakör, amelynek néhány évvel később képeiben is olyan nagy, érdekes szerep jutott. Amikor vendéglőbe mentünk, ösmérősök társaságában étkeztünk, Mednyánszkyval, Gömörly Olivérrel. Apám kedvelte Mednyánszkyt, akiről nekem egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy minden különösege mellett izig-vérig úr; igen jól mulatott Mednyánszky

elmességén, szarkazmusán. Gömörly Oliverről épp azelőtt festette barátságából azt a gyönyörű képmást, amely egyik kimagasló mesterműve ebből az időszakából, és amelyen valóban megkapó a folthatás, a világos színfoltok, arc, kezek, kézelők elhelyezése a mély, sötét ösztónusban.¹ Ebben az idejében festett bentvilágítású képeire igen jellemző ez a mély, egyenletes letompított félhomály, nagyobb árnyalati ellentétek nélkül. Ez volt meg egy páratlanul szép képen, amelyet Nagybányán festett rólam s amely, bár életnagyságban, többé-kevésbé vázaltszerű maradt, nem jutott el a teljes befejezésig és sajnos, később — ha nem tévedek — el is kallódott; sose láttam többé ezt az egyszerűségében és a tompított világítás színeinek összehangoltságában egyaránt megkapóan szép alkotását. Ezt az igen sötét tónusú intérieur-stílusát aránylag kevés képe őrzi, amelyek közt hamarjában nem is igen jut eszembe más, mint Morvay Jenőné szül. Manno Kata képmása, továbbá egy *Fésülés*, amelyen sokáig dolgozott pesti műtermében, két vásznon festve meg ezt a kétalakos kompozíciót, ahogy egy kék selyemruhás nő állva fésül egy ülő, meztelen, testes nőt; mind a két változaton igen-igen sötét az ösztónus.² Közel áll ehhez a híres, háromalakos cigánykép³ időben, valamint annyiban, hogy itt is sötét a háttér és ebből emelkedik ki az egyik női alak erős kék selyemruhája; de az ösztónus itt nem annyira mély, az alakok nincsenek félhomályban. Gömörly képmásában festői érdemein kívül igen megkapó az ábrázolt jellemzése is; az elegáns fiatal férfi nyugodt karbafont ülésében, sötétszakállú arcában, világos szeme tekintetében valami rejtélyes, magnetikus, csaknem démoni jelleg van. «Portrait of an interesting man», így ismertette a képet valami angol műbíráló, talán a Studióban, alighanem apám akkori képeinek valamelyik külföldi szereplése alkalmából. «Küldjük el Olinak, örülni fog neki», élcelődött, amikor Nagybányán olvastuk ezt az angol cikket. Ily vonatkozásban az is érdekes,

¹ Gömörly Olivér tulajdona.

² Az egyik változat valahol magánkezekben van, a másik Ferenczy Noémi tulajdona.

³ Modern Magyar Képtár.

hogy Mednyánszky, akinek megrögzött szokása, vessző-paripája volt, hogy mindenkiben valami állatnak a vonásait fedezte fel, Gömöryt kigyóhoz hasonlította. (Apámban a mókus vonásait vélte felfedezni.)

Hogy apám a képen ilyen misztikus, mondhatnám Svengali-szerű beállításban fogta fel Gömöry Olivért, a kor szempontjából is eléggé jellemző. Gömöry mint irodalmi hajlamú, dekadens századvégi esztéta alkalmas volt rá, hogy így legyen feltüntetve a képen. A századvégiség izgató, túlfűtött, sokrétűen érdekes légkörében meglehetősen mértékben képviselve volt a miszticizmus eleme is (ebbe az időbe esik pl. a párizsi, Peladan által létrekeltett Rose-Croix-mozgalom). Érdekes, hogy Mednyánszkyban is valami ilyen rejtélyes, démoni jelleget látott meg apám, egy nagyszerű karikatúrában, amelyet róla rajzolt s amelyről ő maga azt tartotta, hogy legjobb karikatúrája. (Ezt a kis rajzot, amelyet emlékezetből csinált (mint karikatúráit kivétel nélkül), Nagybányán beragasztottuk egy füzetbe, amelybe ott-honi körben kedvtelésből rajzolt karikatúráink legjobban sikerült példányait gyűjtöttük egybe.) Míg a karikatúrában apám általában a humort művelte és kedvelte mindenkifölött, ebben az egyben, a Mednyánszkyéban azt méltatta, hogy egyenesen döbbenetes mértékben sikerült belevinnie Mednyánszky különöc lényének rejtélyességét. Így hát ez a két barátja, akivel akkoriban sokat találkozott, egyaránt a rejtélyesség jegyében van megörökítve, az egyik egy mesteri, életnagyságú festményben, a másik egy igénytelen, egy pár üres perc kedvtelésszerű kitöltésére szánt karikatúra-rajzban.

Amidőn a századvégiséggel kapcsolatban igyekszem megvilágítani ezeket a régi pesti-nagybányai időket, fejtegetéseimnek sarkalatos pontjához jutottam. Századvégiség! sajátos idő; a XIX. század végén felbukkanó, feltűnedező irodalmi és művészi irányzatok, divatok; korántsem egyöntetű, de szeszélyes csapongásukban, színességükben, sokrétűségükben mégis a kort annyira jellemző törekvések, szellemi áramlatok, amelyeknek fuvallatát, részben serkentő, részben sorvasztó lehelletét a levegőben lehetett érezni ezekben a nem is olyan nagyon régi, de sokban mégis annyira

elmúlt, elfelejtett időkben! «Fin de siècle» — ezzel a jeligével sokat dobálóztak akkor, mintha a tény, hogy most hamarosan új százas évszámot írunk, már önmagában is jelentős volna, mintha minden vonatkozásban új korszak küszöbét jelentené. A szecesszió építészeti és iparművészeti stílusa is ebbe az időbe tartozik, ma fattyúhajtásaiban, ízléstelenségeiben, leghitványabb kilengéseiben, romjaiban találkozunk vele itt-ott, de akkor mégis csak friss tehetségek kezdeményezése volt. Müncheni szecesszió, bécsi szecesszió . . . A müncheni *Jugend*, a *Simplicissimus* . . . Apám maga is rajzolt a *Jugend*nek, egy rajza meg is jelent benne, egy másik, amelyet már Nagybányán készített, mint *Jugend*-címlapot, nem került közlésre. Bécsben Klimt képei, Wagner építészete. Sokban görögös, klasszicista hatások is érvényesültek akkoriban, a müncheni szecesszió-időben nagymértékben megvan ez, és föllelhető nem lekiacsiyolendő mértékben Ferenczy Károlynál is; ez volt az az idő, amikor leginkább mutatkozik festészetében az emberi szépség, görögös, klaszszikus értelemben, bizonyos mértékben olyanformán, mint a müncheniek akkori jeles festőjében, az izmos, igazi festővérmérsékletű, bajorparaszt származású, görögösen szépsézetű Stuckban, akit apám nagyra becsült, bár egy alkalommal épp a nálunk, a Szépművészeti Múzeumban lévő képét, amelyen a Sphinx markoló karmokkal véresre öleli a feléje térdeplő, hozzája boruló meztelen, erős, izmos férfit: inkább visszatetszéssel, mintsem tetszéssel nézte; elítélően mondta rá, hogy nagyon is fitogtatott érzékiség van benne; ez ellenkezett az előkelő ízlés iránti igényeivel. Ily vonatkozásban igen mulatságos, hogy egy alkalommal azokban az időkben kezünkbe került Nagybányán valami tréfás, satirikus, a kor jelenségeit képben és írásban parodizáló müncheni füzet, benne többek közt egy többé-kevésbé mitológiai rajzzal, ily aláírással: *Faun, Nympe massierend — von Spuck* (!) Ezen jól mulattunk, és nem egyszer megtörtént azután, hogy családi körben Stuckról beszélve, így, ezzel a betűcserével mondtuk ki nevét. Ez volt a századvégiség ókorian pogány arca; volt azonkívül sok más arca is; így volt misztikus irányzat, volt dekadens esztétizmus és végül erősen

megvolt a századvégi pesszimizmus, a borongós hangulat-kultusz, Verlaine-hatás egyrészt, másrésről az orosz és az északi írók igen erős hatása. Ezek a tépelődő, élettágadó, reménytelenkedő irányzatok rendkívül erős mértékben érződtek a Hollósy-körben ; Ferenczy Károlynak egyéniségében egyáltalában nem találtak visszhangra ; sem alkotásaiban, sem lelkivilágában nem tükröződnek. A nirvánizmus, köldök-szemlélet sohasem fertőzte meg, sohasem kezdte ki munkakedvét, törhetetlen alkotólendületét. Ily vonatkozásban érdekes, hogy az orosz és az északi írók, akik borongós világszemléletükkel, pesszimizmusukkal annyira beleillettek a Hollósy-kör kedélyvilágába, mint ahogy általában széles körök fő szellemi táplálékát tették épp azokban a századvégi időkben, atyámnál aránylag kis szerepet játszottak. Északi írótól csak elvétve akadt könyv nálunk, Ibsen, Jacobsen alig, Strindberg egyáltalában nem ; apám keveset beszélt az északiakról, bár kétségtelenül jól ismerte ezeket is, mint ahogy általában sokkal többet ismert, mint amit beszélgetésben elárult. Ezt igen sokszor tapasztaltam, amikor valami irodalmi téma került szőnyegre, amelyről sohasem esett szó azelőtt és ő nyomban meglepő tájékozottsággal magyarázta nekem néhány velős szóval. Így emlékszem például, milyen szépen fejtette ki nekem Ibsen *Vadkacsáját* ; erről azt tartotta, hogy Hjalmar Ekdal jelleme az, ami a legújyszerűbb, ahogy ő mondta, a fő trouvaille benne. Orosz könyv volt jó néhány nagybányai könyvtárunkban ; sőt anyám felolvasásában is hallgattunk nem egyet, így főleg Tolsztoj *Háború és békéjét*, aztán Goncsarov *Oblomovját* ; de nagy szerepet az orosz irodalom sem foglalt el apám érdeklődési körében. Úgyszintén Nietzsche sem, ennek egyetlen könyve se volt birtokában. Általában igen kevésbé befolyásolta az, hogy valamely híres író sokak szemében elsőrendűen érdekes ; olvasmányai kiválasztásánál fölényes közönnyel hagyta figyelmen kívül azt, hogy mi izgat másokat ; ezért volt annyira találó, amikor a Japán-kávéházban egy alkalommal azt mondta neki Szász Zoltán : «Kedves mester, ön szellemi remeteéletet él!»

Igen fontos, kiemelkedő sajátysága, hogy a tépelődést,

az élet kérdéseinek elkomplikálását annyira nem szívelhette. Munkáján sokat töprengett; hangsúlyozta is, mennyire fontos, hogy az igazi művésznak éjjel-nappal munkáján járjon az esze, hogy a komoly művész soha nem képes kikapcsolódni hivatása gondjaiból; de ez a szent komolyság, amellyel mindig előtte lebegett hivatása, nála igazán nem súlyedhetett meddő, a lendületet, a teremtő erélyt lehűtő tépelődéssé. Az élet egyéb kérdéseiben éppenséggel nem hajlott tépelődésre, nem egyszer kelt ki a dolgok elkomplikálása, ahogy ő mondta, a «spitzfindig teoretizálás, spintizálás, grüblirózás» ellen; amikor bennem vélt felfedezni ilyen hajlamot, gyökerestül igyekezett kiirtani — éppen nem hasonlószerű gyógy móddal: sohasem volt hajlandó ifjúkori problémáim megbeszélésére. Amikor kikelt az aggályoskodás ellen, atyját is szerette idézni, akinek ugyancsak vérmérsékletében rejlett, hogy nem tépelődött és akinek az volt kedvelt jelmondata: «Nur keine G'spenster sehen!» Mint a maga idejében idősb Károly, ifjabb Károly sem hederített a kísértetekre, sem az életben, sem az irodalomban.

Nemrégiben kezembe akadt egy magyar könyv, amely már a háború alatt jelent meg, s amelyben igen sok magyar egyéniségnek, főleg írónak nyilatkozata, rövid, önvallomásszerű beszámolója volt egybegyűjtve arról, hogy a világ-irodalom mely könyvei, írói voltak rá a legnagyobb hatással, mit szeretett leginkább olvasni, mi játszott közre leginkább szellemi énje kialakulásában. Festők nem szerepeltek a könyvben s így Ferenczy Károly sem, de általában többé-kevésbé az ő nemzedékéből valók azok, akiknek önvallomásai a kötetben felsorakoztak. A cikkek egybegyűjtőjének neve kiesett emlékeimből; de ennél fontosabb a tény, hogy igen sok, hazánk szellemi életében jelentős, befolyásos egyéniséget bírt nyilatkozásra. Ez a könyv módfelett érdekelt, valósággal felnyitotta a szememet, olyan összefüggéseket világított meg, amelyek e nélkül homályosak maradnak előttem. Hogy a felsorakozó férfiak legtöbbje Jókait falta ifjú éveiben, hogy akadt, aki Maupassant-ért rajongott, kevésbé lepett meg, mint az, hogy az egész irodalomból két név uralkodott végesvégig a kötetben: Schopenhauer és

Dosztojevszki! És ez — tagadó értelemben — igen jellemző Ferenczy Károlyra vonatkozólag : alig lehetne két olyan nevet kiválasztani a nagy írók között, akik kevésbé szerepeltek volna olvasmányai, érdeklődései közt, mint a német peszsimista bölcész és a borongós, tépelődő nagy orosz író. Igen jellemző atyámra, mely írók estek kívül érdeklődési körén.

Ha ezekután igenlő értelemben akarok rövid névsort összeállítani kedvenc íróiból, némileg zavarba jövök. Sokoldalúsága igen nagy volt, érdeklődési köre igen tág. Sőt majdnem azt mondhatnám, nem voltak «kedvenc írói», legalább is olyan értelemben nem, ahogy ezt sokan elképzelik, azok, akik nagyon is hajlamosak rajongani egy-két íróért, akik hitüket helyezik valamelyik nagyságba, akik a világirodalom egyes műveiben bibliájukat készek látni, — azok, akik többé-kevésbé a «Männer von einem Buch» típusához sorolandók. Apám semmire sem volt kevésbé hajlamos, mint az ilyen elfogultságra, egyoldalú rajongásra a szellemi élet terén ; szélső ellenpólusa volt a man of one book típusának. «Hütet euch vor den Menschen, die nur ein Buch gelesen haben», — ekként óvja több ízben az ilyen egyvágányú elfogultságtól az olvasót Casanova, emlékirataiban, amelyeket (a terjedelmes német kiadásban) apám — minden álszemérme, az erotika szóbahozása iránti, mindvégig vallott, véglegesen elutasító álláspontja ellenére is — megvett és nagy érdeklődéssel olvasott végig. Ez már a késői években történt, amikor végletes álszemérméből már engedett valamelyest, úgyhogy erről az izgatóan érdekes könyvről is szó eshetett köztünk. Általában alapvető, csaknem a különbségig menő sajtósága volt, hogy nemcsak a finom ízlés értelmében tartózkodott minden sikamlósabb beszédétől, — a nyersebb szavak iránt meg éppenséggel olyan ellenszenvvel viseltetett, hogy alighanem egész életében nem vett ilyet ajkára — hanem a nemiség tényét is konokul kerülte beszédében, hallgatagon elutasító magatartásával tabuvá deklarálta. Erről a már az elvakultságig terjedő előítéletről, amely ugyan ellentétben állt alapvető életigenlésével, de nyilván az ő túlérzékeny lényének legrejtettebb redőiből eredt, ennek az előítéletének

nyilvánulásairól számtalan példa kísért emlékemben. Még egy téma volt, amely ellen finom, előkelő ízlése tiltakozott: a pénz. Ebben is szemérmes volt, gátlásokkal teli; ha nem is teljesen, de nagy mértékben kerülte anyagi dolgok megbeszélését. Nemiség és pénz, érzékiség és anyagiasság — «vér és arany»! Két elemi erejű, mélyen az életbe markoló tényező... egyben a két fő beszédtema, amely valóban fokmérője az ízlésnek, kultúrának, színvonalnak. A nyers, közönséges ember, a csőcselék durván, otrombán tárgyalja, részletezi, meg sem érti a finom érzékenységű kultúrember ízlésbeli tartózkodását; ez viszont joggal érezheti épp ezt a két témát a gyermekszoba, a tapintat, az ízlés próbakövének. Mintha ebben a két primér, elemi dologban, a testi szerelemben és az anyagi lét érdekeiben valami ellenséges, mondhatatlan, ördögi elem is rejlenék — Goethe is így állítja oda a *Faustban*, a Walpurgis-éjnek egy, a végleges kiadásból kimaradt jelenetében, ahol Mefisztó a tobzódó, viháncoló csürhét nemek szerint két részre osztja s aztán eléjük áll és nagy, trágár szónoklatban magasztalja nekik az aranyat és nemenként a másik nem szervét az ördögi hit imádat bálványaiként. Atyámnál a régies, úri ízlés a beszéd finomságát illetőleg a végletekig, a túlzásig, a legnagyobb mérvű prűderiáig ment. Amikor kedvelt Goethéjéről azt olvasta, hogy gyakran szerette beszédét nyers, népies, trágár szavakkal fűszerezni, erre úgy tekintett, mint nehezen érthető jelenségre, olyasmire, amit éppen csak az egy Goethének, a hibáiban is megbecsülést érdemlő lángelmének lehet — isten neki — valahogy megbocsátani. Ami pedig az anyagiakra vonatkozó, ugyancsak a régies úri gyermekszoba által megkívánt szófukarságot illeti, erre nézve, ismét irodalmi kapcsolatban, lehetetlen nem gondolnom Galsworthynek egyik, véleményem szerint legszebbik regényére, a *Fraternityre*, ahol az egyik alaknak, egy izig-vérig régi ívású angol úrnak, Stephen Dallisonnak jellemzésénél mint fontos vonás szerepel, hogy, hacsak nem volt teljességgel elkerülhetetlen, soha nem beszélt pénzről. Az analógia feltűnő, annyiban is, hogy az angolok maguk is úgy érzik, hogy sok bennük a gátlás, sőt álszemérem; Ferenczy Károly pedig, a művészetben

úttörő egyéniség, emberi lényében nemcsak a hagyományosan előkelő úrnak, hanem sokban éppenséggel a jellegzetesen angol gentleman-nek a típusa volt. Csak annyiban sántít a hasonlat Galsworthy regényalakjával, hogy az vagyonos ember, aki teljes gondtalanságában nem tudja, nem akarja látni, mennyire belemarkol a pénz az életébe másnak, akinek nincs. Ifjúkorában ugyan atyám is ilyen zavartalan gondtalanságban élt; de később, művészpályája folyamán bizonyára sokáig voltak gondjai. Ő azonban ezektől váltig megtudta kímélni övéit; gyermekeit igen sokáig teljes tudatlanságban tartotta, a gondtalanság, a védettség érzetében ringatta az anyagi létet illetőleg. Általában sose kevert bele más gondjaiba, amennyiben voltak. Egyszerű, polgári fogalmak szerint igen egyszerű igények mellett is úri, sokban valósággal főúri *stílust* tudott megtartani a maga és családja életében. Barátainak, festőtársaknak, tanítványainak pedig számtalan esetben volt segítségére anyagiakban is.

Az irodalmi vonatkozások sajtáságosan, sokrétűen alkalmasak atyám legjellemzőbb egyéni vonásait oldalvilágításba helyezni. Goethének, Galsworthynek említése pedig annyiban is idetartozik, amennyiben Galsworthyt érdeklődéssel olvasta, és pedig már olyan időben, amikor még nálunk kevesen ismerték. Goethe pedig az az egy író, akit említenem kell, ha legkedvesebb íróját akarom megjelölni. Angol vagy francia könyvet mindig eredetiben olvasott, ugyanúgy persze a németeket. Ifjúkori olvasmányáiban nagy helyet foglaltak el a német klasszikusok; ő maga mondta nekem egyszer, hogy ifjú éveiben Schillertől, Goethétől mindent elolvasott. Goethe volt az elmúlt korok halhatatlanjai közül az, akit legjobban szeretett, alighanem az egyetlen, aki iránt hódolatot érzett. Nagybányai nyaraink folyamán, esténként anyám szokott nekünk felolvasni családi körben. Gyönyörűen olvasott fel, megvolt benne a jó felolvasónak elsőrendű, elengedhetetlen érdeme, a hang tökéletes természetessége, keresetlensége. Sokszor elővettük, mint kedvenc kötetünket, Echtermeyer *Auswahl deutscher Gedichte*jét, és emlékemben van, amint apám Goethe *Prometheus*sára szavaz, ezt kéri felolvasásra, mint egyik különösen nagyszerű költeményt. Más

alkalommal hosszabb műveket is teljes egészükben felolvasott anyám, így felejthetetlen előttem az a meghatottság, amely elfogott bennünket, a mikor a *Tassót* olvasta fel, most is emlékemben van a csend, amelyben ültünk, amint anyám befejezte a felolvasást, a költemény megrendítő utolsó versét, amikor a tragikusan tévelygő, botorkáló költő ellenségére, vetélytársára borul, mint a hajótörött, aki a zátonyon keres menedéket, amelyen hajótörést szenvedett. Apám fiatalkorában klasszikus olvasmányai közt kétségkívül nagy hely jutott Shakespeare-nek is, később aránylag kevésbé maradt nála előtérben. Régiek közül Montaigne is érdekelt és igen sokat foglalkozott a XVIII. századdal. Casanova ilyen vonatkozásban is joggal érdekelhette. Aki nem holmi ponyvakivonatokból, hanem a teljes kiadásból ismeri ezt a fontos dokumentumot, az tudja, hogy ez nemcsak az erotika szempontjából, hanem mint a XVIII. század egész életének keresztmetszete is figyelemreméltó. A XVIII. század kultúrája felé kedvenc íróinak, a Goncourt-fivéreknek könyvei is még fokozottan irányíthatták érdeklődését, amennyiben ő náluk egyrészt mint műgyűjtőknél, otthonuknak, a *Maison d'un artiste*-nek leltárszerűen rendszeres és mégis annyira művészi, mesteri leírásánál éppoly fontos szerep jut, mint számos más könyvükben. Atyámnak ez a kedvtelése nyilvánult meg, amikor gyönyörű kiadásban megvette Voltaire leveleit; már előbb anyám felolvasásában megismerkedtünk Nagy Frigyes leveleivel. Még későbbi időbe esik Thomas Mann-nak Nagy Frigyesről szóló tanulmánya, amely már a világháború éveiben jelent meg és igen nagy mértékben megkapta. Annak idején a *Buddenbrooksot* is anyám olvasta fel; ez nagy élményünk volt. A nagy német íróművész legnagyobb mesterművének, a *Zauberbergnek* megjelenése már atyám elhúnyta utáni időre esik. A XVIII. századból érdekelték Rousseau *Vallomásai*; ezeket többször olvasta és könyvbarát mivoltára jellemző, hogy egy alkalommal megvette egy igen szép, a XIX. század közepe tájából való fametszetekkel illusztrált kiadását, amikor pedig már két más kiadásban is megvolt könyveink közt. Rousseaut lángelmének tartotta, bár jellemét illetőleg kételyei voltak.

nem fogadta hitetlenül azt a beállítást, hogy a dijoni akadémia pályakérdését először úgy akarta volna megoldani, hogy a művelődés igenis előmozdította az emberiség boldogságát, mindaddig, amíg Diderot nem adta neki az ötletet, hogy sokkal hatásosabb lesz tagadó értelemben feldolgozni a kérdést — ahogy ezt Rousseau befeketézésére maga Diderot állította. Atyám említette ezt nekem, de aztán nem időzött tovább a kérdésnél, eldöntetlenül hagyta. Általában azt mondhatnám, hogy kevésbé izgatták a könyvek tárgyi szempontból; az irodalom is elsősorban művészet volt szemében. Ezért szerette annyira Huysmanst; mindig rejtély volt előttem, hogy ennek a született lelkibeteg, bár tagadhatatlanul rendkívül artisztikus írónak ádáz kegyetlenkedéseit hogy bírta élvezettel olvasni. Persze túlzás volna azt mondani, hogy fenntartás nélkül méltatta, így iróniával említette nekem, hogy abban a korábbi, különködő könyvében, az *A Rebours*-ban egy francia nemesnek, Des Eycettes-nek köntösében írja meg lényegében önmagát, míg a *Là-Bas*-ban és ezt követő könyveiben már csak mint polgári egyén, Durtal néven szerepel. Mégis annyira érdekelte a *Là-Bas*, hogy utána még egy csomó Huysmanst meghozatott, az *Art modernet*, az *En Radeot*, továbbá késői, vakbuzgóan katolikus műveit, a *Cathédralet* és a *Sainte Lydwine de Schiedamot*. Ezekről többet várt, mint amit nyújtottak neki. Baudelaire-t rendkívül szerette, gyakran olvasgatta a *Fleurs du Malt*. Verlaine-t is kétségkívül ösmerte, de nem volt meg könyvei között. Ady művei sose szerepeltek, sosem esett szó róluk, sőt újabban hallottam öcsémtől, hogy le is szólta, el is vetette a maga szempontjából Adyt.¹ Franciák közül igen szerette Anatole France-t, még előbb, a maga idejében, Pierre Loti volt nagy kedvence, akinek jóformán minden könyve megvolt nekünk Nagybányán. Lotiról sokszor esett szó köztünk; a *Mon frère Yves*-ban, a *Madame Chrysanthème*-ben, általában Loti könyveiben igen érdekelte az a nála

¹ Öcsém ezt akkor mondta nekem, amikor a Nyugatban megjelent tanulmányomat olvasta, amelyben — más oldalról vett értékelés alapján — azt írtam, hogy szerette és becsülte Ady költeményeit.

ismételten tárgyalt téma, az írónak, a szellemi embernek szembenállása egyszerű matrózokkal, breton halászokkal vagy a japán bérkocsikat húzó, gyorsfutó emberi igavonóval — testi erő és teljesítőképeség embereivel, az egyszerű nép fiaival. Annál inkább érdekelhette ez, mert itt nem holmi szocialisztikus indítékokról van szó, hanem tisztán emberi viszonyról, amely Lotinál is megmarad a fölény, az egyenlőtlenség alapján, mindamellet, hogy tengerésztiszt és úr létre száll az egyszerű bretonok közé, hogy «testvéreül fogadja» Yves-t, a matrózt, aki alapjában jámbor fiatal-ember, bár indulataiban, kedélyhullámzásaiiban némiképp kiszámíthatatlan, mint a primitív ember általában. Ekként Pierre Loti, a finom, szellemes, művészi, ha nem is egterverően nagy író, alkalmas Ferenczy Károly álláspontját megvilágítani az osztályok közötti viszonyt illetően. Minden volt, csak nem szocialista; még demokrata sem volt. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a festő foglalkozásánál fogva állandó, eléggé közeli érintkezésben áll a műveletlen néppel, az alakos képek fizetett modellei rendszerint a munkásság, vagy falun a parasztság soraiból kerülnek ki. Nagybányán éveken át cigányok, sőt alkalmi munkából élő fél-falusi, fél-városi, korcs csavargófélék is szolgáltak modellül, egész vegyesen az uri osztályból való modellekkel, elsősorban családtagjaival, de igen sok esetben barátokkal, jó ösmerősökkel, akiket modellülésre kért fel, akikről feltehetette, hogy szívesen vállalkoznak erre. Így nagybányai műtermébe bejáratosak voltak a cigánymodellek, ezek vitték festőholmiját, mosták ecseteit, sőt sokáig háziszolgának, ahogy vidéken mondjuk, hetesnek is cigányt fogadott. A gyönyörű, nagyszabású *Keresztlevélnél* a Magdolna alakjához egy bányászasszony állt, Krisztushoz hetesünk, János, akit bányászorsból fogadott fel és nevelt ki hűséges szolgájává; a Megváltó élettelenül lehanyagló testét tartó két férfialak két kisvárosi csavargó, ahogy Nagybányán nevezik, «piaci pógár» (amennyiben ezek a piacon szoktak alkalmi munkára várakozva lézengeni). A művész viszonya modelleivel az együttlét huzamos volta, közelsége révén bizonyos mértékig természetszerűen emberibb, mint más munkaadóé

alkalmazottaival, bérmunkásaival. Sok humoros eset is adódik persze ebből; ezek iránt apámnak nagy érzéke volt; egyébként mindig megvolt benne a képesség, hogy megtartassa a kellő távolságot, minden emberisége mellett is, minden nagyobb szigor vagy erélyeskedő fellépés nélkül. Azt, hogy művelt, az értelmi osztályhoz tartozó úr képes paraszttal, műveletlen munkással bizalmasan érintkezni, merő különségnek fogta fel, sőt olyan sajtáságnak, amely csakis valamely furcsa, az illetővel veleszületett hajlammal magyarázható. Ilyen értelmezést adott ennek a különségnek például Mednyánszkyknál is, akinél ez tudvalevően a végletekig ment. Egy ízben említette, hogy amikor műterem-szomszédok voltak, néha éjjel, amint hazatért műtermébe, a szűk, sötét folyosón csaknem belebotlott egy munkás- vagy csavargóféle emberbe, aki ott várta, míg barátja és pártfogója, báró Mednyánszky László hazajön és a hosszú várakozásban lefeküdt a puszta folyosóra aludni. Hogy atyám ezeket a furcsa jelenségeket, mint általában, úgy nevezetesen Mednyánszky esetében is veleszületett *demokratahajlamnak* volt hajlandó betudni, erre nézve érdekes, hogy egy másik felvidéki főnemesről is beszélt ugyanilyen értelemben, egy fiatal földbirtokosról, akinek ifjúkorától fogva megrögzött, kiirt-hatatlan hajlama volt, hogy csak alsóbbrendűekkel szeretett barátkozni — nemre való tekintet nélkül; az úri vendégeket unta, kocsizáskor a bakon a kocsissal élvezettel beszélgetett, stb. Mindez nagy bánatot okozott az illető anyjának, aki éppen ellenkezőleg, izig-vérig nagyvilági dáma volt és akinek fia által elszenvedett csalódásait aztán betetőzte, amikor egy óvatlan pillanatban, amikor ő Bécsben volt az udvari bálon, gyorsan elvett feleségül egy vidéki szállodai szobalányt. Megjegyzendő, hogy atyám a családon belül is bizonyos mértékig észlelhetett ilyen demokrata hajlamot, és pedig öcsémnél, akinél kis gyermekkorában feltűnt, hogy szívesen húzódik a konyhába, ott szeret elüldögelni, beszélgetni a cselédekkel és azoknak látogatóival, a nagybányai bányász-népséggel. Szüleim nem háborgatták ebben a kedvtelésében; sokkal szabadelvűbbeknek mutatkoztak, mint Bernard Shaw apja, aki — mint Frank Harris írja érdekes Shaw-élet-

rajzában — még azt is szigorúan megtiltotta a kis Bernardnak, hogy boltosok fiaival érintkezzenek. Apám csak éppen mosolyogva vett tudomást gyermekének ezen érthetetlen, egyéni hajlamáról, mint valami sajátságos, atavisztikus születési hibáról és tréfásan így nevezte el kisebbik fiát: «Béni, a demokrata.»

Ferenczy Károly annyiban sem rokonszenvezett a szocialista irányzattal, amennyiben művészi felfogásával ellenkezett az, hogy ilyen irányzatok érvényesüljenek a képzőművészetben, vagy akár a szépirodalomban, amely szemében ugyancsak művészet volt mindenekelőtt. Zolát, aki szintén többé-kevésbé ide, a szocialisztikus írók közé sorozható, nagyon nem szerette. Újabb, kifejezettebben szocialista irányú könyvre csak kettőre emlékszem, amely nagybányai olvasmányaink közt felmerült s amelyet érdeklődéssel fogadott: Upton Sinclair *The Jungle* (magyarul *A mocsár* címmel megjelent) regényére és Arthur Hollitscher *Amerika heute und morgen* című, első amerikai könyvére. Upton Sinclairnek ezt a legelső, akkor nagy feltűnést keltett könyvét magam nem olvastam, de emlékszem atyám erre vonatkozó megjegyzéseire. Leginkább a regény főalakjáról tett csak említést, az Oroszországból Amerikába kivándorló, egyszerű, jámbor szláv parasztemberről, aki aztán belekerül a chicagói húsvágó nagyüzembe munkásnak és teljesen felőrlődik s végül bűnözővé válik az amerikai munkáskizsákmányoló rendszer malomkerekei között. Atyám nem úgy ejtett szót itt a munkásról, mint társadalmi osztályról, csupán mint egyénről, nevezetesen arról, hogy ebben a szelídlelkű szláv fiatalemberben eleinte, amikor megérkezik Amerikába, még annyi a kihasználatlan öserő, valamint a jóindulat, hogy amikor messziről hívják a munkaadók, soha nem jön másképp, mint futólépésben. Nagyban hasonló szemszögből érdekelte tehát ez a regényalak is, mint Pierre Lotinál is a nagy testi erejű, egyszerű és alapjában jámbor breton halászok, a matrózok vagy az erőslábú japán kocsvonó «djinn», akit Loti éppen testi kiválósága miatt kedvel meg a *Madame Chrysanthème*-ben. Ami Hollitschernek *Amerika heute und morgen*-jét illeti, ez már más, teljesen a «szépirodalom» határain kívül

álló könyv volt. Nem tudom, ki hívhatta fel atyám figyelmét erre a könyvre, amely, bár helyenként az újságírói felületességétől nem mentes, mégis igen eleven képet nyújt a háborúelőtti Amerikáról, sokban éppen az akkor óriási feltűnést keltett Upton Sinclair hatása alatt. Atyámat érdekelte; szélső baloldali forradalmisága sem kerülte el figyelmét. Hogy ez az irányzat nem hatott rá, abból világlik ki, hogy tudomásom szerint sose folytatta olvasmányait ezen a vágányon. Ami a szocialista gondolatnak a képzőművészetben való érvényesítését illeti, jellemző, hogy Constantin Meunier-t, aki a háború előtti években oly hatást keltett és világhír dolgában Rodinnel vetekedett s akinek akkor Pesten a Múcsarnokban is volt egy nagy gyűjteményes kiállítása, épp ez volt a kivetni valója, épp ezért volt neki kevésbé rokonszenves; különösen pedig a szocialistaságnak ezt a sokak szemében nagyon is megható, érzelmes, lírai kifejezési tartalmát nem szerette, amely Meunier-nél annyira jellemző. Bírálataát, mint mindig, tömör és egyéni módján, igen szellemesen fejezte ki; csak annyit mondott, azért nem tetszik neki Meunier, mert nála «még a lovak is szocialista érzelmeket fejeznek ki»!

Amerikával kapcsolatban még egy olvasmányunkról kell megemlékezmem, amelyről ízig-vérig egyénien nyilatkozott. Ferenc nagybátyám egy alkalommal napilapjainkban egy híradást olvasott az amerikai acélkirálynak, Andrew Carnegie-nek, egy akkor megjelent könyvről, amelyről azok úgy számoltak be, mint útmutatásról, hogyan kell meggazdagodni. Nagybátyám, aki mindig nagyban hajlott a tréfálgozásra, félig élcből nekem megvette és Nagybányára elhozta ajándékkul ezt az angolnyelvű kötetet, amelyről aztán persze kiderült, hogy újsághíreink hamisan ismertették; ebben, az *Empire of Business* című kötetben Carnegie-nek mindenféle cikke volt egybegyűjtve, de legkevésbé arról, hogyan gazdagszik meg az ember. De mindegy, ha már megvolt, hát olvastuk, atyám is érdeklődéssel fogott hozzá, de aztán mélységes csalódásnak adott kifejezést, amikor egy helyen Carnegie sikereit azzal magyarázza, hogy a baj úgy pereg le róla, «like water from a duck's back» — mint a víz a kacsza hátáról. «Hisz ez egy érzéketlen, vastagbőrű ember!» —

kiáltott fel atyám. Hogy ép a szemében annyira fontos, becsülendő tulajdonságnak, a finom érzékenységnek hiánya az, amire ez az amerikai pénzcsináló iparfejedelem elsősorban visszavezeti sikereit: ezzel az minden érdekességet elveszített előtte. Még egy érdekes megjegyzésére emlékszem Carnegiere vonatkozóan. Egy helyen az iskolai tanításról van szó a könyvben, az acélkirály erősen kikel a hagyományos tantárgyak, a klasszikus nevelési rendszer ellen, főleg az ellen, hogy az iskolákban oly sok időt vesztegetnek «vademberek közti jelentéktelen csetepaték» — «insignificant skirmishes between savages» — ismertetésére. Hogy ennek a kifutófiúból fölcseperedett amerikai milliomosnak ekkora a fölényérzete, hogy a mi európai kultúránk kedvelt, annyiunknak szívéhez nőtt értékeiben, a régi görög és római világban jóformán egyebet se hajlandó látni, mint vademberek jelentéktelen torzsalkodását, egyrészt módfelett meglepte, sőt, mint merőben újszerű, váratlan jelenség érdekelte; másrészt épp váratlan voltánál fogva humorérzékét váltotta ki. Ez valóban a netovábbja is egy számunkra váratlan, minden megszokott fogalmunkat felrúgó álláspontnak és ennyiben tényleg humoros. «Der Humor . . . zerstört am gründlichsten die Empirie» — mondja a humorra vonatkozó, megkapóan elmés fejtegetéseiben Otto Weininger a *Geschlecht und Charakter*ben, amelyet atyám is élénk érdeklődéssel olvasott, amikor feltűnt.

Általában olvasmányait illetőleg, amennyiben azok nemcsak az írásművészet, a stílus, az artisztikum szempontjából jöhettek számba, hanem tárgyi szempontból is, azt lehet mondani, hogy a mult sokkal jobban érdekelte, mint a jelen. A régi időkre vonatkozólag nemcsak igen sok kultúrtörténeti könyvet olvasott, hanem kimondottan történelmieket is; ezek közül Mommsen római története volt egyik kedvence. Mommsent igen nagyra tartotta és teljesen osztotta nagy bámulatát és rokonszenvét Julius Caesar iránt, azt az álláspontját, amellyel fenntartás nélkül a lángelme fölényes, messzeteintő koncepcióit látja Caesar tetteiben. Ily vonatkozásban érdekes az is, hogy egy beszélgetésünkben, nem emlékszem már, milyen alkalomból, azt je-

gyezte meg, hogy talán még a legjobb kormányforma a jó önkényuralom. Bár középiskolai éveiben nem volt valami jó tanuló és főleg nem helyezett semmi becsvágyat a tanulásba, mégis nagy híve volt a klasszikus nevelésnek; szerette a latin nyelvet és nem egyszer felháborodva hibáztatta a mi gimnáziumaink latin tanítási rendszerét, amely nyolc éven át folytatott mindennapi latin órák mellett nem képes elérni még azt sem, hogy akár a jeles tanulók is megértsenek egy latin idézetet; ha olvasmányjaiban találkozott egy ilyen idézettel és épp kéznél volt valamelyik ismerősünk, aki jelesen végezte a gimnáziumot, már azzal a tudattal kérdezte az illetőt, hogy persze az se fogja érteni — mint ahogy aztán nem is értette az sem. Egy másik, több vonatkozásban mulatságos eset is van most emlékemben, amikor egyszer egy francia könyvet olvasott és erre a szóra akadt: «ancillaire». Én épp ott voltam és minthogy szótárt nem szeretett használni, engem kérdezett, nem tudom-e, helyesen gyanítva, hogy a szó latin eredetű és így, ha francia formájában nem is, de latin gyökerében talán ismerni fogom. Amikor megmondtam, hogy ancilla cselédleányt jelent, rögtön láttam, hogy nem akar többet hallani erről a szóról; zavartan sietett napirendre térni a kérdés fölött, amennyiben t. i. az ancillából képzett ancillarius szó cselédvadászt jelent, a szoknyavadásznak azt a válfaját, akinek a cselédlány az esete. «Ahá, tudom, tudom», morogta tehát sietve és könyvébe temetkezett. Fentebbi vonatkozásban, Caesarral kapcsolatban is emlékszem egy érdekes megjegyzésére, amikor — nem tudom már milyen gondolati kapcsolatban — megróttá azokat, akik nem képesek magukat fegyelemnek alávetni, és erre nézve idézte Julius Caesart, aki a *De bello Gallico*-jában a gall fajta egyik különösen hitvány tulajdonságaként említi, hogy «imperii renitens». Hogy értékítéletei mennyire szakszerűek voltak, annak valóban megdöbbenő igazolását találtam egészen váratlanul, amikor Spengler *Untergang des Abendlandes*-át olvastam, amelynek feltűnése tudvalevőleg atyám elhúnyta utáni időbe esik. Spengler is lelkes híve Mommsennek és amikor nem győzi hangoztatni, meny-

nyivel különb ember Ranke-nál, egészen sajátos érzéssel kellett arra gondolnom, hogy atyám ugyanígy állította szembe a két történészt! Mind Mommsennek, mind Ranke-nak kötetei megvoltak nekünk Nagybányán, és amikor Spenglernek ezekre vonatkozó megjegyzéseit olvastam, csaknem szóról-szóra atyáméival találkoztam, amelyeket velem beszélgetve tett sok-sok évvel ezelőtt, oly időben, amikor Spengler még mindenesetre messze volt az *Untergang des Abendlandes* megírásától... Hogy ezt, a nagy festő-kultúr-ember és az érdekes német történetfilozófus véleményének ily sajátos összeesését döbbenetesnek érezzük, arra nézve nem fontos, hogy mit tartunk általában Spengler elméleteiről. Azt sem tudnám eldönteni, hogy atyám egészben véve szerette volna-e Spenglert. Alighanem becsülte volna benne azt, hogy művész és hogy eredeti; viszont kevésbé kétséges előttem, hogy egészben véve mégis csak elvetette volna, már csak azért is, mert párhuzamokkal és antitézisekkel dolgozik. Atyám hangsúlyozottan elítélte, mint igen sok író főhibáját, hogy módszerében nagyon is a párhuzamokra és ellentétek szembeállítására, antitézisekre támaszkodik, hogy másképp nem is tud írni és hogy ezzel elveti a sulykot, elveszti az objektív talajt lába alatt.

Az elmúlt korok kulturái közt nagy mértékben foglalkoztatták Itália nagy századai — hiszen képzőművészi kultúrában is igen közel álltak ezek szívéhez. A nélkül, hogy általánosítani akarnék, úgy érzem, hogy az olasz renaissance művészete, nemes szépségében, előkelőségében közelebb állt hozzá, mint a polgárabb Németalföld művészete. Olvasmányai között élvezte Gobineau *Renaissance*-át is, bár, amint az előzményekben idézett, a fajelméletekre vonatkozó jegyzetéből is kiviláglik, nem ismerte el fenntartás nélkül. Később igen sok kultúrtörténeti monografiát olvasott, főleg Casimir Chledowski vaskos köteteit (*Siena, Rom, Das Rokoko in Italien*), amelyek oly színes képet adnak az olasz kultúrákról, amelyekben oly részletes beszámolás történik az olasz városok, fejedelmi udvarok mozzanatairól, a kényúri családok magánéletéről, sőt az udvarok pletykáiról is. Chledowski *Sienaja*

annyira érdekelte, hogy ennek hatása alatt meghozatta Enea Silvio Piccolomini leveleinek szép, korabeli képekkel illusztrált német kiadását. Erre nézve némi vitánk keletkezett, helyesebben nem is vita volt, csak ellentétes vélemények kicserélése; az eszmecsere nem folytatódott. Én valahogy nem éreztem kedvet ennyire részletesen belemerülni a sienai kultúrába; úgy véltem, ezzel túlnagy aránytalanság állna elő másirányú ismereteimmel szemben, amelyek annyi irányban hiányosak, hézagosak; jobbnak véltem, hogy lehetőleg egy színvonalon tartsam a különféle régi kultúrákról való tájékozottságomat, mintsem hogy az egyikbe oly mélyen merüljek bele, ami föltétlenül aránytalanságra vezetne ismereteimben. Atyám merően elvetette ezt az álláspontot, csupán egy rövid megjegyzéssel, amellyel ezt úgy tüntette fel, mintha a lexikális tudást állítanám oda célul. Nem egészen világos előttem, miért ítélte el annyira álláspontomat; lehet, hogy az bántotta, hogy nem osztom örömét ebben a finomkiadású kötetben, amelyet épp akkor hozott nekünk Nagybányára a posta. Megjegyzése megakasztotta, amit ki szerettem volna fejteni; nem éreztem azt, hogy éppenséggel a lexikális tudás, a dióhéj-tájékozottság volna, amit a magam szempontjából kívánatosnak tartottam. Másrészt ösztönyszerűleg megérezhettem, hogy atyámnak a maga szempontjából kétségkívül igaza van: neki nemcsak a szépirodalom, hanem a kultúrtörténeti olvasmány is mindenekelőtt csemege volt, az artisztikus élvezet forrása; ő egy ilyen részletkultúrát, ahogy az egyetlen városban, Sienában, vagy egyetlen emberben, egy humanistában, egy Aeneas Sylviusban megnyilvánul, hajlandó volt olyanformán élvezni, ahogy egy szép vázában vagy egy szőnyegben gyönyörködött.

Mostanában sok szó esik a «világnézet»-ről; a világnézet embereit szembeállítják az «elefántcsont-torony»-ba zárkózókkal, akik hátat fordítanak a mai életnek, akik a mától elvonatkoztatva, igyekeznek a maguk kultúréletét élni. Ez is merő antitézis, két szélső ellentét szembeállítása a könnyebb elméleti megvilágítás kedvéért. Mindamellett éppen atyámra vonatkozólag nem egészen helytelen kifejezés az

elefántcsont-torony, amennyiben ezzel azt a műélvező, ízig-vérig artisztikus álláspontot jelöljük, amely őt — minden széles látóköre, sőt meglepően éles, intuitív meglátásai mellett is — annyira jellemzi. Szinte azt mondhatnám: bár megvolt a széles látóköre, ez neki nem volt nagyon fontos; ez csak inkább természetes adottsága volt, amelyet nem nagyon dédelgetett magában — legalább is nem az ő igazi kedvelt, választott életformájának, az artisztikus álláspontnak rovására.

FERENCZY VALÉR

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Hetedik közlemény.¹ —

XVIII.

Amíg Eliza be nem lépett a netherfieldi szalonba és a piros kabátok tömegében hiába nem kereste szemével Wickhamet: nem is képzelhette, hogy a fiatalember esetleg nem lesz ott jelen. Amiket Wickhamtól hallott, joggal nyugtalaníthatták volna s mégis bizonyosan számított arra, hogy találkozni fognak a bálon. A szokottnál nagyobb gondot fordított öltözékére, a legjobb hangulatban készült, hogy Wickham szívét most már teljesen meg fogja hódítani, s bízott benne, hogy ehhez nincs is szüksége többre, mint erre az egy báli estére. S most egy pillanat alatt fölébredt benne a szörnyű gyanú, hogy Wickham Darcy miatt elmarad a bálról, amelyre Bingley a tiszteket is meghívta. S bár a dolog nem egészen így történt, Mr. Denny Lydia mohó kérdezősködésére közölte velük, hogy barátja semmiesetre sem lesz jelen, mert Wickhamnak előtte való nap Londonba kellett mennie, ahonnan még nem jött vissza. Jelentős mosollyal tette hozzá:

— Nem tudom elképzelni, hogy bármiféle ügyben is elment volna, ha nem akarna itt kikerülni egy bizonyos urat.

Ezt a kijelentését Lydia már nem hallotta, de Eliza rögtön elkapta, s minthogy ez is igazolta, hogy Wickham elmaradásáért Darcy csakugyan oly mértékben felelős, ahogy ő első percben sejtette, ez a hirtelen csalódás annyira kiélelősítette régi ellenszenvét, hogy amikor rögtön utána Darcy udvariasan tudakozódott hogyléte felől, alig bírta ráerőltetni magát, hogy illendő módon feleljen neki. Figyelem, kímélet,

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679. és 680. számában.

béketűrés Darcy iránt annyi volt, mint megbántani Wickhamet. Föltette magában, hogy nem fog vele beszélni s olyan bosszúsan fordított neki hátat, hogy még Bingley-vel szemben sem tudta leküzdeni haragját, akinek vak elfogultsága felingerelte.

De Eliza nem tudott igazán haragudni, s bár minden arra vallott, hogy az estéje tönkre van téve, rossz hangulata elszállott, s miután minden baját elpanaszolta Lucas Charlotte-nak, akit már egy hete nem látott, megtalálta a kellő átmenetet unokabátyjának furcsaságaihoz, akit rögtön különös figyelmére méltatott. De azért a két első tánc alatt rosszkedve megint erőt vett rajta; ez a két tánc gyötrelmes volt ránézve. Mr. Collins félszeg volt és ünnepélyes, folyton bocsánatot kért, a helyett, hogy vigyázott volna, elhibázta a lépést és nem vette észre, annyi kellemetlen és kínos pillanatot szerzett neki, amennyi csak kitelik egy rossz táncostól. Eliza szinte fölujjongott, amikor végre lerázhatta a nyakáról.

Eliza következő táncosa egy tiszt volt, akivel Wickhamról beszélhetett s ez felüdítette, kivált amikor hallotta, mennyire szereti őt mindenki. Tánc után visszament Charlotte-hoz s éppen beszélgettek, amikor a szünet alatt hirtelen megszólította őt Darcy s táncra kérte. Elizát annyira meglepte a dolog, hogy nem is tudta, mit tesz és elfogadta Darcy kezét. Darcy rögtön tovább sétált, s Eliza szabadon szidhatta önmagát, amiért annyira elveszítette lélekjelenlétét. Charlotte vigasztalni próbálta.

— Rá fogsz jönni, hogy nagyon kellemes ember.

— Isten őrizz! Ez kész szerencsétlenség volna. Kedvesnek találni egy embert, akit gyűlölni akarunk. Ne kívánj nekem ilyen rosszat!

De mikor újra kezdődött a tánc s Darcy visszajött és táncosnője kezét kérte, Charlotte nem állhatta meg s fülébe súgta, hogy ne legyen buta, s ha tetszik is neki Wickham, ne tegye magát kellemetlenné olyan ember előtt, aki százszorta jelentékenyebb. Eliza nem felelt; elfoglalta helyét a párok között, álmélkodva, milyen nagy szerencse érte őt azzal, hogy szemközt állhat Mr. Darcyval s látva szom-

szédnői szemében, hogy ők ugyanúgy álmélkodnak a dolgon. Így álltak egy darabig és egy szót sem szóltak egymáshoz. Eliza már azt kezdte hinni, hogy így fognak hallgatni a két tánc végeztéig s eleinte nem is akarta megtörni a csendet, de aztán eszébe jutott, hogy táncosára nézve nagyobb büntetés lesz, ha beszélnie kell s valami futó megjegyzést tett a táncra. Darcy felelt, aztán megint hallgattak. Pár pillanatnyi szünet után Eliza e szavakkal fordult hozzá: — Most önön a sor, Darcy úr, hogy mondjon valamit. Én a táncról beszéltem, ön talán a szoba méreteiről vagy a táncoló párokról mondhatna valamit.

Darcy elmosolyodott s biztosította Elizát, hogy ő szívesen mond akármit, amit kíván tőle.

— Nagyon helyes. Egyelőre beérem ezzel a válasszal. Mellesleg talán megjegyezhetem, hogy a házibálok mulatóságosabbak, mint a nyilvános táncestélyek. De most már bátran hallgathatunk.

— Ön tehát csak azért beszél tánc közben, mert szabály?

— Néha. Kell, hogy az ember szóljon valamit. Furcsa dolog, ha ketten együtt félóra hosszat némák; de bizonyos emberek kedvéért úgy kellene vezetni a társalgást, hogy minél kevesebbet kelljen beszélnünk.

— Most hazabeszél vagy azt képzeled, hogy ezzel engem igazol?

— Haza is beszélek és önt is igazolom, — felelte Eliza ravaszul — mert úgy vettem észre, hogy mi ketten hasonlóan gondolkozunk. Sem ön, sem én nem vagyunk társas lények, szeretünk hallgatni, nem szeretünk beszélni, legfőljebb, ha olyat mondhatunk, amin elámul az egész terem s amit mint tündöklő aranymondást lehet átadni az utókornak.

— Hát ez nem nagyon híven adja vissza az ön jellemét — mondotta Darcy. — Hogy visszaadja-e az enyémet, nem merem eldönteni. Ön természetesen azt hiszi, hogy az arckép élethű.

— Nem lehetek bíró a saját dolgomban.

Darcy nem felelt s megint hallgattak, míg csak vége nem lett a táncnak s akkor azt kérdezte Elizától, hogy ő és a húgai nem járnak-e be nagyon sűrűn Merytonba? Eliza

igennel felelt, de nem tudott ellentállni a kísértésnek és hozzátette: — Minap, amikor ott találkoztunk, éppen új ismeretségre tettünk szert.

A hatás nem maradt el. Darcynak még egy árnyalattal fölényesebb lett az arca, de egy szóval sem felelt, s Eliza, bár szidta magát gyöngesége miatt, nem mert tovább menni. Végre is Darcy szólalt meg és kényszeredett hangon mondta: — Wickhamnek olyan szerencsés a modora, hogy könnyen *szerez* barátokat, — hogy meg tudja-e őket tartani, az már nem olyan bizonyos.

— Szerencsétlenségére az ön barátságát elveszítette, — felelte Eliza nyomatékkal — és oly módon, hogy egész életén keresztül megszenvedi.

Darcy nem felelt és másfelé akarta terelni a beszédet. E pillanatban szorosan melléjük került Sir William Lucas, aki a párokon keresztül a terem túlsó oldalára szeretett volna átjutni; miután megpillantotta Darcyt, megállott, roppant udvariasan meghajolt s gratulált neki a táncához és a táncosnőjéhez.

— Drága uram, igazán nagy gyönyörűséget szerzett nekem. Ritkaság, hogy valaki ily remekül táncoljon, látszik, hogy ön a legfelső körökhöz tartozik. De azért legyen szabad kijelentenem, hogy szép táncosnőjével nem vall szégyent, s remélem, gyakran lesz még részem ebben az élvezetben, kedves Miss Eliza, kivált ha egy bizonyos hön óhajtott esemény be fog következni. Hogy fogják önöket elárasztani gratulációkkal! Darcy úrhoz folyamodom, de ne engedje, hogy félbeszakítsanak, kedves uram. Ön nem fogja megköszönni, hogy visszatartom e bájos kisasszony társaságától, akinek ragyogó szemében szintén szemrehányást olvasok.

Az utolsó szavakat Darcy már alig hallhatta; Sir William-nek Bingleyre vonatkozó célzása mintha erőszakosan felrázta volna, szeme igen komoly kifejezéssel szegeződött Bingleyre és Jane-re, akik együtt táncoltak. De hamar erőt vett magán, táncosnőjéhez fordult és így szólt: — Sir William úgy megzavart bennünket, hogy már elfelejtettem, miről is beszélgettünk.

— Ahogy én tudom, egyáltalában nem beszélgettünk.

Sir William az egész teremben alig találhatott volna még egy párt, akiknek a beszélgetését oly kevésbé zavarta meg közbelépésével, mint a miénket. Már két vagy három témával is megpróbálkoztunk sikertelenül s el nem tudom képzelni, miről fogunk ezután beszélni.

— Talán könyvekről lehetne? — kérdezte Darcy mosolyogva.

— Könyvekről? nem! Biztos, hogy sohasem olvassuk ugyanazt, vagy nem ugyanazzal a lélekkel.

— Sajnálom, hogy így gondolkozik. De még ebben az esetben is legalább van miről beszélnünk. Összehasonlíthatjuk különböző nézeteinket.

— Nem, bálban nem tudok könyvekről beszélni. Mindig egyébbel van tele a fejem.

— Ilyenkor mindig lefoglalja a *jelen* pillanat, igaz? — mondotta kétkedő tekintettel.

— Igen, mindig — felelte Eliza, a nélkül, hogy tudta volna, mit mond, mert gondolatai nagyon messzire kalandoztak a tárgytól, amit rögtön elárult ezzel a hirtelen felkiáltásával: — Űgy emlékszem, Mr. Darcy, ön egy ízben azt mondta nekem, hogy nehezen tud megbocsátani s ha egyszer megharagudott valakire, engesztelhetetlen marad iránta. Fölteszem ezek után, hogy nagyon, de nagyon nehezen haragszik meg.

— Nagyon nehezen — felelte Darcy szilárd hangon.

— És elfogultság nélkül tekinti a dolgokat?

— Remélem, hogy igen.

— Mert akik ragaszkodnak véleményükhöz, azokat az a súlyos felelősség terheli, hogy első látásra biztosan tudjanak ítélni.

— Szabad kérdeznem, mit jelentenek ezek a kérdések?

— Csak az ön jellemét próbálom meghatározni — mondotta Eliza, aki el szeretne volna üzni komoly érzéseit. — Szeretnék rájönni, hogy milyen ember ön.

— És sikerül?

Eliza a fejét csóválta. — Egy csöppet sem jutok előre. Olyan különböző véleményeket hallok önről, hogy teljesen meg vagyok zavarodva.

— Elhiszem, — felelte Darcy komolyan — hogy engem illetőleg nagyon eltérő az emberek ítélete. Szeretném, Miss Bennet, ha nem a jelen pillanatban döntene a jellememről, mert joggal tarthatok attól, hogy az eredmény nem volna kedvező.

— De ha most nem rögzítem meg a képmását, nem lesz többé alkalmam rá.

— Én semmi örömétől sem akarom önt megfosztani — mondotta Darcy hidegen. Eliza nem szólt többet, lebonyolították a második táncot és némán váltak el egymástól; mind a ketten elégedetlenek voltak, bár nem egyenlő mértékben, mert Darcy lelkében egy hang erősen szólt Eliza mellett, úgyhogy ő hamar megbocsátott neki s haragját másvalaki felé irányította.

Alighogy széjjelmentek, amikor Miss Bingley Elizához jött s udvarias lenézéssel így szólította meg :

— Ej, Miss Eliza, úgy hallom, hogy el van ragadtatva George Wickhamtól! Nővére beszélt nekem róla és százfélét is kérdezett tőlem; de amint észrevettem, a fiatalember sok egyéb közlendője miatt elfelejtette megmondani kegyednek, hogy apja, az öreg Wickham, a boldogult Darcynál volt tisztartó. De mint jó barátónje figyelmeztetem, ne higgyen el feltétlenül mindent, amit ő állít; így például szemenszedett valótlanúság, hogy Darcy úr rosszul bánt vele; ellenkezőleg, mindenkor nagyon is jó volt hozzá, ámbár George Wickham a leggyalázatosabb módon viselkedett vele szemben. Nem nagyon ismerem a részleteket, de tudom, hogy Darcy egy csöppet sem hibás, hogy Wickhamnak a nevét sem akarja hallani, és ámbár a bátyám nem hagyhatta őt ki a meghívott tisztek névsorából, roppantul örült, hogy Wickham maga állott félre az útból. Hogy idehelyeztette magát, az a legnagyobb szemtelenség, és nem is értem, hogy' merte megkockáztatni ezt a lépést. Sajnálom, Miss Eliza, hogy ilyen csúnyán kell lelepleznem a kedvencét, de származása után Wickhamtól nem is lehet jobbat várni.

— Az ön felfogása szerint származása és vétke egy és ugyanaz — mondotta Eliza haraggal. — Ön nem tud rosszabbat mondani róla, mint hogy az apja Mr. Darcy tiszt-

tartója volt, de biztosíthatom, hogy ezt ő maga közölte velem.

— Bocsánat — felelte Miss Bingley, s arcát fintorítva elfordult. — Bocsássa meg, hogy beleavatkoztam. Én csak jót akartam.

— Arcátlan teremtés! — mondotta magában Eliza. Nagyon tévedsz, ha azt hiszed, hogy ilyen hitvány támadással lehet énreám hatni. Az egész csak a te szántsándékos tudatlanságod és Darcy rosszindulata. Aztán megkereste nénjét, aki ugyanebben a dologban tudakozódott Bingley úrnál. Jane olyan sugárzó meglepedettséggel mosolygott rá s az arca boldogságban úszott, ami világosan elárulta, hogy a báli est minden várakozását kielégítette. Eliza az arcáról olvasta érzelmeit, s e pillanatban Wickhamért való aggodalma, ellenségeivel szemben táplált haragja és minden egyéb hát-térbe szorult az előtt a kilátás előtt, hogy Jane legjobb úton halad a boldogsága felé.

— Szeretném tudni, — mondotta, s arca éppoly derűs volt, mint Jane-é — mit hallottál Wickhamról. De talán sokkal jobban mulattál, semhogy egy harmadik személyre is gondolhattál volna; ez esetben bizonyos lehetsz a felől, hogy máris megbocsátottam.

— Nem, — felelte Jane — nem feledkeztem meg róla, csak nem mondhatok semmi kedvezőt neked. Bingley nincs teljesen beavatva a törtétekbe s egyáltalán nem tudja, mi miatt sértődött meg Darcy leginkább. De jótáll barátjának tisztességeért, becsületességeért, kifogástalan viselkedéséért s meg van győződve arról, hogy Darcy sokkal jobban bánt Wickhammal, mint ez megérdemelte. Sajnálom, de abból, amit Bingley és a testvére mondtak róla, az tűnik ki, hogy Wickham nem tisztességes ember. Attól tartok, hogy nagyon ostobán viselkedett s ezzel játszotta el Darcy jóindulatát.

— Bingley nem ismeri személyesen Wickhamet?

— Nem. Akkor délelőtt látta először, Merytonban.

— Tehát, amit mond róla, Darcytól hallotta. Ez nekem teljesen elegendő. De mit beszélt arról az állásról?

— Már nem emlékszik pontosan, bár Darcy többször

is említette előtte, de azt hiszi, hogy a stallum csak *feltételesen* volt Wickhamnek szánva.

Aztán olyan tárgyra tértek át, mely élvezetesebb volt mindkettejükre nézve s amelyen nem különbözhettek össze. Eliza gyönyörűséggel hallgatta, hogy Jane-nek minden szerénysége mellett is reményei lehetnek Bingley vonzalmát illetőleg, s tőle telhetőleg megerősítette Jane-t bizakodásában. Amikor Bingley odajött hozzájuk, Eliza Charlotte-tal elvonult s ez megkérdezte tőle, hogy' mulatott az utolsó táncosával, amire Eliza alig felelhetett, mert mellettük termett Collins, aki nagy izgalommal adta elő, hogy éppen az imént milyen fontos fölfedezésre sikerült jutnia.

— Szerencsés véletlen folytán rájöttem, hogy kegyúrnőmnek egyik közeli rokona tartózkodik itt a teremben. Magának az illető úriembernek a szájából hallottam, mert fülemhallatára mondta annak a hölgynek, aki a háziasszony tisztjét tölti be ma este, hogy neki Miss de Bourgh unokahúga és Lady Catherine a nagynénje. Milyen csudálatosan történnek az ilyen dolgok. Ki hitte volna, hogy én ma este, ebben a társaságban, Lady Catherine egy unokaöccsével fogok találkozni! Igazán hálás vagyok, hogy még jókor fedeztem föl s így kifejezhetem tiszteletemet iránta, amit rögtön meg is fogok tenni, abban a reményben, hogy meg fogja nekem bocsátani, amiért eddig elmulasztottam. De hát mentségem, hogy eddig sejtelmem sem volt a dologról.

— Csak nem akar bemutatkozni Darcy úrnak?

— De igen. És bocsánatot fogok tőle kérni, hogy nem előbb jelentkeztem. Minthogy ő Lady Catherine unokaöccse, módom van őt biztosítani arról, hogy Ő Ladysége tegnap egy hete még a legjobb egészségnek örvendett.

Eliza mindenáron le akarta őt beszélni erről a szándékáról, hivatkozott arra, hogy Darcy ezt az önbemutakozást inkább illetlenségnek, sőt vakmerőségnek fogja minősíteni, mint Lady Catherine iránt való hódolatnak; hogy semmi szükség arra, hogy tudomást vegyenek egymásról; az ismeretiséget legföljebb Darcy kezdeményezhetné, aki annyival magasabban áll rangban. Collins végighallgatta, de azzal a föltett

szándékkal, hogy saját belátása szerint fog cselekedni, s amikor Eliza elhallgatott, így szólt hozzá: — Kedves Miss Eliza, én a lehető legjobb véleménnyel vagyok a kegyed ítélőképességéről mindazokban a dolgokban, amelyek a kegyed értelmi körén belül vannak; de legyen szabad kijelentennem, hogy érdemleges különbséget kell tennünk világi és egyházi emberek között, amikor az érintkezésnek szertartásos formáiról van szó; engedje megjegyeznem, hogy az én szememben egy lelkész, tekintély dolgában, a legelőkelőbbekkel egyenrangú, föltéve, hogy az illető ugyanakkor viselkedésben illő alázatosságot tanúsít. Bele kell tehát nyugodnia abba, hogy ezúttal lelkiismeretem szavára hallgatók, ami arra indít, hogy megtegyem, amit kötelességemnek érzek. Bocsássa meg, hogy nem fordítom hasznomra az ön tanácsát, amely minden más dologban állandó kalauzom leendő, de jelen esetben egyrészt neveltetésem, másrészt rendes tanulmányaim folytán is úgy érzem, több joggal állapíthatom meg, mi a helyes, mint egy fiatal hölgy. — És mély meghajlással távozott Eliza mellől, hogy megrohanhassa Darcyc, akinek magatartását Collins beköszöntője alatt Eliza mohón figyelte, s aki szemelláthatólag elámult, amikor így megszólították. Collins ünnepélyes meghajlással vezette be a beszédjét, s bár egyetlen szó sem ért a füléhez, Eliza mégis úgy érezte, hogy minden szót hall, az ajka mozgásából olvasta ezeket: «Bocsánat», «Hunsford» és «Lady Catherine de Bourgh». Fájt neki, hogy Darcy ilyen embernek esett prédául. Darcy leplezetlen csodálkozással meredt Collinsra, s amikor ez végül szóhoz engedte jutni, hűvös udvariassággal felelt. Collinst ez nem bátortalanította el, megint beszélni kezdett, s második beszédjének hosszúságával lépést tartott Darcynak arca, amelyen egyre növekvő lenézés tükröződött; a beszéd után könnyedén biccentett fejével és másfelé ment. Collins visszatért Elizához.

— Higgye el, nincs okom elégedetlennek lennem a fogadtatással. Darcy úr nagyon megörült a figyelemnek. Főlöttebb udvariasan válaszolt, sőt még egy hízelgő dolgot is mondott, hogy meggyőződése szerint Lady Catherine okvetlenül tudta, mit tesz és semmiesetre sem pazarolta kegyét

érdemetlenre. Igazán szép gondolat. Egészben véve Darcy úr nekem nagyon tetszik.

Minthogy Elizát már semmi egyéni érdek sem vezethette, figyelmével csaknem kizárólag Jane és Bingley felé fordult; amit látott, egész sor kellemes gondolatot ébresztett benne, úgyhogy majdnem oly boldognak érezte magát, mint testvérnénje. Képzeteleiben már a netherfieldi ház úrnőjének látta Jane-t, s oly boldognak, amilyené igazi szerelmi házasság teheti az embert; ilyen körülmények között még arra is érzett erőt magában, hogy összezelegedjék Bingley úr nővéreivel. Világosan látta, hogy anyjának gondolatai ugyanilyen irányban mozognak, s elhatározta, hogy nem megy a közelébe, mert ott talán túlsokat kellene hallania. Amikor tehát vacsorához ültek, szerencsétlen és gonosz véletlennek tartotta, hogy egymás szomszédságába kerültek, s különösen bántotta, hogy anyja nyíltan és őszintén beszélt egy valakivel (Lady Lucas-szel) és kizárólag és csakis arról, hogy Jane valószínűleg nemsokára nőül megy Bingleyhez. Izgató téma volt és Bennetné fáradhatatlannak bizonyult e házasság előnyeinek felsorolásában. Hogy Bingley milyen kedves fiatalember, milyen gazdag, hogy Netherfield csak három mérföld tőlük: legelső sorban ezekért gratulált saját magának; s milyen megnyugtató elgondolni, hogy a Bingley-nővérek annyira imádják Jane-t, s éppoly hön óhajtják ezt a házasságot, mint ő maga. Azonfelül milyen kecsegtető kilátás ez a kisebb leányokra nézve; ha Jane ilyen nagy partit csinál, ők is sűrűn fognak összejöhetni gazdag emberekkel, és neki, idősebb asszony létére, milyen nagy öröm, hogy eladó leányait rábízhatja nényükre s nem kell örökösen estélyekre meg bálókba járnia, akkor is, ha nem esik jól neki. És ha már odavonszolja magát az ember, úgy kell tennie, mintha mulatna, mert ezt kívánja az etikett; már pedig ő igazán mindig csak otthon szeret ülni jobban, mint bármely más asszony. Végül sok szóval hasonló jó szerencsét kívánt Lady Lucasnek, még pedig mennél hamarább, ámbár magában azon ujjongott, hogy erre nyilvánvalóan semmi kilátásuk sem lehet.

Eliza hiába próbálta feltartóztatni a zuhogó szóáradatot s hiába könyörgött anyjának, hogy kevésbé hallhatóan

öntse ki érzelmeit ; kimondhatatlan fájdmára tanúja lett, hogy Mr. Darcy, aki velük szemközt ült, mindent hall, ami fontos. Anyja leszidta ostobaságáért.

— Ki az a Mr. Darcy, hogy megijedjek tőle? Igazán nem vagyunk kötelesek különös figyelemmel lenni rája, vagy vigyázni, hogy semmi olyat ne mondjunk, amit ő nem hall szívesen.

— Mama, az Isten szerelmére, beszéljen halkabban. Mi haszna lehet abból, ha megbántja Darcy urat? Az ő barátjai sem fogják megköszönni.

De falrahányt borsó volt minden, amit mondott. Anyja tovább is hangosan és hallhatóan adta elő nézeteit. Elizának pedig mindig újra kellett pirulnia szégyenében és fájdmában. Nem állhatta meg, hogy újra meg újra Darcyra ne fordítsa a szemét, ámbár minden pillantása csakis arról győzte meg, amitől úgy rettegett. Mert bár Darcy nem nézett állandóan Bennetnére, Eliza bizonyos volt abban, hogy folytonosan őt figyeli. Arcán eleinte felháborodás és megvetés tükröződött, aztán egyre komolyabbá és merevebbé vált.

Végül is Bennetné befejezte mondókáját, és Lady Lucas, aki már régóta ásitozott, mert ismételten olyan örömmel traktálták, amelyeket ő maga nem igen várhatott az élettől : a hideg sonkának és csirkének szentelhetette magát. Eliza végre föllélekzett. De nyugalma nem lehetett tartós, mert rögtön vacsora után az éneklés került szóba, s fájdalommal kellett látnia, hogy Mary, miután egydarabig kérette magát, hajlandónak nyilatkozott, hogy mulattatni fogja a társaságot. Jelentős pillantásokkal és néma könyörgésekkel próbálta rábírní, hogy álljon el ettől a szivességtől — de mindhiába, Mary nem akarta elérteni ; ő boldog volt, ha kiállhatott közönség elé, s hozzáfogott az énekléshez. Eliza keserves érzésekkel szögezte rá tekintetét s türelmetlenül hallgatta végig az összes strófákat, de ennek sem lett eredménye, mert miközben a társaság hálálkodott Marynek s valaki elejtett egy szót, hogy talán még valamivel meg fogja őket örvendeztetni, félpercnyi szünet után Mary új dalba kezdett. Pedig ez már meghaladta képességét ; hangja gyöngye volt, előadása mesterkélrt, Eliza valósággal szenvedett, Jane-re né-

zett, hogyan viseli ő el a dolgot, de Jane nagyon nyugodtan beszélgetett Bingleyvel. Aztán két kisebbik hűgára pillantott, de ezek lopva gúnyosan vigyorogtak egymásra, míg Darcy arca változatlanul komoly volt és nem árult el semmit. Eliza végül apjára függesztette szemét, hogy lépjen közbe, mert Mary különben reggelig sem hagyja abba. Bennet felfogta tekintetét, s miután Mary befejezte második dalát, hangosan szólt hozzá : Nagyon szép volt, gyermekem. Éppen elég élvezetet nyújtottál nekünk. Most már a többi fiatal hölgyön van a sor.

Maryt ez bosszantotta, bár úgy tett, mintha nem halaná ; Eliza, aki őt is sajnálta, meg az apja közbeszólását is, már attól kezdett félni, hogy nyugtalankodásával csak bajt okozott.

De most a társaság többi tagjait kezdték kérlelni.

— Ha én, — mondotta Collins — meg volnék áldva az éneklés tehetségével, igazán a legnagyobb örömmel tennék eleget a társaság kérésének. A zenét nagyon illedelmes szórakozásnak tekintem s a lelkészi állással teljesen összeegyeztethetőnek. Ezzel azonban korántsem akarom azt mondani, hogy helyesen tesszük, ha időnkből túlsokat szentelünk a zenének, mert vannak bizonyára más dolgok is, amelyeket érdemes ápolnunk. Egy lelkésznek sok dolga van egyházközségében. Elsősorban is a dézsmát illetőleg úgy kell eljárnia, hogy neki haszna legyen belőle, de ne károsítsa az uraságot. Meg kell írnia a prédikációit ; fennmaradó ideje éppen hogy elegendő a kerületi dolgok elvégzésére, házának gondozására és javítására, mert elháríthatatlan kötelessége, hogy hajléka mennél rendesebb legyen. Azt is elengedhetetlennek tartom, hogy figyelmes és szelíd legyen mindenki, de legkivált azok irányában, akiknek pozícióját köszönheti. E kötelessége alól nem menthetem fel őt, valamint hogy nem lehetnék jó véleménnyel arról az emberről, aki elmulasztja az alkalmat, amikor kifejezheti tiszteletét olyan személy iránt, aki rokoni kapcsolatban áll az uraság családjával. S miután meghajolt Darcy felé, befejezte szónoklatát, amelyet oly hangosan adott elő, hogy a fél-terem hallotta. Sokan csudálkoztak, sokan mosolyogtak, de senki sem mulla-

tott jobban, mint Mr. Bennet, miközben felesége gratulált Collinsnak, amiért oly okosan beszélt és félhalkan odaszólt Lady Lucasnek, hogy Collins igen eszes és derék fiatalember.

Elizának úgy rémlett, hogy ha családjának tagjai összebéreltek volna, hogy az est folyamán lehetőleg nevetségessé teszik magukat a társaság előtt, akkor sem játszhatták volna szerepeiket több művészettel és nagyobb sikerrel; még szerencsének tartotta, hogy Bingley és Miss Bingley nem vettek észre minden egyes dolgot s Bingley olyan komolyan érdeklődik Jane iránt, hogy a sok bolondság, aminek föltétlenül tanúja volt, nem befolyásolhatja érzelmeit. Elég baj volt az is, hogy két nővérenek és Darcynak ilyen alkalmuk nyílt kinevetni az ő családját, s nem tudta volna eldönteni, mi volt elviselhetetlenebb: az urak néma megvetése, vagy a hölgyek szemtelen mosolya.

Az est hátralevő része nem volt nagyon mulatságos rá nézve. Collins úgy lefoglalta, hogy nem tágított mellőle, s ha nem is tudta rávenni, hogy újból táncoljon vele, meggátolta, hogy másokkal táncoljon. Hiába könyörgött neki Eliza, hogy kérjen föl más leányt, s hiába ajánlkozott, hogy bemutatja őt akármelyik fiatal hölgynek a teremben. Collins kifejtette előtte, hogy ő teljesen közömbös a tánc iránt, főcélja csakis az, hogy gyöngéd figyelmével szolgálatára legyen Elizának s ennél fogva egész estén át mellette fog maradni. Ez ellen hiábavaló volt minden érvelés. Egyetlen megkönnyebbülését barát nője, Charlotte jólelkűségének köszönhette, aki több ízben odament hozzájuk és beszélgetésbe vonta Collinst.

De legalább megszabadult attól is, hogy Darcy újból figyelmére méltassa; ámbár sokszor került Eliza közelébe s nem volt elfoglalva, olyan közel sohasem jött, hogy szóba ereszkedhetek volna. Eliza ezt a viselkedését annak tudta be, hogy megemlítette előtte Wickhamet és örült a dolognak.

Az egész társaságból a longbourniak búcsúztak el legkésőbb, mert Bennetné úgy intézte a dolgot, hogy már minden vendég eltávozott, de az ő hintájuk csak negyedórával később állott elő, amely idő alatt láthatták, hogy a család némely tagja már alig várja, hogy induljanak. Hurstné és Bingley kisasszony alig nyitották ki a szájukat s akkor is

csak panaszkodtak, hogy milyen fáradtak és szemmelláthatóan türelmetlenkedtek, mert már szerettek volna egyedül lenni. Bennetné hiába próbálta őket szóra bírni, úgyhogy az unalom átterjedt az egész társaságra, amelyet nagyon kevésbé üdítettek fel Collins úr hosszadalmas kijelentései. Collins gratulált Bingleynek és nővéreinek a finom estélyhez s hogy milyen kedves vendégszeretetet tanusítottak a társaság iránt. Darcy egy szót sem szólt, Bennet úr is csendesen élvezte a jelenetet. Bingley és Jane egymás mellett álltak, kissé távolabb a többiektől s csakis egymással beszéltek. Eliza éppoly konokul hallgatott, mint Hurstné vagy Miss Bingley ; és még Lydia is kimerültebb volt, semhogy egyebet tudott volna mondani, mint azt, hogy : «Istenem, de fáradt vagyok!» És nagyot ásított hozzá.

Amikor végre fölkeltek és búcsúzkodni kezdtek, Bennetné a legszívélyesebb módon abbeli reményét fejezte ki, hogy mennél előbb üdvözölheti mindnyájukat Longbournban ; szavait főképp Bingleyhez intézte s biztosította őt arról, hogy boldog lesz, ha bármikor megtiszteli őket ebédre, minden külön meghívás nélkül. Bingley hálás örömmel azt válaszolta, hogy élni fog a legelső alkalommal, mihelyt visszajön Londonból, ahova már holnap el kell mennie, bár csak rövid időre.

Bennetné nagyon meg volt elégedve s azzal a boldog tudattal ült be kocsijukba, hogy az új berendezésre, új hintókra és a kelengyére való tekintettel három vagy négy hónap kell ahhoz, hogy leánya elfoglalhassa helyét a netherfieldi kastélyban. Ugyanily bizonyossággal számított ifjabbik leányának Collinsszal való házasságára, bár ennek már nem örült annyira. Valamennyi leánya közül Elizát szerette legkevésbé, és ámbár a vőlegényt és a pártit elég jónak tartotta Eliza számára, Collinst és Hunsfordot az ő szemében nagyon elhomályosította Bingley és Netherfield.

XIX.

A rákövetkező nap új fejezetet nyitott Longbournban. Collins forma szerint megkérte Elizát. Minthogy szabadsága már szombaton lejárandó volt, elhatározta, hogy nem veszít

időt, és mert a pillanatot sem tartotta korainak, annyira bízott saját magában, hogy annak rendje és módja szerint hozzáfogott a dologhoz s nem mulasztott el semmit, amiről föltette, hogy szabályszerűen hozzátartozik az ügyhöz. Miután Bennetné, Elizát s az egyik kisebbik leányt kevéssel a reggeli után együtt találta, ilyen szavakkal fordult az anyához : Szabad remélnem, hogy érvényesíteni fogja befolyását szép húgomnál, Elizánál, amikor tisztelettel arra kérem, hogy a délelőtt folyamán négy szemközt szólhassak vele?

Eliza elpirult meglepetésében, de még mielőtt egy szót is szólhatott volna, Bennetné így felelt : Oh Istenem, hát hogyne, Lizzy mindenesetre nagyon boldognak fogja magát érezni és nem lesz semmi kifogása. Kitty, te gyere föl velem az emeletre. Összeszedte kézimunkáját s már el akart rohanni, amikor Eliza így kiáltott fel :

— Kedves mama, ne menjen el, nagyon kérem. Collins úrnak meg kell bocsátania, de semmi olyan mondanivalója nem lehet számomra, amit más is ne hallhatna. Inkább én is elmegyek.

— Nem, nem, Lizzy, ez ostoba beszéd. Csak maradj ott, ahol vagy. — És amikor látta, hogy Eliza zavarodott és ijedt arccal csakugyan el akar menekülni, még hozzátette : — Lizzy, követelem, hogy itt maradj és meghallgasd Collins urat.

Ennek a parancsnak már nem szegült ellene, s miután egy pillanat alatt átgondolta a dolgot s rájött, hogy legokosabb lesz mennél hamarább átesni rajta, még pedig a lehető legnyugodtabban : visszaült a helyére s folytonos kézimunkázással próbálta leplezni, hogy a helyzet őt egy füst alatt nyugtalanítja és mulattatja. Bennetné és Kitty kivonultak a szobából s alighogy elmentek, Mr. Collins beszélni kezdett.

— Higgye el nekem, kedves Miss Eliza, az ön szerénysége nemhogy kárára válnék, ellenkezőleg, csak jó tulajdonságait gyarapítja. Nem lehetne oly vonzó az én szememben, ha nem vonakodnék egy kissé ; de legyen meggyőződve, hogy e pillanatban tisztelt édesanyjának engedelmével szólok kegyedhez. Bizonyára sejti, hogy beszédemnek mi a célja, de hátha veleszületett szemérmességénél fogva mégsem gondol

rá; bár udvarlásom oly feltűnő volt, hogy nem érthette félre. Úgyszólván mihelyt beléptem ide, kegyedet szemeltem ki élettársammá. Mielőtt azonban e kérdésben érzelmeim elragadnának, üdvös lesz talán előadnom okaimat, hogy miért óhajtok megházasodni, továbbá, hogy miért jöttem Hertfordshire-be azzal a szándékkal, hogy feleséget választok, ami már meg is történt.

Amikor Collins ünnepélyes nyugalommal beszélt érzelmeiről, amelyek őt elragadják, Eliza alig bírta elfojtani a nevetését, s hiába állt be rövid szünet, képtelen volt fölhasználni arra, hogy elhallgattassa Collinst.

— Legelső okom a házasságra, hogy felfogásom szerint minden lelkésznek, aki hozzám hasonlóan, kedvező anyagi viszonyok közt van, jó példával kell előljárnia egyházkerületében; második okom, hogy a házasság feltétlenül elő fogja mozdítani boldogságomat, és a harmadik, amelyet talán előbb kellett volna említenem, hogy ama nemeslelkű úrihölgy, akit kegyúrnőmnek és pártfogómnak nevezhetek, nagyon ajánlotta, sőt egyenesen lelkemre kötötte. Két ízben volt kegyes ebbeli nézetét közölni velem, a nélkül, hogy kérdeztem volna, s mielőtt eljöttem Hansfordból, az utolsó szombat estén — tekejáték közben, amíg Mrs. Jenkins megigazította Miss de Bourgh zámolyát — így szólt hozzám: Collins úr, önnek meg kell házasodnia. Ha valaki lelkész, házasodjék meg. Válasszon jól, válasszon egy úrileányt az én kedvemért és a saját kedvéért, legyen az illető tevékeny és hasznos teremtés, akit nem nagyizolásra neveltek, hanem aki az ön szerény jövedelmét jól tudja beosztani. Én ezt tanácsolom. Találjon ilyen feleséget, mennél hamarabb, hozza őt Hansfordba és majd én szemügyre veszem. Mellesleg legyen szabad megjegyeznem, kedves Miss Eliza, hogy abban, amit kegyednek nyújtani tudok, lady Catherine de Bourgh jósága és figyelme nem a legkisebb előny. Meg fogja látni, hogy az ő viselkedése tútesz mindenben, amit én mondhatok róla. Azt hiszem, a kegyed jókedve és elméssége tetszeni fog neki, kivált ha azzal a tapintattal és tisztelettel mérsékeli, amelyet Lady Catherine rangja feltétlenül megkíván. Házassági szándékomról általánosságban elég is ennyi; meg kell tolda-

nom azzal, miért gondoltam első sorban Longbournra s nem más szomszédos helyekre, ahol szintén nagyon sok a kedves, ifjú leány. Ám a helyzet az, hogy tisztelt atyjának halála után (kit azonban az egek ura még sok esztendeig éltesse!) én öröklöm ezt a jószágot s megfelelő megoldásnak csakis azt tekinthetem, hogy az ő leányai közül választok feleséget, hogy mennél kisebb kár érje őket, ha a szomorú esemény be talál következni, — ami azonban, mint már említettem, csak sok esztendő múlva esedékes. Ez volt fő indító okom, szép Eliza, s kecsegtetem magamat azzal, hogy irántam való becsülését ez nem fogja csökkenteni. És most nem marad más hátra, mint hogy a leglelkesebb szavakban biztosítsam kegyedet tüzes szerelmemről. Én egyáltalában nem nézek vagyona és semminő ily igényt nem támasztok tisztelt atyjával szemben, minthogy tisztában vagyok azzal, hogy ügysem tudná teljesíteni, és kegyednek csakis arra az ezer fontra lehet jogcíme, amelyet édesanyjának elhalálozása után fog örökölni. Erről tehát szintén hallgatni fogok. És legyen meggyőződve arról, hogy ezzel kapcsolatban egybekelésünk után soha egyetlen szemrehányás sem fog az ajkamról elhangzani.

De most már Eliza kénytelen volt őt félbeszakítani.

— Tiszteletes úr nagyon is siet — kiáltotta. — Elfelejtí, hogy én még nem válaszoltam. De most már nem veszíthetek több időt. Hálásan köszönöm az ön kitüntető figyelmét. Tudom, hogy ezzel nagy tisztesség ért engem, de sajnos, semmiesetre sem mondhatok igent.

— Nem ma hallom először, — felelte Mr. Collins szer-tartásos karlengetéssel — hogy ifjú hölgyek az első megkérés alkalmával rendszerint visszautasítják azt a férfit, akit magukban már elfogadtak, s néha ezt a visszautasítást kétszer, sőt háromszor is megisméltik. Engem tehát egyáltalán nem csüggesztenek el a kegyed szavai, s remélem, mielőbb oltár elé vezethetem.

— Igazán, Mr. Collins, az én kijelentésem után igen különösnek találom, hogy ön még reménykedik. Biztosíthatom, hogy nem tartozom amaz ifjú hölgyek közé (ha ugyan vannak ilyenek), akik boldogságukat attól a véletlentől

teszik függővé, hogy másodszor is megkérik őket. Én önt a legkomolyabban kikoszartam. Ön engem nem tehet boldoggá, s meggyőződéseim szerint én vagyok az utolsó nő a világon, aki önt boldoggá tudná tenni. És ha Lady Catherine ismerne engem, okvetlenül azt találná, hogy minden tekintetben alkalmatlan vagyok erre a pozícióra.

— Hiszen, ha bizonyos volna, hogy Lady Catherine így gondolkodik! — mondotta Mr. Collins nagyon komolyan — de én nem tudom elképzelni, hogy Ő Ladysége helytelenítesse választásomat. És kegyed bizonyos lehet abban, hogy mihelyt újból tiszteleghetek nála, magasztalni fogom előtte a kegyed szerénységét, takarékoságát és egyéb szeretetreméltó tulajdonságait.

— Igazán, Mr. Collins, kár volna minden dicsérő szóért. Ebben a dologban csakis én ítélnék, s tiszteljen meg azzal, hogy elhiszi, amit mondtam. Kívánom, hogy nagyon gazdag és nagyon boldog legyen, s azzal, hogy nem fogadom el kezét, megtettem mindent, hogy igazán az lehessen. Ezzel a megkéréssel bebizonyította, mennyire szíven viseli családom érdekeit, ez elégtételül szolgálhat önnek, s nem tehet majd szemrehányást önmagának, ha bármikor át kell vennie a longbourni birtokot. Ezt a dolgot tehát végleg elintézettnek tekinthetjük. E közben Eliza fölkelt és ki is ment volna a szobából, ha Collins meg nem állítja ezekkel a szavakkal :

— Ha legközelebb ismét lesz szerencsém kegyeddel e tárgyról beszélhetni, remélem, kedvezőbb választ fogok nyerni a mostaninál; ámbár nem akarom e pillanatban kegyetlenséggel vádolni, mert tudomásom szerint elfogadott szokása a női nemnek, hogy az első megkéréskor elutasítják a férfit, és a kegyed utolsó szavaiban talán rejlett annyi bátorítás, amennyi egy igazi, gyöngéd női természettel összeegyeztethető.

— Igazán, Mr. Collins, — mondotta Eliza, kissé hevesen — ön szörnyű zavarba hoz engem. Ha bátorítást érez ki abból, amit mondtam, nem tudom, miképpen fejezzem ki magamat, hogy ön is kikoszarásnak tekintse, amit mondtam.

— Hiába, mégis azzal kecsegtetem magamat, kedves Eliza, hogy ön csak a szokás és a forma kedvéért utasította vissza

komoly ajánlatomat. Miért hiszem ezt, megmondom röviden : — Megfoghatatlan volna egyrészt, hogy nem talál méltónak a kezére, s másrészt a pozíció, amelyet nyujthatok, csak kívánatos lehet a kegyed szemében. Állásom, összeköttetésem a De Bourgh-családdal, az önökkel való rokonság, mind mellettem szólnak ; fontolóra kell vennie továbbá, hogy akármilyen bájos is, nem bizonyos, hogy fog akadni még ember, aki feleségül kéri. Anyai öröksége oly csekély, hogy nagyban csökkenti kedvességét és szeretetreméltóságát. Mind-ebből azt kell következtetnem, hogy a visszautasítás nem komoly, így hát annak tulajdonítom, hogy kegyed ezze a kis bizonytalansággal növelni óhajtja szerelmemet, ami rendes szokásuk az előkelő hölgyeknek.

— Biztosítom, Mr. Collins, hogy nem pályázom az olyan előkelőségre, amely abban áll, hogy megkínozzunk egy derék embert. Bókoljon inkább azzal, hogy megbízik őszinteségemben. Újra meg újra köszönöm, hogy megtisztelt, de teljes lehetetlenség elfogadnom ajánlatát. Ellene mond a szívem. Beszélhetek világosabban? Ne nézzen engem előkelő hölgynek, aki önt gyötörni akarja, lássa bennem az okos nőt, aki csakis azt mondja, amit érez.

— Kegyed most is bájos! — kiáltott fel Collins, aki elég félszegen adta a gavallért — és én meg vagyok győződve, ha kitűnő szülei a maguk tekintélyével is hozzájárulnak, kegyed ajánlatomat elfogadhatónak fogja ítélni.

Az öncsalásnak ez a konok állhatatossága elvágott minden feleletet. Eliza szó nélkül és rögtön kisietett a szobából, azzal a föltett szándékkal, hogy ha Collins az ő többször megismételt nem-jét tovább is hízelgő biztatásnak fogja tekinteni, ő édesapjához fordul, aki majd határozott hangon fogja eldörögni a «nem»-et, s akinek magatartását legalább nem lehet egy finom úrileány vonzalmának és kacérságának tulajdonítani.

HANGOK A MÉLYBŐL.

— Lenau négy szonettje. —

A gyermek hangja.

(Stimme des Kindes.)

Az alvó gyermek! Űde arcvonása
Paradicsomról tár képet eléd,
Mosolyg, tán hallgat angyali zenét,
Ajaka körül ott leng muzsikája.

Némuljon el a világ csalfasága,
Álomvalóság szól, íme, felénk!
Hadd hallja lényem álménékét,
Formáljon át ártatlan tisztasága!

S ő, nem is sejtve, mint rajongok érte,
Komoly hangokkal tölti meg szívem,
Jobban, mint fák, zúgó erdőiken.

Mélységek vágya tölt el, halk zenére,
Mint mikor eső hull csendpusztaságon,
S megcsendül a hegyek harangja távol.

Kolompok hangja.

(Stimme der Glocken.)

A síma tó vízfodra rezdületlen ;
A hegyorom, a fenyők, szirtfalak,
A gleccser, melyre felhő ül le csak,
Benn tükröződnek fényes vértzetben.

Fák lombja hull, hull hangos zizzenettel,
S a szakadékba pár kövecsdarab ;
Vadász-üldözte gyors zergecsapat
Görgette alá vészes menetelben.

Kolompok hangja szól a messzeségbe',
 Felkelti búm, de megbékít legott :
 Alpok tehéncsordája legel ott.

Halk intelem kongatja : béke, béke,
 Mely a földről az első alkalommal
 Tűnt el örökre, a Paradicsomban.

A szél hangja.

(Stimme des Windes.)

Sötét az erdő, alszik szenderegve ;
 Illattal szállni rest a lomha lég,
 Levelet se mozdít. Nem szól a szép
 Madárdal s a tóban a béka verse.

A szentjánosbogarak szikrateste
 Kigyujtja az alvó ágak szemét,
 S csendittas szívem tündérkertbe lép,
 Magafeledten, álmorajba esve.

De felzúg a fa, nagy meglepetésre,
 Komor hangon szól a közel s a távol
 És visszazédít az álomcsodából.

A riadt lélek felfigyel a szélre :
 Atyai szóra, aki gyermekét
 Meginti : Jöjj, a játékból elég!

Az eső hangja.

(Stimme des Regens.)

Hever a szél a füledt pusztaságon ;
 Kővé meredt tán a bogáncs hada,
 Alig mozdul meg szára, mikor a
 Köpönyegével hozzá ér a vándor.

Az ég s föld összeolvadt béketábor,
A ködtömegben nincs határfala ;
Mint két barát, ha egy lett bánata,
Feledte, mit adott bú-vagyonából.

De ni, bókol a kóró, ing, remeg!
Eső csapott le, duhaj fürgeteg,
Mint halk kérdésre hangos üzenet.

S a vándor, látva a pálfordulást,
A szélpaskolta bógáncs-tarolást,
Szívét szorongó érzés tölti meg.

Lenau után, németből

HAVAS ISTVÁN.

SZEMLE.

Madách Imre hamvai mellett.

Beszéd Madách Imre hamvainak új sírboltba helyezésekor, Alsósztrégován, 1934. július 2-án.

Midón elmúlandó porrészeid a drága anyaföldbe örök nyugalomra térnek, eljöttünk mi is, a Kisfaludy-Társaság küldöttei, hogy régi hűségünkkel áldozzunk Neked. Kicsiny a tábor, mely hamvaidat körülveszi, de úgy érezzük, hogy milliók nevében hódolhatunk, áldásra nyíló fohással ajkainkon. Midőn szellemedet idézzük, emlékezetünk visszaszáll a multba, régi nagyjainkhoz, akik ott voltak Veled az oltár körül, midőn lángelméd szikrája tüzet fogott. Arany János volt a szikra melengetője, ő volt vezérsillagod, midőn a dicsőség babékoszorúját homlokodra fonta. Azóta megjárta a Titánok útját, szellemed feltört a magasba, hogy a fénykörödben keringő tüzek által terjessze a világhosságot és hirdesse a halhatatlanságot.

Egy sokat küzdő, nagy megpróbáltatásokra küldött nemzetnek hagyta Te örökül azt a kincset, mely ma az egész művelt világra fénysugarait szórja. Amit Te nekünk, magyaroknak adtál, az a legnagyobb dicsősége fajunknak, mely Általad nagy célokra termelt hivatottságát igazolhatja. Nem lehet pusztulásra ítélt nemzet az, melynek forrásaiban ily erők buzognak, ily szellemóriások nem lehetnek a vaksors szeszélyes játékszerei. Te a mi tanúságtevőink közé tartozol, aki hitet tehetsz rólunk. Alkotásod a magyar őserőt, jellemed, nemzethűséged fajunk erényeit hirdeti. Veled, a Te géniuszoddal a világ bármely ítélőszéke előtt büszke önérzettel versenyre kelhetünk.

Mintha a Te sorsod is nemzetünk sorsát példázná, a Te küzdelmeid útját is végigkíséri a szenvedések töviskoszorúja. Téged is a sorscsapások vihara edzett meg arra, hogy nagyot alkothattál, nemzeted tragikumuma, lelki gyötrelmeid könnyforrása volt a megtermékenyítés, melyből drága gyöngyöt fakasztottál. Súlyos volt a kereszt, melyet viselned kellett, de méltó volt a jutalom is, mely által fölkenetést nyertél. A Te dicsőséged sugárkévéje átöleli az idők futását. Rajta a múlandóság nem végezheti el pusztító, enyészetes munkáját.

Korszakok elmúlhatnak, világhatalmak rommá dőlhetnek, de Te megmaradsz fénylő csillagnak az alkotó mindenségben, nekünk örök büszkeségnek, hogy a magyar lélekből sarjadzott ki az, ami halhatatlan szellemednek égbetörő lángsugarakat adott. A küzdve küzdő, bízva bízó emberre Temagad vagy a példa, megtestesítve alkotásod fensége életed tanulsága által.

Hálát adunk a Gondviselésnek, hogy Téged adott nekünk és az ő igazságosztó, bölcs rendelkezéseiben megnyugodva, mondunk áldást távozó koporsódra. Tőled pedig nem búcsúzunk, mert mi Veled vagyunk és Veled maradunk. Te a mi fényforrásunk vagy, hitünk és küzdelmeink erőssége, buzdítója a reménykedőknek, akik hisznek a föltámadásban.

Horánszky Lajos.

Az Ember Tragédiájáról.

Az a hármas ünnep, melyet *Az ember tragédiája* ebben az évben ünnepel, — színrehozatalának ötvenedik évfordulója, az ötszázadik színpadi előadás és a Burg-színházi bemutató — kétségtelen határozottsággal mutatja, hogy Madách költeménye megállta az idő próbáját. Pedig *Az ember tragédiájának* nem volt könnyű idáig jutnia. A világirodalom nem sok alkotásának kellett annyi külső és belső nehézséggel megküzdenie. Attól a pillanattól kezdve, mikor Arany János, aki félig-meddig a mű felfedezőjének, de társszerzőjének is tekinthető, az első négy sor «mesteremberes önelégültsége» miatt kedvetlenül félretette, máig: a mű jóformán szakadatlanul harcolni volt kénytelen, nemcsak a helyes értékelésért, hanem még az igazi megértésért is.

De a külső körülmények ellenséges hatalma nem bírt vele. Nem ölte meg a kritikusi félreértés, pedig igen előkelő szellemek akadtak, akik Szász Károllyal veszedelmes «Ördög komédiáját», vagy Prohászka Ottokárral «imádás helyett káromkodást, nagy teremtő stílus helyett inkább cinizmust, isteni tervek helyett inkább kontárságot» láttak benne. Nem tudta megölni az a jóindulatú devalváció sem, amelynek szükségszerűen ki van téve az ilyenfajta drámai költemény, amikor színpadra kerül. Madách műve a maga tarka történelmi kaleidoszkópjával, mennyországával, Paradicsomával valamennyi nagy filozófiai költeménynél inkább forog abban a veszedelemben, hogy a színpadon pusztá látványossággá válik; hiszen egy vérbeli rendező valósággal halálos bünt követne el, ha a benne rejlő pazar külső lehetőségeket kihasználatlanul hagyná. És csak-

ugyan, Németh Antal könyve (*Madách a színpadon*) megtanít bennünket arra, amit különben az elmúlt évtizedek színházlátogatója maga is tapasztalhatott, hogy milyen csalétek volt *Az ember tragédiája* becsvágyó színpadművészek számára, és mennyit kísérleteztek vele a legkülönbek — Hevesi Sándor egymaga háromszor nyúlt hozzá — Paulay Edétől Röbbelingig és a Nemzeti Színház mostani ünnepi előadásáig. Ez persze minden rendezésnél (még az olyan áhítatos, csak a költőt szolgálni akaró rendezésnél is, mint a Nemzeti Színház ünnepi bemutatása) szükségkép újabb és újabb csonkításokat, újabb és újabb stilizálást jelent, állandó valamennyiben csak egy, az elhagyhatatlan és hálás látványosságai jelleg. És *Az ember tragédiája* diadalmasan került ki a kulisszák, kosztümök és színpadi gépezetek tarka lim-lomából, a kitűnő, közepes és kontár, nem egyszer műveletlen színészek veszedelmes becsvágyából, a rendezőknek hol dilettáns, hol művészi, de mindenkor saját mondanivalójú, saját akaratú kezéből is, és ma is vonzza azt a közönséget is, amely a tarka színpadi képnek örül, és azt is, amely a költemény jólismert, rég szeretett filozófiai verssorait lesi a színészek ajkairól. De nem ölte meg *Az ember tragédiáját* a mindenféle nyelvekre való, többnyire igen gyenge műfordítások gyilkos szeretete sem. Pedig ha meggondoljuk, hogy pl. a német közönség nyolc fordításban kapta kézhez, míg végre Mohácsi Jenő kitűnő átültetéséhez juthatott, és ezek közt a többé-kevésbé gyenge fordítások közt a legkülönb, Dóczié, tette a költőnek a legrosszabb szolgálatot a maga fausti stilizálásával, akkor nem fogunk csodálkozni, hogy a világ köztudatában máig inkább csak mint közepes Faust-utánczat szerepelt. Nem tudta megölni *Az ember tragédiáját* még az iskola sem, a «kötelező olvasmány»-nyá válás nagy próbája, a velejáró kényszerrel, lélektelen magyarázatokkal és agyonmagyarázással sem. A tapasztalat azt mutatja, hogy az ifjúság, amely az iskolában kénytelenségből olvasta (sőt talán, ami még rosszabb: kivonatolta is), utóbb érdeklődésből és szeretetből olvassa és nézi meg a színpadon. Nagyon erősnek kell lennie annak a műnek, amely mindezt a próbát megállja.

Pedig *Az ember tragédiájának* legnagyobb ellenségei nem rajta kívül vannak. A legveszedelmesebb nehézségek magában a *Tragédiá-*ban rejlenek. Legelső ezek között már maga a művészileg majdnem képtelenül nagyszabású tárgy. Madách oly nagyra vállalkozott, amilyenre művész — hacsak a Michelangelo-féle szertelen titánoknak egészen kivételes fájába nem tartozik — vajmi ritkán merészel még gondolni is. Költeményt írni, amely magában foglaljon eget és földet, Istent és embert, angyalt és ördögöt, egyént és történelmet, multat,

jelent és jövőt, lírát, drámát és filozófiát (igazán majdnem omnem rem scibilem et quaedam alia), mindennapos dolog dilettánsoknál, de igazi művész, aki ismeri eszközeinek korlátoltságát és átélte már a legmélyebb művészi élményt: milyen nehéz még apróságokban is azt és úgy mondani, amint a lelke mélyén él, — többnyire ösztönös szerénységgel óvakodik az efféle feladattól. Madách nekivágott a legnagyobbak és sikerült megoldania, még hozzá töredék sem maradt a mű, mint ahogy töredék maradt Michelangelótól a *Karamazov testvérek*ig a legtöbb ilyen óriási alkotás. Mennyivel kisebb feladatot tűzött maga elé akár Byron az ő drámai költeményeiben, akár Ibsen a *Peer Gynt*ben, de voltaképpen még Goethe is a *Faust*ban, hiszen ő is csak az egyén problémáival foglalkozik, nem úgy, mint Madách, aki Ádám egyéni tragédiájában az egész emberiség sorsát meg akarja és meg tudja mutatni.

Az egyén és az emberiség sorsa egy szimbólumban: íme, a második példátlan nehézségű feladat! «Az egyes képeket vagy momentumokat úgy igyekeztem egymás után helyezni, — írja Madách egy levelében — hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból.» És — hálás anyagul minden idők kommentátorai számára — ez is sikerült neki.

És mennyi nehézség az óriási koncepció következtében! A tárgyban adva van a filozófiának akkora szerepe, amekkorát a tapasztalat szerint nemcsak a színpad, hanem egyáltalán a dráma (legalább amíg dráma akar maradni) meg nem tűr. Adva van a történeti színek egymásutánjában, az örökös letörésben és új harcra indulásban, a szerkezetnek akkora kiszámítottsága, amely már szinte geometriai jellegű és amelynek párját a *Divina Commedián* kívül nem ismeri a világirodalom. És ha ez a technikai nehézség még csak külsőséges volna! De ez a mértani egyhangúság a legbensőbb mondanivalót magát is megpróbálja. Hiszen a darab derekán, a történeti színeken át voltaképpen tízszer egymásután ugyanaz a cselekmény ismétlődik: Ádám harca indul szent eszméért, a harc során kiábrándul és elbukik. Az egyes színek drámai tartalma mindannyiszor pontosan ugyanaz. Hol az az író a széles világirodalomban, aki képes volna ugyanazt a küzdelmet tízszer egymásután elmondani, a nélkül, hogy egyhangúvá, unalmassá, bosszantóvá válnék? Aztán ugyancsak néhány koncepcióbeli apróság következtében az az állandó küzdelem a Faust-émlék ellen! Hiszen persze, ami főrokonság van a kettő között, ihletközösségre, Jób könyvére megy vissza; de az a néhány jelentéktelen apróság, amely kétségtelenül Faust-reminiscencia, a mellett, hogy egészen mellékes a mű mondanivalója szempontjából, mégis

csak állandóan ébrentartja az olvasóban a goethei emlékeket és nem kis győzelme Madách lángelméjének, hogy a figyelmes olvasó vagy néző végül is egészen eredeti nagy mű benyomásával búcsúzik a *Tragédiától*.

De mindezeknél nagyobb nehézségeket rejt magában éppen az, ami Madách művében a leglényegesebb mondanivaló. Egy költemény, amely jóformán az utolsóelőtti mondatáig vigasztalanul sötét, amely csupa ellenállhatatlanul pesszimista képeket, eszméket, bukásokat tartalmaz, és az utolsó lapon, az utolsó jelenetben mégis az ellenkezőt mondja, végül is optimista megoldást nyújt! Egy tucatszor megismétlődő reménytelen bukás után mégis küzdelemre sarkal és a bizalom szavával végződik. Az ördög annyi győzelme után Istené benne az utolsó szó. Eötvös próbált effélet *A karthauziban*, de neki nem sikerült eltüntetnie a törést a regény dereka és vége között. Sikerült-e Madáchnak? A szövegben, a belemélyedő olvasó számára — az alábbiakban megpróbálom ezt igazolni — tökéletesen. A színpadon azonban ez a kiegyenlítődécs csak részben sikerült. Minthogy a probléma feloldását, a bizalom szavát csak Isten és részben az angyalok szavai tartalmazzák, amelyeket a néző, ha hall is, alig ért, ez a gyenge, legalább hatásosságában gyenge *igen* — legalább az eddigi színpadi technika eszközeivel — nem volt képes hatékonyan túldörögni azt a hatalmas *nemet*, melyet a történeti színek képben, cselekményben, szóval az élet szuggesztív valóságosságával oly sokszor egymásután belénkharsoztak. És az emberek még így is kielégülten, felemelkedve, a nagy emberi és művészi élmény érzésével távoznak a színházból, jelölül annak, hogy a hiányzó, illetőleg végelemzésben csak elméleti megoldás ellenére is kiérzik a költő nagy, meleg biztató mondanivalóját.

Igen, *Az ember tragédiája* megállta a történelem ítéletét: immár a harmadik nemzedék találja meg benne a magáét; kor, ízlés, életfelfogás, nyelv, nemzeti és színpadi hagyományok korlátain túl mindenki talál benne annyit, amennyi elég ahhoz, hogy remekműnek, hogy a magáénak érezze. Melyek azok az időálló értékek, azok a klasszikussá tevő vonások, amelyeknek ez a nálunk példátlan diadal köszönhető? Legyen szabad néhányat kiragadni a sok közül.

Aki *Az ember tragédiáját* napjainkban olvassa, még inkább aki a színpadon nézi végig, annak első meglepő, szinte megdöbbenő benyomása alighanem az lesz, hogy *mennyire mai* ez a dráma. Már maga a tartalma is, a drámai mondanivalója izgatóan, felkavaróan a mi élményünk. Eszmékért lelkesedni, harcolni, aztán kiábrándulni vagy magukból az eszmékből, vagy azokból, akik az eszmét megvaló-

sítani próbálták és nem tudták, és csüggedten lemondani a harcról: van-e ennél maibb élmény? Az a nemzedék, amely a XX. század három első évtizedét végigélte, többé-kevésbé végigharcolta néhány-szor Ádám küzdelmét. Az egyik lelkesedett a liberalizmusért és kénytelen volt kiábrándulni belőle. A másik a háborúért és megborzadt tőle. A harmadik a szocializmusért és meg kellett érnie a legnagyobb szocialista táborok széthullását s az eszme tehetetlenségét. Tudomány és művészet semmivé lett, amikor a nagy szenvedélyek boszorkánytánca megkezdődött. Vallás, erény és szeretet nem tudta megakadályozni a nagy katasztrófákat, háborúkat és forradalmakat, mert akik képviselték őket, kicsiknek bizonyultak. Forradalmak jöttek, és emberek lelkesedtek értük, és a forradalmak épp olyan tehetetlenek bizonyultak, mint az utánuk következő ellenforradalmak, amelyekért megint emberek lelkesedtek és megint kénytelenek voltak kiábrándulni. És napjainkban megint új eszméket látunk megszületni, észa- kon, délen, nyugaton, és új tömegeket lelkesedni értük, és mi, Ádám-nál hamarabb csüggedő Ádámok, már előre látjuk, hogyan fognak kiábrándulni ezekből is és hogyan fognak megint felfigyelni újabb Luciferek újabb biztatásaira. Mi maradt a mai ember számára ez után a sokszorosan végigélt Ádám-sors után? A tucatemberek számára Sergiolus önkábítása, az érzékenyebbek számára Ádám öngyilkos sziklája, a még különbeknek Keppler rezignációja, a legkülönbek pedig megint csak arra a *szózatra* döbbsenek rá, amely a végső bukása után térdrehulló Ádámnak adja vissza az emberi élet egyetlen lehetőségét: «Mondottam, ember, küzdj és bízva bízzál, *énbennem* bízzál, mert magadban és a magad fajtájában nem bízhatol». Mindnyájan átéltek Ádám tragédiáját, azért érezzük mindnyájan a magunkénak.

És amit a magunk élményének érzünk a *Tragédia* egész nagy cselekményében, még elevebben, szinte kísérteties időszerűséggel érezzük azokban a részletekben, amelyek a modern kor képeit tárják eléink. A londoni színház kétségtelenül nem a mi korunkat akarja rajzolni, hanem a XIX. század kapitalizmusának nagyvárosi képét. De ha azt gondoljuk is, hogy ez a kapitalizmus és a velejáró szabadversenyvilág a múlté, bizonyos, hogy az élet, legalább a külső élet, még ma is jórészt az ő képeire alakul. Ki az, aki a londoni vásár jeleneteiben ne érezné a mai nagyvárosi élet képét, meg ne látná benne annak ma is élő jellegzetes típusait, a vásár hullámlásában, az alakok és az események mögül ki ne érezné ki a legmaibb élet véres, ma is megoldatlan problémáit? És ha így érzünk a londoni színház láttára, talán még megdöbbsentőbb a maiság szuggesztíója a falanszter jeleneteiben. Ha a rendezés a falanszter díszleteiben nem hangsúlyozná is a mai stílust

(mint a Nemzeti Színház remek színpadi képe), abban, amit a színpadon tesznek és beszélnek, annyira érezni kell a *nostra res agiturt*, hogy az ember nem nyomhatja el a gondolatot: ha a világ tovább halad abban az irányban, amelyben olyan nagy erővel indult el napjainkban, nem félt-e, hogy mindnyájan falanszter-félében fogjuk végezni életünket? És az eszkimó-jelenet a maga szörnyű szállóigéjével, a több főkáról és a kevesebb emberről, nem hiába kelt a bécsi előadáson jelenetmegállító tapsvihart: nem ez-e millióknak és millióknak legfőbb problémája napjainkban? És ki az, aki ne érezte volna még (ha mai ember és lelki ember) egyszer vagy másszor kibuggyanni magából az űrbe szálló Ádám kívánságát: itthagyni ezt a nyomorult földet és valami mást, valami magasabbat keresni? Íme, mennyire mai *Az ember tragédiája* a maga egész tartalmában!

Semmivel sem kevésbé mai, ha a forma oldaláról tekintjük. *Az ember tragédiájának* drámai formája, ellentétben korának realiztikus törekvéseivel, a lényegre sűrített színpadi kép. A történeti színek oly bámulatos nagyvonalúsággal emelik ki azt, ami egy korszak vonásaiból a lényeges, és oly feszülő belső étellel szerkesztik össze egy eszmei, de ugyanakkor színpadi egésszé a kiemelt kevés motívumot, hogy különbül látszanak megvalósítani a mai idealista színpadi törekvések vezérlő gondolatait, mint a legkülönb mai drámaírók. A Pirandellók, Kaiserek, Hasencleverek nemzedéke élő példában láthatja maga előtt a *Tragédiában* eszméinek megvalósulását: a sűrített, lényegre redukált cselekményt, az eszméket képviselő, nem realiztikus szimbolum-alakokat, a részletek nélkül is levegőt éreztető, élő, drámai teret. Sőt még külső technikájában is szinte érthetetlenül mai *Az ember tragédiája*. Az expresszionista drámaszerkesztés, a filmszerűségre törekvő gyors, eleven drámai képeket kergető mai drámatechnika hol talál még egy olyan tökéletes megvalósulást, mint itt? Bármilyen anakronisztikusan hangzik is, bármennyire benne gyökeres is *Az ember tragédiája* a maga korának történelmi és filozófiai légkörében, mi, mai emberek, úgy érezzük, hogy ma korszerűbb és elevenebb, mint a maga korában lehetett.

*

Nem lehetne azonban ennyire mai, ennyire hozzánk szóló, ha az, ami benne leglényegesebb, nem szólna minden időnek, nem volna a szó irodalomtörténeti értelmében örök érték. Azok közül az elemek közül, melyek *Az ember tragédiájának* ezt az időtől független, örök emberi értékét teszik, kétségtelenül első helyen áll maga a mű mondanivalója, a *Tragédia* értelme. Mit akar mondani Madách *Az ember*

tragédiájában? A naiv néző érzése, ha szóba foglalni nem tudja is, meglehetősen határozottsággal felel erre a kérdésre, és csak akkor jön zavarba, ha eszmélkedni kezd. A kritikusok és magyarázók, akik az eszmélkedéssel kezdik, csakugyan meglehetősen szétágazó, nem egyszer ellentmondó választ adnak a *Tragédiának* erre a legfontosabb kérdésére.

A magyarázók és magyarázatok impozáns tömegén végignézve, önkéntelenül is felmerül a kérdés: van-e értelme még egy új magyarázat-kísérletnek? Mert ha hiábavaló volna a meglevő százból egy százegyediknek összekompilálása, egyenesen nevetséges nagy-képűség kellene ahhoz, ha valaki azt hinné, hogy minden előző tévedett és éppen ő találta meg a bölcsék követét, a tökéletes magyarázatot.

Van azonban a *Tragédiának* egy kétségtelenül hiteles tekintélyű magyarázója is: maga Madách. A nagy műalkotások egyik legnagyobb szerűbb sajtásága ugyan, hogy több van bennük, mint amennyiről maga az alkotó művész tudomással bír, de ha valaminek, akkor olyan tökéletes logikájú műnek, mint *Az ember tragédiája*, amely épp annyira bölcséleti, mint költői munka, mégis csak maga az író a legilletékesebb magyarázója. És mivel Madách egy leveléből (Közölve Erdélyi János: Pályák és pálmák. Függelék, 500—503. l.) — legalább a leglényegesebbekben — ismeretes az ő felfogása, a mi szempontunk: mindvégig Madách nyilatkozata alapján, tehát mintegy Madách szavával nézni a *Tragédiát* és úgy kísérteni meg értelmének kifejtését. A magyarázók legtöbbje idézi Madách levelét, de eredményeik többnyire többé-kevésbé függetlenek tőle, néha egyenesen ellentmondanak neki.¹

Ha már most ezen az alapon a *Tragédia* értelmét keressük, tulajdonképpen három kérdésre kell megfelelnünk. Az első: Minő probléma van itt fölvetve? Erre megfelel a három első színnek, vagyis a tragédia expozíciójának vizsgálata. A második: Mi az értelme a történelmi színeknek? Ez megkívánja az álomjeleneteknek, vagyis a mű derekának elemzését. A harmadik: Hogyan oldja meg Madách a fölvetett

¹ Voinovich Géza Madách-monografiájában minden oldalról megvilágítja e problémát és a felelet, amelyet ad rá, lényegében megegyezik az alábbiakban kifejtett felfogással. Ez az övétől abban különbözik, hogy a *Tragédia* mondanivalóinak gazdag szövetéből csak egy szálat, érzésem szerint legfőbbet, vesz vizsgálat alá és ezt az egyet mindenestül — tudatos egyoldalúsággal — Madách szavain keresztül szemléli.

kérdést? Erre megfelel az utolsó szín, a kifejlet. A két első kérdéssel könnyen végezhetünk.

Az első három színben Lucifer harcra kel az Úr ellen és az első emberpárt ráveszi, hogy szakítson a tudás tiltott fájáról. Az élet fájáról már nem szakíthatnak, a Cherub lángoló karddal állja útjukat. Az Úr szava hangzik :

Ádám, Ádám, elhagytál engemet ;
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

Lucifer tehát eddig győzött : az embert megnyerte magának. Ádám érzi az anyagiség nyűgét, megrendül, mikor kívánságára Lucifer megmutatja neki a természeti erők titkos működését, visszakívánja a Gondviselést. Hiába vigasztalja Lucifer a felidézett nimfákkal, a természet költői szemléletével, tudást akar. Mindent tudni akar, látni akarja jövőjét. Lucifer teljesíti kérését és mindkettőjükre álmot bocsát, amelyben megmutatja a jövőt. Előre jelzi azonban, hogy ez a látás lesújtó lesz :

De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe útatok tér :
Hogy csüggedés ne érjen e miatt,
És a csatától meg ne fussatok :
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás, s e sugár a remény.

A kérdés fel van vetve. Ádám elszakadt Istentől és a saját lábán akar megállani. Lucifer csábítására tette, aki egészen magának akarja megszerezni, hogy így megnyerje csatáját az Úr ellen. Látni fogjuk a máris megrendült Ádám jövőjét. Ez nem volt Lucifer tervében, hiszen fél is, hogy el fognak csüggedni látásán, azért adja csalfa vigasztalóul a reményt. A jövő tehát csüggesztő lesz. Ez a jövő lesz a tragédia tulajdonképpeni tárgya. A probléma tehát a három első szín tartalma és Madách irányító szavai alapján ez : *Mi lesz a sorsa az Istentől elszakadt és önerejére támaszkodó embernek?* Tehát nem az emberiség sorsáról van itt szó, nem is a történelem értelméről. A probléma : az Istentől elszakadt ember problémája. Ezt félreérthetetlen világossággal jelenti ki Madách Erdélyihez írt levelében : «Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva, cselekedni kezd : az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig, egymásután cselekszi ezt . . . Mindenütt megbukik, s megbuktatója mindenütt egy gyöngé, mi

az emberi természet legbensőbb lényegében rejlik, melyet levetni nem bír.»

Mi az értelme mármost az álomnak? Mit jelentenek a történeti színek?

Ádám mindenütt nagyszerű eszmékért küzd és mindenütt elbukik, végig a történelem egymást követő nagy tragédia-során, míg végül kétségbeesett erőfeszítéssel elhagyja a földet. A földszelleme azonban visszatéríti az ürből; a földtől függetlenül nem élhet. A kihűlt földön az állattá süllyedt embertől megundorodva, kiált fel:

Segítség, Lucifer! el innen, el,
 Vezess jövőmből a jelenbe vissza,
 Ne lássam többé ádáz sorsomat:
 A hasztalan harcot. Hadd fontolom meg,
 Dacoljak-é még Isten végzetével.

Vigasztalan sötét kép! Ez volna az emberiség története? A hasztalan küzdelmek és dicstelen bukások végeszakadatlan sora! Mi értelme van ennek a lesújtó képsorozatnak? Így látná Madách a történelmet? Ha igen, akkor *Az ember tragédiája* a világirodalom leggyilkosabb sötétségű alkotása.

A kritikusok egy része, Arannyal élén, azt feleli erre, hogy a történeti képek nem mutatják az igazságot. Az egész álom Lucifer műve, aki szándékosan tünteti fel a legsötétebb színben Ádámnak a jövőt. Hazudik, hogy kétségbeejtse és öngyilkosságra bírja. Mások szerint Lucifer nem akarja képekkel kétségbeejteni Ádámot, hiszen ő maga gondoskodik róla, hogy a remény segélyével csalfa látásnak hitesse az egész álmot. Nem fontos itt ennek a kérdésnek eldöntése; ez csak Lucifer szerepét, aktívabb vagy passzívabb jellegét érinti, a dráma főmondani-
 valóját nem. Annyi kétségtelen, hogy Lucifer jóhiszeműen mutatja be a történelmet: a képekben semmi sincs, ami alapjában véve megne történt volna. Mit akar hát Madách ezzel a kétségbeejtő képsorozattal? Erre a kérdésre már Beöthy Zsolt megadta a választ *Tragikumában*, szellemesen és perdöntően. A kulcs Lucifer jelleme. Lucifer a «hideg, számító értelem, a puszta, rideg, materialista értelemben vett tudás, érzéketlen» minden iránt, ami kívül, felül áll az anyagon. Sejtji, hogy az emberben más is van, többször érzik ez a tragédia folyamán, de meglátni képtelen. Az emberiség történelmét megmutatja, jóhiszeműen, úgy, amint ő látja. Csakhogy ő képtelen az egész-
 szet látni. Egyiptom nemcsak a zsarnokság hazája volt, hanem a gúllák, piramisok és a szfinkszek megteremtője és a tudománynak bölcsője is. Görögországnak nemcsak a demagógiát köszönjük, ha-

nem egy nagyszerű kultúrát is. Róma is adott a világnak mást is, mint romlottságot. A kereszténység sem áll eretnek-üldözésből, görög szóvitából és babonából. A tudomány mást is teremtett, mint csillagjósolást, a francia forradalom minden borzalmai mellett is nagyszerű szemkinyílása volt az emberiségnek. És így végig lehetne menni az összes színeken. Lucifer nem hazudik, «de nem adhat mást, mint mi lényege.» Csak ezt mutatja be, mert csak azt látja a történelemből, amit a minden felsőbb motívum, tehát minden vallási, minden érzelmi és esztétikai elem iránt érzéketlen, azaz legalább is a félszemére vak, hideg értelem lát benne. És így az egész látomás mégis hamissá lesz, nem mert hazug, hanem, mert az igazságnak csekélyke része létére az egész igazság gyanánt tünteti fel magát. A színek tehát nem a történelmet adják, hanem csak azt, ami a történelemből Lucifer számára hozzáférhető. És hozzátéhetjük: nem is az emberiség valódi sorsát, hanem — Madách szavaiból láttuk — az Istentől elszakadt és magára maradt ember sorsát, akit mindig megbuktat saját gyöngesége. A történeti színek jelentése tehát: az Istentől elszakadt esendő ember sorsa.

A XV. szfn a megoldásé. Dacos elkeseredésében Ádám öngyilkossággal akarja elejét venni a szörnyű jövőnek, de Évától megtudja, hogy nincs már egyedül a világon. Tehát mégsem dacolhat Istennel. Ettől a perctől kezdve visszatért Istenhez. Megadja magát. Térdre esik:

Uram, legyőztél, im porban vagyok,
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj, vagy sujts, kitérom^c keblemet.

Lucifer e pillanatban végkép elvesztette a csatát. Megjelenik az Úr, visszafogadja kegyelmébe a megtérő Ádámot. Ádám elmondja kétségeit. Velejében kettőt¹ kérdez: Halhatatlan-e a lélek? és: Tökéletesedik-e az emberiség? Az Úr nem ad határozott feleletet:

Ne kérdd

Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked, s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád, a por lelkedet felissza:

¹ A harmadik kérdés («Van-e jutalma a nemes kebelnek, melyet kigúnyol vérhullásáért A kislelkű tömeg?») nem látszik egyenrangúnak a két főkérdéssel, nem is az Úr adja meg rá a választ, hanem az angyalok kara.

Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
 Hogy a múltó perc élvéről lemondj?
 Mig most jövőd ködön csillogva át,
 Ha pecnyi léted súlyától legörnyedsz,
 Emel majd a végetlen érzete,
 S ha ennek elragadna büszkesége,
 Fog korlátozni az arasznyi lét
 És biztosítva áll nagyság, erény.

Az igazság *látása* nem az ember osztályrésze. Az ember csak sejtget; földi osztályrésze az örök dolgokra nézve nem a tudás, hanem a hit. A jövő, tehát a halhatatlanság is, «ködön csillog át». Madách szavai egyenesen Sz. Pálra emlékeztetnek: «Most tükörben látunk és rejtvénytyszerűleg, de el fog jönni az idő, midőn majd szemtől-szembe látunk». Az Úr nem is hagyja erről bizonytalanságban Ádámot: a vallásra utal:

Ha jól ügyelsz, *egy szózat* zeng feléd
 Szünetlenül, mely visszaint s emel,
 Csak azt kövesd. S ha tettdús életed
 Zajában elnémúl ez égi szó,
 E gyöngé nő tisztább lelkülete,
 Az érdekek mocskától távolabb,
 Meghallja azt, és szíverén keresztül
 Költészetté fog és dallá szűrődni.

Tehát a vallás (és az idealizmus), meg az érzelem, meg a költészet, amelyeket az egész *Tragédia* folyamán a nő képvisel, ez az a kettő, ami az embert fölemeli; ezeken szenvedett hajótörést Lucifer. Az angyalok kara dicsőíti még a szabad akaratot és hirdeti a nagy hivatást: a nemes célokért küzdő ember Isten helyett cselekszik, Isten munkatársa.

Éva és Ádám megértik a dalt. Csak a lesujtó véget nem tudja feledni Ádám. Mégis az elállatiasodás lesz az emberiség vége? Az Úr nagyszerű felelete: Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!

De vajjon felelet-e ez? Megnyugtató felelet-e? Elhallgattathatja-e azt a rettentő kétséget? Küzdj! De miért küzdeni, ha az lesz a vég? Bízzál! De miben? Valóban nem egy kritikus van, aki nem talál elég tartalmat az Úr végső szavaiban. Nem lát arányt Ádám kétsége és az Úr biztatása közt. Még olyan is akadt, aki a «küzdj és bízzál»-t hatásos frázisnak látta csak, amely semmit sem mond és a *Tragédia* alapeszméjét Lucifer szavaiból vélte kiolvashatónak: «Dőre a cél!»

De vajjon föltehető-e Madáchról, hogy ezt a minden ízében komoly költeményt egy tartalmatlan és jóhangzásában is semmit-

mondó frázissal fejezze be? Hogy az emberiség legnagyobb kérdéseire egy üres, görögtüzes tableauval feleljen? Ez ellen a legerélyesebben tiltakozik egész élete, minden írása és *Az ember tragédiájának* minden sora. Csak arról lehet itt szó, hogy hogyan értelmezi az Úr szavát — helyesebben : hogyan érti Madách az Úr szavát? Ő pedig így ír : «Igaz, hogy az embert természetes gyöngéi mindig megbuktatják, de bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért fejlődése mindig előbbre és előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngéjét, melyet sajátmaga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő keze pótolja, mire az utolsó jelenet «küzdj és bízzál»-ja vonatkozik». Az Úr utolsó szavai tehát körülbelül ezt jelentik : «Mondottam ember, hogy kegyelmembe fogadtalak. Ne félj hát semmitől, veled vagyok. Te csak tedd a magadét. A többit bízd rám. Küzdj : az emberiséget én vezetem. Ne félj a jövőtől : sorsod az én kezemben van. Amit láttál, vigasztalan, de ott nem voltam veled. Az a jövő volt, de Luciferen keresztül. A te jövődet azonban én intézem, nem Lucifer. Veled vagyok, mondtam, azért bízzál. Bennem bízzál».

Vagyis a probléma megoldása ez : Az ember elszakad Istentől és saját erejéből kezd nemes harcokat. Megbuktatja gyöngesége, mert hogy ellökte magától mindazt, ami győzelmes erő, mindazt, ami az életben isteni. De az ember ezt nem bírja ki soká, a hiú haretól való elirtózás és az emberben rejlő érzelmi erők visszaviszik az Úrhoz s az Úr melléje áll. Az ember pedig a magába fogadott isteni erőktől újjászületve indul új harcra. Ez a harc azonban már nem az előtünk lepergett *Ember Tragédiája*, hanem egy más, nagyszerű és dicsőséges küzdelem, amely, még ha tragikus is, győzelemmel végződik.

*

Az elmélyedő magyar olvasó nem nyomhat el lelkében a *Tragédiával* szemben még egy félenk kérdést : A magyar irodalom e legáltalánosabban emberi alkotásának vajjon nincsenek-e speciálisan magyar értékei is? Aki oly nagyot tud mondani az emberről, az embernek, nem mond-e vajjon valamit nekünk is magunkról? Madách, az ember, mindenestül felszívta volna Madáchot, a magyart? Mert ha úgy volna, akkor a *Tragédia* meglehetősen egyedül állna a magyar irodalomban. A magyar dráma csúcsain Bánk, Petúr, Tiborc, Csongor és Balga mellett Ádám volna az egyetlen csak-világpolgár. Az irodalomtörténeti köztudat többé-kevésbé igenlőleg felel erre a kérdésre és megtagadja, néha «kifejezetten sajnálkozva» tagadja meg *Az ember tragédiájától* a nemzeti jelleget, legfeljebb létrejöttének

magyarázatánál engedi meg a magyar történelmi helyzet némi hatását. Ha igaza volna ennek a felfogásnak, ezen sem volna értelme sajnálkozásnak. Ha *Az ember tragédiája* csak európai, csak egyetemes emberi jelenség volna, akkor is nemzeti hagyományaink egyik legelőkelőbbikét képviselné: a Nyugathoz való tartozásnak, a nyugati emberiség szellemi életében való alkotó részvételnek legnagyobbjaink megszentelte örökségét. De igaza van-e valójában ennek a felfogásnak? Úgy gondolom, hogy nincs igaza. *Az ember tragédiája* lelke szerint magyar alkotás, semmivel sem kevésbé az, mint akár *Bánk bán*, akár *Csongor és Tünde*, bár mindkettejüknél rejtettebben az általános emberi köntöse miatt, amelybe mondanivalóját öltöztette.

Mi voltaképpen *Az ember tragédiájának drámai* magva? Küzdelem szívünkkel összeforrott eszmékért nálunknál hatalmasabb erők ellen, előre is bizonyos, vagy legalább előre sejtett bukás ellenére, «csak azért is!» Ilyen küzdelem az Ádámé, aki annyi bukás után előre tudhatná, — Madách nem egy helyen utal rá, hogy tudja is — hogy a következő harcban újra csak bukás lesz a része, mégis szembeszáll hatalmasokkal, tömeggel, korszellemmel, az egész környező világgal, és érezzük, hogy ha az álmok sorozata még tovább tartana, azután is csak ellenségesen állna szemben evvel a környező világgal, egyes-egyedül csak önmagával, a maga eszméjével érezve közösséget. De ilyen a Lucifer küzdelme is. Már az első színben hallja az Úrtól, — és Lucifer tudja, hogy az Úr szava igaz — :

Küzdj a salak közt, gyűlölt idegen,
S rideg magányod fájó érzetében
Gyötörjön a végetlen gondolat:
Hogy hasztalan rázod porláncodat,
Csatád hiú az Úrnak ellenében.

És mégis küzd Isten ellen, a biztos bukás ellen, valami lénye legmélyén rejülő törvény értelmében, amely nem engedi sem csüggedni, sem megpihenni. Ugyanaz a törvény ez, amely Ádámot mozgatja és kelti talpra újra kigyúlado bizalommal minden bukás után. Miben bízik, mi ad neki új erőt? Csak a kíváncsiság, a szent kalandvágy («Vezess csak vissza, égek látni már, A megmentett földön mi új tanért Fogok fellelkesülni!» — kiáltja az úrben), a XIX. század filozófiájának heroizmus emeli-e («A cél halál, az élet küzdelem, S az ember célja e küzdelem maga... Mindegy, bármi hitvány Volt eszmém, akkor mégis lelkesített, Emelt . . ., Előre vitte az embernemet»), vagy azt a szótat érzi öntudatlanul az Isten-távolban is, Lucifer árnyékában is «tettdús élete zajában» is, amelyre az Úr mutat rá a *Tragédia* végén?

Felelhet rá ki-ki a maga érzése szerint, — Madách mindháromra utal — de bizonyos, hogy a legsötétebb pillanatban, a legkétségbeejtőbb katasztrófa közepett is ott él benne egy kiirthatatlan, elemezhetetlen végső *igen* minden tagadással szemben, egy irracionális, lényege szerint vallásos reménység, amelyet olyan csodálatosan szuggerál ránk is a *Tragédia* utolsó sora, és amely, ha kell, akár a *credo, quia absurdum* erejével is mindig újra talpra szökteti, új harcra tüzeli: csak azért is!

Akinek füle van a költészet legbelsőbb hangjainak meghallására, nem ugyanezt a hangot hallja-e más-más változatban a *Hymnus* befejező fohászzkodásában, a *Szózat* gigászi vagy-vagyában, Petőfi leghazafiasabb verseiben («Isten csodája, hogy még áll hazánk!»), az ötvenes évek allegóriáiban és a *Vén cigány* végén: minden összeomlott, minden borzasztó, sehol a legcsekélyebb kapaszkodó a kétségbeesés fekete árvizéből, és mégis: Lesz még egyszer ünnep a világon! Csak azért is! Harcolni kell: csak azért is!

Van-e ennél a csak azért is bízó, csak azért is harcoló lelkületnél valami magyarabb? Az egész magyar történelemnek, legalább Mohács óta, nem ez-e a legmélyebb hangja? Nem ezt a lelkületet sugározzák-e legkülönbjeink, azok, akikben leginkább megtestesült a magyarság történelmi akarata? Mindjárt Fráter Györgytől, aki megépít egy országot a magyarságnak, két ellenséges hatalom közt, két világ ellenére, Zrínyin és Rákóczin át a XIX. század nagy magyarjainig nem ez ismétlődik-e meg a legmegrendítőbb változatokban? Kölcsey, aki *Zrínyi második énekének* kétségbeesett hangulatában is mindvégig teljesíti kötelességét és a legreménytelenebb szolgálatnak, Wesselényi védelmének heroikus munkája közben ejti ki kezéből a tollat. Széchenyi, a nagy pesszimista, aki mégis többet alkotott minden optimistánál, és még a *Kelet népének* szörnyű víziói után is volt annyi lelki ereje, hogy a döntő márciusban odaállt a nagy ellenfél, Kossuth mellé: hátha mégis! Deák, aki «hit nélkül is tudott küzdeni», és maga Kossuth, aki egy országra bírta rászuggerálni a maga genialisan naiv hitét, hogy az Alföld maroknyi parasztságával meg tud állni egy katonai nagyhatalom ellenében? Nem ezt a reménytelenül hősiessé küzdelmet vívta-e a háború első heteiben Tisza István? És nem ennek a mártír-heroizmusnak öntudatában emelte-e fel szavát Apponyi Albert a trianoni vérbíróság előtt, a kész halálos ítélet ellen? És melyik magyar ember az ma is, ha látó szeme van és ha igazán magyar, aki ne látná, milyen reménytelen az ég, akármerre néz, és aki ne akarna magyar lenni mégis, cselekedni és küzdeni mégis, csak azért is! és ne hinné, — *credo, quia absurdum!* — hogy ez a küzde-

lem mégsem lesz hiábavaló, hogy lesz még egyszer ünnep a világon? Ha van nemzet a világon, aki sohasem tudta, mert sohasem tudhatta feledni «azt a véget», és aki mindamellettszakadatlanul küzdött és bízott, akkor a magyar az. Íme, *Az ember tragédiájának* leglelekeszerint magyar mondanivalója!

Bánk bánt legnemzetibb drámánknak szokás mondani. Ez a megállapítás kétségtelenül helyes; Katona megrázó erővel mutatja meg a magyarság történeti tragikumának egyik legjellemzőbb konfliktusát. De nem kevésbé nemzeti *Csongor és Tünde* sem, amely egy magasabb keretben, a legáltalánosabban emberi törekvésnek, a boldogságkeresésnek keretében, a magyar ember legalapvetőbb lelki tulajdonságaira világít rá. És nem kevésbé az *Az ember tragédiája* sem, amely még monumentálisabb keretben az egész emberiség sorsának mozgatójaként mutatja meg a magyar lélek tragikus heroizmusát. A leeurópaibb magyar remekmű egyszersmind a legmagyarabb is!

Sík Sándor.

IRODALOM.

Apponyi emlékiratai.

Dr. Gróf Apponyi Albert emlékiratai. II. köt. 1899—1906. Bpest (Magyar Tudományos Akadémia kiadása). 1934. 8° 212 l.

Gróf Apponyi Albert csak késő öregkorában fogott emlékirataihoz. Ezek első kötete közéletének első negyedszázádaról 1922-ben jelent meg első kiadásban. A második kötet megírására 1931. május 28-án maga a képviselőház adott neki megbízást, 85-ik születésnapja alkalmából. Hozzá is fogott, de állandó elfoglaltsága a népszövetségnek egyébként meddő munkájában, majd halála megakadályozta emlékiratainak befejezésében. Mindössze 7 évvel (1899—1906) készült el a hátralevő 30 esztendőből, bár a végső simítása ennek is elmaradt, úgy, hogy a mű részekre és fejezetekre osztása már utólag a sajtó alá rendezés során történt.

Csalódik azonban az, aki ebben a kis kötetben akár a hét év legfontosabb politikai vagy társadalmi eseményeiről óhajt összefoglaló tájékozódást, — sőt a szerző felhívja olvasóinak figyelmét, hogy mellőzi azokat az eseményeket, melyek történetfilozófiája szempontjából nem érdeklík (150. l.) — akár azokat a bizalmas adatokat keresi, melyek a szereplő kortársak igazi jellemének megvilágításával az államférfiak följegyzéseit oly kapós olvasmányokká és egyben értékes történeti forrásokká avatják. De az események időpontjának hű megjelölésére sem vet különösebb súlyt. Egyszerűen közli a dátumokat úgy, ahogy diktálás közben eszébe jutottak,¹

¹ Pl. megírja, hogy őt a Szilágyi Dezső halála folytán megürült képviselőházi elnöki méltóságra választotta meg a Ház 1901. okt. 31-én, és hogy kevéssel utóbb követte ezt Horánszky Nándornak kereskedelmi miniszterré és Gulner Gyulának belügyi politikai államtitkárrá történt kinevezése (49. l.). Valójában Szilágyi Dezső még 1898. dec. 7-én köszönt le a házelnöki méltóságról, melyben Perczel Dezső lett közvetlen utóda és Apponyi előde. Horánszky viszont csak 1902. márc. 4-én kapta meg kinevezését, Gulner ellenben már 1900. ápr. 19-én.

azokkal a gondolataival, melyeket visszaemlékezései ébresztettek elméjében.

Magát a kötetet Berzeviczy Albert szép, meleghangú bevezetése nyitja meg az idősebb kor- és pályatársról, az emlékiratok megírásának és közreadásának körülményeiről. Ezután jön Apponyi előszava, melyben elmondja, hogy politikai pályafutása alatt célja a nemzeti élet teljességének kivívása volt minden intézményünkben. Majd fölveti a kérdést, miért vált a világháború a monarchia és Magyarország katasztrófájának okozójává. Vajjon külső okok idézték-e elő, a vagy a vereség folytán felszabadult belső erők? A válaszra képesnek érzi magát, mert külpolitikai munkássága révén az utóbbi években bepillantást nyert a nagy nemzetek lelkét mozgó eszmék világába és az emberiség fejlődésének mai irányzataiba. Alkalmasnak ítéli magát a válaszra azért is, mert — mint az Előszót követő Tervrajz-ban kifejti — «a dolgok történelmi perspektívában való felfogásában» nagyon előrehaladt. Ugyanitt vázolja azokat a kérdéseket, melyekre még egy-két kötetre tervezett emlékiratai során «a retrospektív álláspont revidálása szükségesnek mutatkozik».

A két részre osztott mű a fentebb említett I. kötet tartalmának összefoglalásával kezdődik. A második fejezet a Széll-kormány mézes-heteit adja, melyekkel időben összeesett Apponyi egyéni életének legboldogabb szaka is. Akkortájt ismerkedett meg Ferenc Ferdinánd trónörökösével és vett részt az interparlamentáris unió 1900. évi párizsi közgyűlésén, melyhez szép szónoki sikereinek emléke fűződik. A harmadik fejezetnek nagy eseménye, hogy a Széll-féle választások után a képviselőházi többség bizalma őt, a szabadelvű pártba olvadt nemzeti párt egykori vezérét ültette a házelnöki méltóságba.

Eddigi fejtegetései során egyszersmind részletesen foglalkozik a magyar nemzet három legfontosabb problémájával: a katonai, a szociális és a nemzetiségi kérdéssel. Az elsőről megállapítja, hogy «a nemzet politikai egységének megszilárdítása nem nélkülözheti az erre nevelő leghatalmasabb lélektani hatást, azt, amely a katonai szolgálatból származik» (24. l.). Hangsúlyozza, hogy a kiegyezésben és a későbbi törvényekben a véderő kérdésének megoldása sikerült legkevesebbé, mert Deák és Andrássy még nem mérlegelhették az általános védkötelezettség lélektani hatását. A király pedig szigorúan ragaszkodott a kiegyezésben biztosított jogaihoz és elvárta, hogy a neki tett ígéreteket a nemzet is váltsa be, amint ő megtartotta a maga ígéreteit (25. l.). Nem hallgatja el azt a körülményt sem, hogy mikor az 1889. évi véderőtörvény lejárt és megújításának szükség-

gessége 1898-tól kezdve újból előtérbe helyezte a katonai kérdés rendezését, ő maga Széll Kálmánnak minden katonai újítás, létszám-emelés mellőzését ajánlotta, noha elismeri utólag is, hogy «amennyire ajánlatos volt belpolitikai szempontból a teljes tartózkodás a katonai expanzió terén, éppoly szükségesnek látszhatott az a hadsereg harc-képessége szempontjából. De — kérdezi — be van-e bizonyítva, hogy ezt a célt csendes belső tökéletesítési munkával nem lehetett volna jobban elérni, mint a szembetűnő létszámemeléssel?» (38. l.).

A szociális és a nemzetiségi kérdéstről bevallja, hogy kortársaival együtt belőle is hiányzott az érzék ezek megoldásához (53—56. l.). Az utóbbi kérdés fejlődéséről szólva, annak a nézetének ad kifejezést, hogy Tisza Kálmán kormányzata «a közjogi téren mutatkozó tehetetlenségéért belpolitikai chauvinizmus dédelgetése által akart kárpótlást nyújtani a duzzadó nemzeti érzésnek» (54. l.). Egyénileg ő maga azt remélte, hogy a nemzetiségi értelmiség beolvad a nemzetbe, a nemzetiségi tömegekre nézve pedig a nemzetivé váló hadsereg nevelő hatásától várta az érzelmi közösség megteremtését (58., 63. l.).

A IV. fejezetben politikai gondolkozásának igazolására közli az időrendben csak három évvel utóbb, 1904. június 12-én újralakult nemzeti pártnak programját, melynek alaptétele szerint «a nemzeti élet külső vonatkozásaiban a cél az egységes, souverain magyar nemzeti állam és az annak keretében mozgó nemzeti élet összes kellékeinek tényleges megvalósítása» (66. l.), a választójog kiterjesztésével, tiszta választásokkal, mert «a lemondó politika nem imponál, nem vonz és mivel tiszta eszközökkel fenn nem tartható, megrontja az egész államszervezetet, sőt magát a nemzeti jellemet is» (69. l.).

A még hátralevő két fejezetben nagy elismeréssel szól Széll Kálmánról, aki igazságos kormányzati szellemével megállította egy időre az 1867-es kiegyezés hanyatlását. De a megoldatlan szociális és nemzetiségi kérdések távolabbi s a katonai kérdés közeli fenyegető veszedelme már előrevetette sötét árnyékát. Az ő (Apponyi) tanácsa ellenére, azonban a monarchia nagyhatalmi állására és a külállamok fegyverkezésére való tekintettel benyújtott katonai javaslatok egyszerre fölvetették a katonai kérdést, helyesebben a magyar katonai követelményeket, melyekkel szemben Ferenc József az 1867 : XII. tc. 9—15. §-aira való hivatkozással védte a hadsereg egységét, melynek megbontásától országainak területi épségét féltette. Az ellenzéknek

a katonai javaslatok ellen indított obstrukciója a parlamenti harcot türelemmel kibőjtölni akaró Széll-kormány bukását vonta maga után. Itt végződik a Széll Kálmán korszakával foglalkozó első rész.

A második rész Széll lemondásától a koalíciós kormány berendezkedéséig terjed. Első két fejezete jó félévvel viszi előbb az eseményeket. A katonai kérdés miatt egyre jobban kimélyül a válság. Tisza első kabinetalakítási kísérlete meghiúsul. Gróf Khuen-Héderváry Károly is néhány hónapi vergődés után lemondásra kényszerül. E nehéz helyzetben ül össze a szabadelvű párt kilences bizottsága, melynek a király által megkívánt változtatásokkal mérsékelt programjával 1903. őszén veszi át Tisza először a kormányelnökséget. Apponyi egyidejűleg lemond a házelnöki méltóságról. Az obstrukció folyik tovább, mire Tisza párhuzamos ülések bevezetésével akarja kifárasztani az ellenzékét. Apponyi ebben, bár az ellenkező véleményt is jóhiszeműnek tartja, házszabálysértést lát s híveivel együtt kilép a szabadelvű pártból.

E sivár közjogi harcok vázolásának közepett, melyek nemcsak a katonai felkészülődés útjába állítottak le nem küzdhető akadályokat, hanem társadalmi, gazdasági, közművelődési stb. téren is megakadályozták a helytelen birtokmegosztástól, a kivándorlástól, az egykétől, a tanyarendszer visszasságaitól stb. stb. sujtott nemzet bajainak orvoslását, szinte üdülést jelent a III. fejezet az interparlamentáris unió 1904. évi st.-louisi ülésének és ezzel kapcsolatban az amerikai közéletnek, politikai, egyházi, társadalmi állapotoknak színes ismertetésével.

A IV—VII. fejezet az 1904. októberétől 1905. áprilisáig lezajlott eseményeket tárgyalja. Fontosabb mozzanatok: az ugrai levél, a november 18-i szavazás, az országgyűlés feloszlata, Apponyi belépése a függetlenségi pártba, az 1905. januári választások, Tisza István kormányának és a szabadelvű pártnak bukása, a Fejérváry-kormány kineveztetése, az általános választójog e kormány programjában, a király és a koalíció megegyezése és ezzel kapcsolatban a király hatalmi túlsúlya a magyar parlamentarizmus fölött.

A VIII. fejezetben magas történelembölcseleti szempontokból megvilágítja az Észak és Dél, a Nyugat és Kelet természetes ellentéteinek ütköző pontján fekvő Magyarországnak s az idegen fajok közé ékelt magyar nemzetnek földrajzpolitikai helyzetét és a Kossuth által ajánlott dunai confoederatio tervével szemben megállapítja, hogy a magyar nemzet életfeltételeinek a nyugati orientáció felel meg jobban. Elkészíti a Habsburg-uralom mérlegét is s azt

a zárókövetkeztetést vonja le, hogy «minden egyes kibékülés a nemzet és a király közt beállott összeütközések után jobb volt, mint az azt megelőző» (177. l.).

Az utolsóelőtti két fejezetben feltárja a koalíciós kormány és elsősorban a függetlenségi párt nehéz helyzetét itthon a kiegyezési törvényhez és a véderő egységéhez ragaszkodó Ferenc József szilárd kitartásával, Nyugat-Európában pedig a magyar katonai követelésektől a monarchia fennmaradását féltő és ebben csupán «a magyar oligarchia fészkelődését» látó külföldi közvéleménnyel szemben, mely ellen maga Apponyi is hiába vette elő a meggyőzés fegyverét. Így volt kénytelen a függetlenségi párt elveinek kikapcsolásával vállalni a kormányzással járó felelősséget. Ennek a helyzetnek visszássága kezdettől fogva magában hordta a választásokról nagy többséggel bekerült függetlenségi párt bomlását.

Az utolsó, rövid fejezetben családi életéről számol be, melynek folyamán — mint írja — mintegy a Gondviselés figyelmeztetéseként, minden döntő fontosságú politikai esemény valami családi gyászessettel egyidejűleg ment végbe.

Függelékül közli a kötet azokat a fejtegetéseket, melyekben Apponyi az 1918. évi összeomlás okait kutatja, ismét csak a katonai kérdés megoldatlanságával, véderőnk nemzeti jellegének hiányával, «a hadseregben a magyar nemzeti önérzetet sértő túsúrások»-kal, «a rossz vezetés és a minduntalan felmerülő árulás» visszahatásával magyarázván katasztrófánkat. Ezek miatt «volt a magyar néplélek betegbb minden más nép lelkénél. Osztozott valamennyinek szociális bajaiban és azok tetejébe éreznie kellett a nemzet-élet csonkaságának mindent átjáró, megrontó hatását» (199. l.). De az összeomláshoz vezető okok közé sorozza az alkotmánypártból, a függetlenségi pártból és a néppártból 1918. február 6-án létrejött negyvennyolcas alkotmánypártnak megalakulását is, melyben való részvételét politikai élete «legnagyobb és legvégzetesebb hibá»-jának minősíti, mert ez a pártalakulás vágta el politikai hatalmának gyökérszárait (201. l.), akadályozta meg a választójog oly mértékű kiterjesztését, «amely — akkor legalább — a szocialistákat kielégítette és lehetővé tette a régi társadalom vezető elemeinek együttműködését a proletáriátussal» (203. l.). «Nem állítom, — folytatja — hogy azt fenntarthattuk volna, hogy a további lépések szükségszerű radikalizmusára lett volna-e mindnyájunkban kellő elhatározási képesség, hogy a proletáriátus nem tolt volna-e félre minden körülmények közt. De az ellenkezőt sem lehet állítani.» (203—204. l.)

Mint a kötetnek e bőséges kivonata is mutatja, az emlékiratok központja a katonai kérdés, mely mellett még az interparlamentáris unióban kifejtett szereplésével foglalkozik szívesebben. De míg az utóbbira vonatkozó visszaemlékezései ragyogó napsütéses tájak fölött szárnyalnak, addig a katonai kérdéstről szóló fejtegetéseiben annál több a töprengés, a tépelődés, hogy vajjon nem volt-e inkább annak a politikának igaza, mely a Széchenyi és Kossuth élete művének s az 1848/49. évi szabadságharcnak tanulságai alapján a Deák Ferenc és kitűnő munkatársai, köztük a gr. Apponyi György (Albert atyja), értékes közreműködésével létrehozott kiegyezés becsületes megtartásától, a királlyal egyetértésben folytatott törvényhozási és kormányzati munkától várta a nemzet gazdasági, kulturális és számbeli megerősödését és ennek eredményeként az egész monarchiában érvényesülő túlsúlyával együtt a magyar katonai követelmények fokozatos megvalósulását.

Ez a tépelődése iratja le vele a létszámemelési javaslattal kapcsolatban — bár egyidejűleg fenntartja a politikájának helyességéről emlékiratainak I. kötetében kifejezett véleményét (13., 14., 15. l. és másutt is) — e sorokat: «A 15. év után kitört háború és annak katasztrófális vége, az osztrák-magyar hadsereg felkészültségének a háborúban mutatkozott tagadhatatlan hiányai, melyeknek hatását teljesen nem ellensúlyozhatták a csapattestek fényes teljesítményei, melyekről tehát nehéz megállapítani, nem járultak-e hozzá a balkimenetelhez, előtérbe állítják mindnyájunk felelősségét a védképesség fokozása szempontjából szükséges katonai fejlesztésnek hátráltatásáért és valóban történelmi méreteket ad ennek a felelősségnek úgy saját lelkiismeretünk, mint a történelem előtt» (74. l.).

1908-ban ugyan még az volt a felfogása, hogy a felelősség a véderő fejlesztésének elmaradásáért azokra hárul, akik a nemzeti követelményeket konokul megtagadják (76. l.), de utólagosan elismeri, hogy amidőn Ferenc József «a hadsereg extenzív fejlesztését szükséges és sürgetőnek tartotta, ebben a későbbi események neki adtak igazat» (u. o.).

Tépelődésének végén a következőkben dönti el a szembenállott két politikai irány felelősségének problémáját: «Ha csakugyan égető szükség volt a létszámemelésre és ha másfelől lehetetlen volt azoknak a nemzeti követelményeknek teljesítése, amelyeket a létszámemelés igénybevétele okvetlenül fölébresztett, akkor egy fátummal állottunk szemben, amelyért lehetetlen a felelősséget egyoldalúlag az egyik vagy a másik tényezőre hárítani, mert akkor az egyesek

hatalmi körén kívül eső történelmi erők működéséből keletkezett» (89. l.).

Nem vétünk Apponyi nagysága ellen, ha e magyarázatával szemben megállapítjuk, hogy fatális helyzetek vannak ugyan a történelemben, azonban olyan értelemben vett fátum — amint azt Sallustius is kifejezésre juttatja híres mondásában (*falso queritur de natura sua genus humanum, quod forte potius, quam virtute regatur*), — amely az államférfiakat mentesítené az emberi gyöngeségeikért, hibás számvetésükért, mulasztásaikért vagy meggondolatlan tetteikért őket terhelő felelősség alól, nincs. Nem lehet tehát a fátumot okolni a hadsereg felkészültségének megakadályozásáért, a közjogi harcok folytán elmaradt reformokért, hiszen akkor a fátum volna egyedül felelős a Tisza ellen indított hajszáért, lemondatásáért, meggyilkolásáért s azért a bel- és külpolitikai tehetetlenségért, mely Károlyi Mihály és társai frontfelbomlasztó izgatásainak elnézésével lehetővé tette, hogy az októberi kalandorok kiüssék az utolsó pillanatban a négy éven át hősi harcokban helytállott nemzet kezéből a fegyvert, amely előzmények nélkül sohasem szakadt volna ránk a tatár- és török-veszedelemnél is végzetesebb trianoni katasztrófa.

Apponyinak ez a felfogása a multakért kijáró felelősségről éles bepillantást enged az ő gondolatvilágába, melyről maga mondja, hogy «jobban szereti a fényt, mint az árnyat» (126. l.), idealizmusába, mely a felelősségnek a fátumra háritásában megtalálja az egymással szembenállott politikai irányok kiegyenlítését s a maga lelkének nyugalalmát. Ez a kiegyenlítést kereső szellem nyilvánult meg politikai ellenfeleiről tett óvatos, megértő nyilatkozataiban vagy azokban az emelkedett sorokban, melyekben politikai törekvéseinek legnagyobb eleven akadályát, Ferenc Józsefet, úgy jellemzi mindig, mint a példás kötelességtudásnak, higgadt bölcseségnek, a legszebb uralkodói erényeknek és az igaz emberi nagyságnak megtestesülését (25., 49., 77., 86—88., 96—97., 104. l.). És ez a szellem nyilvánul mindenképpel abban az indítványában, melyet 1900. július 31-én terjesztett az interparlamentáris unió párizsi közgyűlése elé a béke-sajtószövetségről «azzal a közvetlen célkitűzéssel, hogy a sajtó küszöböljön ki minden izgató, a nemzetek közt gyűlöletet keltő közleményt, iparkodjék a nemzetek kölcsönös megismerését előmozdítani, a nemzetközi bíráskodás intézményét népszerűsíteni, a netán előálló összeütközéseket keletkezésük pillanatától kezdve engesztelékeny hangon tárgyalni» (42. l.). (Természetesen ez eszményi tervből nem is lett semmi.)

Bizonyos fokú idealizmusra kétségtelenül minden államférfinak szüksége van. Akiben magasabb nemzeti ideálok nem élnek, még jó tisztviselő, pap, tanár sem lehet, annál kevésbbé államférfi. Viszont senki sem köteles annyira tekintetbe venni a célok mellett az elérhető, a reálpolitikai lehetőségeket, mint az államférfi, akinek az ellenzéken sem szabad többet követelni, mint amit kormányra jutva meg tud valósítani, mert ha ma még el nem érhető ideálokért elhanyagolja vagy megakadályozza a jelen feladatainak megoldását, a jövőt terheli meg ezekkel is, súlyos, esetleg jövátéhetetlen károkat okozva nemzetének.

Az emlékiratok Apponyi idealizmusa mellett tanúságot tesznek még impresszionizmusáról is. Tulajdonképpen csak három nagy érzése kísérte végig egész életén: vallásossága, ember- és hazaszeretete. De egyébként teljes joggal alkalmazza magára Terentius szavait: «humani nihil a me alienum puto» (34. l.).

Atyjának, az ízig-vérig konzervatív főúrnak, — aki ha nem is az 1848. előtti reakciós szereplésével, de annál inkább a kiegyezés előkészítése körül végzett munkájával hálára kötelezte a nemzetet — hatása alatt mint szélső konzervatív lépett a politika porondjára, oly pártnak tagjaként, amely a magyar honvédség visszafejlesztését kívánta. Akkor szent volt még előtte a magyar alkotmányfejlődés minden részlete s az egész együtt oly összhangzóan tökéletes, mint az angol. Éppígy dogma volt előtte a parlamentarizmus is.

A katonai követelményekért megindított küzdelmének eredménytelensége hozza meg számára az első kiábrándulást. Megrendül hite a hatvanhetes alapban és 1905. január elején átlép a függetlenségi pártba, melyet pár héttel utóbb győzelemre is segít. Ekkor éri a második nagy csalódás. Addig a szabadelvű párttal vívta harcait, most magával a királlyal kerül szembe. Hiába az új parlamenti többség. Az uralkodó nem enged, sőt kormányának belügyminisztere, Kristóffy, a szociálistákkal háta mögött az osztályparlament vádját emeli a képviselőház ellen. Apponyi erre pártja tagjait megelőzve, magáévá teszi az általános választójogot (1905. dec.), melyre — mint írja — lelkiileg előkészítve érezte magát (157. l.), mert azt remélte, hogy az ilyen alapon megválasztott parlamenti többség határozata előtt meghajlik a király is (154. l.). Mikor azonban utóbbi erre az esetre is fenntartja a katonai kérdésben elhatározásának szabadságát (161. l.), meginog a magyar alkotmányfejlődés nagyszerűségébe vetett hite (124., 125. l.). De részben 1904. évi amerikai impresszióinak hatása alatt, ahol tudvalevőleg nincs parlamentarizmus, kétely támad lelkében az

íránt is, vajjon a parlamentarizmus az a kormányforma-e, amely megfelel a demokráciának és fölmerül előtte a kérdés, nincsen-e a kettő közt lélektani ellentét. E kérdésre pedig rövid a felelete: «Ha a kettő közt valóban összeférhetetlenség van, akkor a parlamentarizmusnak kell engednie, mert a másik, a demokrácia, az erősebb elv» (125. l.).

Ennek az elvnek a jegyében gondol 1918. nyarán a szociális kérdésnek «a szocializálás irányában» való megoldására a radikális választójog segítségével, melytől azt várta, hogy lehetővé teszi «a régi társadalom vezető elemeinek együttműködését a proletariátussal, bár nem tartotta kizártnak azt sem, hogy utóbbi félretolta volna a régi társadalom vezető elemeit» (203. l.). Hogy ez már a proletariátus diktatúrája, jobban mondva, néhány mindenre elszánt emberé, melynek a demokráciához semmi köze, arról nem tesz említést. De a fasizmust is demokratikusnak tartja, sőt a «még elég homályos, magát antidemokratikusnak hirdető mozgalom»-ról, a hitlerizmusról is azt állapítja meg, hogy «a széles néprétegek erejére támaszkodik és azok megnyerésére iparkodik» (125. l.).

Jellemző Apponyi idealizmusára, hogy a fasizmusnak és hitlerizmusnak csak népies jellegét látja meg, ellenben nem veszi észre, hogy lényegében mindkettő az illető nép lelki alkatára felépített diktatúra. Erős impresszionizmusa mellett föltételezhető, hogy a jelenlegi európai kormányzati viszonyoknak: Franciaországban a közhatalom éles jobbrtolódásának s Ausztriában Dollfuss teljes győzelmének szemlélete után ma ő maga is megállapítaná a radikalizmusnak ez idők szerint való teljes csődjét, sőt eszményeinek körforgásában talán visszatérne a konzervativizmushoz is.

Impresszionizmusa vitte mindig új eszmények, új utak felé. Nagyszerű hajtóerő tudósnak, költőnek, művésznek, de veszedelmes születési ajándék a politikusnak, mert utóbbit akarata ellenére is a radikalizmus felé sodorja, mely természeténél fogva inkább rombol, mint épít. Ez magyarázza, ha nem is enyhíti, Apponyi történeti felelősségét.

De ez az idealizmusa volt másfelől az a forrás is, melyből merítve, késő aggastyán korában képes volt Párizsban és Genfben az egész világ szeme előtt küzdeni nemzetéért a békeparancsok rendszerének gonoszsága, gyalázata ellen.

Báró Eötvös József első minisztersége.

Hajdu János: *Báró Eötvös József első minisztersége (1848)*. Bpest, (M. T. Akadémia), 1933. 8°, VIII. 283 l.

1848 egyike a legfontosabb határköveknek történetünkben. Azzá avatják az évtizedeken át sürgetett s a közvéleményben is előkészített, de azért az utolsó pillanatban mégis túlságos gyorsasággal tető alá hozott törvények, melyek egyszerre új korszakot nyitottak nemzetünk életének majd minden vonatkozásában.

Ezt a mélyreható változást meglehetősen tisztázta már történetírásunk, legalább is annyira, hogy a róla alkotott általános kép aligha fog jelentősebb módosulást szenvedni, azonban egyes részletek még várják hivatott feldolgozójukat. Így nincs teljesen feltárva az 1848. évi III. tc. életbeléptetésének minden körülménye, köztük azok a kisebb-nagyobb személyi és tárgyi zökkenők, melyekkel a végrehajtó hatalomnak a további dikasztériális hatóságoktól a felelős kormány kezébe való átvétele járt, valamint annak a munkásságnak minden szakasza, melyet az új minisztériumok nehéz viszonyaik közt végeztek.

Ezeknek a fontos kérdéseknek a vallás- és közoktatásügyi minisztérium szervezésére és működésére vonatkozó fejezetét írta meg Hajdu János. Nem emlékszünk arra, hogy nevével eddig valahol találkoztunk volna. Ha csakugyan első munkájával állanánk szemben, annál nagyobb elismerésünk alapos forráskutatásaiért és adatainak lelkiismeretes, szorgalmas feldolgozásáért.

Keresve sem lehetett volna alkalmasabb embert találni első vallás- és közoktatásügyi miniszterül Eötvösnél. Fényes, klasszikus és modern műveltsége, nagy tudása, nemes idealizmusa, költői munkássága és szónoki készsége egyenesen hivatottá tették őt arra, hogy az új fejlődés alapját megvesse, irányát kijelölje. Magának a minisztériumnak szervezete nagyjából a helytartó-tanács által kiépített alapokon nyugodott s adminisztratív tevékenysége is a régi rendhez igazodott. Újak voltak ellenben azok a tisztviselők, akiket Eötvös a vezető állásokra kineveztetett, még pedig Szász Károly államtitkár, a híres nagyenyedi tanár és erdélyi országgyűlési követ (ki a honvédelmi bizottmány felhatalmazásával Eötvös lemondásától Horváth Mihály kineveztetéséig — 1848. szept.—1849. május — a minisztérium ügyeit vezette), továbbá Korizmicz Antal apát, Lónyay Gábor és Szőnyi Pál, a kiváló pedagógus.

A minisztériumnak a folyó ügyek intézése mellett mindenekelőtt el kellett készítenie az 1848. évi vallás- és közoktatásügyi törvények végrehajtását. Ez okból Eötvös először arra törekedett, hogy lehető tiszta képet nyerjen a hazai egyházi és közoktatási állapotokról. 1848. május 6-án kimutatást kért tehát az egyházi főhatóságoktól a lelkészek jövedelmeiről, majd kevéssel utóbb a népiskolákról és a tanítókról. Azután elkészítette az egyetemről szóló 1848 : XIX. tc. értelmében az egyetemi szabályzatot. Egyidejűleg gondoskodott a «minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi»-nek «közálladalmi költségei»-ből való fedezését elrendelő 1848 : XX. tc. végrehajtási tervezetének kidolgozásáról.

Reformterveinek elseje a népnevelésügyet akarta elhanyagolt állapotából fölemelni, még pedig a tanítóképzés új alapokra fektetésével. Szándékában volt egy tanügyi folyóirat megindítása is. Tervbe vette továbbá gazdasági tanintézetek felállítását s a közép- és az egyetemi oktatás reformját is.

E nagyfontosságú tervek közül mindössze csak az elemi oktatásügyi törvényjavaslat készült el és került 1848. július 24-én a képviselőház elé. Első alapgondolata, hogy a népnevelés biztosítása az állam feladata, melynek kötelessége gondoskodni arról, hogy mindenki részvételül elemi oktatásban. További elvei az elemi oktatás ingyenessége, a felekezeti és magániskola állításának szabadsága, az oktatás nyelvének a lakosság többsége nyelvéhez képest való megállapítása, a községek iskolaállítási kötelessége és végül a tanítás szabadsága.

A képviselőház hosszabb vita után, jelentékeny módosításokkal aug. 12-én elfogadta a javaslatot, a felsőház azonban aug. 15-én akként döntött, hogy az általános elveken túlmenő, gyakorlati rendelkezésekre is kiterjeszkedő új javaslat készíttessék, de ennek tárgyalása halasztassék a legközelebbi ülésre. Ez a határozat az adott körülmények között a javaslat bukását jelentette, amely így osztozott Eötvös valamennyi többi tervének sorsában. Szept. 11-én lemondott a Batthyány-kormány s kevéssel utóbb Eötvös a közelgő vihar elől külföldre vonult.

Ez a rövid vázlat távolról sem terjeszkedik ki a mű egész tartalmára, amely az Eötvös vallásügyi, közoktatási és nemzetiségpolitikai felfogásán kívül részletesen ismerteti az egykorú közoktatásügyi viszonyokat és törekvéseket, sőt az első vallás- és közoktatásügyi minisztérium tevékenységét az Eötvös lemondása utáni időkből is.

Főntebb már megdicsértük a szerző szorgalmát és alaposságát.

Itt elismerésünket fejezzük ki emelkedett szempontjaiért, teljességre és tárgyilagosságra való törekvéséért. Kifogásunk van azonban a mű szerkesztése ellen. Általában ily munkánál legegyszerűbb és legtermészetesebb a történeti sorrend, bár indokolt lehet az anyagnak bizonyos eszmék szerint való csoportosítása is, ha a hangsúly ezeken van. Legszívesebben láttuk volna a fejezetek oly egymásutánját, mely az Eötvös egyéni nézeteinek s a magyar kulturális viszonyok fejlődési előzményeinek, akkori állapotának s az egykorú reformtörekvéseknek ismertetése után e két fonalból szövi meg Eötvös első miniszterségének történetét. A szerző hol az egyik, hol a másik elvet látszik követni, ami némileg az áttekinthetőség rovására van.

Ez általános megjegyzésünk után még egy kisebb észrevételt kell tennünk. Ez a szerzőnek arra az állítására vonatkozik, hogy Eötvösnek «a márciusi törvényalkotás elvi előkészítésében is oroszlanrészese volt» (3. l.). Ez így erős túlzás. Eötvös kitűnő barátja, Szalay László írja, hogy a 48-as reformok gyökere mélyen visszanyúlik az 1790/91-es évek politikai irodalmába. Eötvös nagy érdeme az, hogy az ő nemes humanizmusa, eszményi demokratikus iránya jótékonyan hatott a közszellemre, de gyakorlatilag az ő doktriner-centralista felfogása és a 48-as törvények között nem egy ponton jelentékeny ellentétek állottak fenn.

Észrevételeink azonban nem érintik a mű értékét, amely mindenképen megérdemelte azt a kitüntetést, hogy első tudományos intézetünk adja ki. Örömmel vennők, ha szerző hasonló felkészültséggel hozzáfogna Eötvös második minisztersége történetének megírásához is.

Nagy Miklós.

Tisza István nemzetiségi politikája.

Albrecht Ferenc dr.: *Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához*. Különlenyomat a *Magyar Kisebbség* nemzetpolitikai szemléből. Lugos (Husvéth és Hoffer könyvnyomdája) 1933. 8°. 111 l.

Ma már minden elfogulatlan ember előtt tisztán áll Tisza István nagysága. Őt igazolja mindaz, ami 1914. óta történt: a világháború kitörése, melyet az összes felelős államférfiak közül egyedül ő igyekezett megakadályozni és elhárítani, bár a küldetéses államférfiak jóslékével negyedszázaddal előbb rámutatott már erre a magyarságot fenyegető élet-halálharcra, hogy a nemzet még idejében föl-készülhessen. Őt igazolja az a fájdalmas történeti tény, hogy az ő

elbocsátásával, mely a boldogtalan IV. Károly királynak legszerencsétlenebb elhatározása volt, lépett a Habsburgok kettős birodalma a pusztulás lejtőjére, melyen az ő meggyilkoltatása után nem volt többé megállás a teljes összeomlásig. A magyarság részére a nagyhatalmi állás politikai, katonai, gazdasági stb. előnyeit biztosító monarchiával, illetőleg Ausztriával és a dinasztiával szemben tanúsított politikáját, a közös hadseregről és a közös vámterületről vallott felfogását igazolja hazánk öt darabra szakítása, szomorú trianoni függetlenségünk és az a rendszeres magyarirtás, melyet az «utó»-államok a nekik juttatott területeken a Népszövetség és főleg a hivatalos Franciaország hallgatólagos hozzájárulásával másfél évtizede végeznek. Őt igazolja a nemzetiségekkel, mégpedig kiváltképpen az oláhsággal szemben folytatott nemzetiségi politikája is.

A nemzetiségi kérdés, mint általában minden többség és kisebbség közt fennálló viszony, elsősorban hatalmi kérdés. Ez a magyarázata annak, hogy az államférfiak nagy része a nyers erő alapján, vagyis a kiirtás, illetőleg a többé-kevésbé erőszakos beolvasztás útján akarja eltüntetni nemzetiségeit. Csak kevesen voltak és vannak, akik magasabb erkölcsi, emberiességi szempontokat is látnak e kérdésben.

Tisza is a megértést kereste az oláhokkal egész politikai pályafutása alatt, még akkor is, mikor a világháborúban orvúl ellenünk támadó Románia a győztes központi hatalmak lábai előtt hevert. Tisza nemes magyar hagyományokra támaszkodó nemzetiségi politikájának e bizonyítékait szedte össze nagy szorgalommal Albrecht Ferenc minden elismerésre méltó, szép munkájában. Kívánatos volna, hogy a szerző mielőbb teljessé tehesse 1915. végéig terjedő tanulmányát és hogy az oláh nyelven is közreadassék.

SZÉCHENYI UTOLSÓ NÉGY ÉVE DÖBLINGBEN.

A bécsi *Die Glocke* című napilap által 1863-ban Széchenyi öngyilkossága ügyében közölt Görgen-per iratai itthon alig keltettek feltűnést. Kecskeméthy Aurél őrizte meg nyomukat *Gr. Széchenyi István utolsó évei és halála* című munkájában (1866). Kecskeméthy azonban a periratokat több tekintetben ferdítve dolgozta fel. Senkinek sem jutott eszébe, hogy adatait és állításait az eredeti forrással egybevesse, s így maga a forrás teljesen feledésbe merült. A Kecskeméthy által közölt anyag még így is nagy érdeklődést keltett. Gyulai Pálnak a *Budapesti Szemlében* (1866. IV. kötet) írt bírálata (*Gr. Széchenyi István utolsó évei*) behatóan ismertette Kecskeméthy felfogását. Itt csak az a részlet érdekel bennünket, amely 1853—60-ra vonatkozik. Kecskeméthy azt állítja, hogy Széchenyi ekkor nem volt «őrült» és hogy halálát a rendőrminisztérium üldözése idézte elő.

Gyulai — vele szemben — azt bizonyította, hogy voltak «a szellemi erejét visszanyert Széchenyiben a tébolyodottság némi maradványai: a *fogadalom*, mely önvádjából foly, mint vezeklés — az *öngyilkosság*, melyet életuntsága táplál s melytől vallásossága visszatartóztatja». Halála körülményeiről pedig Kecskeméthyvel ellentétben ezt mondja: «Hogy a tébolydából kiragadják, honnan élve kimenni fogadalma tiltá, sokkal inkább felháboríthatta»... «Thierry levele nemcsak a tébolydából való elhurcoltatás félelme miatt ejté kétségbe, hanem főképp azért, mert meggyőződött, hogy a kormány a legerőszakosb rendszabályokhoz nyúl Magyarországra irányában s a forradalom karjaiba is taszítja»... «Kétségbeesése nem idézhette-e föl rögeszméit, az önvád kínjait s az öngyilkosság soha fel nem adott gondolatát?

Nem állhatott-e elő egy második crisis? Nem lephette-e meg egy csöndesebb tébolyodás, mint 1848-ban, mely végre a némikép analog körülmények között öngyilkosságba ragadta?»

Gyulai után 20 évvel később (1886) Angyal Dávid még nála is mélyebbre hatol e kérdésben és a következőket állapítja meg, ugyancsak a *Budapesti Szemlé*ben, *Széchenyi naplói* c. értekezésében: «Sokan megjegyezték már, hogy nem mindig könnyű eltalálni a határvonalat, mely az örültséget az egészséges állapottól elválasztja. Rendesen csak azokról hiszik el, hogy tébolyban sínylenek, kiknél a lelki kór kézzelfogható jelei mutatkoznak. Ha nem volna e hajlam úgy elterjedve, s ha valóban minden esetben oly könnyű volna a tébolyt felismerni, mint annak hiányát megállapítani, akkor a törvényszéki orvostudomány nehéz feladatainak egy jelentékeny részétől fel volna szabadítva». Majd felveti a kérdést, hogy ha a kór nyomtalanul eltűnt volna, miért maradt Széchenyi mégis Döblingben, és a következőket állapítja meg: «Bátran elhagyhatta volna Döblinget és idegeit pihenés által erősítvén, folytathatta volna félbeszakadt pályáját. De így Döblingben maradt s ottani munkássága, bármily érdekesnek és kiválónak tartjuk is, nem volt a régi Széchenyihez méltó. Személyét illető aggályai nem egy kiállott betegség sebhelyei, hanem inkább egy még létező kór biztos tünetei. Aggályai mellett mily vigyázatlan tudott lenni. Ha már azt hitte, hogy cikkeinek és röpiratainak szerzőségét reá nem bizonyíthatják, nem mutatja-e az Akadémiához intézett levele, hogy az óvatosan számító «örült» néha mily megfontolatlanul bátor volt. Nem gyanúsította-e Görgent azzal, hogy a rendőrség szolgálatában áll s nem közölte-e magával Görgennel is gyanúját? Sőt fel is olvasta előtte olykor éppen nem ártatlan politikai iratait? S miért nem hagyta el az intézetet, ha félt tőle, hisz más tébolydában is elrejtőzhetett volna? Gyanúsításai, aggályai, vigyázatlan nyíltsága s bátor támadásai a hatalom ellen eléggé mutatják nagy lelke zavart állapotát».

Ily megállapítások után joggal azt hiheti az ember, hogy a kérdés tisztázva van, azaz hogy Széchenyi elmeállapota 1856-tól lényegesen javult ugyan, de teljesen ép

nem lett, továbbá, hogy az 1860 márc. 3-i házkutatás után ismét erőt vett rajta a depresszió, az elmezavar és ily állapotában lőtte agyon magát. Sajnos, 1890-ben Grünwald Béla elmélete, t. i., hogy Széchenyi ifjúkorától végig terhelt idegbeteg volt, más vágányra vitte a kérdést annak ellenére, hogy ezt az elméletet Gyulai Pál, Salgó Jakab és különösen Péterfy Jenő azonnal a kellő értékére szállították le.

Schaffer hivatkozik Károlyi Árpádra is az 1856 utáni egészségi állapotra nézve. Nagyrabecsülöm és szeretem Károlyi történetírói egyéniségét, de e megállapítását lehetetlen elfogadnom. Ezenfelül Széchenyihez közelálló egyének oly nyilatkozata is kezdett újabban terjengeni és lassan gyökeret verni, hogy Széchenyi sohasem volt elméjében megzavarodva, neki úgy kellett cselekednie, ahogy cselekedett.

Ezek a jelenségek, amelyek az igazságot háttérbe szorították, sarkaltak arra, hogy a kérdésre vonatkozó irodalmat teljesen egybeállítsam, s így bukkantam rá a teljesen feledésbe merült Görngen-periratokra és az *Allgemeine Zeitung* fontos cikkére. A periratok adatai Gyulai és Angyal felfogását minden kérdésben megerősítették. Ez alapon írtam meg értekezésemet,¹ amelyben a periratok tárgyilagos felhasználásával kifejtettem, hogy milyen volt Széchenyi elméjének állapota döblingi tartózkodása alatt.

Erről az értekezésemről Angyal Dávid² ezt írja: «Ma már egészen kétségtelen, — egyebek közt Viszota újabb adataiból is — hogy a döblingi remete 1848. szeptemberétől haláláig elmezavarban szenvedett. Betegségének fejleményei szerint állapota változott a több, mint 11 évi időszakban, de alapjában véve mindig olyan volt ez az állapot, mint a rögeszmétől kínzott betegeké szokott lenni. Az ilyen állapot nem zárja ki a legcsodálatosabb intellektuális munkásságot sem. Azonban mégis különös volna szellemileg ép embernek nevezni azt, aki 11 éven át az örültek házába zárkózik, noha egy fényes

¹ *Irodalomtört. Közlemények* 1933. és 1934. évf. és különnyomatban.

² *Századok*. 1933. évf. utolsó füzet 460 laptól. Bírálat Hegedüs Lóránt ismert és megrázó jelenetekben gazdag költői regényéről.

palotában kényelmesen élhetne családjá és nemzete tiszteletétől környezve».

Ezzel szemben a véletlen úgy hozta magával, hogy ugyanebben az időben írta Schaffer Károly *Széchenyi Döblingben* című értekezését,¹ amelyben azt írja, hogy «Széchenyi magaviseletében és elmeállapotában 1857-től fogva egyénileg semmi betegeset nem lát», továbbá, hogy «öngyilkossága kizárólag szerencsétlen környezethatás következménye volt, melyre egyenesen kényszerült», és hogy így «Széchenyi csakis egyszer volt elmebeteg, vagyis 1848-ban és az ezt követő években, 1856-ig».

Schaffer az egykorú orvosok véleményét a mai elmekórtan tételei szempontjából nem tekinti döntőnek, mert a mai és a régebbi pszichiátria közt nagy különbség van, azért «az adatokat a haladott modern orvosi tudomány szempontjából» akarja elemzés alá venni, előbb azonban, mint írja, «természetadta lelki világának beható ismeretére van szüksége, mert Széchenyi egész életét, ezt a rendkívül változatos, túlonúl fordultatos emberi létet . . . csakis eredendő egyéniségének helyes felismerése alapján lehet megértenünk». Széchenyi lelkivilágát a naplóiból vett 1848 előtti idézetekkel ismerteti és azt akarja bizonyítani, hogy Széchenyit nemcsak 1848 előtt, hanem «egész életén át szüntelenül a szélsőséges lelki reakciók jellemezték». Ez azt akarja jelenteni, hogy ha Széchenyi 1848 előtt nem volt beteg, akkor 1857-től sem volt az, mert az ekkori tüneteket ugyanolyanoknak tartja, mint az 1848 előttiakat.

A hangsúly tehát az idézeten van. Lássuk Schaffer idézeteit.

Az első érdemleges, de átírt idézet szerint Széchenyi (1826 okt. 24-én) «éjjel Crescentia ablakait kivilágítva látta, ebből azt következtette, hogy beteg; *ez a teljesen légből kapott önkényes elgondolás* elégséges volt, hogy 5 órán át reggelig halálos verítékben lelkileg vergődjék, mindaddig, míg meg nem tudta, hogy Crescentia teljesen egészséges». Az idézetben a főhangsúly a kiemelt szavakon van. Ezzel

¹ *Budapesti Szemle* 1933. évf. januári füzeté.

szemben az igazság az, hogy Crescentia egészségi állapota előzetesen többször nem volt kifogástalan. Széchenyi már 1826. jún. 5-én, majd júl 19-én azon aggódik, hogy Crescentia meg fog halni, s így elgondolása nem volt légből kapott, sem önkényes, hanem inkább szerető szívének aggodalma imádott-jáért. Az aggodást kétségtelenül nagyította a bizonytalanság érzetétől hevített erős képzelőtehetsége. Azt, hogy ily esetekben az aggódó szülő, hitves, imádó mit érezhet, hogyan színezheti ki az általa ismert jelenségeket, azt olyan bizonyíthatja, aki ezen átesett.

Schaffernek következő, szintén átírt idézete így hangzik : «Egy másik alkalommal Crescentiával kapcsolatban azt írja (Széchenyi), hogy Crescentia esetleg velőgyúladást kaphat és meghal. Ezzel kapcsolatban mondja Viszota, hogy ilyen alkalmakkor Magyarországot halottnak látja, Pest tűrhetetlen előtte, élete nem kedves neki, vágyik a halálra. *Történt ez 1828. nov. 12-én, vagyis kerek húsz évvel az elmezavar előtt!*» «Egy másik alkalommal, távol Crescentiától, gyötri a szerelmi bánat : gondolatai mint a fúriák üldözik, felteszi magában, hogy agyonlövi magát Buda környékén a legnagyobb hegyen. Lehetetlen ebben az elgondolásban a féktelen fantázia mellett bizonyos bizarr vonást (Buda legmagasabb hegyén történő öngyilkosság) észre nem venni».

Világos, hogy Schaffer azért idézte ezt, mert e tüneteket éppoly súlyosaknak tartja, mint amilyenek az 1857—60 közöttiek voltak. Ezzel szemben mit állapíthatunk meg? Először is azt, hogy a velőgyúladásra vonatkozó feljegyzés nem 1828. nov. 12-éről, hanem 1827. ápr. 15-éről való. A hazára, Pestre vonatkozókat 1828. nov. 12-én írja és ezek szoros kapcsolatban vannak a következő öngyilkossági nyilatkozattal.

Ha e részleteket a teljes napló szövegében olvassuk el, a következőkről győződhetünk meg.

1828. nov. 2-án Széchenyi Bécsben van a beteg Crescentia édesanyjánál. Szerelme ez időben sok szívfájdalmat okozott neki, azért felveti magában a kérdést : «Werde ich dort Ruhe finden, oder Gift einsaugen?» Nov. 6-án így válaszol : «Heute bin ich von Wien zurück und wie ich ahndete, Gift, den Tod

im Herzen. Ich war stark, halt, impassible — empfand aber wie einer, der zum Galgen geführt wird. Ich überwand mich, die Verstellung (t. i., hogy szerelmét titkolnia kellett) kostet mich aber vielleicht das Leben — einige Jahre gewiss». Azt írja tovább, hogy Crescentia beteg volt és Vivénót bécsi orvos kezeli, az, aki Hunyady Gabriellát a másvilágra küldötte; továbbá azt is írja, hogy Crescentia sovány és halvány, mint a lilium. Ez nyugtalanítja. Viszont, hogy Crescentia előre bejelentett látogatása elől hazulról eltávozott és elkerülte a találkozást, elkeserítette, úgyhogy szemrehányást tesz magának, miért nincs ereje az öngyilkosságra, hiszen a pokol sem lehet kinteljesebb életénél. De megírja azt is, hogy azért érzi ilyennek, mert míg ő becsületesen viselkedik Crescentia iránt, ez viszont csak hangoztatja, hogy a legjobb barátja, de elzárja ajtaját előle, megtiltja neki, hogy beszéljen vele, vagy hogy írjon neki. Ilyen elkeseredett hangulatban tért vissza Bécsből Cenkre. Itt *gondolatai mint a fúriák üldözik*, de megfogadja lesujtottsága mellett, hogy hazájának szolgál, ezután Amerikába megy; majd elintézi ügyeit és *Buda környékén a legmagasabb hegyen agyonlövi magát*.¹ Nov. 11-én a Crescentiáról és férjéről hallott kedvezőtlen hírek és a saját gyenge egészségi állapota miatt szenved. Nov. 12-én folyton tart rosszul léte, az örökkévalóság a maga végtelenségében feltárul előtte (a halálgondolat változata ez), mindent rossz színben lát, *Magyarországot holtnak, Pestet borzasztó tartózkodási helynek látja*, ennek oka betegségén kívül az, hogy Crescentiát nem láthatja, de ez törölve van a szövegből.

Amint láthatjuk, Schaffer az összefüggő és egymást magyarázó eseménysorozatból csak a kiemelt részleteket ragadta ki, de azt, hogy miért volt Széchenyi lelke oly izgatott (mert beteg és mert Crescentia mellőzi), azt elhallgatja. Ugyancsak kitűnik a fenti ismertetésből, hogy Széchenyi előadásában nem látjuk «a féktelen fantáziát», hanem inkább az élénk képzeletet, amely beteg vagy *kellemetlen* óráiban kísérője és bánatának, fájdalmanak fokozója.

¹ Ez nem bizar vonás, hanem Széchenyi romantikus voltának legjobb bizonyítéka.

Ugyanígy áll a dolog Schaffer további három idézetével (1830. júl. 14. és júl. 29.), amelyekben szerinte «elki hullámzásai tükröződnek vissza». Ez idézetek szorosan összefüggenek és egy eseménysorozatból vannak kiragadva. Így külön-külön véve tényleg hatásosak, de teljesen alkalmasak is, hogy félreértessenek.

Az eseménysorozat ugyanis, amelyből ki vannak ragadva, a következőket bizonyítja. 1830. júl. 11-én — aldunai útjában — Széchenyi lázas betegen kelt fel 12-ére. 13-án este ismét láz fogta el és a láz, hidegrázás és forróság közt, 16 óráig kínoztta. Júl. 14-én a hosszú láz után ezt írja: *Im Ganzen bin ich lebensmüde, so sehr, als man es nur immer sein kann. Glaubte ich nicht manches Gute in Hungara noch stiften zu können und wäre Crescence nicht, ich würde wahrscheinlich zur Pistole greifen.* Közben aldunai útjának céljáról sok komoly adatot, véleményt is feljegyez. Láza (valószínűleg malária) azonban tovább tart. Júl. 15-én betegen kel fel. E napon este így ír: *Ich bin noch immer leidend, kann es aber ertragen. Von 2 bis 4 (láz alatt!) hatte ich aber Momente von Verzweiflung, so gross war meine Atemlosigkeit, erzeugt durch einen Druck am Herzen. Wurde beinahe schon kleinnütig . . . sah meine Pistolen mit starren Blicken an. Gott vergebe es mir, sollte ich im Wahnsinne an mich Hand legen. Ich will es durchaus nicht.* Cela ané antiroit mon nouvelle école que je viens d'établir en Hongrie. Júl. 18-án folyton lázas. Júl. 26—9-ike közt állapota kissé javul. Ekkor visszagondolva lázas állapotára, betegsége eredetét kutatja. Istenhez közel érezve magát, erős bánat fogta el szívét és töredelmesen megvallotta minden bűnét, be is írta naplójába, de Tasner nagy részüket törölte vagy kivágta a naplóból. Abból, amit bennhagyott, az egyiket közli is Schaffer.

Schaffer a fenti eseménysorozatból csak a kiemelt részleteket közölte és ismét mellőzte az okokat, amelyek e sorok írására Széchenyit késztették. Idézetei ki vannak szakítva a szövegből és félreértés keltésére alkalmasak. Schaffer hangsúlyozza,¹ hogy Grünwald Béla elméletének tévességét orvosi

¹ *Gr. Széchenyi I. idegrendszere szakorvosi megvilágításban.* 1923. Itt Schaffer szerint Salgó Jakab Grünwald elméletével szemben

szempontból ő mutatta ki, de kétségtelen, hogy Grünwaldhoz hasonló módszerrel jár el idézeteinek kiválasztásában és közlésében, s így neki is téves útra kell jutnia. Ezzel a módszerrel dolgozva pl. a következőket idézhetnők: «Ein krankes; elendes Mitglied einer verfaulten Nation» (1831. szept. 1.). «Ich habe ja ein verfaultes hassenwertes Vaterland» (1831. szept. 24.); «Ungarn wieder zu beleben, ist ein Roman, Ehre die Griechen, sogar Walachen, Bulgaren oder Servier» (1832. III. 8.); «Es ist entsetzlich ein dürrer, morscher, faulender Teil eines Körpers zu seyn» (1832. V. 19.). Ezekből könnyen lehetne Schaffer módszere szerint levonni a következményt, hogy Széchenyi becsmérli hazáját, holott ellenkezőleg a legtisztább hazafias aggodalom szól e sorokból s csak türelmetlenségében kerülnek tollára a fenti és más hasonló kijelentések, mert honfitársai nem veszik figyelmeztetéseit elég komolyan, amiért azután a haza hátra is marad. Nem vonom kétségbe Schaffer jóhiszeműségét, de rá kell mutatnom, hogy irreális területekre kalandozik, csak azért, hogy felfogását bebizonyíthassa. Nem látja meg, hogy Széchenyinél mily körülmények kísérik vagy idézik elő a lelki izgalmat; nem látja, hogy ezekben Széchenyi erkölcsi énje nyilatkozik meg elsősorban; nem veszi tekintetbe, hogy ezek teljesen való érzelmeken alapulnak; hanem tisztán elmekörtani szempontból fog fel minden nyilvánulást és féktelen fantáziáról stb. beszél, holott legfeljebb Széchenyi élénk fantáziájáról lehet szó, amely fájaldalmát nagyítja. Éppígy téves Schaffernak az az állítása is, hogy «Széchenyinél az érzelmi mozzanatokon kívül mindenkor az eszme, a felvillanó gondolat volt a döntő egyéni lelki magatartására nézve», éppen ezért «ő áldozata volt túlélénk és rohamos eszmetársításainak, ő fantáziájának volt labdája». Megállapítható, hogy Széchenyinek Schaffer által idézett nyilatkozatai *állandóan visszatérő gondolatok*, úgyhogy a legtöbbször még a kifejezésekben is egyezők. Hiszen csak beteg állapotában vagy lelki levertség alkalmával jelentkeznek nála ilyen lelki

«kerekén tagadja, hogy ebből (t. i. ideges természetéből) öröklött és súlyos kedélybajra lehessen következtetni». Így tehát ő mutatta ki orvosi szempontból először Grünwald tévedését.

izgalmak. Ilyenkor csak egy eszme sarkalja : az önkritika és a tökéletesedésre való törekvés. Ez pedig sohasem felvillanó gondolat, hanem folyton visszatérő és valóban döntő a lelki magatartására nézve. És éppen azért, mert folyton visszatérő volt e gondolata és az eszmetársítást az önvád, a tökéletesedés idézi elő, mindig azonos az eredmény. Az eszmetársítás tehát nem rohamos, sem túlélénk, s mivel ilyenkor a legteljesebb bánat szállja meg lelkét és az, amit önszemére vet, nem alaptalan, hanem lelkiismeretének szava : azért Széchenyi nem is volt áldozat, sem fantáziájának labdája.

De tovább folytatom. Ezek az 1848 előtti lelki izgalmak nem hasonlíthatók össze az 1857—60 közti nyilvánulásokkal. Az *Önismeret* (Nagy szatira) c. művének általam felhozott részletei és Goldberg orvosnak jellemzése, valamint a Széchenyi halála előtti naplójának kétségbeesett halálviaskodása egészen más természetű lelki jelenségeket árulnak el. Éppen abban rejlik Schaffer alaptévedése, hogy ezt nem veszi észre. Nem tudván lelkiizgalmat tartalmazó idézetet az 1857—60 közti időből párhuzamba állítani, a Goldberg által hangsúlyozott egyes jellemvonásokra hoz fel példát az 1848 előtti időből arra, hogy «az a Széchenyi, aki saját személyében oly nagy testi és lelki gyötrelmeken esik át (mint azt idézte), másokkal szemben *meggondolatlanul bántó* is tud lenni». Így 1830. febr. 17-én a nádorasszonnyal «*impertinent*» volt, amiért ez megbántódott ; így 1830. ápr. 18-án dr. Baloghot majdnem kidobta szobájából, amin végtelenül bánkódott ; továbbá, hogy ily körülmények közt «*érzékeny*» jegyzi fel a *Hitel* megjelenése után, hogy könyvét kezdték szidni, illetőleg, hogy könyve semmi feltűnést sem kelt. Az első esetben az a döntő, mit értünk az *impertinent* szón. Több előző feljegyzés szerint Széchenyi azt akarta kifejezni, hogy a főhercegnővel nem a szigorú etiquette hangján, hanem kedélyesen, tréfásan társalgott. Tudnunk kell előző feljegyzéseiből, hogy a nádor öt felesége előtt kedélyesen «Dein Freund Széchenyi»-nek nevezte; tudnunk kell azt is, hogy a főhercegnő még az nap izenetet küldött Széchenyinek, akkor belátjuk, hogy Széchenyi viselkedése nem volt bántó, és azt is, hogy Schaffer e feljegyzés értelmét félreérti. Ugyanígy vagyunk a Baloghra vonatkozó

idézettel is. Ha Széchenyi valakit megbántott és belátta, hogy neki nem volt igaza, azt mindig feljegyzi. Itt ezt nem teszi, csak annyit jegyez meg, hogy bánkódott illetlenségén (hevességén). Így tehát Baloghot is hibásnak tartotta. Közel áll a feltevés, hogy olyat mondhatott neki Balogh, amit nem hagyott szó nélkül és heves lett. Egyébként az eset nem lehetett komolyabb természetű, csak gondolat volt, amelyet Széchenyi el tudott nyomni magában. Balogh tovább is orvosa maradt. A *Hitelre* vonatkozó megjegyzés viszont azt mutatja, hogy Schaffer nem figyelte meg Széchenyi naplóírói módszerét. Széchenyi mindent feljegyzett, ami fontos volt reá nézve, akár «érzékenyen» vette, akár nem.

Schaffer e példái nem bizonyítják azt, hogy Széchenyi *meggondolatlanul bántó* is tudott lenni. E példák oly köznapi esetek voltak, amelyekben Széchenyi úgy viselkedett, mint bárki más viselkedett volna, s így nem hasonlíthatók össze Széchenyi 1857—60-i viselkedésével. 1857—60 közt Széchenyinek «durvasága (megjegyzéseiben), magatartásában mutatkozott fölényes gondtalansága, vakmerősége» egészen más jellegű volt. Goldberg orvos pl. feljegyzi, hogy Széchenyi egy alkalommal szobájából az előszobába lépve, a pamlagról hirtelen felemelkedő ápolótól annyira megijedt, hogy elesett, és amikor az ápoló segítségére sietett, dühében megrugdalta. Ilyesmit az 1848 előtti Széchenyi nem tett. Az megtörtént vele, hogy egyik-másik szolgáját megpofozta, de nem ok nélkül, mint az 1860-i ápolót.

De Schaffer nem elégszik meg a fenti összehasonlítással. Az 1857—60-i Széchenyi vakmerőségét (uralkodó-káromlásai-ban) ilyképpen azonosítja a fiatal Széchenyi vakmerőségével: «Ahogyan a fiatal Széchenyi a Napoleon elleni nagy lipcsei csatában az ellenség sorain magát vakmerően keresztülverte és elhozta Blüchernek, illetőleg Bernadotte-nak Schwarzenberg hercegtől a harcra nézve döntő üzenetet, ugyanúgy nem zavarta a koros Széchenyit Bécs közelsége, amikor a császárról uralkodó-káromlását írta». Schaffer itt minden vonatkozásban téved, jobban mondva nincs tisztában a való adatokkal. A lipcsei csatára nézve Thurzó Kál-

mán¹ már 1914-ben bebizonyította, hogy Széchenyi szerepe nem egészen úgy történt, amint az a köztudatba átment. De ha Schaffer Thurzó cikkét nem ismerte, feltétlenül ismernie kellene Széchenyi naplóját. Csak néhány sorral tovább kellett volna olvasnia a naplót, amikor 1830. júliusi idézeteit felhasználta. 1830. július 29-én Széchenyi hibáinak felsorolása közt ezt találta volna: «Nun, kommen aber die unzähligen Dummheiten, die auf mich allein rückwirkten. Bei der Schlacht von Leipzig componire ich einen Roman — *von Weg abschneiden, todgeschossenen Pferd, den ich Schwarzenberg, Metternich und wer es hören will debutire, kein wahres Wort*». Így tehát Schaffer hasonlítása semmiképpen sem állja meg a helyét. Széchenyi, mint ezt Döblingbe jutásakor részletesen megírja, nagy kerülővel, *saját hadállásainkon át* kézbesítette a csatára szóló meghívást Blücherrel s ennek felhívását Bernadotte-tal, majd ugyanígy visszahozta Bernadotte választát. Így tehát mint futártiszt becsülettel teljesítette fárasztó kötelességét, s azzal hogy Bernadotte választát idején elhozta, lényegben elősegítette a szövetséges hadsereg diadalát. Széchenyi nem viselkedett ugyan olyan hősiezen, amint azt Schaffer feltételezi, de életét kozkáztatva, vitéz katonához illően. Ezzel ellentétben mit tesz Széchenyi a *Nagy szatír*ában Ferenc Józseffel szemben? Vég és mérték nélkül «káromolja», mint Schaffer találóan mondja, s ez nem vitézségét, hanem inkább beteg lelkének dühét mutatja, és mivel ez a düh nem méltó az 1848 előtti Széchenyihez, éppen ezzel lesz megzavarodott lelki állapotának kétségtelen és valóságos jele.

Schaffer szerint a mai elmekörtan Széchenyi «bizarr lelki reaktivitásában» nem lát elmebajt, csak sajátos egyéni lelki típust, amelyre a féktelen fantázia volt a jellemző. Széchenyi szerinte a szubjektivizmus csúcspontján álló egyéniség volt, tehát képtelen volt bármit is másképpen meglátni, mint legsajátabb szemüvegén át és minden lelki gátlás, ellenőrzés nélkül hozta meg következtetéseit. Ez a szubjektivizmus őt a szélsőségek labdájává tette s erre például felhossa Kossuth 1848. bécsi szereplésének reá tett

¹ Gr. Széchenyi István szerepe a lipcsei csatában. Hadtört. Közl. 1919. 335—62. 1.

hatását. Schaffernek e megállapítása túlzás. Őszintén bevallom, hogy nem értem, mit ért Schaffer «a bizarr lelki reaktibilitáson», azért ezt mellőzöm. De Széchenyi féktelen fantáziájára meg kell jegyezmem, hogy fantáziája kétségtelenül nagy (de nem féktelen) volt erkölcsi küzdelmeiben és nagyította szenvedéseit, de minden más tekintetben normális volt. Szubjektívizmusa nem volt nagyobb, mint bármely nagy kortársáé, pl. József nádoré, Metterniché, Kossuthé vagy még Deáké is, mert ezek is hasonlóképpen legszorosabban a saját szemüvegükön át láttak mindent, éppen olyan túlzottan érzékenyek voltak, mint Széchenyi. Ami pedig Kossuth bécsi szereplését illeti, azon egyáltalán nem lehet csodálkozni, hogy egekig emelte Széchenyit, mert azokban a pillanatokban Kossuth mindenkit magával ragadott. Amikor azonban kikerültek a hatás alól és a rendes kerékvágásba kerültek, «természetszerűen arra is gondoltak, mi valósítható meg békésen Kossuth eszméiből. Ez esetben csak így magyarázható meg Széchenyi lelki ingadozása.

Schaffer az 1856—60 közti Széchenyi épelméjűségének igazolását a *Blick* c. művel is megkísérli. Az az állításom ugyanis, hogy a *Blick* politikai irodalmunk dísze és a magyar igazságért való harcnak egyik pillére, arra a kijelentésre készíti Schaffert, hogy a *Blick* Széchenyi előző nagy munkáival kiállja a versenyt, tehát Széchenyi a halála előtti időkben értelmi képességének birtokában volt, *hiszen csak így tudott ilyen munkát írni*. Ez a véleménye nem állja meg helyét. Nem akarok kitérni arra, hogy egy nagyszerű külföldi elmeorvos gyakorlati kísérletekkel bebizonyította, hogy igen súlyos elmebajban szenvedők teljesen kifogástalan írásműveket írtak, s így még a munka kifogástalansága nem biztos bizonyítéka a teljes beszámíthatóságnak. Szorosan a tárgyhoz ragaszkodva, Schaffer fenti kijelentése elcsüggesztett, mert látom, hogy nem ismeri Gyulai Pálnak az irodalomban végérvényesen elfogadott és sokszor idézett megállapítását. E szerint Széchenyi «langesze *Blick*-jében nyilatkozik, a humor és satíra e rettentő vegyületében, mely egészen illetlenségkedélyállapotához. Ily szavakat csak egy mélyen szerető és gyűlölő szív, egy genialis lélek kétségbeesése teremthet. Itt minden, ami

*Széchenyi lelkében beteg elem volt, táplálhatta, fokozhatta teremtő erejét. Pedig csak ily munka illett egy kétségbeesett államférfiúhoz, egy megzavarodott bölcshez, minő Széchenyi volt . . . Széchenyi e munkájában megbosszulta amaz iszonyú sebeket, melyeket egy fenekormányrendszer ütött az ő és nemzete szívéen s oly bélyeget nyomott reá, mely örökké élni fog a történelemben». Egy másik helyen pedig ezt írja Gyulai : «Széchenyi írói egyéniségének két főszajátsága : a mély érzés és metsző gúny vegyülete itt tetőpontra hág s *folyvást tápot nyer beteg lelkétől.*»*

Érthetetlen előttem, hogyan lehetséges az, hogy Schaffer oly könnyedén elveti Széchenyi kezelőorvosainak véleményét és huzamos időn át szerzett tapasztalatait s ugyanakkor egy politikai tekintélynek 3½ órai látogatása alapján leszűrt véleményét döntőnek veszi. Többek közt ilyet mond Goldberg Széchenyiről : «Manchmal war er von einer Vorlesesucht befallen. Da las er Alles, was eben vorlag, z. B. die Tagesblätter bis zur letzten Zeile, Leitartikel, die Neuigkeiten, die Ernennungen, Abgereiste, Theaterzettel, Kundmachungen, Licitationen und Alles in jenem, dem Geisteskranken eigentümlichen monotonklappernden Tone, ohne Rücksicht darauf, ob das Alles auch den Zuhörer interessire. Ich hatte oft nach Beendigung meines ein-oder zweistündigen Morgenbesuches bei ihm in Folge der, seinem Gespräche schuldigen Aufmerksamkeit und des meistens fruchtlosen Bemühens, den Faden des Gesprächs festzuhalten, das Gefühl in mir, als ob ich geistig gerädert worden wäre». És ilyen keservesen pontos, több mint egy évig tartó megfigyelések semmit sem érnek a modern orvosi tudomány előtt, ellenben döntő volna egy 3½ óráig tartó beszélgetés!

A Görgen által megállapított «mania desperatoria» diagnózisát lenézi, holott e két szóval senki találóbban nem fejezhetné ki Széchenyi betegségi állapotát tüneteiben és lényegében. De az orvosi tudományban sem ismeretlen e meghatározás. Tudomásom szerint dr. Kraepelin Emil elmeorvos ismeri a «manische Depression»-t, Moravcsik Emil is említi tankönyvében «mániás-depressziós elmezavart», s ezek a kifejezések lényegben ugyanazt fejezik ki, amit a «mania

desperatoria». És a «mania furiosa» és stb. más megjelölés nem éppoly durva tünettani, mint a «mania desperatoria»?

Schaffer «déséquilibre» (egyensúlyozatlansági) elmélete Széchenyi egyéniségének igazságtalan megítélése, mert Széchenyi semmiféle tekintetben nem volt egyensúlyozatlan. Az, aki olyan határozottan törekszik az önmegismerésre és oly tudatosan törekszik kitűzött célja felé, nem nevezhető egyensúlyozatlannak. Mennyi gátló körülményt kellett önmagában leküzdenie! Ha egyensúlyozatlan, képtelen lett volna a sok akadályt leküzdenie. Mily kitartó, szívós lelki és testi munkásságot igényelt több éven át tartó küzdelme az állandó híd, az Alduna- és Tisza-szabályozás ügyének diadalra juttatásában! Ily egyént nem lehet egyensúlyozatlannak nevezni. Az, hogy egy-egy pillanatban (a hosszú, keserves harc alatt) csüggedő nyilatkozatot is tesz, semmit sem jelent, mert a rákövetkező pillanatokban annál nagyobb elszánt-sággal folytatja munkáját. Széchenyit nem lehet semmiféle rendszerbe belefoglalni, az ő lángesze még betegségében sem engedi meg az uniformizálást. A rendszer Prokrustes-ágy lesz, amelyből kimerednek egyes részek, és ha ezeket kényszerrel akarjuk eltávolítani, torzalakot nyerünk.

Schaffer idézeteivel nem tudja azt bizonyítani, amit céloz.¹ Ha elfogadnók azt, hogy Széchenyinek 1848 előtt lelki izgatottsága és kedélyhullámozása némileg hasonló az 1857—60 közti Széchenyi lelki megnyilvánulásaihoz, még akkor is tévúton jár Schaffer, mert igen lényeges különbség van a két kornak nyilvánulásai között. Amíg ugyanis Széchenyinek 1848 előtti lelki izgalmai úgy viszonylanak a komoly munkához, mint 1 : 100-hoz, teljesen megfordítva áll ez az

¹ Rendszerint azért, mert félreérti Széchenyit. Tisztán félreértésre mutat Schaffer következő idézete: «Avagy kell-e nagyobb ellentét egyéni tulajdonságok tekintetében, mint amilyent a bécsi kongresszus alkalmával egy porosz tiszt fejezett ki felette találó módon Széchenyiről, mondván, hogy olyan, mint egy fiatal oroszlán, mely selyemszálon vezethető». A porosz tiszt szellemesen fejezi ki itt felette találóan, hogy Széchenyi állandóan a nők körül forgott, ezek érdekelték és ezek vezették a szerelem «selyemfonalán». Gondoljunk arra, hogy 1824—1835-ig is a Crescentia iránt érzett szerelem selyemfonala vezette.

1857—60 köztiekhez ; azaz, amíg Széchenyi 1848 előtt *mindig* tudott uralkodni lelki izgatottságán, célszerűen, következetesen cselekedett és ebben a lelki hullámlások sohasem gátolták : 1857—60 közt a lelki izgalmak uralkodtak rajta ; gyakran célszerűtlenül, következetlenül és irreálisan cselekedett. Így irracionális cselekedete volt az is, hogy ott maradt az örültekházában, sőt még szobáit sem akarta elhagyni. Találó erre nézve Angyal Dávid megállapítása : Különös volna szellemileg egészséges embernek nevezni azt, aki az örültekházába zárkózik, holott fényes palotában élhetne családja és hazája tiszteletétől környezve. Azt is találóan állapítja meg, hogy személyét illető aggályai egy még létező kór biztos tünetei, hogy ugyanezt bizonyítják gyanúsításai, aggályai, vigyázatlan nyíltsága és bátor támadásai a hatalom ellen. Széchenyit fogadalom kötötte Döblinghez és vezekelt képzelt bűneiért. A vezeklés vallásos cselekedet, de az, hogy ő tette tönkre Magyarországot, már rögeszme, s így az e rögeszmével kapcsolatos vezeklés irracionális. Csak megzavart elméjű ember választhatja a vezeklésnek oly módját, amelyet Széchenyi. Ha eszében meg nincs zavarodva, elmegy Cenkre családjához s ott dolgozik másokért és a hazáért. Ezzel tisztult volna öntudatában és kedvezőbbé vált volna véleménye vélt bűne iránt. Ámde ő e helyett mit tesz? Folyton ír, igaz, hogy genialis művet is ír, *Blicket*, bár zavartsága itt is mutatkozik, de nagyobb részt beteg eszméket ír, sakkozik, idegeskedik, vágyódik Görgenné után. Ez már nem az 1848 előtti Széchenyi.

Végül még Schaffernak arra a véleményére kell kitérnem, hogy erőszakos halálának «felidézője túlságosan nagy hullámokat verő kétségbeesése és nem elmebaja volt» és hogy 1860-ban véghezvitt öngyilkosságával egy eshetőleges második lelki megzavarodásának egyenesen elébe vágott». Széchenyi 23 éves korától 69. éveig, tehát *46 évig* emlegette az öngyilkosságot. Már e körülmény is elegendő annak belátására, hogy az öngyilkosság inkább a halál utáni átmeneti vágyódás volt nála. Nem lehet egészen komolyan venni, mert Széchenyi vallásos ember lévén, többször fordult Istenhez és kéri, hárítsa el tőle e gondolatot, nehogy eset-

leges örültségi pillanatában megszegje az isteni parancsot. Ép ésszel még azért sem lehetett öngyilkos, mert alapjában félt a haláltól, hisz még a házkutatás után is orvost hivatott, amikor beteg lett, hogy gyógyítsa! *A házkutatás után merőben megváltozott hangulata.* Orvosának, ápolóinak és minden látogatójának feljegyzése szerint félni kellett, hogy visszaesik búskomor állapotába. Ez Thierry levelének vétele és Felsen-thal rendőrségi kormánytanácsos márc. 17-i látogatása után tényleg bekövetkezett. Szögyény azt írja emlékirataiban (III. k. 20. l.), hogy «a minapi házkutatás után kedély-állapota megváltozott, nem olvasott, nem írt, a családját is alig akarta látni... Halála előtti napon... keservesen panaszkodott a haza állapota felett, s minden reményét veszve látta». Falk Miksa Széchenyiről írt életrajza végén azt írja, hogy Thierry levelének vétele után «Széchenyi egész lényében még nem avatott szem által külsőleg is észlelhető változás állott be; nem dühöngött, nem jajgatott, mint Döblingbe érkeztek; «némán merengett maga elé s ez még aggasztóbb színben tünteté fel állapotát». Mikor nagycsütörtökön meglátogatták, «elolvasta nekünk, nem tudom már hányadszor, Thierry levelét; egyébről, mint házmotózásról s annak lehetséges következményeiről sehogysen beszélhettünk». Lord Loftus, a bécsi angol követ, aki április elején meglátogatta, Angyal Dávid szerint¹ azt írja emlékirataiban, hogy «rossz egészségben és igen levert hangulatban találta Széchenyit. Úgy látszott, hogy már nem reméli többé hazája jogainak helyreállítását és nagy szomorúsággal beszélt a multról». Próbálta felvidítani, de hasztalan, lelkére szomorúság borult. Egyéni kétségbeesését a haza feletti kétségbeesése is növelte, akár csak 1848-ban. *Ez már lelki zavar volt* és a helyzet idézte elő s nem vágott elébe, mint Schaffer hiszi. Ez a lelki zavar idézte elő, hogy a régi búskomor állapot erőt vett rajta. Valóban «állati lét» volt állapota, mint Kecske-méthy írja. Az életerő még egy ideig küzdött benne a dúló kórral, amíg egészen beszámíthatatlan nem lett s ily állapotában végzett magával.

VISZOTA GYULA.

¹ Lord Loftus és Széchenyi. Budapesti Szemle 1927. évf. 597. sz.

MAGNA CARTA — ARANYBULLA.

(Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában.)

— Első közlemény. —

Az Aranybulláról, közjogunk e termékenyítő forrásáról ma az az általános vélemény, hogy formában és szellemben egyaránt teljesen függetlenül készült az angol Magna Cartától, hogy jóformán semmiféle komolyabb kapcsolat nem mutatható ki Anglia és Magyarország között, mely az ellenkező feltevést, Széchenyi és Szalay nézetét indokolná.¹ Újabban egy-egy lépés történt ugyan abban az irányban, hogy az Aranybulla némely idegen légkörből hozzánk átültetett eszméjének — különösen a jus resistendinek — eredetét az angol jog és alkotmány fejlődésével hozzák ha csak közvetett kapcsolatba is, de ezek a kísérletek — sok jeles megfigyelés mel-

¹ «Úgy a betű, mint a tartalom szelleme kizárja azt, mintha a magyar alkotmányosságnak e zsöngéje bármit is kölcsönzött volna az alkotmányos mintaállamnak nálánál valamivel régiebb, oly óriási jövőre hivatott alaptörvényéből... Ha valami idegen befolyás érezhető az Aranybullán: ez legnagyobb valószínűséggel az aragónokra vezethető vissza.» (Marczali H.: *A magyar nemzet tört.* II. 407.) — «S ha figyelembe vesszük azt, hogy Magyarország és Angolország közötti távolság sokkal nagyobb, semhogy az Angolországban támadt eszmék a középkori közlekedési és gondolatközlési eszközök mellett Magyarországon hét rövid év alatt általánosan elterjedhessenek, akkor át kell látnunk azt is, hogy az Aranybulla nem lehet a Magna Carta folyománya, annál kevésbé utánpótlása stb.» (Ferdinandy Geyza: *Az aranybulla* 1889.) — «Az angol Magna Carta és Aranybulla forrásszerű összefüggését vitató feltevés a források világa mellett összeomlik.» (Hóman Bálint és Szekfü Gyula: *Magyar történet* II. köt. 359.) — «Sohasem lesz megállapítható, hogy az Aranybullában kifejezésre jutó gondolatok honnan jöttek hozzánk.» Ekhardt F.: *Századok* 1933. 1—3. sz. 98.)

lett is — nem tudtak rést ütni az általános történeti, jogi felfogáson és vélekedésen.¹

E nagy horderejű kérdés, van-e a Magna Carta és az Aranybulla, Európának e két legrégebb alkotmányformája között okozati hasonlóság, még nem látszik véglegesen megoldottnak, különösen nem, ha a kialakult véleménnyel össze akarjuk egyeztetni mindazt, amit egykorú angol és magyar szellemi érintkezésekről tudunk. E dolgozatban csakis az angol és magyar érintkezéseknek szűk és sokszor el-elakadó ösvényén keressük az összekötő kapcsolatot a két híres szabadságlevél között és ha a felette gyér, egymástól elszigetelt adatok összeegyeztetésével, értékük mérlegelésével, a tények egymásba kapcsolódó logikájának kimutatásával meg tudjuk könnyíteni annak a hídnak megépítését, mely az Aranybulláról a Magna Carta felé ível, akkor a történettudománytól kell a felvetett kérdésre választ várnunk: vajjon elég szélesnek találja-e az angol és magyar érintkezések felületét arra, hogy belőle az angol szellemnek a távoli Magyarország felé való áradására tudjunk következtetni? És akkor önmagától oldódik meg a sokat vitatott kérdés: a két régi alkotmány közötti hasonlóság a véletlen különös játéka-e, egy nagy általános szellemi áramlatnak egymáshoz hasonló, de egymástól teljesen független kifejezése, vagy csakugyan az angol szellem hatását kell ősi alkotmányunk formájában és tartalmában keresnünk?

E munkához a hazai forrásokból felhasználtunk mindent, ami csak hozzáférhető volt. De sok tekintetben kiegészítést kaptunk az egykorú angol krónikairódalomban, melynek gazdagságára, megbízhatóságára jellemző Stubbs szava, hogy a németek e korbéli történetük jórészét az angol krónikákból tudják. Különösen az angol királyi udvarral és a külfölddel folytonos érintkezést fenntartó kolostorok (St. Albans jeles krónikásával, Roger de Wendover-rel, azután a XIII. század legnagyobb angol krónikásával, M. Paris-sal) krónikásai tudnak a kor viszonyaihoz képest sokat a külföldről

¹ Divéky Adorján akadémiai értekezésére és Horváth Jenőnek minap elhangzott előadására célozok.

és noha hazánkról természetszerűleg csakis igen szerény kerekben találunk feljegyzéseket, ez mégis elegendő, hogy az angol és magyar kapcsolatok történetének rajzát szilárd alapra helyezzük.

Négy külön fejezetben foglaljuk össze kutatásaink eredményét: 1. III. Béla rokonsága az angol királyi házzal. 2. A keresztes hadjáratok. 3. Szellemi központok (Párizs—Róma). 4. Robertus Anglicus. Mindegyikben igyekeztünk a felesleget, a haszontalan terhet elhagyni és csakis a főszempontokat, de azokat annál pontosabban, kidomborítani.

III. Béla rokonsága az angol királyi házzal.

III. Béla uralkodása idejében, tehát azokban az évtizedekben, amikor a távolabbi Nyugat, főleg Franciaország szellemi hatása közművelődésünk egyik tényezőjévé válik, ugyanakkor szivárog át hazánk talajába az angol-normann kultúrának is egy-egy gondolata, hatása. Egy századnál nagyobb korszakkal kell visszamennünk, míg jelentősebb kapcsolatokat állapíthatunk meg a távoli szigetország és hazánk között. A magyar király udvarába menekült angol-szász hercegek, Margit skót királyné emléke tán rég felejtve volt, amikor III. Béla második házassága ismét hidat vert a két ország között. Igaz, hogy csak közvetett rokoni kapcsolatba került a házasság révén az Árpád-ház a Plantagenetekkel, hisz Béla királyunk francia királylányt vett feleségül, Párizsból hozta, de ennek ellenére rá kell mutatnunk a történeti köztudat egyoldalúságára, mely Margit királynénak csupán csak francia származását hangsúlyozza. Adva volt ugyan III. Bélának a francia királylánnyal kötött házassága eredményeként a természetszerűleg meginduló francia hatásoknak gazdag háttere, de a mellett nem szabad elfelejtenünk magának Margitnak neveltetését, hányatott életét Normandiában, Angliában, amikor a hatalmas II. Henrik angol király legidősebb fiának, ifjabb Henriknek volt jegyese, majd pedig felesége. Hisz, mielőtt Magyarországra került, alig töltött néhány esztendőt francia szülőföldjén. Jövendőbeli angol királynénak nevelték, gyermekkorra, ifjúsága, első házassága

emlékei elválaszthatatlanok az angol-normann környezet politikai és szellemi légkörétől. A francia származás ne feledtesse el az angol környezetet, melyben a fiatal királyleány nevelkedett és amelyben később, mint Angliának megkoronázott ifjabbik királynéja oly nevezetes szerepet játszott.

Az ifjabb Henriknek atyja, II. Henrik angol király kívánságára még 1158-ban jegyezték el VII. Lajos francia király még alig néhány esztendőös leánykáját. Rögtön az eljegyzés után a gyermekeleányt II. Henrik egyik hívére, Robert de Noviburg-ra («dapifero et Iustitio totius Normanniae») bízta, ki Normandiában neveli a jövendőbeli angol királynét mindaddig, amíg a zsengekorú leányka fel nem serdül.¹ A házasságot — névleg — ismét az angol király kívánságára 1160 november 4-én kötötték meg, ami II. Henriknek jogcímet adott Margit hozományának, több városnak rögtöni elfoglalására. Normandiában, normann-angol környezetben nevelkedett tehát az ifjú francia királyleány, míg jegyese, illetőleg férje Thomas à Becket canterbury-i érsek házában volt 1163-ig. Az ifjú pár életében 1170-ig semmi különös változás nem állt be, de ebben az évben valósította meg az angol király azt a szerencsétlen gondolatot, hogy fiát, ifjabb Henriket megkoronáztassa. Június 14-én tétette a koronát a yorki érsekkel Westminsterben fia fejére, Margit megkoronáztatása még csak szóba sem került. Normandiában, Caenban hagyták.² E kor egyik jólétesült krónikása, Roger de Hoveden, aki II. Henrik szolgálatában állott, meglehetősen részletességgel beszéli el az eseményeket, melyeknek központjában az ifjú királyi pár állott.³ Ezek szerint a francia király roppant

¹ Xystus Schier: *De Maria Porphyrogenita Sponsa, Anna et Margarita coniugibus Reginis Belae III. Hungariae Regis*, Viennae. L. a jegyzetet az MCLIX. évhez: Miután a két király a házassági szerződést megkötötte, II. Henrik «summisque honoribus affectus rediens filiam Regis Francorum secum adduxit et eam custodiendum et nutriendum Roberto de Novoburgo fideli suo tradidit. (Robertus de Monte Krón.) Ez a Robertus de Novoburgus (Newburgh) Normandiának legfőbb bírása volt, élete végén a bec-i apátságba vonult vissza, 1185-ben halt meg. L. Dict. of Nat. Biogr.

² *Script. Rerum Brit.* 67. VII. 309.

³ *Chronica Magistri Rogeri de Houedene.* Ed. by W. Stubbs. *Script. Rer. Brit.* 51. I—IV. vols.

haragra gerjedt, amikor lánya mellőztetéséről értesült, nagy sereggel tört be Normandiába. II. Henrik átkelt, kibékült Lajossal, akinek megígérte, hogy Margitot férjével együtt meg fogja koronáztatni. Közben Margit anyósával, az angol királynéval, együtt Caenben időzött. Várniok kellett, míg parancsot kapnak az Angliába való áthajózásra.¹ Ez 1172 szeptember havában Winchesterben meg is történt, a rouen-i érsek koronázta meg őket.² November 1-én az ifjú királyi pár visszatért Normandiába. Az utolsó két esztendőben, amikor az írországi és normandiai események foglalkoztatták II. Henriket, jóformán fia volt Anglia uralkodója . . .

Megkoronáztatásuk után a francia király látogatására indultak. Nagy örömmel, pompával fogadták őket, de VII. Lajos, aki az angol királytól félt, őt mint ellenségét gyűlölte, azt tanácsolta vejének, hogy atyjától, II. Henriktől követelje magának Angliát vagy pedig Normandiát. Az angol király azonban, aki a francia ármánykodástól tartott, követet küldött fiáért és Margitért. Parancsára visszatértek Normandiába.

A francia király álnok tanácsa nem talált süket fülekre az ifjú angol királynál. Atyja birodalmába visszatérve, most már részt követel az uralkodásból. II. Henrik visszautasítja ezt a kérést, mire ifjabb Henrik a francia királyhoz menekül. Margit Normandiában marad, ahonnan az angol király feleségével együtt átviszik Angliába. 1174 július 8-án kötnek ki Southamptonban. A hatalmas Plantagenet most Canterburybe siet. Történelmi nevezetességű vezeklése, megalázkodása Thomas à Becket sírjánál a következő napok nagy eseménye.

A későbbi magyar királyné ezeknek a mozgalmas napoknak, az egyház és korona között II. Henrik idejében elkese-redetten dúló harc utolsó szakának kor-, jóformán közvetlen szemtanuja.

Szándékosan bocsátkoztunk itt az események részlete-

¹ «Mandavit (t. i. II. Henrik) etiam Ricardo de Humez, quod filiam regis Francorum cum regina Cadomi morantem, vestibus, equitaturis, et familia decenter instrueret, ad transfretandum quando ipse mandaret.» U. o. 316—7. l.

² *M. Parisiensis Chron. Maj.* II. 216. *Script. Rer. Brit.*

zésébe, mert — mint látjuk — a krónika semmi kétséget sem hagy arra nézve, hogy Margit Normandiában, illetőleg Angliában maradt akkor is, mikor férje francia földre menekült. A francia királyleány vajmi kevés időt töltött eddigi életében francia hazájában.

A következő hat év viszonylagos nyugalomban telt el. Hoveden krónikájából arról is értesülünk, hogy 1177-ben pünköst körül Margit atyjához megy látogatóba, ott fia született, kit Vilmosnak kereszteltek. A csecsemő azonban csakhamar meghalt.¹

Az utolsó évek, amelyeket Margit Normandiában, ill. Angliában töltött, hányatottak, nyugtalanok voltak. A királyfiak újból fellázadtak II. Henrik ellen. Az ifjabb Henrik a lázadókhöz csatlakozik, mielőtt azonban a limoges-i összeesküvésre ment volna, nejét Fülöp Ágost francia királyhoz küldi.²

A történelemből jól ismertek a további események: az ifjabb király megbetegedése Rouen-ban, töredelmes bűnbánata halálos ágyán. Hívének, William Marshall-nak meghagyja, hogy vegye fel helyette a keresztet és így megbékülve a világgal ez az önző, hűtlen és a mellett mégis oly népszerű királyfi meghal. Hűséges barátja, William Marshall, a lovagiasságáról, katonai erényeiről messze földön híres államférfi el is indult a Szentföldre, sokat magasztalt, hősiecs tettek után 1187 őszén visszatér Angliába. II. Henrik többi fiait (I. Richárd, János) époly hűségesen szolgálja, mint az elhunyt «ifjabb királyt». Jóval későbbi életéből egy mozzanatot ragadunk ki. Ő volt Langton canterbury-i érsekkel együtt az, aki János király meg a bárók között közvetített a Magna Carta előkészítésénél. A Runnymede melletti híres találkozón (1215 június 15.) ő mint a király egyik képviselője jelent meg, a Magna Cartában is úgy szerepel, mint János tanácsadója,

¹ Hoveden id. kron. — V. ö. M. Paris elbeszélésével: «Rex autem talem nuncium debite cum veneratione suscipiens et se ad transfretandum praeparans, reginam Alienor reginamque Margaretam, filium et filiam Johannem et Johannam, secum adduxit. *Chron. Maj.* II. 1174. évhez.

² VII. Lajos 1180-ban halt meg.

de mint keze is a megígért jogok hűséges megtartásának. Ez a híres férfi, a Plantageneteknek több mint 50 éven át rendíthetetlen híve, szolgája, ez volt az ifjú Henriknek legodaadóbb barátja, utolsó akaratának is végrehajtója. Margitnak is ilyenképen szűkebb angliai köréhez tartozik. Ne feledjük, hogy a későbbi magyar királyné rokonai, sógorai (I. Richárd és Földnélküli János), személyes hívei még három évtizeden át mozgatói az angolországi eseményeknek.

Henrik halála után a fiatal özvegy királyné Franciaországba költözött testvéréhez, Fülöp Ágost királyhoz és három évig ott is maradt. III. Béla királyunk — mint ismeretes — 1186-ban követséget küld Angliába II. Henrikhez, kinek unokáját Matildot kérte feleségül. Az angol király — szokásához híven — a választ napról-napra halasztgatta.¹ Ekkor Béla követei átmennek Franciaországba, hogy az özvegy Margit királynét kérjék meg uruk számára. Fülöp Ágost szívesen egyezik bele a tervezett házasságba, — az angol király sem ellenzi — és így Margit királyné fényes kísérettel — in magno comitatu — 1186-ban Magyarországra indul. Sem szülőhazáját, sem Normandiát, ahol felnevelkedett, sem pedig Angliát, melynek királynéja volt, nem látta többé viszont.

Margit örömmel jöhetett a távoli Magyarországra. Hisz akaratlanul is ismételt háborúk okozója volt Anglia meg Franciaország között, első férje halála után hozományának és özvegyi ellátásának kérdése ismét vizályt idézett elő,² míg végre a hozomány és az ellátás kérdését is békés meg egyezéssel rendezték. E szerint II. Henrik angol király, illetőleg örököse, évi 2700 anjou fontot tartozott Margitnak élete végéig fizetni.³

Margit királyné tíz évet töltött Magyarországon. Szelíd, vallásos lelkületét nemcsak az egykorú krónikák dicsérik,

¹ *Ex Gestis Henrici II. et Ricardi I.* Ad an. 1186. — Mon. Germ. Script. XXVII. 108.

² Gervase of Canterbury : *Opera Historica* I. 336—7. — Script. Rer. Brit. 73.

³ Hoveden id. Kron. II. 281. I. az egyességre vonatkozó eredeti oklevelet *III. Béla emlékezete* c. műben. Budapest 1900.

arra vall az angol, majd magyar királynénak minden előttünk ismeretes cselekedete. III. Béla halála után a Szentföldre zarándokolt, ott a hosszú úttól is elfáradva, — velut moritura — megérkezett és nemsokára meg is halt.¹ Emléke még élt Angliában és Franciaországban, halála hírére itt is, ott is, Magyarországon is gyászszertartást tartottak...²

Van-e vajjon valami nyoma magyar kapcsolatoknak a távoli Angliával III. Béla uralkodása utolsó évtizedéből, tehát abból a korból, mikor a volt angol királyné a magyar király hitvese? Margit lelkében nem mosódhattak el azoknak a drámai eseményeknek emlékei, melyek Európa-szerte ismeretesekek voltak, melyeknek szemtanuja, sokszor akaratlan okozója is ő volt. A canterbury-i érsek meggyilkolása, II. Henrik példátlan megalázkodása, vezeklése, a francia királyleány mellőzése az első koronázásnál, az angol-francia viszály hozománya, majd pedig megkoronáztatása miatt, férjének lázadása királyi atyja ellen: a dráma egyes, el nem halványulható képeit bizonyára sokszor maga előtt látta még Esztergomban is. Azután meg apósa, II. Henrik, egyik leg-hatalmasabb uralkodója az akkori Európának, az angolok e kor tán legtanultabb királyának tartják, akinek udvarában a tudós, az író otthon érezte magát. De bizonyára figyelemmel kísérték a magyar király udvarában azt a hosszú, makacs küzdelmet is az alkotmányért, melynek azután jóval későbbi, de az események logikája szerint bekövetkező eredménye: az angolok híres szabadságlevele, a Magna Carta. Az érdeklődés, figyelemmel kísérés természetes lehetett a magyar királynénak előbbi angolországi magas rangja következtében.

Ezeket előrebocsátva, a III. Béla uralkodása utolsó évtizedéből kimutatható, egymástól teljesen elszigetelt angol és magyar kapcsolatoknak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint amilyent ezek a gyér és magukban véve szegényes adatok egyébként megérdemelnének.

¹ «Eodem anno Margareta, quondam regina Angliae, et postea regina Hungariae, obiit apud Accon.» Hoveden, IV. 32.

² «Justa per Angliam, Galliam et Hungariam sunt soluta.» Schier id. m.

Nem véletlen, hogy angol embernek, Richárd londoni polgárnak köszönhetjük az eleven leírást III. Béla magyar király méltóságteljes megjelenéséről.¹ Vagy véletlen-e, hogy II. Henrik angol király a francia királlyal együtt tervezett kereszteshadjáratot Magyarországon át akarja vezetni? Menyének, illetőleg a nagyhírű magyar királynak a meglátogatása nem volt-e szintén befolyással az útirány mérlegelésénél? Hisz egyébként természetesebb lett volna az angol kereszteseknél a tengeri út, mint ahogy később I. Richárd is — legalább részben — azt választotta. II. Henrik 1188-ban követet küld a magyar királyhoz: szabad átvonulást, élelmezést és biztonságot kér serege számára. III. Béla nagy örömmel tesz ígéretet: «Nos itaque gaudio magno gaudemus, quod de proximo speramus, et expectamus opportunitatem vobis serviendi, et vos honorandi regiae vestrae magnificentiae vires et opes regni nostri exponimus . . .» II. Henrik valamennyi kérését kész örömmel teljesíteni.²

Az angol király követe Bélához Ricardus Barre főesperes volt «clericus noster familiaris et fidelis». Ez a Richárd Barre II. Henriknek ismételten volt követe Rómában, akkor is, mikor az angol király Thomas à Becket megöletése után a pápához küldte, majd később is, mikor a fenyegető egyházi átkot kellett az angol királyról elhárítani. Valamikor Margit királyné első férjének volt híve és csak akkor pártolt el tőle, amikor az ifjabb Henrik atyja ellen fellázadt.³ Ő vitte Angliába Béla királyunk levelét is.⁴

III. Béla korából van adatunk az első magyar oxfordi

¹ Ex itinerario peregrinorum auctore Ricardo Londoniensi. Mon. Germ. Script. XXVII. Ad an. 1189.

² Fejér: *Cod. Dipl.* II. 245—7., Diceto Kronikája.

³ L. *Dict. of Nat. Biogr.* adatait.

⁴ Radulfus de Diceto egyébként hitelt érdemlő krónikája, mely elsőrangú forrása II. Henrik uralkodása utolsó korszakának, «Lexoviensis», majd pedig «Luxoviensis» archidiaconusnak nevezi. Az első a mai Lisieux Normandiában, az utóbbi Luxeuil, Besançon mellett. Természetesen csakis az elsőről lehet szó. Egyébként angol középkori krónikákban is sokszor megbízhatatlan a földrajzi fogalmak megjelölése. Egy-egy város neve sokféle változatban szokott előfordulni. — Diceto krónikáját l. a *Script. Rer. Brit.* 68. II. 41. és 51. l.

diákról is. Ez Nicolaus de Hungaria, ki három évig, 1194-től 1196-ig tanult Oxfordban.¹ Meglepő, mert hisz ebben a korban Párizs sokkal jobban vonzotta a külföldieket, a magyarokat is, mint a jóval kevésbé ismeretes oxfordi iskola. És bár tudunk róla, hogy angol diákok egy-egyszer tömegesen vonultak Párizsból Oxfordba, hogy Párizs meg Oxford között az angolok nagy száma állandó kapcsolatot jelentett és így lehetséges volt egy-egy külföldi «clericus»-nak is Párizsból Oxfordba való eljutása, de azért Nicolaus de Hungaria angol főiskolai tanulásaiban mégis egyik jelét látjuk a III. Béla korabeli angol és magyar kapcsolatoknak is. Jelét annak, hogy az angol szellemi élet nincsen olyan ködös távolban mitőlünk, mint amilyenben addig volt.

Ez a néhány adat szerény tanuja a régi idők bizonyára jóval gazdagabb érintkezéseinek. Avval a történeti háttérrel együtt, amelyben — hacsak vázlatosan is — Margitot angol királyné korából bemutattuk, egyet bizonyítanak: hogy III. Béla korában művelődésünk látkörébe nemcsak a francia, hanem — bár távolabbi, elmosódottabb körvonalakban — az angol szellemi élet sugarai is jutnak, hogy kapcsolatokat találunk — gazdagon, bőségesen — nemcsak Franciaország, hanem — jóval szerényebb keretek között — Anglia felé is, hogy az özvegy angol királyné «magnus comitatus»-ában nemcsak francia nagyokat szabad keresnünk, hanem oly híveket, követőket is, akik között fiatal életének legnagyobb részét töltötte Normandiában és Angliában. Kíséretében bizonyára voltak normannok, de lehettek angolok is és talán nem is túlságosan merész az a feltevés, hogy a volt angol királyné nagy és fényes kíséretében az angol udvari káplán sem hiányzott. Erre a kérdésre még vissza fogunk térni.²

¹ Pipe Rolls. Ric. I. 7—8.

² *III. Béla magyar király emlékezete.* Budapest, 1900. A függelékben Margit királyné két oklevele 1186-ból. A második oklevélben határozott célzás van a III. Bélával kötendő házasságra, «az oklevélben az ifjabb angol király özvegyének férje iránt érzett kegyelele szóval meg. Mielőtt távoznék hazájából, lelki szükséglete kielégítéséről gondoskodik. Elmondja a királyné, hogy elhunyt férjének, az ifjabb Henrik királynak emlékét megörökítendő, azt a lelki kapcsolatot, mely közöttük az életben fennállott, ura holta után is fenn-

Egyelőre eddigi fejtegetéseink eredménye csupán csak annak megállapítása, hogy az Árpádház és a Plantegenetek közötti rokonsági kapcsolattal a két ország közötti érintkezésnek is bizonyos feltételei adva voltak. Az érintkezési felületet Anglia és Magyarország között pedig csak nagyobbították a keresztes hadjáratok eseményei.

II. A keresztes hadjáratok.

A keresztes hadjáratok közelebb hoztak egymáshoz oly népeket és országokat, amelyek azelőtt ködös távolságban voltak egymástól. A nemzetközi érintkezések sűrűségben és intenzitásban egyre fokozódtak a hadjáratok századaiban. Magyarország is közelebb került a Nyugathoz, hisz sokszor volt átvonuló útja olyan keresztes csapatoknak, melyek szárazföldön igyekeztek a Szentföldre. Angol derékhad ugyan nem vonult át hazánkon, erre II. Henrik tervezett és elmaradt hadjárata lett volna az első eset, de egyesek — zarándokok és keresztes vitézek — gyakrabban vonultak a Duna mentén

tartja, a rouen-i székesegyházban, hol férje földi maradványai nyugosznak, kegyes alapítványt tesz, és pedig abból a pénzből, melyet a magyarok királyától vár, amint azt kézhez kapja, 300 márkát tesz a clairvaux-i apát kezéhez. Az apát rendelkezék az alapítvány jóvedelméről és juttassa azt oly káplánoknak, kik néhai férje lelkéért, halála évfordulóján a dékán által kijelölt oltárnál misét mondanak és a kórusban tesznek szolgálatot. A káplánok megválasztását a dékán belátására bízza; kiköti azonban, hogy azok ne legyenek a székesegyház kanonokai; mert az a terve, ha Isten is úgy akarja, s ha majd jobban módjában lesz, hogy a káptalanról más adománnyal fog gondoskodni. Elvárja, hogy kedvelt Róbertje, a dékán, legjobb meggyőződése szerint fogja megválasztani a kar-káplánokat és ebben segítségére lesz a káptalannak az a tagja, kinek tanácsát a dékán kikéri. A dékánnak ez a joga és kötelessége utódaira is átszáll. Az oklevél végén felsorolt tanuk: Abbate Clarevallis, Johanne de Possessa, Anico Rothomagi tesaurario magistro, Rogero Normanno, Willelmo de Vallibus, Maria comitissa Campanie, Hawysia comitissa Glocestrie et pluribus aliis.» (Fejérpataky László fordítása.) Ebből azt láthatjuk, hogy Margit királyné környezetében franciákon kívül normannok és angolok is (Hawysia gloucesteri grófnő) találhatók még abban az időben is, amikor Margit már Magyarországra készült.

a távol Kelet felé. Bizonyossága ennek Richárd londoni polgár idézett útleírása is. A Szentföldön azonban annál többször volt alkalom angol és magyar keresztések, zarándokok, egyházi férfiak, főpapok találkozására. Így 1189-ben egy Miklós magyar grófról olvasunk egykori krónikában.¹ Több más előkelőséggel érkezett a Szentföldre, akikhez azután franciák és angolok is csatlakoztak. 1191-ben ismét értesülünk angol és magyar együttes vitézi tettekről I. Richárd angol király kereszties hadjáratában (1191—92): egy derék és nagyhírű magyar gróft látunk az angol király társaságában, magyar hősie tettekről értesülünk.²

A III. Béla korabeli kereszties hadjáratokban azonban a szentföldi angol és magyar érintkezések inkább csak kalandszerű epizódok kereteiben mozognak, ezeknél jóval jelentősebb a mi szempontunkból II. Endre kereszties hadjárata.

Mint ismeretes, a pápa ismételt sürgetésére 1217-ben végre rászánta magát a magyar király ígérete megvalósítására. Fényes kíséretében ott volt Ugrin kancellár, Péter győri és Tamás egri püspök, Dénes tárnokmester, Miklós volt nádor, Ráthold testvére, a normann nemzetségből származó Gyula . . .³ A hadjárat nem járt semmiféle nevezetesebb eredménnyel, Endre az év vége felé türelmét kezdi veszíteni és nemsokára visszaindul Magyarország felé. Otthagytta azonban Tamás egri püspököt, ki a német keresztiesekkel együtt több mint egy évig résztvett Damietta, Egyiptom kikötővárosának ostromában.

Ennek az ostromnak történetét Oliverius magister Scholasticus két leveléből, melyet kölni ismerősének küldött, még apró részleteiben is ismerjük. Megemlíti Oliverius az egri püspök odaérkezését is. Terv szerint Damietta kikötővárosnak, ennek a stratégiailag oly fontos pontnak elfoglalása volt a hadjárat legfőbb célja. Sokáig vártak II. Endre magyar király megérkezésére, hogy azután a főerőt odairányítsák, de Endre hazament és most az ostrom feladata másokra, főleg

¹ *Chronicle of Richard I.* Ad. an. 1189.

² U. o. I. 146.

³ Marczali: *II. Endre ker. hadjárata.* M. Nemz. Tört. — V. ö. Katona: *Hist. Crit.* V. 264—5. M. Paris: *Chronica Maj.* III. 9.

a frizekre hárult. 1218 húsvétja után ér oda flottájuk, május végén jut el Lipót osztrák herceg, de ugyanakkor, még május havában indultak a hosszú útra angolok is, büszke, ismertnevű főurak. A nyár folyamán érkezik Pelagius pápai követ a híres angol származású kardinálissal, Robert de Curzonnal és végre megjön a magyar király képviselője, Tamás egri püspök . . .¹

Az ostrom ² 1218 október havában kezdődött. November végén a Nilus vízállása oly magas, hogy a keresztény tábor víz alá kerül. A folyó ismét megapad, de ekkor meg pestisjárvány üt ki, melynek a sereg egyhatod része áldozatul esik. Az áldozatok között van Robert kardinális is. A tél különösebb kezdeményezések nélkül telik el, 1219. február havában azonban felélednek a harcok. Csakhogy a keresztények serege egyre fogy, Lipót herceg áprilisben vitorlázik haza, májusban mások is követik, úgyhogy a pápai követ általános bűnbocsánatot hirdet mindazok számára, akik még őszig ott maradnak. A csata tovább dül, a keresztényeket nagy veszteségek érik. Tamás püspök — úgy látszik — nem bízik gyors sikerben, szeptember 2-án hajóra száll és hazavitorlázik.³

A makacs harc végre eldőlt. November 5-én elesett a szörnyen elpusztult város. A csak általánosságban említett angol főurakról tudjuk, hogy Damietta elestéig egytől-egyig ott maradtak.

A kereszties hadjárat ezen epizódja, az egyiptomi kikötőváros ostromlása — mint említettük — az angolokat is érdekelte és foglalkoztatta. Krónikákból kiviláglik, mily fontosnak tartották ennek az állásnak elfoglalását, úgyhogy az egykorú feljegyzésekben elég pontos részletezését találjuk a híres expedíció történetének. Különösen Roger de Wendover

¹ «Ad illud passagium venerunt apostolicae sedis legatus . . . deinde Magister Robertus de Corzim, Cardinalis, Parisiensis, Gisonus, *Agrenensis*, Hungrenensis episcopi . . . Oliverii Scholastici Historia Regum Terrae Sanctae (quam Magister Oliverius Scholasticus in obsidione Damietae compilavit), *Hist. Damiat.* 1398—1450. Corpus Hist. Medii Aevi. I. G. Eccardus, 1773.

² Damietta ostromát l. R. Röhrich: *Die Belagerung von Damiette* c. értekezésében. Hist. Taschenbuch, Leipzig 1876.

³ Röhrich szerint, ki John. de Tulbia-ra hivatkozik (34).

(megh. 1236-ban)¹ krónikáját kell itt kiemelnünk. Wendover a s. albansi kolostorban élt, az akkori angol szellemi élet egyik legnevezetesebb helyén. Neki is, valamint krónikája folytatójának, a sokkal ismertebb nevű Matthew Parisnak, módjában volt mindenfelől hiteles információt szerezni. Ennek a kútforrásnak gazdagságára, hitelességére jellemző Walsingham nézete, mely szerint az angol krónikások 1202-től kezdve majdnem mindent Wendovernek köszönhetnek. A damiettai ostrom történetét az idézett Oliverius Scholasticusból ismeri, az angol főurak megérkezéséről, szerepéről azonban többet tud Oliveriusnál.² E tekintetben gazdag értesülései vannak. *Flores Historiarum* című krónikájában Wendover az 1218-i évhez írja, hogy ekkor a világ különféle tájairól sok zarándok jött Damietta alá: ekkor jött meg Pelagius pápai követ Robert de Curzon kardinálissal, ez idő táján jött Ranulphus, chesteri gróf Angliából Winchester és Arundel grófjaival, Robert báróval (Walter fiával), chesteri Jánossal, Harecurt Vilmoossal, Olivérrel, János király fiával és még nagy kísérettel. («Venit etiam tunc temporis viri illustris comes Cestrensis Ranulphus de regno Angliae, cum comitibus Saero Wintoniensi et Willelmo Arundelensi, et baronibus Roberto filio-Walteri, Johanne constabulario Cestrensi, Willelmo de Harecurt cum sequela multa et Oliverio regis Angliae.»)³

Kik ezek az angolok? Egytől-egyig ismert nevek az angol történelemből és különösen ismertek a Magna Cartából.

¹ Életrajzi adatait l. a *Dict. of Nat. Biogr.*-ban.

² Oliverius különösen Ranulfus chesteri gróf viselt dolgait emeli ki ismételtén, Olivért is, János király törvénytelen fiát említi.

³ *Flores Historiarum*. II. 235. Script. Rer. Brit. — V. ö. M. Paris: *Chronica Majora* III. 40. — Salebregge gróf, kit mindkét krónika említ, valószínűleg nem a Magna Carta Salisbury grófja, hanem Saarbrücken gróf. L. *D. of Nat. Biogr.*: William de Longespee, III. Earl of Salisbury. — Damietta ostromáról v. ö. *Ex annalibus Dunstapensibus* (Mon. Germ. Script. XXVII. 505): 1219. Eodem anno obsessa est civitas Damiete ab exercitu christiano, scilicet duobus cardinalibus Romanis, et rege Iherosolomitano et rege Ungariae et duce de Ostriz et civibus Romanis et aliis circumquaque fluentibus.»

Robert de Courçon kardinális, valamikor III. Ince pápa iskolatársa Párizsban, ki őt Franciaországba küldte avval a feladattal, hogy keresztes hadjáratot hirdessen Jeruzsálem felszabadítására. Nagyhatású szónok, ügyes diplomata, kinek szolgálatait János angol király is igénybe szokta venni. Pelagius pápai követtel együtt hajózott Damietta alá, ahol — mint láttuk — a járvány 1218 végén elragadta.

Olivér, János király törvénytelen fia, 1218. október havában ér az egyiptomi kikötővárosba a chesteri gróffal, Arundel gróffal és Harecourt lorddal.¹

Arundel gróf egyike volt János angol király legkedveltebb híveinek. Elkísérte urát a runnymede-i emlékezetes találkozóra (1215. június 15), neve is ott szerepel a Magna Carta bevezetésében János király hívei között, akinek tanácsára a szabadságlevelet kiadja és megerősíti.²

A Magna Carta 61. pontja szerint, mely az ellentállás jogát kodifikálja, huszonöt megválasztott báró tartozik a megígért szabadság és jog megtartására ügyelni.³ Az első 25 megválasztott báró nevét M. Paris krónikájából ismerjük.⁴ Néhányat e bárók közül ott találunk a keresztény táborban Damietta alatt. Ott van Saer de Quincy, Winchester grófja (Comes Wintoniensis), valamikor ifjabb Henriknek híve és a lázadásban is részese. Ott van Robert Fitzwalter (Robertus filius Walteri), a bárók vezére, akit akkor választottak meg, amikor János király kívánságait visszautasította. A vezér

¹ Oliver életrajzát l. a *Dict. of Nat. Biogr.*-ban.

² *Sciatis nos intuitu Dei et pro salutis animae nostrae et omnium antecessorium et haeredum nostrorum . . . per consilium venerabilium patrum nostrorum . . . et nobilium virorum Willelmi Mariscalli comitis Pembrok . . . Willelmi comitis Arundelliae . . . Magna Carta, Bevez.* — Arundel életrajzát lásd a *Dict. of Nat. Biogr.*-ban. — William Marshall, akit a Magna Carta a világi előkelőségek közül legelsőnek sorol fel, — mint ismeretes — Margit királyné első férjének legjobb barátja.

³ *quod barones eligant viginti quinque barones de regno quos voluerint, qui debeant pro totis viribus suis observare, tenere et facere observari, pacem et libertates quas eis concessimus et hac praesenti carta nostra confirmavimus . . .* Magna Carta. 61.

⁴ Stubbs: *Select Charters* 306.

büszke címe : Marshall of the army of God and Holy Christ. Winchester gróffal együtt jöttek Damietta alá. E két főurat tartotta János angol király Langton érsekkel együtt legnagyobb ellenségeinek.¹ Ott van továbbá John de Lacy,² Lincoln első grófja (Constab. Cestrensis) és ott van végül az angol főurak leghíresebbikje Randulph Blundevill, Chester grófja, János király egyik leglojálisabb híve, amiért gazdag jutalomban részesül. 1218. május havában indult el Angliából Damietta alá, ott ismételten kitüntette magát.³ Híres volt mint államférfi és mint katona. Sok monda keringett hősi tetteiről, úgy látszik, népszerűsége balladákban is jutott kifejezésre, melyek azonban elvesztek . . .⁴

Mit látunk ezekből az adatokból? Megállapíthatjuk belőlük azt, hogy a mi Tamás egri püspökünk, az Aranybulla «Thomas episcopus Agriensis»-e, az államférfi-főpap (mert hisz ismeretes, hogy azelőtt II. Endrének kancellárja volt!), kinek Damietta ostrománál mint a magyar király képviselőjének bizonyára előkelő szerep is jutott, hónapokig, közel egy évig volt együtt a keresztény táborban öt angol főúrral, akiknek a Magna Carta létrehozásában tevékeny részük volt. Különösen érdekes mozzanat, hogy épp olyanok voltak ott az angol főurak közül, akik akár mint az angol király tanácsosai, akár mint a híres «jus resistendi» őrei néhány évvel ezelőtt cselekvő részesei voltak a nagy szabadságlevél kiadásának. Az egri püspöknek kíséretében magyar főurak is voltak.⁵ Ha elgondoljuk a magyar király előkelő szerepét épp ebben a kereszties hadjáratban, lehetetlennek tartjuk, hogy a magyarok — Tamás egri püspök és főuraink — a hónapokon át tartó ostromnál ne találkoztak volna az angol

¹ L. *Dict. of Nat. Biogr.*

² 1215-ben a szövöttezett bárók között találjuk. A király később megbocsátott neki és visszaadta birtokát.

³ «ubi, dux Christianae cohortis, praestitit gloria . . .»

⁴ «I ken rymes of Robyn Hood, And Radolph, Erle of Chestre.» Piers Ploughman. L. *Dict. of Nat. Biogr.*

⁵ «Néhány püspök és főúr elment seregével Akkonba, az ott maradt Tamás egri püspökhöz csatlakozva, résztvettek Damiett ostromában». Hóman Bálint és Szeffü Gyula : *Magyar Történet* II. 28.⁴

bárókkal. De azért ebből a találkozásból még nem vonunk messzebbmenő következtetéseket, bár egymagában is tán elegendő volna a Magna Carta és az Aranybulla közötti hasonlóság magyarázatára. A történeti véletlen érdekes játékanak tartjuk ezt a találkozást, de egyúttal bizonytalan alapnak, melyre elméletet felépíteni nem lehet. Ha nehéz is elképzelni, hogy a magyar püspök és a főurak ne hallottak volna a Magna Carta körüli harcokról, előzményeiről, magáról a híres szabadságlevélről, azért a keresztes hadjárat e véletlen érintkezéseiből még koránt sem fogunk az Aranybulla angol forrására következtetni.

Ha van kapcsolat az angolok és magyarok nagy szabadságlevelének formája és szelleme között, akkor ennek a kapcsolatnak eredetét más, határozottabb nyomon kell keresnünk.

FEST SÁNDOR.

FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA.

Hagyatéka.

Atyámról szóló munkám utolsó szakaszához érkeztem. Az eddigiekben először alakját idéztem fel, ahogy az múlhatatlanul, elevenen áll előttem; hangját, ahogy most is oly tisztán idéződik vissza bennem; szavait, megjegyzéseit, ötletes, eredeti mondásait, amelyek oly sokszor tolulnak fel emlékemben, annyira tisztán, mintha most hallanám. Igyekeztem életpályáját, főbb határpontjai szerint, fölvázolni, fontos fordulataiban ismertetni, majd mint vérbeli művészt s kultúrembert jellemeztem, miközben lépten-nyomon kínálkozott alkalom, hogy nemcsak általában véve művészi egyéniségével, sajátosságával, hanem egyes műveivel is foglalkozzam. Ezek után most művészi hagyatékát kell szemlélnem, élete művét, oeuvre-jét. A maguk összességében, teljességében veszem tárgyul alkotásait, az esztétikai értékeket, amelyeket hazájára és az emberiségre hagyott örökség gyanánt. Ezzel, úgy érzem, feljegyzéseimnek különösen nehéz és szomorú, fájdalmas fejezetéhez jutottam.

Hol van Ferenczy Károly alkotása? mi lett a sorsa életművének, kellően ápoltuk-e, méltó keretek közé helyeztük-e? Hogyan él Ferenczy Károly művészete a köztudatban? Hova menjünk, merre tekintsünk, és miként irányítsuk lépteit annak a műbarátnak, tanulni s gyönyörködni vágyó kultúrembernek, magyarnak vagy nem magyarnak, aki meg akarja ismerni, vagy jobban, teljesebben akarja megismerni a műveket, amelyeket Ferenczy Károly adományozott az utókornak? Jól sáfárkodtunk-e ezzel a rendkívüli szellemi hagyatékkal, ezzel a kultúrkincsünkkel? Mit mulasztottunk e tekintetben? És főleg, melyek teendőink, kötelességeink a jövőre nézve?

Ilyen és hasonló kérdések tódulnak eléánk, amikor átfogóan, a maga összességében igyekszünk szemlélni Ferenczy Károly hagyatékát. És nyomukban jön nem egy más, elvontabb, általánosabb vonatkozású kérdés is, amely mindezzel kapcsolatos. Igen érdekes, izgató, a lélektan, sőt bizonyos mértékig a tömegelektan körébe vágó kérdés az, hogy általában miként alakul ki az értékelés egy művésztől, mely tényezők befolyásolják hírnevének emelkedését, változását, esetleg ingadozásait; milyen erők irányítják az értékelés, a kulturális közvélemény nehezen kiszámítható görbéjét az idők folyamán. «Az esztétika még nagyon is fejletlen mint tudomány» — mondta találóan maga Ferenczy Károly. Melyek tehát azok a tudománytalan hatóerők, amelyek közrejátszanak abban, ahogy egy-egy művésztől a helyes vagy helytelen értékítélet kialakul? Hogyan alakítja a sors egy-egy művészt sokszor korai és mulékony, máskor későn érkező, de maradandó hírnevét?

Ily vonatkozásban, e kérdések fölött mélézva, gyakran kell gondolnom egy, számomra más vonatkozásban is jelentős esetre, arra, amikor néhány évvel ezelőtt Romain Rollandnál beszélgettem, nevezetesen ennek a párbeszédnek egyik fordulatára, amikor atyámról esett szó. Romain Rolland érdeklődése már előzőleg nyilvánult volt irántam, néhány személyesebb természetű levelet váltottunk és aztán, Svájcban járva, alkalmam volt meglátogatni a kiváló férfit és néhány órát zavartalan beszélgetésben tölteni vele. Így jutottunk ahhoz, hogy elhúnyt atyámról is beszéljünk és az ő művészi jelentőségéről, amelyről Romain Rolland mitsem tudott. Ismerve a helyzetet, nem is vártam, nem is várhattam mást, mint hogy szavaimból fogja először megtudni, hogy élt egy Ferenczy Károly nevű festő, akit nemcsak mint magyar művészt, hanem nemzetközi viszonylatban is nagynak kell mondani. Így hirtelen azzal a sajátságos helyzettel álltam szemközt, hogy pár szóval meg kellett kísérelnem magyarázatát adni: miképpen lehetséges, hogy van egy ilyen rendkívüli művészegyéniség, akit alig ismer Európa, egy szűkebb műértő rétegen kívül. Emlékszem, hogy ezt jegyeztem meg: Mekkora hátrány a művészre nézve, ha kis nemzet fia;

ha atyám történetesen nem magyarnak, hanem franciának születik, ma világszerte ösmert a neve. Aztán hozzátettem, hogy atyám a világháború alatt halt meg ; és — éppen mert művészete annyira egyéni, annyira eredeti volt — csak lassan, fokenként, hosszas mellőzések után érte meg általánosabb elismertetését itthon, hazájában ; hogy végre, az 1910-es években, kezdett hírneve annyira megszilárdulni, hogy már hazája határain túl is terjedt valamennyire, — épp a világháború kitörése előtt, amely aztán egy csapásra véget vetett a kultúrértékek kicserélődésének, a művészi kapcsolatoknak a nemzetek között.

Így magyarázható, hogy Ferenczy Károly jelentőségét még ma is alig ismerik szélesebb körben külföldön. Pedig sok külföldi nemzetközi kiállításon, sőt külföldi magyar kiállításon is (mint a már említett, 1911-i berlini Szecesszióban) nagy súllyal és egyre emelkedő sikerrel szerepeltek képei ; két ízben nagy aranyérmét is nyert, egyszer Velencében, egyszer Münchenben. Aztán később, a háború utáni években is nem egy esetben kerültek kiállításra egyes művei a magyar részről rendezett külföldi kiállításokon ; ez azonban az adott körülmények közt még nem volt elég ahhoz, hogy hírneve igazán széles körben és kellő mértékben terjedjen el hazája határain túl. Miért nem? Egyrészt ne feledjük, hogy amikor erre a fegyverek elhallgatása után ismét sor kerülhetett, más időkre ébredtünk, amelyekben az új irányok közben már oly sok zűrzavart, szellemi anarchiát is hoztak magukkal, hogy ebben a káoszban aztán igazán nehéz a helyes ítéletnek kialakulni ; másrészt a háború utáni magyar «reprezentatív» kiállítások szervezése körül is történtek hibák és így nem juthatott szóhoz kellő nyomatékkal az elhúnyt mester művészete.

Itthon is bizonyos mértékig hasonló a helyzet. Bármily hódolattal is tekint egy széles kultúrált rétegünk Ferenczy Károlyra : a kortársi féltékenykedés még nem mult el nevével szemben ; továbbá pedig a művészi törekvéseknek, stílusoknak mai, határtalan, szélsőséges szerteágazásai folytán azzal a groteszk helyzettel állunk szemközt, hogy míg az egyik oldalon azért hiányos a lelkesedés művészetéért, mert

nem eléggé hagyományos, megszokott, — addig a másik oldalon épp az ellenkező okok gátolják megértését, hatékonyságát. Éppen mert sokkal sajátosabb, egyedülállóbb egyéniség annál, semmint hogy alkotását egykönnyen holmi «irányok» szekerítésére lehetne felhasználni; éppen mert az ő előkelő, saját szava szerint *különleges* művészete nem arra való, hogy fölszínes jelszó-dobálódzást űzhessenek vele, azért nem is csoda, hogy alkotása nem helyeződött igazán a közérdeklődés központjába. Még mindig csak az igazi, mélyen, szívből hozzáértők, az elfogulatlan ítélettel, helyes művészi arányérzékkel rendelkezők azok, akik világosan látják az anomáliát, hogy Ferenczy Károly hazai értékelése még messze áll attól a foktól, amelyet a helyes műtörténelmi távlat van hivatva meghozni egyéniségének.¹

A művészi hírnév kialakulásának kérdését általánoságban szemlélve: elsőrendű előfeltétele, hogy a művész életműve elegendőképpen közismertté válhassék, hogy méltó keretek közé helyezve, kifejthesse teljes hatását, betölthesse kulturális rendeltetését. Hogy ezt elősegítsük, hogy erre nézve tőlünk telhetőleg mindent elkövessünk: ez kötelességünk, ez az, amivel egy nagy művész hagyatékának tartozunk. Mely eszközök alkalmasak erre? Először is műveinek nyilvános képtárakban, közgyűjteményekben való elhelyezése, mennél nagyobb számban, a lehető legharmonikusabb rendezésben. Másodsor: kiállítások — emlékkiállítások, kölcsönkiállítások — rendezése, amelyekre a tulajdonosoktól kéri kölcsön a képeket a kiállítás tartamára; a képek gazdájának ily esetben nemcsak illő a műveket rendelkezésre bocsátani, hanem egyenesen megtisztelő rájuk nézve. Amerikában például igen szeretik ezeket a «loan exhibition»-eket

¹ Az «értékelés» szó talán némi körülírásra is szorulhat; természetes, hogy esztétikai és nem árbeli értékelésről van szó. Bár, mint ugyancsak természetes, a kettő bizonyos mértékig kapcsolatban áll egymással. Azaz, a művészi értékelés, a hírnév a legnagyobb mértékben kihat az árak alakulására (amennyiben nem működnek közre más, árleszorító tényezők), az árak emelkedése aztán sajátosság visszahatásképpen ismét kihat a hírnévre: a nagy árak alkalmasak a művészi tekintély emelésére — a korlátoltabb közönség körében.

(kölsönkiállításokat), amelyekről olykor gyönyörű kiadványokat, valósággal könyvszerű, monografiaszerű képes tárgymutatókat bocsátanak ki. Ilyenfajta nagyszabású kiállítások létesültek a közelmúltban Angliában is, mint pl. a felejtetetlen olasz kiállítás ; ez is loan exhibition volt, amelyre az egész világról adtak kölcsön képeket ; Magyarországról lepecsételt vasúti kocsiban vitték ki a Szépművészeti Múzeum néhány remekművét, valamint egy pár képet a hercegprimási képtárból ; az olaszok erre a célra hadihajót adtak, azon szállították ki válogatott mükincseiket Angliába. Aki előzőleg már Olaszország különböző városaiban, valamint Európa egyéb művészközpontjaiban is kiadósan végignézhette, élvezhette, tanulmányozhatta a régi olasz művészet remekeit és aztán itt együtt láthatta őket (ismertet s ismerlent) gyönyörű rendezésben : az tanúja annak, hogy semmi utazgatás, helyszíni szemle, képtárböngészés — kiegészítve az összes elérhető reprodukciók tanulmányozásával — nem érhet fel azzal az egységes, átfogó, zavartalanul gyönyörködtető és tanulságos benyomással, amelyet egy ilyen ad hoc rendezett kölcsönkiállítás nyújt. És mindez ugyanolyan mértékben vonatkozik arra is, amikor nem egy nemzet, nem egy egész kultúra szemléltetéséről, hanem egyetlen mesterről van szó ; egy mennél teljesebb, átfogó jellegű kölcsönkiállítás a legszebb, a legméltóbb mód arra, hogy egy kiváló művész életművét megismertessük, érvényre juttassuk. Hiszen a művész életműve nem olyan könnyen hozzáférhető, mint az íróé vagy zeneszerzőé. A képek túlnyomó részben magánkezekben vannak, magánemberek, gyűjtők lakásában, ahol többnyire aránylag kevesen láthatják.

Hogy mennyire így van ez, hogy milyen kínai fal veszi körül a festőművészet alkotásait, ama pusztán tényről fogva, hogy valaki megvette, azt bárminél kézzelfoghatóbban éreztették velem mostani tapasztalataim, amikor szükségét éreztem annak, hogy atyám alkotását újból áttekintsem valamennyire, hogy megállapítsam, mely fontosabb képei cseréltek újabban gazdát, és egyiket vagy másikat, amelyet rég nem láthattam, újból megtekinthessem, új vagy régi tulajdonosánál. Az irodalom, valamint a zene remekművei születé-

süktől fogva mindvégig megtartják a közkincs, a könnyen elérhető kultúrérték jellegét ; a képzőművészeti alkotások és főként a festmények, rajzok (szóval az unikumok) előbb-utóbb eltűnnek a szigorú magántulajdon rejtettségségébe, ahol senki- nek sem áll jogában hozzájuk férközni, s ahonnan soha nem kerülnek a közönséges halandó szeme elé, hacsak nem merül fel egy olyan, egészen kivételes átmeneti alkalom, mint valami nagyjelentőségű kiállítás, amikor a gyűjtői öntudat, a birtoklás büszkesége bírja rá a tulajdonost, hogy kincse- vel részt vegyen, sőt részt kérjen a kiállításban. Ilyen ki- vételes eset volt a Ferenczy Károly-émlékiállítás 1922- ben. Minden igaz műbarát számára felejthetetlen emlék ez a megrendítően nagyszabású kiállítás, amelyen joggal hangzottak el lelkes műbarátoknak ilyen kijelentései, mint «ez reveláció!»¹ vagy «ide kellene hozni Európát — bámulni!»² A sok akadály, gátló momentum között, amely mindamelllett mégsem tette lehetővé, hogy Ferenczy Károly emlékiállítására maradéktalanul kifejtse hatását, kétségtelenül igen sokat az évszámra is lehet visszavezetni, az első 20-as évek zűrzavaros légkörére. A kiállítás létrehozása körül minden érdem Petrovics Eleké, aki nagy műértői hivatottsággal és nevezetesen Ferenczy Károly életművének alapos ismeretével tartott szemlét a rendelkezésére állható anyag fölött, gondosan válogatta a műveket és páratlan ízléssel rendezte el a Múcsarnokban. A Múcsarnok hét termében összesen 222 mű volt kiállítva ; ezek közül 31 az állam tulajdonából került ki, 1 a fővároséból, 64 családunkéből és 162 más magánosoké- ból. A hét terem közül hatban voltak festmények, számszerint 163 ; azonkívül egy teremben csak rajzok és még néhány más, nagyrészt kisméretű és rendezési szempontokból a raj- zokhoz illeszthető mű : egy temperában megfestett plakát- terv (az első nagybányai kiállításhoz), két egyszínű olaj- festmény (mindkettő Kiss József arcképe³), aztán néhány

¹ Kohner Adolf.

² Bakonyi Károly.

³ Ezek Kiss József költeményeinek díszkiadásához készültek, amelyekhez Ferenczy Károly és a többi nagybányai festő adták az

korai, jelentéktelen vízfestmény, a nápolyi tanulmányi időkből; végül egy a maga nemében rendkívül érdekes mű, a híres *Marciusi est* litografált változata, Ferenczy Károly egyetlen eredeti kórajza, amelyre a továbbiakban még vissza kell térnem. Szóval ebben a rajzteremben került bemutatásra összesen 59 kiállítási darab, túlnyomó részben szénrajz. (Atyámnak a szén sokkal kedveltebb eszköze volt, mint a ceruza. Rajzai általában inkább nagyméretűek és főleg nagybányai középidejében, egészen festői hatásúak, tónusosak. Ezekhez nem is lehetett volna megfelelő eszköz a ceruza. Amikor kisebbméretű rajzhoz, vázlathoz ceruzát használt, akkor is a legpuhábbat kedvelte, amely vastagabb, erősebb vonalakat ad; ebben is a vaskosság iránti szeretete, a filigránság iránti megvetése nyilvánult.) A rajzok és rajzszerű kiállítási darabok közt legtöbb családunk tulajdonából került ki (42), sok az állam tulajdonából (12); a rajzteremben csak 5 volt magántulajdon. Az állam, a főváros és családunk tulajdonából kikerült műveken kívül az emlékkiállításon szerepelt 126 mű közül tehát 121 volt a festmény. Ez az arányszám azzal is hozandó összefüggésbe, hogy nálunk a rajzgyűjtő ismeretlen fogalom; sajtóságos, de tény. Ez kétségtelenül összefügg képzőművészeti kultúránk új voltával, csekély multjával; tükrözteti azt a laikus felfogást, amely szerint csak az olajfestménynek van igazi értéke, mintha valami varázserő, mágikus hatás volna, ami ehhez az egy szóhoz tapad: olaj!

La peinture a l'huile
Est bien difficile;
Mais c'est bien plus beau,
Que la peinture a l'eau . . .

ezt az igazi franciás, naív s egyben ironikus versikét énekeltek a julianista *rapinek* kórusban már a nyolcvanas években, ahogy Louis Corinth említi a *Kunst und Künstlerben*

illusztrációkat; Kiss Józsefről azonban végül fénykép került a könyvbe, mert ezek az arcképek, amelyeket atyám festett, nem találtak elég előnyöseknak.

megjelent, jellemző humorával megírt ifjúkori emlékezéseiben.

A 126 magános közt, aki atyám valamely művét — s a 121 közt, aki festményét — adta a kiállításra, elég számosan vannak, akik alig sorolhatók a gyűjtők kategóriájába; sok, aki személyes kapcsolat révén, ajándékba kapta a képet (olykor nem is egyet). A magánkezekből került képekre nem találó a «gyűjtői tulajdon» kifejezése, de a «magántulajdon» sem, mert a családunk tulajdonában lévő (vagy volt) művek is ebbe a körbe tartoznak; sőt, sajnos, így is vannak feltüntetve a tárgymutatóban, ezzel a megjegyzéssel, «magántulajdon», nem pedig «a Ferenczy-család tulajdona». Legcélszerűbb ezek után «magántulajdon» jelöléssel azokat a képeket jelölni, amelyek a családon kívül állók kezeiben vannak, illetőleg voltak az emlékkiállítás idején.

A magántulajdonosok, akikhez kérés intéztetett egy vagy több kép kölcsönadására, mindannyian bizonyára örömmel tettek eleget a felszólításnak; sőt nem egy tulajdonos igényt tartott volna rá olyan is, akinek a képét Petrovics nem akarta bevenni, mert nem tekintette annyira fontosnak, jellemzőnek, jelentősnek. Viszont volt egy tulajdonos a felszólítottak közül, aki tagadó választ adott, kijelentette, hogy nem adja a képét; ez lett volna a 127-ik kép magánostól.¹ Eléggé számosan vannak a magántulajdonosok közt olyanok, akiknek több képük szerepelt az emlékkiállításon, akiket tehát joggal illet meg a gyűjtő név. Körülbelül az első Ferenczy Károly-gyűjtő volt dr. Jánosi Béla, egy budapesti ügyvéd, aki annakidején Nagybányán járt gimnáziumba,

¹ Néhai báró Grödel Herrmann, akiről 1908-ban festett egy nagy, monumentális hatású képmást. Így csak az ehhez készült szénrajz-tanulmány került az emlékkiállításra a családunk tulajdonában levő rajzok között. Atyám annakidején igen érdekesen beszélt Grödel egyéniségéről és arról, ahogy vele az ülések folyamán beszélgetett; érdekelte a self made mannek az a hamisítatlan típusa, amelyet báró Grödel Herrmann képviselt. Hogy az eszmecsere eléggé közvetlen volt, arra nézve mulatságosan jellemző atyámnak egy magaidézte megjegyzése Grödelhez, aki erősen hangsúlyozta megvetését mindennemű társadalmi hiúság, simulékonyosság és kapaszkodás iránt: «Warum sind Sie Baron geworden?»

Réti Istvánt és Thorma Jánost onnan ösmerte, és akit aztán, már meglett korában, hirtelen elővett a képgyűjtés szenvedélye. Gyűjtői mivolta azonban csak néhány évig tartott; nemsokára tragikus véget ért. A birtokában volt Ferenczyképek közül az állam vette meg a gyönyörű *Márciusi estet* és a *Kettős arcképet* öcsémről és hugomról, továbbá a *Napos délelőtt* című képet. A Jánosi-házaspárról is festett atyám egy *kettős arcképet*; ez nem volt az emlékkiállításra, nem is tudom, hova lett; magam sohasem láttam, csupán arra emlékszem, hogy atyám egyik hozzám írt levelében lerajzolta. Egy tömör megjegyzése ebben a levélben arra vonatkozott, hogy Jánosi megjelenését — testes alak, húsos, szőke fej és meredt tekintet — híven igyekezett jellemezni a képen, és úgy találta, hogy ez a jellemzés igen jól sikerült. Későbbi korszakában vált nála nagyobb mértékben tudatossá és hangsúlyozottá az a felfogása, hogy az emberi jellemzést minden fontossága mellett se engedje előtérbe jutni, nehogy versenyre kelhessen csak némileg is a képhatással. Igaz, hogy például Szinyei Merse Párról festett arcképénél, amely már lényegesen későbbi korszakába esik, ugyanígy egy levelében tett megjegyzése tanúskodik arról, hogy fontos volt neki Szinyei érdekes fejének s alakjának mennél hívebb jellemzése; de ez legfeljebb azt bizonyítja, hogy a jellemzés, a «karakter» is fontos volt neki, és ezenkívül alighanem azt is, hogy Szinyei valóban különösen érdekelt mint emberi jelenség, és ez sarkalta oly irányban, hogy a közkedvelt, akkor népszerűsége zenitjén álló «Pali bácsi» masszív alakját megkapóan érzékeltesse a képmásban. Ezt az ábrázolt és alkotója révén egyaránt jelentős arcképet Marosvásárhely városa vette meg a «Kultúrpalotába», ahol már díszelgett a megrendítő *Keresztlevétel*. Ez a két kép az impériumváltozás folytán nem volt megszerzhető az emlékkiállításra, de ott volt *Szinyei arcképének vázlata*, azaz inkább előtanulmánynak nevezhető életnagyságú vagy csaknem életnagyságú, eléggé kidolgozott festmény, amely ekként teljes fogalmat adhatott a végleges műről.¹

¹ Akkor Weiser Kálmán tulajdona.

A «Ferenczy-gyűjtők» sorába Jánosi után jött két állandóbb, kevésbé gyors múlásra ítélt képgyűjtemény tulajdonosa: báró Kohner Adolf és néhai szegedi Lukács József, a Hitelbank igazgatója. A Kohner-gyűjtemény nemrég került árverésre az Ernst-múzeumban; a Lukács-féle képeknek egy része a család kezén maradt és Pozsonyba került. «Ferenczy Károly-gyűjtők»-et általában nem úgy kell elképzelni, mintha akármelyiknél is nagy számban lettek volna apám képei, már csak azért sem, mert hiszen nálunk általában kevés a nagy magángyűjtemény. Viszont volt néhány kis gyűjtő, akinek nem nagy számú képe közt számbelileg is a java Ferenczy Károly. Ilyen volt néhai Bakonyi Károly gyűjteménye, amely azóta megszűnt; ilyen továbbá Petrovics Eleké, tudomásom szerint az egyetlen régebbi keletű, apám képei szempontjából jelentős gyűjtemény, amely ma is csorbitatlanul fennáll.¹ A régi Ferenczy-gyűjtők közé sorolandók Nemes Marcell és gróf Andrássy Gyula. Atyám utolsó éveire, valamint az elhunytát követő időszakra esik egy jelentős, de rövid idő múlva nagyrészt feloszlott gyűjteménynek, a Schuler-gyűjteménynek keletkezése. Ennek legjelentősebb darabja volt a *Királyok hódolása*, amelyről az előzményekben már megemlékeztem. Ez a méretben, valamint jelentőségben egyaránt impozáns alkotás jó ideig mint Schuler letéte volt látható a Szépművészeti Múzeumban. Schuler Gusztávnéről festett atyám egy gyönyörű arcképet lila ruhában. Petrovics Elekről, akivel Meller Simon révén ismerkedett meg, és aki mindjárt megnyerte rokonszenvét, még ismeretségüknek elején festett arcképet. Két arcképe készült a Lukács-családban; először Lukács József bízta meg képmása elkészítésével,² aztán lánya, akkor Lessner Richárdné, lepte meg atyját egy képmással, melyet atyám festett róla. Lukácsék később erősen büvkörébe kerültek egy szélsőbb irányzatnak, melyet a festészetben a neók, a «Nyolcak» képviseltek, s amelyek körülrajongott tagja

¹ Új és igen tekintélyes gyűjteménye atyám képeinek dr. Schmidek Tiboré.

² Lukács József arcképéről később, már atyám elhunytá utáni időben, a család megbízásából másolatot készítettem.

Kernstock Károly volt.¹ Nemes Marcell, akit atyám már akkor ismert, amikor pályafutásának nagyon is az elején állt, a továbbiakban számos képet vett tőle, de mégis alig sorolható az igazi Ferenczy-gyűjtők közé, egyrészt, mert ezeknek a képeknek jó része hamarosan más tulajdonoshoz került, másrészt, mert nála később a magyar képek általában kisebb szerepet játszottak. Atyám maga beszélt nekem egy alkalommal, hogy Nemes ennek milyen formában adott kifejezést a Japán-kávéházban, amikor kijelentette, hogy nála a magyar képek, amelyeket vásárolt vagy vásárolt, mint «non-valeur» vannak elkönyvelve. Nemessel kapcsolatban van emlékemben egy mulatságos eset, amely atyám kedélyes humorára igen jellemző. Amikor Nagybányán arról értesült, hogy Nemes Marcell «jánoshalmi» előnévvel magyar nemességet kapott, egy lapon fejezte ki neki szerencsekívánatait, amelyet a következőképpen címzett meg: «Tekintetes, nemes, nemzeti és vitélő Nemes Marcell úrnak».

Nemes Marcellnek volt többek közt egy jelentős, életnagyságú meztelen nő-képe is atyámtól; tudomásom szerint ez az, amely aztán Miklós Andor tulajdonába került: fehér, piroscsikós román szőttes-lepedőn hanyatt fekvő nő, a díván támlájára terített tompazöld háttér-drapériával. De akkortájt festett még egy másik jelentős, életnagyságú meztelen nőalakot, de ennél csak fehér a lepedő, csíkok nélkül.² Emlékezésem szerint ez a lényeges eltérés a két kép közt; a zöld háttér és a nő testartása körülbelül ugyanaz. E meztelen-kép modelljét megfestette ruhában is, ülve, szobalányszerű fehér köténnyel;³ a nő típusa is, a kissé fitos orr, közönséges arc és erős, testes alak, kimondottan cselédtípus és nyilván ez adta atyámnak a gondolatot, hogy így is lefesse. Ily vonatkozásban ez a, bizonyos mértékig vázaltszerű, laza festőelődású kép rendkívül alkalmas Ferenczy Károly egyéniségé-

¹ Kernstock Károly is azok közé sorolandó, akikkel atyám kedélyes viszonyban állt; munkáit pedig, nevezetesen akkor a Nyolcak kiállításán feltűnt üvegfestmény-terveit, minden iránybeli eltérés ellenére is nyomatékosan dicsérte.

² Bosnyák Izsó tulajdona.

³ Bosnyák Izsó tulajdona.

nek megvilágítására. A «csinos cselédlányt», a «szubrettszerű szobalány-típust» nagyon is könnyű bizonyos édeskés genreszerűséggel megfestve elképzelni, sok festő kétségtelenül így fogta volna fel; apám képében viszont épp az jellemző és megkapó, hogy nyoma sincs ilyesminek benne; ugyanaz a komolyság, eredetiség, artisztikum ömlik el ezen is, mint más képein. Az említett két tompazöld-hátteres fekvő nővel indult meg meztelen-képeinek sorozata, amely annyira fontos késői alkotásában. A megkapó, első vöröshátteres fekvő nő következett ezek után; ennél talán egyik képének sem szegődött döntőbb, zajosabb siker a nyomába; a műbarátok lelkesedtek érte, a sajtóban külön tárcák jelentek meg róla. (Ez volt az a képe, amelyről egyik levelében azt írta, hogy «legtöbb emberem ideálja; nekem nem eléggé neo.») E kép létrejöttének története oly érdekes és jellemző, hogy nem hagyható följegyzetlenül. Egy műbarát megbízta atyámat, hogy egy nagyobb méretű tájképet fessen neki, amiben dícsérendő módon követte a régi műbarátok példáját. A helyet is előre megmutatta lakásában, ahova a képet szánta, s a méretre nézve éppúgy megállapodott atyámmal, mint az arra nézve. Atyám azonban másra kapott kedvet és önkényesen módosította a megbízást annyiban, hogy a kívánt méretben nem tájképet, hanem egy csaknem életnagyságú, bíborvörös bársony fekhelyen hosszan elnyúlva pihenő meztelen nőt festett, mert ehhez érzett nagyobb kedvet épp akkor. És ezt a képet adta át megbízójának, amivel természetesen messze túllépte a megrendelés kereteit, nemcsak azért, mert ennek a női testnek ily mesteri megfestése súlyosabb, nagyobb horderejű művészi feladat bármilyen tájképnél, hanem mert aránytalanul több időt, hosszas, hónapokig tartó, elmélyülő, fejlesztő munkát és ehhez mérten persze tetemes modell-költséget is vett igénybe. Mint atyámtól tudom, az árat teljes egészében előre ráköltötte a képre. És ami ugyancsak bizalmas közlés volt, de mint a történet csattanója elmaradhatatlan: a rendelő nemcsak hogy az eredeti árnál maradt (amit atyám persze szó nélkül magátólértetődőnek vett), hanem minden öröm nélkül, kényszeredetten, sőt vonakodva vette át az ölébe hullott műremeket, hogy aztán hirtelen teljesen

napirendre térve előző kedvtelensége fölött, egy csapásra ő váljék a kép leghangosabb magasztalójává, amikor a közvélemény felvilágosította.

Nemes Marcell gyűjteményében volt többek közt még egy csendélet és a valóban gyönyörű, sokáig a Szépművészeti Múzeumban, majd a Modern Magyar Képtárban letétként szerepelt kis *müncheni kerti kép*, amely most az Ernst-múzeumban kelt el a Nemes-féle képek árverésén.¹ Ezt a képet atyám neuwittelsbachi villalakásunk kertjében festette; a háttérben, a kerítésen túl kalászok napsütötte színfoltjai csillognak át a lécek közt. Itt, ebben a kedves, számomra annyi emléket jelentő kertben nem egy képét festette, köztük müncheni önarcképét, továbbá azt a gyermekarcképet, amelyet 1918-ban vett meg Kohner, s amely most a Kohner-auction ment át műkereskedői tulajdonba. A Kohner-gyűjtemény Ferenczy Károly-képei méltán keltettek általános feltűnést. Szememben a legragyogóbb az *Október* című,² a nagybányai közép-időből, amelyről Petrovics oly szépen írta, hogy «művészete kiszélesedett és meggazdagodott ebben az időben, amely a *maniera grande* korszaka volt az ő életében». Ez az *Október*, amelyen féloldalra hajtott, itt kerti napernyő céljaira szolgáló festőernyő mellett terített asztal áll, csíkos román szőttessel leterítve és mögötte hetesünk, «Sir John», amint újságot olvas: csupa eredetiség, napfény, színpompa. És ami a legfontosabb: korántsem az az eset, mintha a nap ereje, a napsugaras színek hatása holmi erőszakolt, nyers színezésre, túlhajtott, diszharmónikus festőelődásra ragadta volna, — ami nemcsak hogy mitsem von le a kép megkapó fényhatásából — de ellenkezőleg, éppen annak köszönhető a napsütés tökéletes meggyőző volta, művészi igazsága, hogy a szín- és valeurbeli árnyalatok annyira igazak, hogy a természet iránti gyöngéd odaadás érvényesül abban, amint ő azokat meglátni és megalkotni képes volt. Ez a képe, amelyben «kifejeződik megátorodott egyéniségének felsőbbisége és erélye», épp ez a

¹ Helytelenül *Lugasban* címzéssel.

² Az árverésen megvette Donáth Sándor; ifj. Chorin Ferenc tulajdona.

mű igazolja Ferenczy Károly magahűségét, mert hiszen, íme éppen azokat a kifejezéseket kívánkozott használnom ennek a jellemzésére is, amelyekkel egészen korai, zsenge munkáit igyekeztem jellemezni: gyöngédség, tisztelet, pietás a természettel szemben.

Ugyancsak az eredetiség, valamint a természetszeretet jegyében kell említenem ennek a nagybányai középítőnek egy másik fontos képét, amely a Modern Magyar Képtárban van és ott, ha jól emlékszem, a *Dombtetőn* címet viseli. Mi, apám és én, magunk közt «Komjáthy a Virághegyen» megjelöléssel beszéltünk róla, éppúgy, amint ahogy az *Októbert* sohasem neveztük így, hanem az újságot olvasó Sir John-nak, ami mellesleg humoros képzettársulásokra is bő alkalmat adott. Hetesünk, János, aki ehhez a képhez, valamint sok máséhoz is modellt állt, amennyire kiemelkedett a nagybányai munkásproletárok átlagából szorgalmával, munkakészségével és képességével, valamint atyám iránti rendületlen engedelmességével, annyira átlagos, sőt átlagon aluli volt műveltség dolgában: olvasni egyáltalában nem tudott, sőt még az órát sem ösmerte. Atyám sokszor mulatott azon a rendületlen komorságon, amellyel János a modellállást és más olyan, a festéssel kapcsolatos teendőket teljesítette, amelyeknek célja, értelme csak a kultúremler előtt lehet világosan érthető, s amelyekre nézve Jánosnak sohasem volt egy mellékgondolata, talán még főgondolata sem. Így nagyban szórakozott azon, amikor Sir John pléh-pofával állt ott kezében az újsággal, amelyet nemcsak fordítva tartott igen gyakran, hanem olykor oldalvást is, úgyhogy a betűsorok függőlegesen, kínai írás módjára helyezkedtek el szeme előtt.¹ Ami a Komjáthyt a Virághegyen ábrázoló képet illeti, atyámnak ez a bájos, a természetben való gyönyörködést annyira kifejező képe is sokféle személyes

¹ Érdekes, hogy atyám egyes, bányász körben elejtett megjegyzésekből kivette, hogy János, akinek vezetékneve román név volt, egy, az angol bányatársulatok révén valamikor Nagybányán időzött angol úrnak törvénytelen leszármazottja, és éppen erre a származásra volt hajlandó visszavezetni hetesének higgadt és mellékgondolat nélküli szorgalmát, munkaszeretettét. Multságos kis adalék a faj-

emlékkel kapcsolatos. Komjáthy Gyula, a később tragikusan elhunyt lugosi törvényszéki bíró, akkor albíró a nagybányai járásbírószékhelyén, állt modellt a tájképen elhelyezett alakhoz ; ugyanő van megörökítve egy igen szép, életnagyságú arcképen, amelyet apám barátságából festett róla ugyanabban az időben. Ezen a képen figyelemreméltó a felirat, fönt a sötét háttéren, meglehetősen nagy, dűlt, régies «*Italica*»-stílusú betűkkel, úgyhogy itt a felirat a kép kompozíciójában is szerepet játszik, mint az összhatás egyik eleme. Ami pedig a felirat latin szövegezését illeti : «*Julius de Komjáth, judex, aetatis suae XXXIII.*» ez ugyancsak eléggé jellemző. Figyelemreméltó, hogy apám, minden nyugatias, nemzetközi kultúrája mellett is, igen sok vonatkozásban kedvelte a jellemzően vidékies, magyaros úri élet hangulattartalmát. Nevezetesen a pestiességgel szembeállítva volt neki rokonszenves a hamisítatlanul magyaros vidéki hangnem. Kétségtelenül ez is tette szemében oly rokonszenvesé Komjáthy Gyulát, valamint Komoróczy Ivánt, akikkel akkoriban igen szíves baráti érintkezésben állt. Atyám maga is nemcsak tudatosan került minden pestiességet vagy magyartalanságot beszédében, hanem gyakran szeretett jellemzően vidékies, a pesti ember előtt csaknem ösmeretlen fordulatokat, kifejezéseket használni. Így beszélt például Komjáthy Gyuláról mint «*jámbor ember*»-ről ; ez is olyan kifejezés, amelyet pesti nem használ, nem érti azt a kedélyes árnyalatát, amellyel a vidéki alkalmazza. Komjáthy Gyulában apám mintegy megtestesítve látta a jellegzetesen vidéki magyar jogászvilágnak régies kedélybeli tartalmát és ehhez találta illőnek, kifejezőnek a felirat latin szövegezését, s azokat a meglehetősen nagy, régies betűket, amilyenek holmi ősi táblabíró-arcképeken is stílszerűek volnának.

Amikor Komjáthyt festette a Virághegyen, én is mindig

tudósok számára, hogy nem is egy esetben lehetett szó ilyen vérkeveredésről Nagybányán, mert volt ott egy bérkocsis, aki, éppúgy mint Jánosunk, vörösés szőke, angolszásznak is beillő típus volt, és aki Nagybányán a köztudatban sohasem szerepelt igazi nevén (annyira, hogy nem is tudta senki), hanem kizárólag mint «*az angol kokas fia*».

részt vettem a kivonuláson, magam is ott, apám közelében festettem a hangulatos, terebélyes, vaskos törzsű, öreg szelíd-gesztenye-fákat, amelyek Nagybányán vadon tenyésznek és ezeknek az erdőszéli tájaknak, nevezetesen a Virághegy enyhén lejtős tetejének valami különösen elbájoló, andalító, parkszerű jelleget kölcsönöznek, amely atyámat mindig megragadta és nem egy gyönyörű művéhez ihlette. Ilyen volt többek között az az illusztráció is, amelyet Kiss Józsefnek egyik költeményéhez készített, s amelyre rá is alkalmazta feliratként a vers e szavait: «Az erdő parancsol.» Az illusztráció a maga nemes egyszerűségében, a terebélyes fakoronák tömegeivel, annyira kifejezte ezt a jellegzetesen nagybányai erdőhangulatot, hogy ezek a szavak mintegy családi szállóigénné váltak és nem egyszer történt meg, hogy amikor sétáink közben valamely különösen szép erdőhangulattal találtuk magunkat szemközt, az újonnan felfedezett szép pont jellemzésére ezeket a szavakat használtuk. Amikor Komjáthy társaságában jártunk fel a Virághegyre festeni, velünk tartott Komoróczy Iván is, aki akkoriban nagy kedvteléssel festegetett mint műkedvelő. Kedélyes dolog volt így társaságban festeni, majd a fűben leheveredve pihenni, beszélgetni, a gesztenyefák alatt, amelyek közül az egyik olyan fontos szerepet tölt be apám képének kompozíciójában: széles ívben oldalra nőtt fatörzs, amelynek lombozata a dombtetőn álló, a kilátás szemléletébe elmerült férfinak a fa árnyékában az égtől sötéten elváló alakját magasan átíveli, akár csak egy természetes lugas vagy diadalív, amely «Isten hozott»-at mond a természet ölére érkezett embernek.

Ezt a fát aztán, Ferenczy Károly nyomában, más is kiszemelte magának festésre. Sőt épp nemrég egy hamis, állítólagos «Ferenczy-kép» került szemem elé, amelyen a Virághegynek ugyanez a részlete van lefestve ugyanezzel a fával, sőt egy alak is áll alatta, ugyancsak kicsiben, sötét silhouetében, azzal a különbséggel, hogy nem férfi, hanem nő, nyilván egyik nagybányai cigánylány. És azzal a sokkal lényegesebb különbséggel, hogy a kép igen közepes, fölületes, selejtes munka és teljességgel érthetetlen, hogy nyilván hosszú ideig Ferenczy-képként szerepelt. Ezzel botrányos, felháborító té-

mához érkeztünk : a Ferenczy Károly neve alatt olykor felbukkanó hamisítványokhoz. Megjegyzendő, hogy azok a festmények, amelyeket mint állítólagos Ferenczy-képeket láttam, rendszerint alig vagy egyáltalában nem fedték a hamisítvány fogalmát, inkább apokrifeknek kellene őket neveznünk ; mert a szó szoros értelmében vett hamisítvány az, amikor a hamisító céltudatosan igyekszik utánozni annak a művésznak a festőmódorát, stílusát, akit hamisít. Ez nem mondható azokra a képekre, amelyeket az évek folyamán itt-ott mutattak nekem, mint atyám állítólagos műveit ; ezek más, körülbelül egykorú, jobb-rosszabb festők képei vagy olajvázlatok voltak, amelyekről az igazi műértőnek nyomban látnia kellett (vagy kellett volna), hogy nem Ferenczy Károly művei. A hamisítás, helyesebben a tudatos megtévesztési szándék azonban nem egy esetben mutatkozott kétséget kizáró módon a hamis aláírásból vagy más, hihetetlenül furfangos cselfogásokból.¹ Ami egyetlen, így elém került esetben sem derült ki : a csaló vagy csalók személye. A fent említett ál-Ferenczy-képet egy úrnál láttam, akinek sok képe van, köztük igazi Ferenczy Károly-kép is. És a legmulatságosabb az, hogy míg a hamisítvány falán díszelgett és büszkén mutatott rá, akár egy vitrinben elhelyezett ritka ékszerre, addig egy csomó más képe és köztük az igazi Ferenczy Károly-kép is félre volt rakva, mint értékpapír, mely e pillanatban nem fizet osztalékot. Ez a képtulajdonos

¹ A háború alatti években, amikor rézkarc-tanulmányaim igen gyakran vittek a Szépművészeti Múzeumba, ahol grafikai gyűjteményünk remek lapjait nézegettem, több ízben is hoztak oda véleményezés végett állítólagos Ferenczy Károly-képeket, amikor épp ott időztem. Az egyiket atyám jellemző kézjegye volt, amelyről megállapítottam, hogy patronnal vitték rá a képre (nyilván fotográfia segítségével készült a patron) ; a másiknál hátul a vakkereten volt atyám valódi kézjegye (a csaló erre a vakkeretre idegen festményt fesztett fel) ; ugyancsak agyafurt volt egy harmadik eset. Egy kis kép hátára ragasztott papírlapon a következő felirat állt : «Ezt a képet Ferenczy Károly adta nekem egy elvesztett tenniszpartieért» (így!) Aláírva : «Horthy Béla». Ez is hamisítás : Horthy sohasem nyerhetett Ferenczyvel szemben, aki *love*-re veri, amennyiben egyáltalában sor kerül köztük egyesjátékra.

ugyan nem tartja magát műértőnek, de állítólagos műértőktől úgy tudta, hogy nemcsak eredeti, hanem igen jó képe atyámnak, és érthető volt a megdöbbenése, amikor habozás nélkül és felelősségem tudatában jelentettem ki, hogy a kép hamis. Hogy itt a fa ívelő alakjában és az alatta álló kis, sötét silhouette-hatású alakban Ferenczy Károlynak egy eredeti, sőt ösmert és méltán híres képe van utánozva, ez ugyan önmagában véve még nem okvetlen hamisítás, legfeljebb plágium ; de ami kimeríti a hamisítás tényálladékát, az a képen lévő aláírás : «Ferenczy K.» Ez pedig itt, a szóban forgó képnél nem is hasonlít atyám igazi kézjegyéhez, úgy-hogy nemcsak műértőnek, hanem még írásszakértőnek sem kell lenni ahhoz, hogy a hamisítást megállapítsuk. Maga a festmény pedig olyan, hogy műértői igényeit végkép eljártszotta az, aki erről azt hihette, hogy «Ferenczy», sőt «jó Ferenczy».

A Kohner-gyűjteményben még egy kép kapott meg különösen, amellyel ugrásszerűen egészen más, sokkal korábbi időszakba zökkentünk át: a Garmischban festett kép (amely az *Anya gyermekével* címmel szerepelt az Ernst-múzeumban), azoknak a müncheni éveknél minden gyöngéd bájjával teli. Ez a munka tulajdonképp tanulmány egy képhez, amelynek csak terve volt meg, de el nem készült : a *Család*. Az össz-kompozícióról mindössze egy kisebb ceruzarajz tanúskodik.¹ Egy munkáscsalád kertben, este, naplemente után, a kezdődő szürkületi világításban, amelyet atyám nem kevésbé kedvelt, mint a napsütést ; férfi, nő és gyermek együtt, amint a nap utáni megnyugvás hangulatában kerülnek össze estefelé ; a férfi és a nő egy a kertben fekvő fatörzsön ülnek, a fiatal nő kézimunkával, az erős munkásember könyvvel. A férfinél is készült egy külön tanulmány, amely mindazok szemében, akik ezeknek a «tanulmányok»-nak rendeltetését nem ismerik, joggal számíthatott különálló, önmagában is lezárt képnek, és mint ilyen is szerepelt a köztudatban, azon a réven, hogy egy ideig mint letét volt látható Ferenczy Károly többi, államtulajdonban lévő képei

¹ Családi tulajdonban.

közt a Szépművészeti Múzeumban, a Modern Magyar Képtár létrejötte előtti időben. A kép akkor családunk tulajdona volt; később megvette Mauthner Zoltán.¹ Ennek a párja tehát ez az «Anya gyermekével», amely ugyancsak mint különálló alkotás és nem mint tervbe vett kép tanulmánya szerepelt a Kohner-aukción. A kis gyermek lenszőke hajkoronájáról hugom ismerhető fel; a nő bizonyára valami garmischi bajor alkalmi modell, míg a férfi atyámnak egy különösen kedvelt modellje, az olasz Federigo, akit Münchenben fogadott meg és vitt magával erre a garmischi nyaralásra; a kert annak a háznak a kertje, amelyben laktunk. Federigo magas, csontos, szőke, szelídlelkű olasz (atyám őt említette egy alkalommal, amikor szóba került, hogy az inkább longobard keverékű, mint latin északolasz mennyire más és rokonszenvesebb típus, mint a délolasz), nagy ragaszkodással viseltetett irántunk és annyiban különösen emlékezetes, hogy egyszer öcsémnek életét mentette meg: ő húzta ki a kert végében folyó hegyipatakából, amikor a kis gyermek játszadozás közben beleesett. A «fatörzsön ülő férfi»-n kívül még más tanulmányok is maradtak Federigóról, egy igen szép, nagy szénrajz, továbbá egy kidolgozott életnagyságú, csaknem arcképszerű tanulmány, amelynek létezéséről sem tudtam, amíg egy véletlen folytán szemem elé nem került, egy józsefvárosi mellékutca szerény bérlakásában. Tulajdonosa büszkén mutatta nekem, mint aki jól tudja, hogy műkincset rejteget otthonában. Ferenczy Károlynak egy rég elfelejtett, talán soha kiállításra nem került, de megkapó, gyönyörű munkája, egy józsefvárosi bérkaszárnya hamisítatlan kispolgári lakásának környezetében, a jellegzetesen húsz-harminc év előtti kelengyebútorok között! Tény, amely elmélázni késztet: mily tekervényes utakra, útvesztőkbe, mennyire különböző környezetekbe vetődünk, ha Ferenczy Károly alkotásai után nyomozunk.

Hány képe van Ferenczy Károlynak? A sok kérdés között, amelyek alkotása összességéről beszélve, előtörnek, nem a legkisebb fontosságú. Nem tudnék pontos számot mondani.

¹ Dr. Basch Lóránt tulajdona.

Mindig igyekeztem, amennyire lehetett, gyűjteni az adatokat atyám műveire vonatkozólag, de ez a törekvésem aztán kényszerű félbeszakításokat szenvedett; nem voltam abban a helyzetben, hogy annyira behatóan foglalkozzam ezzel az adatgyűjtéssel, amennyire szerettem volna. Kielégítő választ e fontos kérdésre csupán annak a munkának tüzetes elkészítése adhat, amely kötelessége az utókornak, a műtörténelmi kutatásnak minden nagy művésszel szemben, és így mulhatalan, nemzeti kultúrkötelesség Ferenczy Károlylyal szemben: az életmű-tárgymutatónak, az *oeuvre-katalógus*nak hiánytalan összeállítása. E nélkül csupán kombinálásra vagyunk utalva. Ha atyám legtermékenyebb éveire gondolok, azokban becslésem szerint csupán a nagybányai nyári félévben létrejött tíz-tizenkét festménye; a téli évadban Pesten talán valamivel kevesebb, miután a műtermi képek rendszerint hosszabb lélegzetű munkák, legalább is nála így volt; nyáron igen gyakran megtörtént, hogy valamelyik tájképét vagy más szabad ég alatti, esetleg alakos képét is egy napon, egy-két óra alatt festette meg, ami a műtermi világítású képeknél is előfordult ugyan, de ritkábban. Érdekes az, amit atyám maga mondott erről egy alkalommal. Egyik csendéletét a későbbi évekből, a *porcellán-madarakat* (nem tudom már, a *papagájokat*-e vagy a *bankákat*) kétszer festette meg, olyanképpen, hogy az elsőt hosszasan, sok napon át dolgozott; végre már bele is fáradt ebbe, nem elégítette ki az eredmény, úgy érezte, hogy nem őrizte meg eléggé azt a friss egyöntetűséget, amely annyira fontos volt neki. Erre új vásznon még egyszer megfestette — egy-két óra alatt, annyira készre, hogy aki a kettőt látta, aligha sejtette, hogy az egyik talán tízszer annyi időt vett igénybe, mint a másik. Tegyük tehát a termékeny évek nyári képtertermését átlagosan 12 képre, a télit nyolcra, ez összesen húsz kép évenként. Egész festőpályája, az első képtől, Kallósnak 1889-ben Párizsban készült arképétől az utolsóig, az 1915—16-iki nagyszabású, kétalakos meztelen Cigánylányig, 27 évre terjed. E 27 év közül legkevesébbé termékenyek voltak az első szentendrei évek, mert akkor azzal a bizonyos aprólékos részletező előadással festette meg minden egyes képét, mellyel, ama korai

évek emlékeinél időzve, foglalkoztam, s amelyet tudományos naturalizmusnak neveztem. És ez a módszer, amellyel az akkori festő a kép megalkotásába fogott, — az a laboratóriumi gond, amellyel előbb alapos szénrajzokat, majd festett vázlatokat készített, ugyanakkor fényképezett és csak mindezek elvégzése után fogott hozzá az «anyag» feldolgozásához — ugyan mint láttuk, nem állta útját annak, éppen Ferenczy Károly esetében sem, hogy így is jöjjenek létre gyönyörű művek, mint aminő például a szentendrei verandánkon festett *Virágokat gondozó lányok*, amelyet megatottan láttam viszont új tulajdonosánál;¹ de nyilván nem vezethetett nagyon termékeny alkotásra, legkevésbé pedig annyira fiatal festőnél, mint Ferenczy Károly, aki akkor fejlődésének kezdőszakában állt még, és — mint később maga állapította meg — egyelőre csak tapogatódzva kereste önmagát. A szentendrei, sőt még az ezek után következő és sokban még a munkamódszer tekintetében is hozzájuk sorakozó első müncheni évek termését tehát becslésem szerint átlagosan kb. 5—6 képre tehetjük évenként. Aránylag kevésbé termékenyek voltak aztán utolsó évei, amikor beteg lett és alighanem már betegsége kitörését megelőzőleg lappanghatott szervezetében a végzetes baj. Ez ugyan nem gátolta abban, hogy a legnagyobb lelki erővel és következetességgel folytassa munkáját; valószínű csoda, az akaraterő, szívósság és munkaszenvedély csodája, hogy mégis annyit és annyira elsőrendű jelentős mesterműveket alkotott még ebben az időben is. De olykor lehetetlen volt dolgoznia, a vándorló ízületi rheuma egyszer a kezében, egyszer a lábában okozott fájdalmat, sokszor járnai is alig tudott. Szomorú emlékem, amint nem egy ízben bicegve lépett a festőállványhoz vagy az a végtelen elkeseredés, amellyel lemondott egy időre az alkotásról, hogy valamely gyógyhelyen keressen javulást. Borzasztó visszagondolni arra is, mennyire rendszertelen volt ez a sok gyógykezelés; nem talált megfelelő orvost, aki kúrált egységes

¹ Nem, mint téves értesülés szerint jeleztem, dr. Vörösváry Miklósé, hanem bátyjáié, a Vörösváry és társa cég belfagájé. (Dr. Vörösváry Miklósnak is vannak képei Ferenczy Károlytól.)

elgondolás szerint vezesse ; nem egyszer orvosi tanács nélkül ő maga határozott egyik-másik gyógyhely mellett és halmozta a kúrákat, agyongyötörte már amúgy is megviselt szervezetét. Ez a végzetes türelmetlensége is kétségtelenül erősen összefüggött az alkotás szüntelen vágyával, a munkakedvvel, amely mindvégig egyformán erős volt benne. Hogy utolsó éveiben számszerint kevesebb műve jött létre, ennek még az is oka, hogy ezen évek mindegyikében egy-egy egészen nagyszabású feladatnak szentelte magát, amely hónapokig tartó fejlesztő munkát vett igénybe. Ilyen volt a nagy *Pietà* és utána következett több meztelen nő életnagyságú képe, amelyek közül az utolsót, a már említett kétalakos *Cigánylányt*, egy évvel elhúnyta előtt fejezte be. Ezt vehetjük utolsó művének, ha nem tekintjük egy kis tájképét, egy *Parkrészletet*,¹ amelyet 1916 nyarán festett Lipik-fürdőben, félévvel elhúnyta előtt. A lipiki gyógykezelés alatt sem akart teljesen tétlen maradni. Még egy ilyen, kis méretű és jelentőségű festménye legutolsó évéből egy a fronton megvakult katonát ábrázol ;² ez egyetlen munkája, amely csak némiképp is összefüggésben áll a háborúval.

Ami utolsó éveinek főműveit, a *Pietàt* és a meztelen nőképeket illeti, ezek nemcsak azért vették igénybe oly hosszú ideig minden munkabírását, mert mind méretben, mind jelentőségben is nagyszabású feladatok voltak, hanem mert ezeknél még fokozott mértékben érvényesült az, amit már hangsúlyoztam, s amit nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy határtalan gonddal «alakította ki a képet», ahogy ő maga szerette mondani. Egy emberi test hú és művészi visszaadása a vásznon már amúgy is a legnehezebb feladat ; de ő sohasem érte be a legszebb megfestéssel sem, ha esetleg közben hirtelen arra eszmélt rá, hogy egy kéz vagy láb, amely már «kész» volt, kissé más mozdulatban, néhány centiméterrel odébb helyezve jobb, őt jobban kielégítő összhatást fog létrehozni. Mély meggyőződésből és a legfejlettebb artistikus érzésből eredt ez a szokása, hogy a képhatást ilyen

¹ Özv. Bálint Rezsőné tulajdona.

² Németh Béla középiskolai tanár tulajdona.

hosszas munkával engedte kialakulni, kiérni. Ő maga is nem egyszer hangsúlyozta, hogy számtalanszor dolgozik egy képen *visszafelé*, vagyis olyasmit, ami már ki van dolgozva, «meg van csinálva», újabb, hosszas munkával tudatosan leegyszerűsít, kihagyva azokat a részleteket, amelyekről úgy találja, hogy zavarják az összhatást, azt az egységességet, nemes egyszerűséget, amelyet egyre jobban kedvelt, amely annyira jellemző késői stílusára. Ha ezt tekintetbe vesszük, akkor tisztába jöhetünk azzal, hogy betegségét nem tekintve is, mért volt ezekben az években aránylag kisebb a mennyiségbeli termékenység. A minőségbeli eredmény annál tudatosabb, annál artisztikusabb, mesteribb.

Visszatérve összes művei számbeli fölbecsléséhez, ezt a kérdést egyre nehezebbnek érzem, különösen ami a festményeket illeti. A rajzok, éppen mivel a rajzgyűjtés nálunk aránytalanul fejletlen, könnyebben áttekinthetők. És Ferenczy Károlynak festett életművéhez képest nincs is nagyon sok rajza, kétségkívül aránylag lényegesen kevesebb, mint számos más festőnek. Hiszen sok az olyan festő, — vagy akár a más művész, a szobrász vagy építész — aki merő időtöltésből is folyton rajzolgat, aki képtelen úgy meglenni, hogy ötleteit folyton papírra ne vetné, aki telerajzolja a kávéházi márványasztalt, akinek levelei is tele vannak vázlatokkal. Kétségtelen, hogy ezek közt lehetnek igen kiváló művészek is. Atyám körében ilyen volt például Lechner Ödön, akinek a vendéglőben is előjoga volt, hogy az asztalkendőt rajzolta tele építészeti terveivel. Az ilyen szokásszerű rajzolgatásra vonatkozólag igen érdekes a nagy Whistler esete (akit atyám is igen sokra becsült). Whistler ifjú éveiben mint bukott diák bekerült egy katonai térképészeti intézetbe, ahol a térképeket, mint régebben általában, rézkarcban készítették el. A térképeknek a rézlemezen széles margót hagytak és az ifjú Whistler ezeket a margókat szerette telekarcolni mindenféle vázlattal. Ezt nyugodtan meg is tehetette, hiszen a rézkarcnál az alapozott lemezen maratás előtt bármit el lehet tüntetni; amit földőlakkal bevonnak, az kimarad, nem kerül bele a nyomatba. Egy alkalommal azonban egyik kollégája vette magához a lemezt, szépen megmaratta a telekarcolt

széllal együtt, — Whistlert pedig kidobták az intézetből. A róla szóló művészi monográfiákban látható a reprodukciója ennek az emlékezetes rézkarenak, amelynek köszönhető, hogy az amerikai térképészeti intézet alkalmazottjából művész lett.

Főlöszleges volna tehát elvileg állást foglalni az örökösen rajzolgató művészek mellett vagy ellen ; de azt, hogy Ferenczy Károly nem tartozott ezek közé, tényként kell följegyezni, még pedig olyan tényként, amely több vonatkozásban érdekes és jellemző. Akik ilyen szokásszerűen, mondhatni minden tétlen perc kitöltésére rajzolgatnak, igen gyakran nem természet után, hanem fejből mívelik ezt ; Ferenczy Károly pedig nemcsak fiatal korában, akkor, amikor egyénisége kialakult, került volt bele egy olyan kifejezetten naturalista irányzatba, amely a kizárólag természet utáni műalkotást dogmává emelte, hanem mindvégig teljes mértékben híve maradt annak az elvnek, hogy jóformán minden vonást a természet előtt, modell előtt, persze a megfelelő világításban és a képen szereplő (táj vagy szobai) háttérrel kell elvégezni. Ha nem is vitte ezt az elvet annyira a végletekig, mint Leibl, akiről feljegyezték, hogy híres *Templomban* című képét úgy festette, hogy csaknem mindvégig annak összes alakjai egyszerre ültek modellt neki, mégis kifejezetten híve volt ennek az elvnek és elenyésző hányadot tesz ki egész alkotásában egyik-másik képének valamely részlete, amelyet kivételesen nem közvetlenül természet után festett meg. Ezzel függ össze az, hogy sohasem tűzte ki célul a látási emlékezőtehetség gyakorlását ; ezt nem is tartotta fontosnak. Ő maga meg is jegyezte, hogy megközelítőleg sincs olyan, a részletekre kiterjedő forma-memóriája, mint nem egy más művésznek — ami természetesen mitsem von le abból, hogy teljesen szemre volt organizálva és állandóan látási élmények foglalkoztatták gondolatait. Végül pedig kétségkívül azért sem szokott rá a gépies, időtöltésszerű rajzolgatásra, mert annyira fontos volt neki a mű egyöntetűsége, artisztikus egysége ; ha elhatározta, hogy valamit meg fog rajzolni, ennek a rajznak is csak úgy volt szemében létjogosultsága, ha végérvényesnek vehette és maradéktalanul belevihetett, kifejezhetett vele mindent, ami előtte lebegett ; mint a festés, úgy

a rajzolás is komoly, koncentrált munka volt nála, sohasem a könnyed játék vagy pihenés, kikapcsolódás, ami nem egy más művésznél.

Festményei, kivéve pár plakáttervét, továbbá egyik nagyjelentőségű, gyönyörű alkotását a müncheni időből, a stílusában, hatásában falfestményszerű *Archaeológiát*,¹ kizárólag olajfestmények, amennyiben az a Wurm-féle tempera is, amellyel egy ideig festett, a rendes temperától eltérően, mind kezelésében, mind hatásában is annyira közel áll az olajfestéshez, hogy meg se különböztethető tőle; nem is lehet egykönnyen megállapítani minden képéről, vajjon Wurm-féle temperával festette-e, vagy olajjal. Rajzai között a szénrajz van túlsúlyban, késői éveiben pedig a ceruza-körvonal tintával befestett sötét háttérrel; tollrajzainak száma elenyésző, inkább még a müncheni időből akad egy-két tollvázlata, amelyek közül egy igen szép van anyámról, ugyanazzal a megkapó arckifejezéssel, mint az anyámról ugyancsak a müncheni években készült szénrajz, amely a Modern Magyar Képtár rajztermének gyöngye és egyben Ferenczy Károly rajz-oeuvre-jének kétségtelenül egyik legkiválóbb, véleményem szerint a legkiválóbb alkotása. Ennél a szénrajznál szembeszökő, hogy éppoly mérvű befejezettségre törekedett, éppoly hosszas elmerüléssel dolgozott rajta, mint akármelyik festményén; de ami — legalább is a kevésbé szakértő néző előtt — alighanem kevésbé világos, az, hogy «vázlatosabb», csupán néhány vonásból álló rajzaiban is mennyire megvan a művészi mondanivalónak az a hiánytalan, maradéknélküli kifejtése, amely minden munkáját jellemzi. Ha egy rajzát akarom fölhozni, mint különösen megkapó példáját annak, hogy néhány vonásban is, amely bizonyára csak perceket vett igénybe, mennyire hiánytalanul benne van egész művészete: egy eléggé nagyméretű, nála egyébként szokatlan eszközzel, tussal és ecsettel, néhány határozott körvonalban fölvészolt, odavetett fekvő, meztelen

¹ A Szépművészeti Múzeum tulajdona. Ezt előzőleg előtanulmányként megfestette olajban; ez az igen szép, mondhatni befejezett *Archaeologia-vázlat* Schmidek Tiboré.

nőalakja van előttem. Eléggé testes a nő, és igen erőteljes, vaskos az a pár körvonal, amelyből az egész rajz áll; látszik, hogy nagy sörteecsettel vontta meg a körvonalakat, olyannal, aminővel olajképein festett; nem is volt más ecsetje. Szenvedélye volt a nagy ecset, amire engem is mindig intett, szinte kérlelt, ne használjak kis ecseteket. Mindamelllett, hogy számtalanszor figyeltem munka közben, mégis bizonyos mértékig rejtély maradt előttem, hogyan volt képes akkora ecsetekkel festeni; a legkisebb ecsete is nagyobb volt, mint nem egy más festőnél a legnagyobb. És ez a módszer régi keletű volt, úgyhogy még a korai, aprólékosabban kidolgozott képeit is aránylag nagy ecsetekkel festette. Ő maga beszélte nem egyszer, hogy Párizsban a Julianben, amikor még ő is kis ecseteket használt, egy alkalommal tanára, Tony Robert-Fleury óvta ettől, sőt ezt nyilván annyira fontosnak találta, hogy a korrektúra befejezte után még külön visszajött hozzá, kivette kezéből legnagyobbik ecsetét és azt mondta: «Votre plus petite brosse devrait être comme ça». A Julianban, ahol rengeteg tanítvány volt, a tanár rendszeren igen röviden végzett mindegyikkel, és így annál feltűnőbb volt ez az eset, amelyet atyám többször hozott fel nekem intelem gyanánt. Így tehát ehhez az érdekes tus-körvonalú rajzhoz is elég nagy ecsetet használt és ennyiben is rendkívül tanulságos ez a rajza; látszik rajta, hogyan vonult végig az ecset a papíron, hol vastagabbat fogott, hol valamivel vékonyabbat, úgyhogy szinte még a keze mozdulatát is érezni rajta. És egyben minő elevenséggel érezni a női testet! Minden vonás kifejező; a «vázlat» hiánytalanul befejezett mestermű.

Az eszközök közt, amelyeket, ha ritkábban is, de olykor használt, említendő a pasztell, amely természetesen a festmények közé sorolandó, bár bizonyos mértékig grafikusabb előadásra késztet. Ilyen laza, nem egészen festményszerű modorban kezelte például azt a szép pasztelljét, amelyen havas úton áll egy lovas szekér nagybányai otthonunk előtt. Vízfestményt, ifjú és tanulóéveit nem tekintve, tudomásom szerint sohasem festett, kivéve egy befejezetlenül maradt kisméretű plakát-, illetőleg címlaptervet valami kiállítás

pályázathoz, amelyen magyarruhás, sujtásos hajdú zászlót tart. Rendkívül fontos, érdekes jelenség Ferenczy Károly egyetlen kőrajza. A kilencszázas évek elején történt, hogy a Könyves Kálmán cég bizonyos számú magyar festőt megbízott egy-egy színes kőrajz készítésével, tetszés szerint választott tárgyról. Atyám a *Márciusi est* képet választotta, ezt készítette el erős leegyszerűsítésben a színes litográfia eljárásával. Ez az eljárás merőben újszerű volt számára ; és igen jellemző, milyen alaposággal foglalkozott a kérdéssel, mit lehet kőrajzzal elérni. Annakidején részletesen elmondta nekünk otthon tapasztalatait ezen a téren, amelyek mélységes csalódást hoztak neki. Elmondta azt is, hogy a többi festő, aki akkor szintén készített kőrajzot «Könyves»-nek, egytől-egyig mennyivel könnyebben vette a dolgot ; főleg az nem tetszett neki, hogy valamennyi azt a kőrajzban egyébként nagyon szokásos módszert választotta, hogy «krétakövön» megrajzolta az egészet, körvonalakban és árnyalatokban is, és ezt aztán kombinálta a «tuskövekkel», amelyek a színeket adják hozzá, mint lapos, egyöntetű színfelületeket. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a fekete vagy szürkés, szóval színtelen rajznak keverése a ráhelyezett, rányomott színekkel értelmetlen, művészietlen eljárás, mely kivétel nélkül csúnya eredményeket ad. Ő váltig kitarzott a sokkalta nehezebb elgondolás mellett, hogy kizárólag színekkel, tehát festményszerűen oldja meg a feladatot. Egyre bejárt a nyomdába, a nyomdászt szivarokkal vesztegette meg, csakhogy rábírná az ő szokatlan igényeinek megértésére, a kívánságaihoz való alkalmazkodásra ; és a végén annyira elégedetlen volt az eredménnyel, hogy az egészet ott hagyta s a tiszteletdíjat sem vette fel. Azonban, minthogy nem gondolt arra, hogy a köveket lecsiszoltassa és ezzel megsemmisíttesse művét, a cég mégis kinyomatta és árusította is ; magam is vettem belőle egy ízben sokkal későbbben egy nyomatot. Feledhetetlen előttem az, amit atyám erről a munkájáról nekünk Nagybányán elbeszélt, nevezetesen az is, hogy a kőrajz művészi lehetőségeit a neves külföldi kőrajzolók lapjainak megtekintésével is behatóan tanulmányozta (kétséggkívül a Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményében) ; emlékszem,

hogy Lunois-t említette, mint a kőrajz híres mesterét, virtuózát, akitől azonban művészileg nem volt elragadtatva. Elbeszélését ezzel a számomra különösen nevezetes mondattal fejezte be : «Legszebb a színes rézkarc». Bár akkor, még gimnazista korban, mitsem tudtam erről, később, sok évvel később (már atyám elhúnyta utáni időben) a legnagyobb mértékben vonzott, lenyűgözött a színes rézkarc nehéz, de elbájoló, a művészi kifejezés lehetőségeiben tüneményesen gazdag eljárása. Erre ugyanis rézkarcolói pályámnak egy későbbi szakaszában került sor ; fekete-fehér rézkarccal már előbb, atyám életében is foglalkoztam. Őt nem sikerült rábírnom, hogy rézkarcot készítsen, pedig ez eléggé kézen fekvő lett volna, hiszen én Nagybányán alaposan berendezkedtem rá, nyomógépet hozattam, teljes felkészültséggel adtam rá magam a rézkarcolásra. Igyekeztem is rábeszélni : próbálkozzék egy lemezzel, amit azzal ütött el, hogy ő «már öreg» ehhez. Nehezen tudnám eldönteni, mi okozta valójában ellenkezését ; ezekben az években, kétségkívül már végzetes betegsége előjeleként, sokat veszített kedélybeli rugalmasságából, kedvetlen volt, magába vonulásra hajlott. Az is lehet, hogy a rézkarc nagyon is aprólékos, bíbelődő munka lett volna neki, bár hiszen én a munkának minden pusztán mesterségbeli részét elvégeztem volna helyette. Végül kétségtelenül nagy szeretete, jósága is bírhatta rá, hogy ne lépjen erre a területre, hogy ezt meghagyja nekem (valamint öcsémnek is, akit én vezettem be a rézkarcba). Bizonyára nem akarta hírnevének, művészi fölényének súlyával gátolni e téren érvényesülésemet — természetesen csakis külső vonatkozásokban, mert hiszen belsőleg, egymás közt mi mindig mellékgondolat nélkül megmaradtunk művész-bajtársaknak.

*

Az imént már elkezdjük sorjába venni azokat a legfontosabb eszközöket, lehetőségeket, amelyek alkalmasak nagy művész életművét ismertebbé, az érdeklődők, a kultúremlerek mennél szélesebb rétegei számára hozzáférhetővé tenni, méltó keretek közé helyezni, hogy az életmű igazán betölthesse rendeltetését, hogy élő valóság maradjon a kultu-

rális életben. Nem árt, ha folytatjuk ezt a szemlét az eszközök felett, amelyek rendelkezésre állnak vagy állhatnak ezen cél-
nak mennél méltóbb elérésére, ha felsoroljuk a fontosabb
tényezőket, amelyeket csatasorba kell állítani, ha híven akar-
juk kezelni az elhúnyt nagy alkotó hagyatékát :

1. Közgyűjtemények, múzeumok, képtárak ;
 - 1a. E közgyűjtemények kiadványai, tárgymutatói (több nyelven) ;
2. Kölcsönkiállítások, átfogó bemutatók ;
- 2b. Kisebb kiállítások az életműnek egy részéről ;
3. Nyilvános letét, «Leihgabe» közgyűjteményben ;
4. Magángyűjtemények láthatóvá tétele ;
5. Fejlett, jóhírű, üzletileg szilárd műkereskedelem ;
6. Előadások vetített képekkel ;
7. Írói ismertetés, életrajz, monográfia stb. ;
 - 7a. Az életmű tárgymutatója (oeuvre-katalógus) ;
 - 7b. Sok és elsőrangú reprodukció.

Világos, hogy a mai zilált viszonyok között lépten-nyomon akadályokkal állunk szemközt, ha mindezeket az azonnali gyakorlati lehetőség szempontjából vizsgáljuk ; de ez nem jogosít fel arra, hogy ölbe tett kezekkel «nyugodjunk bele a változhatatlanba», mert igenis sokat lehet tenni ma is. Igaz, hogy — ami a 2. a) pontot illeti — az elmúlt években, 1925-ben létesült egy kiállítás Ferenczy Károly rajzaiból az Ernst-Múzeumban ; de ennek nyilván nem kedvezett, hogy egy úgynevezett «csoportkiállítás» keretében jutottak bemutatásra atyám rajzai ; ez nem a megfelelő keret egy ilyen fontos bemutató számára. Először is ezek a kiállítások igen rövid ideig, két hétig szoktak nyitva állni ; másodsor nem lehetett kedvező, nem hangsúlyozhatta eléggé a bemutató fontosságát az, hogy három élő, meglehetősen különböző irányú és jelentőségű festőnek is volt terme ugyanezen a kiállításon. Egyébként a «csoportkiállítás» elnevezés rossz-
szul van megválasztva, mert önkéntelenül holmi «művész-
csoport»-ra kell gondolni, vagyis némileg összetartozó, többé-
kevésbé egy irányt képviselő művészekre, holott a gyakor-
latban semmi ilyen szempont nem érvényesül a kiállítók össze-

boronálásánál. («Termenkénti kiállítás» volna a helyes elnevezés). Ami a műkereskedelmet illeti, mi magyarok joggal tekinthetünk irigykedve nyugat felé, ahol a tekintélyes műkereskedőknek oly régi gárdái voltak meg már régtől fogva, hogy azok közül aztán még külön kiemelkedhettek egyesek, akik rendkívüli mértékben tudtak hatni a művészeti közéletre, mint Párizsban Durand-Ruel és Vollard, Berlinben Paul Cassirer. Hol volna ma a modern francia festészet e három tekintélyes műkereskedő nélkül? Nem hinném, hogy bárkinek is nagyobb érdeme lehetne a nagy modern francia festők világhíre körül, mint éppen nekik. Hiszen kétségtelen, hogy a műkereskedelem, mennél nagyobb hatalmat tart kezében, annál könnyebben követhet el végzetes, jóvátehetetlen bűnöket is egy-egy művésszel szemben és bizonyára nem volna nehéz a művészet történetében, valamint a mai időkben is elszomorító példákat találni erre; ebből pedig az következik, hogy nem jó túlságosan sok hatalmat adni a műkereskedők kezébe. Viszont ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna tényleg műkereskedők, akik korántsem merőben az anyagi haszon kedvéért, hanem meggyőződésük, művészet-szeretetük teljes lendületével harcoltak kiváló művészek érdekében. És tény az is, hogy ha összehasonlítjuk hazánkat a külfölddel, akkor feltűnő, mily fejletlen a mi műkereskedelmünk művészeti életünk termékenységéhez és színvonalához képest. És még egy: kiállítóhely is igen kevés van nálunk aránylag és ez valóban monopolisztikus helyzetet juttat annak a párnak, amely van, akár magánkezekben lévőkről van szó, akár pedig egyesületek kezelése alatt állókról. Kétségtelen, hogy fejlett művészetünk már rég több teret kívánt volna, több helyet, ahol bemutatkozhatnak; a fejlődés ily tekintetben kezdettől fogva nem tartott lépést a művészi termelés emelkedésével.

A jelentős magángyűjtemények láthatóvá tétele is eléggé fontos tényező, ha vannak jelentős magángyűjtemények. Mindenesetre sok van, külföldön is, olyan magángyűjtő, aki elzárkózik az erkölcsi kötelesség elől, hogy idegeneknek is lehetővé tegye műkincsei megismerését; viszont van sok olyan is, aki illőnek, közügynek érzi, hogy műkincseit ne

zárja el a világ elől, akinek házába, palotájába be lehet jutni az idegennek is, előzetes engedély alapján vagy előre megállapított órákban, a hét bizonyos napjain vagy napján, még ha nem is csupán műkincseinek, hanem neki magának is otthona, amelyben a gyűjtemény el van helyezve. Amikor Bécsben a Czernin-képtárt jártam végig, meglepetve vettem tudomásul, hogy lakják; mindenesetre kevés ember engedheti meg magának a fényűzést, hogy képtárban élje le magánéletét. Inkább az otthon, az előkelő polgári, patriciusi lakás jellegét mutatja az ugyancsak rendszeresen hozzáférhető amsterdami Six-ház; a kanálisra néző, jellegzetes keskeny homlokzatú hollandi házban még a család kezén van (vagy volt még, amikor láttam) a festészetnek olyan halhatatlan remeke, mint Rembrandt arcképe Six polgármesterről. Nálunk is tudok esetet, hogy idegenek számára megnyílt egy jelentősebb magángyűjtemény: ha nem is mindenki, de a Képzőművészeti Főiskola növendékei ellátogathattak báró Herzog gyűjteményébe.

Ami a felolvasásokat, előadásokat illeti, ez is olyan terület, amelyen még sokat lehetne tenni művészi vonatkozásban. Amennyire meg tudom ítélni, a kultúrált rétegek érdeklődése igen nagy és nem elég, amit nyújtanak nekik; látom, hogy sokan képesek beiratkozni a legszürkébb szemináriumba, annyira erős bennük a vágy, hogy eleven kapcsolatot találjanak a művészettel, hogy ily irányban fejlesszék hozzáértésüket.

Az eszközök közt, amelyek alkalmasak és szükségesek arra, hogy a kiváló művész életműve kellő világitásba helyeztessék, felsorolásunkban utolsóknak vettük a könyvet és a reprodukciót. Tulajdonképpen ezzel kellett volna kezdeni ezen eszközök fölötti csapatszemenlénket, mert ami valamennyi közt leginkább kézen fekvő, legkevésbé utal újítások felé, az ez a kettő. A kettőt egy pont alá is foglalhattuk volna, mert hiszen együtt jár, leginkább egy kiadványban van egyesítve az írott ismertetés és a képek reprodukciója. A többi mód, a nagyszabású kiállítások és a múzeális megoldások nagy szervező munkát, a társadalom erőinek latbavetését kívánja és ugyanez áll talán még fokozottabb mértékben arra

nézve, hogy a magánosok, a képtulajdonosok, a gyűjtők is belekapcsolódjanak a kulturális feladatba, hogy ne csupán magánügyüknek érezzék a tulajdonjogot, amely elsődrendű műkincseket, kultúrértékeket, szellemi közkincseket helyezett kezeik közé. Ez nem lehet pusztán egyes egyének dolga, mert bizonyos mértékig az egész közfelfogást, sőt a társadalmi struktúrát is érinti; még jogi vonatkozásai is vannak ennek a kérdésnek, mert hiszen itt két ellentétes elgondolás áll egymással szemközt. Az egyik, hogy a vevő a mű korlátlan tulajdonosává válik, tehet vele, amit akar; ha tetszik, lomtárban hevertetheti vagy akár el is égetheti; a másik, hogy a képzőművészeti alkotás szellemi érték, s mint ilyen nem válhatik a megvásárolás ténye által olyan mértékben magántulajdonná, mint más ingóságok. Ezt az utóbbi gondolatot már sokan hangoztatták, így egy alkalommal a szellemességéről híres Whistler, amikor egy kiállítás alkalmával tárgymutatójában ezt a magántulajdonban lévő képekre vonatkozó megjegyzést találta: «Kindly lent by their owners» — szívességből kölcsönadva tulajdonosaik által. Whistler ebből egy szót kihúzott, a «by» szócskát, mire a mondat ekként alakult: «Kindly lent their owners» — szívességből kölcsönadva a tulajdonosoknak. Nyilvánvaló, hogy ennek a felfogásnak a köztudatba való átvitele nem történhetik meg máról holnapra. Mindez tehát, amit előbb vettünk sorra — a nyilvános gyűjtemények, a visszatekintő kiállítások, a letéradományok stb. — a társadalmi erők összefogását is kívánják; a könyv létrejötté ezekkel szemben könnyebben megoldható kérdésnek látszik.

Amit eddig Ferenczy Károlyról írtak, oly kevés, hogy ennél mi sem alkalmasabb a döbbenet erejével szemléltetni az aránytalanságot alkotásának művészi jelentősége és a hatás közt, amelyet eddig kiváltott. Malonyay Dezső *A fiatalok* című könyve jelent meg 1906-ban; és ez sem szól kizárólag Ferenczyről, hanem több egykorú festő egybegyűjtött, rövid monográfikus «ismertetését» tartalmazza, eléggé nagy számú reprodukció kíséretében; azután nem jelent meg többé soha olyan könyv, amelyben nagyobb hely jut művészetének. Végül 1922-iki emlékkiállítás után jelent meg az

első s eddig egyetlen, Ferenczy Károlyról szóló monográfikus munka: Petrovics Elek *Ferenczy Károly*,¹ mely eredetileg az emlékkiállítás tárgymutatójához készült s aztán kissé bővített alakban került kiadásra. Petrovics munkája hézagot pótol és kétségtelenül igen sokat jelentett arra nézve, hogy Ferenczy Károly egyénisége és életműve ismertebbé váljék; a szerző írói érdemei is méltán keltettek hatást, amikor megjelent.

Nehéz volna megmondani, mért nem hatott ez a komoly, avatott tollal írt munka eléggé széles körben; egyik oka ennek véleményem szerint az, hogy kicsi a terjedelme. Amilyen kétségtelen, hogy a túlságos terjedelem erősen gátolhatja egy könyv népszerűsödését, annyira figyelemreméltó és gondolkodóba ejteni alkalmas, hogy olyan írói lángelme, mint Edgar Poe, kardoskodik a mellett, hogy az irodalmi műnek meglegyen a kellő hossza, mert különben nem lehet hatásos. (Petrovics műve mindössze 36 oldal.)

E megállapítással persze legkevésbé sem kisebbítem ezen, mindenképpen rokonszenves munka érdemeit; másrészt pedig a kvantitatív művészeti irodalomnak, a műtörténelmi szöszaporításnak sem kelek védelmére. Kétélű dolog az, ha egy művészről nekikezdenek írni. Míg általánosságban véve nyer a hírneve azzal, ha a művészeti irodalom erősebben foglalkozik vele, addig ebből igen sokat vonhat az, ahogyan írnak róla. Ha visszagondolok nagybányai életünkre, amelyben mindig oly jelentőségteljes pillanat volt, amikor apám megérkeztekor kicsomagoltuk a könyveket, amelyeket magával hozott, meg kell emlékezniem arról a nagyon is gyakori csalódásról, amelyet épp a művészeti könyvek okoztak; amikor azt reméltük, hogy egy-egy festőről megtudunk valamit, gyakran történt, hogy nem tudtunk meg jóformán semmi egyebet, mint az író egyéni véleményeit; elméleti bőbeszédűséggel találkoztunk, nagy fenékkerítéssel. Érdekes, hogy alig emlékszem művészeti könyvre, amelynek szö-

¹ Mondhatni ösmeretlen maradt a francia fordítás, amelyet Petrovics *Ferenczy Károly*áról készítettem. Francia tanulmányt írt Ferenczy Károlyról dr. Rózsaffy Dezső, akinek e munkája Párizsban jelent meg.

vege le tudott volna kötni. Közös családi olvasmányaink közt, anyám felolvasásában, szerepelt Philippi *Rubens und die Flamländerje* és *Die Kunst der Nachblüte in Italien und Spanienje*, de ezeket inkább kötelességből kínlódtuk végig és magunkra ismertünk, amikor ugyancsak anyám olvasta fel nekünk a *Wahrheit und Dichtungot* és oda értünk, ahol Goethe apja szigorúan ragaszkodott hozzá, hogy minden könyvet, amit elkezdtek, végig is olvassanak, ha szinte kibírhatalanul unalmasnak bizonyult is. Annál jobban örültünk, ha olykor személyes, eleven életrajzi adatokat tartalmazó könyvre akadtunk. Így fogadtuk Delacroix naplóját, melyre atyám mulatva jegyezte meg, hogy ezt a könyvet nekem írták, mert egyébről sincs szó benne, mint Mozartról és a festés technikájáról (épp ez a kettő volt vesszőparipám abban az időben). Így maradt állandóan kedvelt könyvünk Guhl *Künstlerbriefjeje*. Elvont művészetfilozófiai könyv alig akadt, amely különösen érdekelt volna; Adolf Hildebrandt *Das Problem der Formja* is meglehetősen csalódás volt; Wilhelm Worringer *Formprobleme der Gotikj*át, az igaz, élénk tetszéssel fogadtuk. Ha valamelyik művészeti könyvben csalódtunk, csak a reprodukciókat néztük benne, de azokat annál inkább. Hausenstein *Der nackte Mensch in der Kunst aller Zeiten* egyik legkedvesebb könyvünk volt, de azt hiszem, az egész család együttvéve nem olvasott el a szövegből tíz sort. Tíz adag reprodukcióhoz egy adag szöveg, legfeljebb ez volt az arány. És ebben megelőztük korunkat; mert, míg általában eddig a legtöbb művészeti könyv legalább éppoly mértékben volt a szövegre alapítva, mint a képekre, most a legújabb időben erősebben kezd terjedni az az újítás, hogy sok könyvnek a legnagyobb része reprodukció.

A reprodukció fontosságát lehetetlen túlbecsülni. Hogy a jó reprodukció mennyit nyújt, azt senki sem érezhette jobban, mint mi, elzárt, világtól elvonult nagybányai magányunkban, ahol a reprodukciók kapesoltak össze bennünket az egész egyetemes művészi kultúrával. Magam évekig nem kerültem el Nagybányáról, egész ifjúságomat a reprodukciók világában töltöttem; tanúskodhatom arról, hogy ez mit jelent. Hozzá kell azonban tennem, hogy kizárólag külföldi

kiadványokról van szó ; a mi hazai reprodukáló teljesítményeink igen messze maradnak a külföldiektől. Így nagyon egyenlőtlen minőségű a reprodukció-anyag Malonyay Dezső *A fiatalok* című könyvében is. Mint atyám egész életén át egyetlen könyvnek, mely foglalkozik vele, bizonyára volt része művészetének terjesztésében, megismertetésében ; de ez kétségtelenül elsősorban annak tudandó be, hogy aránylag igen sok és közte pár igen jó reprodukció van benne. A szöveg írói lendülete, eleven stílusa aligha kárpótol a tények iránti tiszteletnek hiányáért, amellyel szemben atyám megdöbbenve állt.¹ Malonyay és Petrovics — minő ellentét! És a kettő közt, a két kiadvány megjelenése közt lefolyt 16 év folyamán, nem jelent meg egyetlen könyv, sőt egyetlen különálló füzet sem Ferenczy Károlyról. Petrovics aztán még az Elek Artúr szerkesztésében megjelent *Műbarát* c. folyóiratba írt egy igen szép tanulmányt Ferenczy Károlyról, amelyet annakidején fel is olvasott az Akadémia termében ; könyvéből is olvasott fel akkortájt egy részt a Lipótvárosi Kaszinóban. Petrovicsnak Ferenczy Károlyra vonatkozó írói tevékenysége tehát (néhány egykorú kiállítási bírálatot nem számítva) már elhúnyta utáni időre esik.

Ferenczy Károlyról az említett írói munkákon, kiadványokon kívül sohasem jelent meg egyéb írás, mint az egykorú kiállítási cikkek tárcák — és akkor, amikor elvesztettük őt, néhány nekrológ (amelyek közül Meller Simonét a Budapesti Szemlében kell külön említenem) — mindaddig, amíg magam nem jutottam el odáig, hogy első tanulmányomat megírtam róla, egy essayszerű jellemrajz alakjában.² Hosszú ideig tartott, míg ez megszületett ; sok vajudás, belső vívódás

¹ Atyám a kéziratot átnézte Malonyayval, de ezzel csak pár feltűnőbb tárgyi tévedést állt módjában kiirtani a könyvből. Feltűnően sok a hamis adat a képek alatti aláírásokban, a művek címét, keletkezésük helyét és idejét és a tulajdonosukat illetőleg. Kétségkívül azért, mert ezeket Malonyay nem mutatta be atyámnak.

² Nyugat, 1929. február 16. Előzőleg felolvastam az Akadémia termében. Ezt követte *Ferenczy Károly művészetéről* írt tanulmányom. (Napkelet, 1929. szeptember 15.) *Ferenczy Károly karikatúrái* c. tanulmányom még közlésre vár.

előzte meg. Annyira sokat jelentett ő nekem, lénye annyira közel maradt hozzám az elhúnyta utáni években, hogy egyre terjengett, feszült bennem sok minden, amiről úgy éreztem, hogy amennyire lehet, meg kellene írnom, csupán azért is, hogy a szavakbafoglalás révén önmagammal vessek számot apám sajátos egyéniségét, művészi és ezzel szoros belső összefüggésben álló emberi egyéniségét illetőleg. Így született meg lassan első essaym, amelyben igyekeztem legalább valamit kifejezésre juttatni abból, amiről úgy éreztem, hogy egyéni mondanivalóm Ferenczy Károlyról.

FERENCZY VALÉR.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRÁNYELVEI 1790—1815.

— Második közlemény.¹ —

III.

A társadalmi szerződés és a népsuverainitás elveit hirdető azon felfogás, amely Locke államelméletéből kiindulva, Rousseau-n keresztül az európai államokban forradalmi rázkódásokhoz vezetett, Magyarországon azt a régi államjogi felfogást erősítette meg, amely az angol alkotmányos fejlődéshez hasonlóan alakult ki és nem ismerte a végrehajtó hatalom mindenhatóságát, hanem az uralkodó jogkörét, aki ezen felfogás szerint hatalmát a nemzettől kapta és azzal a régi magyar alkotmányjogi kodifikáció (Werbóczy) szerint is egyenlőjogú tényező volt, a miniszteri felelősség elvének és a törvényhozó hatalom régi jogkörének visszaállításával jelentékenyen megszorította. Eddig a határig tehát a francia forradalom hatása nem a magyar államrend gyengítését, hanem az idegen uralkodó hatalmi törekvéseivel szemben annak erősítését eredményezte.

Nem szenved azonban kétséget az, hogy bár a francia forradalom első hírei az abszolutizmus bukása fölött általános örömet keltettek, a visszhangban a hírek fokozott izgalmai folytán olyan árnyalat is érvényesült, amely az alkotmányjogi konzervatizmus, az angol hasonlat és a nemeség előjogai ellen fordult. A fiatal Bacsányi János lendületes költeményben hívta fel a figyelmet a franciaországi változásokra, de nyomában a francia forradalmi dalok (*Çaira*, *Carmagnole*, *Marseillaise*) fordításai következtek. Ugyanígy a bécsi *Magyar Kurir*-ban közölt francia alkotmánylevelet nyomon követő röpiratok egyre nagyobb hévvel fordultak

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 681. számában.

azok ellen, akik az alkotmányos és társadalmi rendet az előjogok merev fenntartására igyekeztek kihasználni.

Ma már — a vonatkozó források ismerete alapján — világosan áll előttünk az a tény, hogy az így szervezett Martinovics-összeesküvésben (1790—95) voltaképpen két különböző irányzat egyesült; aminek nem ismerése hosszú ideig oka volt annak, hogy ebben a kérdésben Magyarországon sem tudott egységes felfogás kialakulni. Az egyik irányzat ugyanis a fiatalabb nemzedéknek az emberi jogokért való heves és őszinte rajongása volt, a másik pedig annak a kalandornak a működése, ki a fiatalok élére állott és őket az osztrák rendőrség szolgálatában magával együtt katasztrófába döntötte.¹

A balkáni származású Martinovics Ignác 1791 óta titkos megbízottja, fizetett ügynöke és besúgója volt a bécsi rendőrségnek, amelyet az osztrák kormányzat a magyar közvélemény egységes politikai frontja ellen használt fel. Már 1791. szeptember 28-i jelentésében maga tett ajánlatot arra nézve, hogy megbízói részére akként fogja megírni az ember természetes jogairól tervezett könyvet, hogy azzal az idegen uralkodó és a bécsi kormány abszolutizmusát fogja megerősíteni; azét az abszolutizmusét, amelynek érdekében a magyar politikai ellenállásnak és annak szolgálatában álló barátainak megsemmisítésére vállalkozott. Érdemei között arra

¹ A Martinovics-összeesküvés történetét megírták a benne résztvett Szirmay Antal és Kazinczy Ferenc (Szirmay Antal: *Jacobinorum Hungaricorum Historia*. Kézirat a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Historia Conspirationis Martinovicianae*. Magyar fordításban: *A magyar jakobinusok története*. Kazinczy Ferenc előszavával. Budapest 1889. Abafi-féle kiadás. Kazinczy—Szirmay: *Az első magyar köztársasági forradalom*. A magyar jakobinusok története. Braun-féle kiadás. Budapest 1918). — Pulszky Ferenc regényes feldolgozása után kritikai alapon Fraknói Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Budapest 1880, amelynek megállapításai Kossuth Lajos észrevételeit hívták ki (Századok XI. Budapest 1877), aki a bécsi államlevéltár megnyitása után előbbi véleményét még súlyosbította (*Martinovics élete*. Budapest 1921). — Márki S.: *Les Jacobins hongrois*. Paris 1901. — Gárdonyi A.: *A magyar jakobinusok emlékezete*. Budapest 1919.

hivatkozott, hogy 1790-ben írt röpiratában,¹ melynek szerzőjét a rendőrség akkor nem tudta megállapítani, a köztársaság szó helyébe mindenütt a monarchia szót illesztette. A munkának magyar nyelvre való átültetésével Martinovics Laczkovics Jánost bízta meg, akit a magyar nemzeti hadsereg felállítására vonatkozó javaslata miatt a császári hadseregből, amelyben huszárcapitány volt, elbocsátottak, és aki haragjában az udvar ellen fordulva készséggel vállalta egy forradalmi mozgalom szervezését, amittől akkor a közvéleményt már a társadalmi szerződés elvének barátai és hirdetői maguk is óva intették.²

Martinovics 1790—92. írt és névtelenül kiadott röpirataival egy időben állandóan kérvényekkel ostromolta II. Lipót és II. Ferenc császárokat, hogy őt udvaruk szolgálatába vegyék. Lipót csak részben teljesítette követeléseit, amikor neki kegydíjat adott és őt szászvári apáttá nevezte ki. Ferenc azonban a többi besúgókkal együtt rövid úton elbocsátotta őt, mire Martinovics a nyílt lázadás terére lépett, hogy az uralkodót követeléseinek elismerésére kényszerítse.

¹ Martinovics művei: *Oratio ad Proceres et Nobiles Regni Hungariae* 1790 idibus Aprilis conscripta, Vindobonae suppressa, nunc primum in lucem probita. Typis Parisinis. Germania. Laczkovitstól készített magyar átdolgozása: *A magyar országgyűlésben egybegyűlt méltóságos és tekintetes rendekhez, 1790. esztendőben tartatott beszéd, mely most deák nyelvből magyarra fordítottatott 1791.* Mindkettő névtelenül jelent meg és szerzőjüket a rendőrség nem tudta megállapítani. Ennek folytatásaként jelent meg 1792-ben az abszolutizmus védelmére írt és névtelenül kiadott röpirata: *Oratio pro Leopoldo II ab Hungaris Proceribus et Nobilibus accusato.* Germania 1792, valamint az *Anonymische Schrift über das französische System*, amely egy udvari köröktől olvasott bécsi folyóiratban jelent meg.

² Így Teleki József gróf, kinek vonatkozó kézirati művét a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattára őrzi, — galánthai gróf Fekete János, — gróf Széchenyi Ferenc (*Unpartheysche Gedanken über den 1790 abgehallenen Landtag*), — valamint a kalandor báró Trenk Frigyes (*Der Trenck an alle redliche Ungarn, eine Epistel für den Landtag. 1790.*). Trenck Párizsból érkezett Budapestre, ahol emlékiratainak IX. és X. kötetét Strassburg jelzéssel kinyomatta: *Friedrich Freyherr von der Trenck sämtliche Schriften.* IX—X. Strassburg 1791.

Miután Ausztria időközben Poroszországgal szövetségre, a francia köztársasággal pedig háborúba lépett, Martinovics azzal igyekezett a maga fontosságát bizonyítani, hogy a nemzeti konvent őt Parmentier útján tagjai közé hívta meg, tehát a bécsi kormánynak jelentékeny szolgálatokat fog tehetni.¹ Ami a valósággal már azért is ellenkezett, mert Martinovics a francia konvent névjegyzékében épen oly kevésbé szerepel, mint Parmentier. Ezután 1792 őszén álnév alatt kézről-kézre adott nyílt levelében² a forradalom mellett bontott zászlót, majd arról értesülvén, hogy a francia csapatok Bécs felé veszik útjokat, 1794 őszén két titkos társaság szervezését határozta el, melyeknek célját a Habsburgok elűzésében, majd a rendi magyar államnak gyökeres átalakításában jelölte meg.

Azok között, akik Martinovicsot a politikai szervezkedésben támogatták, a legtehetségesebb Hajnóczy József (1750—95) volt. Kiváló jogász és ügyvéd, aki 1791-ben kiadott három röpiratában a társadalmi szerződés gondolatát vitte be a magyar publicisztikába, de radikális felfogásai, melyekkel a természetes evolúció érvei alapján a régi rend megdöntésére tört, — népképviseleti rendszer, francia szabású egykamarás parlament, népsouverainitás — már akkor ellene sorakoztatták a rendi alkotmány védelmezőit.³ Javaslatai nagyrészt életrevaló reálpolitikai javaslatok voltak ugyan, de azoknak megvalósításához hosszú és nyugodt idő volt szükséges; így valósultak meg azok 1848-ban és így mondták róluk a reformkorszak publicistái, hogy munkájukban Hajnóczy tanulmányaiból vették érveiket. A köztelherviselés, a királyi hatalom korlátozása és a törvényhozó

¹ *Status Regni Hungariae anno 1792.*

² *Lettre à l'Empereur François, Roi de Hongrie, le 7 Octobre l'an premier de la République Française par le Comte Garani.*

³ Hajnóczynak névtelenül megjelent művei: *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus.* 1791. — *De comitiis Regni Hungariae.* 1791. — *De diversis subsidiis publicis.* 1792. — Kéziratban maradt: *Gedanken eines ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörenden Gegenstände* (Wien, 1790 március 5. — Magyar Nemzeti Múzeum).

hatalom kiterjesztése a magyar alkotmány időszerű reformját célozták. Az a higgadt elszántság, amellyel Hajnóczy a kiváltságos rendekkel szemben a köznépet védelmébe vette («a király Magyarországon a nemesség ellenében a népet védelmezi»), bírta rá Martinovicsot, hogy az általa szervezendő forradalmi társaság igazgatóságába Hajnóczyt meghívja. Egyben a bécsi rendőrség figyelmét is felhívta rá, mint olyanra, ki Ausztria magyarországi befolyására veszedelmes, mert a királyi hatalommal nem a kiváltságos rendeket, hanem a nép millióit akarja szembeállítani.

Az elfogott Martinovics maga mondotta el a vizsgálóbíró előtt, hogy Laczkovicson és Hajnóczyn kívül a társaságnak még két igazgatója volt. Az arisztokrata gróf Sigray Jakab és Szentmarjay Ferenc fiatal emberek voltak, akiket a cselekvési vágy és a lelkesedés vitt a mozgalomba.

Martinovics két különböző társaságot szervezett, amelyeknek tagjai egymást nem ismerték. A «szabadság és egyenlőség társasága» korszerű, alkotmányjogi reformokat követelt, annak részére írván meg forradalmi katekizmusát,¹ mellyel a Habsburgok elűzésére fegyveres mozgalmat akart támasztani. A «reformátorok társasága» viszont, amelynek részére hasonló kátét állított össze,² a társadalmi forradalom részére toborzott fegyveres erőt. A két társaság programja és a két katekizmus gondolatmenete azt engedi sejtetni, hogy Martinovics a Habsburg Birodalom megdöntésének tervével indította meg akcióját. Először Magyarországot akarta elszakítani, azután a rendi alkotmányt védő kiváltságos nemesség ellen fordulva, ezt igyekezett az alsóbb néposztályok segítségével a hatalomtól megfosztani. Az első társaság tehát csak az utat nyitotta volna meg a második előtt, amely a francia csapatok bevonulása után vette volna át a rendelkezést. Martinovics vallomása szerint a Bécsbe jött Moreau francia ügynökkel és Forster mainzi forradalmárral állott közvetlen kapcsolatban, aki a nemzeti konvent tagja volt,

¹ *Az emberek és polgárok katekizmusa*, melyet írt Democrite la Montagne francia polgár, most pedig magyarra fordítottatott. Ismertette Fraknói id. m. 101—05. l.

² Ismertetve u. ott 106—11. l.

de akinek műveiben Martinovics neve sehol sem fordul elő. A Forsterral való levelezés tehát éppen úgy koholmány volt, mint Moreauval való kapcsolata, valamint azok a hazudozások, melyeket a volt rendőrügynök börtönében Barrère francia külügyminiszter titkos megbízásáról és általa elárult és leleplezett összeesküvő barátairól mondott.

Bármilyen súlyosan bírálendő el az a magatartás, amelyet Martinovics tanusított, lehetetlen meg nem állapítani, hogy államjogi követeléseit a közvéleménynek és az 1790—91. parlamentnek vonatkozó követeléseiből merítette és ezzel azoknak nagy népszerűséget biztosított. Szervező irataiban¹ az emberi jogok proklamálásával, az uralkodó elűzésével és a nemesség hatalmának megdöntésével együtt olvassuk azokat a kívánalmakat, melyek a nemzet régi sérelmeinek orvoslására vonatkoztak: a budgetjogot, az önálló magyar hadsereg felállítását, a külügyek önálló intézését, angol mintára nem-nemesek követküldési jogát a parlamentbe, a miniszteri felelősséget, a közteherviselést, a teljes jogegyenlőséget. Ezek a követelések a közvélemény megnyerését voltak hivatva biztosítani, mert német volt az uralkodó, az udvar, a kormányzat és a hadsereg, amelynek egy része Magyarországon állomásozott; abban a Magyarországon, amely a német uralkodó védelmére a porosz háborúban félmillió katonát és félmilliárd pengőforintot áldozott.

Martinovics 1793 őszén Laczkovicsnak diktált alkotmánytervezetét később megsemmisítette, de a börtönben emlékezetből ismét leírta. Ennek 18 fejezetében és 164 cikkelyében² akként akarta átformálni a történelmi Magyarországot, hogy abban a rendi előjogokat élvező magyar kisebbségnek államalkotó jellege megsemmisült. Kétségtelenül része volt ebben a gondolatban Martinovics balkáni származásának is, mert mint bevándorolt balkáni szerbek ivadéka, kizárva

¹ Martinovics pöréről u. ott 118—212. l. A börtönben írt dolgozatai: I. Instructio. — II. Monitum ad Hungaros. — III. A szabadság és egyenlőség katekizmusa. — IV. A reformátorok társaságának katekizmusa.

² A Magyarország számára rendelt új alkotmány terve (u. ott 120. l.).

érezte magát abból a testületből, amely 1790-ben épen a forradalmi gondolat segítségével erősítette meg a maga előjogait. Szerinte Magyarország federatív köztársasággá (Foederativa Republica) alakult volna, melyet négy tartomány alkotott: a magyar vidéket magábanfoglaló Hungarica, a Felsőmagyarországot magábanfoglaló Slavica, a délszláv tartományokat magábanfoglaló Croatica, és az erdélyi-bánáti részeket magábanfoglaló Valachica. Az így átalakított Magyarországnak közös parlamentjében, amelynek Congressus Generalis elnevezése arra mutat, hogy az észak-amerikai alkotmány mintája lebegett szemei előtt, a federatív birodalom közös ügyeit beszélték meg, míg az egyes részek önálló törvényhozással rendelkeztek volna. Érdekes, hogy ez a federatív gondolat ettől kezdve számtalanszor visszatért abban a formában, hogy a dunai államok közös konföderációban egyesüljenek. Martinovics azonban első sorban nem a dunai közösségre gondolt, mert Erdélyt és a Bánátot az aldunai fejedelemségekkel akarta kiegészíteni, a dunai közösséget pedig a lengyel-török koalícióval kapcsolatba hozni, ami a francia csapatok előnyomulása esetén az angol-osztrák koalíció feloldását, az egész akció igazi célját eredményezte volna.

A Martinovics-összeesküvés vezetői voltak Martinovicson kívül a négy igazgató (Hajnóczy, Laczkovics, gróf Sigray és Szentmarjay), az alig harmincéves Őz Pál, akinek egész bűne az volt, hogy Martinovics forradalmi kátéját lemásolta, Kazinczy Ferenc és Verseghy Ferenc költők, utóbbi a *Marseillaise* fordítója (Marsiliai ének, 1794), Bacsányi János. Elrettentő volt a büntetés, mely az elárult összeesküvés tagjaira várakozott, de a kalandor Martinovics volt az egyetlen, aki a vérpadon félelmet árult el és meghalni vonakodott. Hajnóczy, Laczkovics, Őz, gróf Sigray és Szentmarjay nyugodtan hajtották fejüket a bárd alá; Kazinczy és társai súlyos börtönnel lakoltak, és ők lettek első lakóivá azoknak a kufsteini és spielbergi kazamátáknak, amelyeket a magyar szabadság vértanúinak börtöneiként megénekeltek és amelyeket Silvio Pellico csak sokkal később ismertetett meg az európai közvélemény előtt.

IV.

Kétségtelen, hogy a Martinovicstól képviselt forradalmi gondolat csak abban az esetben számíthatott volna sikerre, ha ködös tervek és külső hatalmaknak teendő szolgálatok helyett az alsóbb néposztályok felszabadítására és azok mozgalmának megszervezésére szorítkozott volna. Az 1790—92. röpiratok ebben az irányban is utat mutattak azzal, hogy a rendi alkotmány helyett a jobbágyokat felszabadító II. József emlékét vették védelmökbe.¹ Amiről egyébként gyakran szó esett, de amit az ide-odakapkodó Martinovics nem tett a mozgalom tengelyévé. Az udvart viszont ekkor már a franciaországi hírek viszatartották attól, hogy József császár politikájához visszatérve a francia forradalom eszközeihez nyúljon. Bár maga is érezte, hogy ugyanakkor, amikor Martinovicsokra lecsapott és a forradalmi kezdeményezés elfojtásával a rendi alkotmány híveinek tett szolgálatot, a fejedelmi hatalomnak csupán egyik ellenségét semmisítette meg, látszólag semmit sem tett annak a nemzeti ellenállásnak letörésére, amelynek az 1790—91. parlamentben kivívott diadala jelentékenyen megerősítette azt a nemzeti öntudatot, amely magát az idegen befolyással szemben győztesnek érezte.

Az udvarra nézve kevésbé volt veszedelmes az alsóbb néposztályok helyett a magyarországi nemzetiségekkel való szövetkezés; az a terv, hogy a magyarság erejét meggyöngítse és azt hazájában elszigetelve hódolatra kényszerítse. Ez egyben versenyfutást jelentett abban az irányban, hogy a magyarországi nemzetiségek a magyarsággal megegyezve, a magyar államot erősítsék, vagy pedig a bécsi kormánytól

¹ Így támadta meg a rendi alkotmányt Hofrat álnév alatt Izdenczy J. (*Etwas vom Werbócz, dem Verfasser des sogenannten Juris Tripartiti Hungarici* 1791), dicsérte II. József reformjait egy másik (*Politisch-kirchliche Manch Hermaeon von den Reformen. Kayser Josephs überhaupt, vorzüglich in Ungarn. 1790*) és követelte a francia példák alkalmazását egy harmadik (*Klagen der Unterthanen. 1790. Ellene: Widerlegung des falschgenannten unpartheyischen Wortes an die Bürger Ungarns*).

kapott ígéretektől kecsegtetve a magyar állam gyöngítésével Ausztria hatalmát növeljék meg.

Az 1790-i diadal a magyarság határozott megerősödését vonta maga után. Erdély közvéleménye a visszacsatolás mellett foglalt állást, Horvátország szorosabbra igyekezett vonni az anyaországgal századok óta fennálló kapcsolatot. Ennek az evolúciónak előrelátható befejezése a magyar állam lakosságának — tehát a törökök kiűzése után nagy tömegekben bevándorolt idegen lakosságnak is — érzésben és érdeken való egybeolvadása volt, mit a bécsi kormány azzal igyekezett meggátolni, hogy a nemzetiségeknek olyan ígéreteket tett, amelyekhez hasonlóan a magyar kormányzat a magyar állam létének veszélyeztetése nélkül nem tehetett.

Azok, akikre Bécsben a XVI. század óta első sorban gondoltak, ha valami formában a magyarságnak saját hazájában tervezett letörése szóba került, a török hódítás elől Magyarországra menekült és a törökök elűzése után ottmaradt balkáni szerbek voltak. A bécsi kormány a törökök eltávolítása után a magyarság ellen fegyverezte fel őket, és a délvidéket a polgári igazgatás alól elvonva közvetlenül az udvari haditanács alatt osztrák katónai kormányzat alá állította. A viszony a szerbek és a magyarság között azonban sohasem volt rossz, és II. József halála után a megújulás mozgalmába kapcsolódva ők is a magyar országgyűléstől várták viszonyaik rendezését.¹

Ennek a megegyezésnek vágott eleje az udvari haditanács akkor, amikor 1790 július 4-én metropolitaválasztás címe alatt kongresszus tartására szólította fel a magyarországi szerbeket, királyi biztosul pedig Schmidfeld osztrák tábornokot küldötte ki.² A Bécsből kapott ígérek alapján — a magyar állam területén szerb tartomány (Vojvodina) felállítására külön vajdával, külön területtel és kormányzattal —

¹ Így Novakovics István: *Dissertatio brevis ac sincera Hungari auctoris de gente Serbica perperam Rasciana dicta ejusque meritis ac factis in Hungaria. 1790.* — *Kurzgefasste Abhandlung über die Verdienste und Schicksale der serbischen oder razischen Nation in dem Königreiche Ungarn.* Belgrád 1790.

² Schmidfeld tábornok beszéde: *Rede vor Eröffnung der illyri-*

az osztrák katonatisztektől irányított és a magyar kormány megkerülésével tartott temesvári szerb nemzeti kongresszus vezetői Ausztria mellé állottak; az így nyert ígéretekből állították össze azt a határozatot, amely ugyanakkor, amikor a Budapesten ülésező magyar parlament a nyugati eszmék hatása alatt a magyar állam korszerű átalakításán dolgozott, Délmagyarországot osztrák katonai ellenőrzés alatt osztrák tartományá alakította, annak a magyar államból való kihatására pedig a szerb lakosság vezetőit használták fel. Nem kivétel nélkül, mert Tökölyi Száva püspök 1790 szeptember 9-i beszédében nem minden hatás nélkül mutatta ki, hogy az a javaslat, amely a magyar állam érdekeivel nyilvánvalóan ellenkezett, a szerb lakosság érdekeivel is ellentétben állott.¹ Így született meg a magyarországi szerb Vojvodina osztrák tartomány, melynek bevallott célja a szerb fegyveres erőnek a magyar nemzeti ellenállás letörésére és az osztrák abszolútizmus megszilárdítására való kihatása volt, amint azt a bécsi politikai körök nyíltan megvallották.²

Ebbe a bécsi kezdeményezésbe kapcsolódott be a románok megmozdulása is. Miután az udvar a szerbek és Erdély számára külön udvari kancelláriák felállítását elhatározta és ezzel a délvidéknek és Erdélynek a magyar államból való

sehen Nationalversammlung, gehalten zu Temesvár, in einem Zirkel der Eingeweihten. I—V. kiadás. 1790. — Anrede des königlichen Kommissairs und General Feldmarschalleutnants Freyherrn von Schmidfeld bei Eröffnung des illyrischen Nationalkongresses zu Temesvár am 1. September 1790.

¹ Tökölyi püspök beszéde: Sermo quem Sabbas Tököly quam deputatus ad nationalem illyricum congressum in sessione, Temesvarini, die 9-na septembris anno 1790 celebrata, idiomate nationali fecit, in Latinam traductus. Pesth 1791. — Az osztrák kormánytól tett ígéret: Bekanntmachung der durch Seine Majestät unseren allergnädigsten Landesfürsten dem bestehenden illyrischen Nationalkongresse neuerlich eröffneten väterlichen Gesinnungen als ein von den versammelten Ständen der ganzen übrigen Nation gewidmetes Denkmal. Temesvár 1790.

² «Wodurch dann die Kontrolle von Seite dieser vereinten Nationen gegen die Ungarn desto fester gemacht» (Mályusz id. m. 96. l.).

kiszakítását bevezette, maga bontotta meg a magyar állam egységét akkor, amikor a másik oldalon a francia háborúkban tőle fokozott áldozatokat követelt. A felbiztatott szerbek után az erdélyi románok az 1790—91. erdélyi országgyűléstől követelt visszacsatolás helyett arra törekedtek, hogy Erdély különállását biztosítva számbeli arányuknak igyekezzenek érvényt szerezni. A török uralom elől menekülő balkáni románok beözönlése következtében ugyanis Erdélyben a fajok aránya gyökeres változást szenvedett, mert a románok a kis országban többségre jutottak; mi sem volt tehát természetesebb, hogy a bécsi kormányzat a román-ság megszervezésében biztos szövetségesét látta egyrészt az Erdélyben állomásozó császári katonai parancsnokságnak, másrészt a német helyőrség köré gyülekezett német lakos-ságnak abban, hogy a visszaesatolást követelő magyarok és székelyek politikai ellensúlyát adják. Mikor azonban a románok emlékirata (*Supplex libellus Valachorum*) Lipót király kezébe került, gondolkodóba ejtette őt az az érvelés, hogy a románok Traianus római császár óta laknak Erdélyben és hogy ezen az alapon Erdélynek kizárólagos birtokjogát magoknak igényelik.¹ Ez bírta rá, hogy azt az erdélyi országgyűlés elé utalja, mely a követelést elutasította.

A reakció művét Lipót király fiának, a Magyarország nádorává választott Sándor Lipót főhercegnek 1795 április 16-i emlékirata fejezte be, amely a trienniális parlament megtartására vonatkozó törvény meg nem tartását és Magyarországnak német csapatoktól való megszállását javasolta.² II. Ferenc a javaslatot magáévá tette, és ezzel a magyar nemességet attól a diadaltól is megfosztotta, melyet az 1790-ben a nyugati eszmék felhasználásával aratott és a forradalmi kilengéseknek ellenállva, zavartalanul élvezett.

HORVÁTH JENŐ.

¹ *Supplex Libellus Valachorum*. 1791.

² «Ausser der beständig hier liegenden deutschen Cavallerie auch bloß deutsche Infanterie ins Land zu bringen» (Mályusz id. m. 837. 1.)

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Nyolcadik közlemény.¹ —

XX.

Mr. Collins nem sokáig tünődhetett egymagában az ő sikeres szerelmén, mert Bennetné, aki az előszobában fel-alá járkálva leste a beszélgetés végét, mihelyest megpillantotta Elizát, aki kinyitotta az ajtót s gyors léptekkel sietett a lépcsőház felé, máris a reggelizőben termett s Collinsnak és önmagának is meleg szavakkal gratulált a küszöbön álló, szorosabb családi összeköttetéshez. Collins hasonló örömmel fogadta és viszonzta az üdvözeteket, aztán kitért a megkérés részleteire, amelynek eredményével, mint mondotta, teljes joggal meg lehet elégedve, minthogy unokahúgának makacs ellenkezését csak szerény és szégyenlős természetének, gyöngéd és érzékeny jellemének tulajdoníthatja.

Ez a kijelentés azonban megijesztette Bennetnét. Ő is nagyon meg lett volna elégedve, sőt örült volna, ha Eliza csak azért kosarazza ki Collinst, hogy annál jobban feltüzelje, de nem mert hinni ebben és ezt nyíltan meg is mondta.

— De legyen nyugodt, Mr. Collins, — tette hozzá — majd észretérítjük mi Lizzyt. Én most mindjárt beszélek a fejével. Nagyon makacs, bolond leány, aki nem ismeri a saját érdekét. Majd én kitanítom.

— Bocsánat a közbeszólásért, madam, — kiáltotta Mr. Collins — de ha Eliza igazán makacs és bolond, nem tudom, kívánatos feleség-e olyan ember számára, aki az én pozíciómban van és aki boldogságát keresi a házáséletben? Ha tehát konokul kitart a mellett, hogy nem fogadja el a kezemet, jobb volna talán nem erőltetni, mert ha ezekre a

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680. és 681. számában.

hibákra hajlamos, nagyon kevéssel járulhatna hozzá boldogságomhoz.

— Ön teljesen félreértette, amit mondtam — felelte Bennetné. — Lizzy csak ilyenekben makacs. Egyébként a legjobb lelkű leány a világon. Rögtön megyek az uramhoz, s nyugodt lehet, hogy rendbehozzuk Elizával a dolgot.

Collins nem is válaszolhatott, Bennetné rohant az urához, és alighogy belépett a könyvtárszobába, így kiáltott feléje : — Oh, Bennet, sürgős szükség van reád ; mind a legnagyobb izgalomban vagyunk. Jöjj gyorsan és intézkedjél, hogy Lizzy feleségül menjen Collinshoz, mert megfogadta, hogy nem megy hozzá, és ha nem jössz azonnal, Collins meggondolja magát és visszalép.

Bennet föltekintett könyvéből és szemét közömbös nyugalommal szegezte felesége arcára, mert az izgalmas hír a legcsekélyebb hatással sem volt reája.

— Sajnos, nem értem, amit mondasz — szólott, miután Bennetné elkészült mondókájával. — Miről beszélsz ?

— Collins úrról és Lizzyről. Lizzy kijelentette, hogy neki Collins nem kell, és Collins már kezdi mondogatni, hogy ő letesz Lizzyről.

— És mit tegyek én ebben a dologban ? Hiszen reménytelennek látszik.

— Beszélj *te* Lizzyvel. Mondd neki, hogy te követeled ezt a házasságot.

— Hivasd ide. Majd meghallja a véleményemet.

Bennetné csöngetett s Elizát a könyvtárszobába hívták.

— Gyere ide, gyermekem — szólott az apa, amikor Eliza megjelent. — Fontos dologban kérettelek. Úgy hallom, Mr. Collins megkérte a kezdetet. Igaz-e ? — Eliza azt felelte, hogy igaz. — Nagyon helyes, — és te ezt az ajánlatot visszautasítottad ?

— Igen, papa.

— Nagyon helyes. És most térjünk a kérdés lényegére. Anyád kívánja, hogy hozzámenj. Így van-e ?

— Ha nem megy hozzá, ne lássam többé ez életben.

— Nagyon súlyos választás előtt állasz, gyermekem. Mától fogva vagy az anyád, vagy az apád idegen lesz rád nézve.

Ha nem méggy Collinshoz, az anyád nem fog többé ismerni, én pedig nem foglak ismerni, ha hozzámégy.

Ezen az előljáró beszéden Eliza kénytelen volt mosolyogni, de Bennetné, aki elhitette magával, hogy az ura úgy fogja fel a dolgot, ahogy ő szeretné, rettentően csalódottnak érezte magát.

— Mit jelent ez a beszéd? Te megígérted nekem, hogy követelni fogod ezt a házasságot.

— Kedves nőm, — felelte az ura — én két apró kegyet kérek tőled. Hogy jelen esetben szabadon használhassam először az eszemet, másodsor a szobámat. Nagyon örülnék, ha mennél hamarább megint átengednéd nekem könyvtár-szobámat.

De bárhogy csalódott is férjében, Bennetné még nem adta föl a játszmát. Újra meg újra lelkére beszélt Elizának, felváltva hízelgett neki és fenyegette. Jane-t is próbálta pártjára vonni, de Jane, bármily simulékony volt is, nem akart beleavatkozni a dologba. Eliza hol valódi komolysággal, hol tréfás jókedvvel verte vissza Bennetné támadásait. Viselkedése változott, de elhatározásán nem változtatott.

Collins úr ezalatt magányosan elmélkedett azon, hogy mi is történt vele. Sokkal jobb véleménye volt önmagáról, semhogy felfoghatta volna, hogy unokahúga mi okból utasította vissza. Sértve érezte magát büszkeségében, de egyébként nem szenvedett. Eliza iránt való szerelme pusztá képzelődés volt, s az a lehetőség, hogy Eliza megérdemelte az anyai gáncsot, elejét vette minden sajnálkozásának.

A családban még nagy volt a zavar, amikor beállított Lucas Charlotte, hogy náluk töltsse a napot. Az előszobában találkozott Lydiával, aki hozzászaladt és szinte súgva monddta neki: Örülök, hogy eljöttél, nagy zenebona van a házban. Mit gondolsz, mi történt ma délelőtt? Collins megkérte Lizzyt s ő nem akar hozzámenni.

Mielőtt még Charlotte felelhetett volna, odament hozzájuk Kitty, hogy elmondja ugyanazt az újságot, s alighogy beléptek a reggelizőbe, Bennetné, aki egymagában ült ott, szintén kezdte beszélni a dolgot; sajnáltatni akarta magát Miss Lucas-szel, aztán könyörgött neki, vegye rá Lizzyt,

hogy tegyen eleget az egész család óhajának. — Kérem, kedves Charlotte, — tette hozzá bánatos hangon — tegye meg, mert senki sincs pártomon, senki sem ad nekem igazat, kegyetlenül bánnak velem, nem törődnek beteg idegimmal.

Charlotte-nak nem kellett felelnie, mert Jane és Eliza léptek be a szobába.

— No tessék, itt jön, — folytatta Bennetné — nézze, milyen közömbös az arca, annyit törődik velünk, mintha idegenek volnánk, csak az ő akarata teljesülhessen. De tudod mit, Lizzy, — ha így fogod kikoszarozni minden kérést, sohasem fogsz férjet kapni ezen a világon — és aztán igazán nem tudom, ki fog téged eltartani, ha édesapád meghal. Nekem nem lesz miből, — így hát óva intelek. Én a mai naptól fogva végeztem veled. Megmondtam ott a könyvtárszobában, hogy soha többé nem állok veled szóba, s látni fogod, hogy én megtartom szavamat. Nem szívesen beszélek hálátlan gyermekekhez. Nem mintha egyáltalában örömet szerezne, ha akárkivel is beszélek. Akik annyit szenvednek az idegeiktől, mint én, nem örömet beszélnek. Senki sem mondhatja meg, hogy én mit szenvedek! De ez mindig így van! Akik nem panaszkodnak, azokat nem sajnálják.

Leányai némán hallgatták ezeket a zokogó szavakat, s tisztában voltak azzal, hogy minden ellenvetés vagy csitítás csak fokozná Bennetné ingerültségét. Így tehát Bennetné megszakítás nélkül beszélhetett mindegyikükről, amíg odajött hozzájuk Collins, aki még büszkébb arccal lépett be, mint rendesen, s akinek láttára Bennetné így szólott a leányokhoz: De most aztán valamennyien, egytől-egyig, fogjátok be a szátokat, hadd beszélhessek Mr. Collins-szal négy szemközt.

Eliza nyugodtan ment ki a szobából, Jane és Kitty követték, de Lydia állva maradt a helyén, mert eltökélte, hogy hallani fog mindent, Charlotte-ot pedig eleinte visszatartotta Collins úr udvariassága, aki nagyon aprólékosan mindent elkérdezett róla és a családjáról, aztán, mert kíváncsi is volt egy kissé, az ablakhoz sétált s úgy tett, mintha semmit sem hallana. A tervezett beszélgetést Bennetné így vezette be fájdalmas hangon:

— Oh, Mr. Collins!

— Kedves asszonyom, — felelte Collins — soha többé ne beszéljünk e tárgyról. Távol áll tőlem, — folytatta rögtön olyan hangon, amely elárulta bosszúságát — hogy haragudjam leányának viselkedése miatt. Emberi kötelességünk, hogy beletörődjünk az elkerülhetetlen rosszba ; s legkivált kötelessége ez egy oly fiatalembernek, aki elég szerencsés volt és korán jutott pozícióhoz ; én azt hiszem, hogy már bele is törődtem. Talán azért is, mert kétségesnek kezdtem érezni, hogy boldog lehettem volna-e, ha szép unokahúgom megtisztel a kezével. Gyakran tapasztaltam, hogy a lemondás sohasem oly megnyugtató, mint mikor a megtagadott boldogság veszíteni kezd értékéből a mi becslésünkben. Remélem, nem fogja részemről tiszteletlenségnek tekinteni becses családjával szemben, ha a megkéréstől visszalépek, a nélkül, hogy önt és Bennet urat felszólítanám, vessék latba értem szülői tekintélyüket. Attól tartok, viselkedésem esetleg kifogás alá eshetik, hiszen a visszautasítás nem az önök, hanem csak leányuk részéről történt. De mindnyájan tévedhetünk. Én az egész ügygel csakis jót akartam. Az volt a célom, hogy megfelelő élettársat szerezzek magamnak, egyúttal kíméljem az egész család érdekeit, és ha viselkedésem megrovást érdemel, legyen szabad ünnepélyesen bocsánatot kérnem.

XXI.

Collins lánykérése ezzel a tárgyalással majdnem végleg elintéződött. Elizát már csak azok a kellemetlen érzések gyötörték, amelyek szükségképpen velejártak, és egy-egy ingerlékeny megjegyzés, amelyet az anyja elhullatott. Ami magát Collins urat illeti, az ő érzelmeit nem levertsége vagy zavara árulta el főképp, vagy az, hogy kerülni próbálta Elizát, — hanem merev magatartása és elkeseredett sórtlansága. Alig szólt Elizához egy szót is, és szüntelen figyelmeségével, amelynek annyira tudatában volt, a nap hátralevő részében Miss Lucast halmozta el, aki őt előzékenyen hallgatta, ami igazán kapóra jött és megkönnyebbülést szerzett mindenkinek, de legkivált Elizának.

Bennetné másnap reggel sem érezte magát jobban és jobbkedvű sem volt. Mr. Collins is még ugyanúgy szenvedett sértett büszkeségétől. Eliza azt remélte, hogy haragjában meg fogja rövidíteni látogatását, de Collins tervét nem ingatták meg az események. Kezdetől fogva úgy volt, hogy szombaton utazik vissza, tehát szombatig óhajtott maradni.

Reggeli után a leányok átsétáltak Merytonba, megtudni, Mr. Wickham visszaérkezett-e, és panaszkodni a miatt, hogy elmaradt a netherfieldi bálból. Alighogy a városba értek, Wickham hozzájuk csatlakozott, elkísérte őket nénjükhöz, ahol aztán letárgyalták, mennyire sajnálta és bánta, hogy ott nem lehetett és hogy mindenki érdeklődött iránta. De Eliza előtt őszintén beismerte, hogy saját elhatározásából kellett távolmaradnia.

— Minél inkább közeledett a bál napja, annál inkább beláttam, hogy jobb lesz, ha nem találkozom Darcyval, mert annyi órát lenni együtt ugyanabban a teremben, ugyanazzal a társasággal, ezt mégsem tudtam volna elviselni, meg aztán a dolog nem csupán rám nézve válhatott volna kellemetlenné.

Eliza nagyon helyeselte ezt a kíméletes eljárást, amelyet alaposan megvitattak, mert nemcsak erre volt módjuk, hanem arra is, hogy szépeket mondjanak egymásnak, mint-hogy Wickham és egy másik tiszt visszakísérte őket Longbournba s hazamenet Wickham főképp Elizával foglalkozott. Ebben Eliza kétszeres előnyt látott : először bóknak érezte, amely neki szól, aztán meg nagyon jó alkalom volt arra, hogy Wickhamet bemutassa apjának és anyjának.

Alig értek haza, Jane-nek egy levelet kézbesítettek ; Netherfieldből jött és rögtön felbontották. A borítékban finom, kis víznyomású levélpapír volt, teleróva könnyű, női betűkkel. Eliza látta, hogy Jane arca elváltozik olvasás közben s hogy bizonyos helyeken szándékosan megáll. Jane csakhamar erőt vett magán, félretette a levelet és jókedvűen elegendett bele a társalgásba, mint rendesen ; de Eliza annyira nyugtalan lett, hogy még Wickhamre sem tudott figyelni. S mihelyt a két tiszt eltávozott, Jane kérő pillantást vetett rája, hogy menjen fel vele az emeletre. Szobájukba érve Jane elővette a levelet és így szólott : Bingley Caroline-től jött,

amit ír, nagyon meglep. Eddig már az egész társaság elhagyta Netherfieldet, útban vannak London felé és nem is szándékoznak visszajönni. Majd hallani fogod, hogy mit mond.

Hangosan olvasta el az első mondatot, amely arról szólt, hogy hirtelen határozták el magukat, hogy elkísérik bátyjukat Londonba s ma este már a Grosvenor Streeten fognak ebédelni, ahol háza van Mr. Hurstnek. Aztán a következő volt fontos: «Semmit sem sajnálok, amit Herfordshireben hagyok, kivéve a kegyed társaságát, drága barátnőm, de remélem, hogy a jövőben még gyakran lesz módunk arra, hogy megint együtt lehessünk és oly jól érezzük magunkat, mint annyiszor a multban, addig pedig a válás fájdalmát mennél sűrűbb és mennél közvetlenebb levélváltással fogjuk enyhíteni. Ebben számítok kegyedre.» E föllengzős kifejezéseket Eliza hideg bizalmatlansággal hallgatta; ámbár hirtelen elutazásuk nagyon meglepte őt, nem talált benne semmi szomorút. Nem tehette föl, hogy az ő távollétük Bingleyt is vissza fogja tartani attól, hogy Netherfieldbe jöjjön; ami pedig az ő társaságuk elvesztését illette, meg volt győződve arról, hogy Jane könnyen fogja magát kárpótolni Bingleyvel.

— Nagy baj, — mondotta rövid szünet után — hogy nem láthatod barátnőidet, mielőtt végleg elhagyják e vidéket. De nem remélhetjük-e, hogy az a jövő, amelyre Miss Bingley hivatkozik, s azok a kedves baráti találkozások, amelyeknek megújulását várja, előbb fognak bekövetkezni, mint ő képzele s mint rokon találkozások csak még kellemesebbek lesznek. Bingleyt ők nem fogják visszatartani Londonban.

— Caroline egész határozottan írja, hogy ezen a télen senki sem jön vissza közülük Herfordshire-be. Majd felolvasom neked:

— Amikor bátyánk tegnap elvált tőlünk, azt hitte, hogy ügyeit, amelyek Londonba szőlították, három vagy négy napon belül le tudja bonyolítani; de minthogy erre már semmi kilátásunk sincsen s azt is tudjuk, ha Charles egyszer Londonban van, nem egykönnyen jön onnan vissza, elhatároztuk, hogy mi is odamegyünk, mert így szabad óráit nem kell egy kényelmetlen fogadóban töltenie. Sok ismerősünk már ott is van a téli évadra, bárcsak kegyednek is kedve

volna együtt tolongani itt a többiekkel, de hát erre hiába számítok. Remélem, a karácsonyt az ünnepekkel járó szokott kellemes módon fogják eltölteni, s annyi gavallérjuk lesz, hogy nem fogják hiányát érezni annak a háromnak, akiktől megfosztjuk kegyedeket.»

— Ebből kitűnik, — mondotta Jane — hogy Bingley úr sem jön vissza a télen.

— Ebből csak az tűnik ki, hogy Miss Bingley nem szeretné, ha visszajönne.

— Miből gondolod? Ez csak az ő dolga. Ő a maga ura. De még nem tudsz mindent. Felolvasom azt a helyet, amely különösen bánt engem. Előtted nem akarok titkolódnizni: «Darcy úr sürgősen óhajtja látni hűgát, s az igazat megvallva, mi is éppen úgy vágyódunk utána. Nem hinném, hogy egész Londonban csak egy lány is akadna, aki szépségben, előkelőségben, műveltségben versenyezhetne Darcy Georgianával; és azt a szeretetet, melyet Lujzában és bennem ébresztett, még jelentékenyen fokozza az a reményünk, hogy nemsokára sógornónket üdvözölhetjük benne. Nem tudom, említettem-e már kegyednek, milyen érzelmekkel viseltetem e dolog iránt, de nem akartam elmenni a nélkül, hogy kegyeddal is bizalmasan ne tudassam; remélem, kegyed sem fogja helyteleníteni. Bátyám már eddig is nagy bámulója volt Darcy kisasszonynak, most gyakran lesz alkalma bizalmas körben találkozni vele; Georgiana rokonai éppúgy óhajtják ezt a frigyet, mint mi magunk, és ha testvéri szeretetem nem tesz elvakulttá, Charles igazán bármely lány szívét meg tudja hódítani. Ha valaminek így kedveznek a körülmények és semmi sem gátolja, nincs-e igazam, drága Jane, ha ennyire bízom a nagy eseményben, amely annyi embert fog boldoggá tenni?»

— Mit szölsz ehhez a mondathoz, kedves Lizzym? — szólt Jane, miután befejezte az olvasást. — Nem eléggé világos? Nem mondja ki határozottan, hogy Caroline nem várja, de nem is óhajtja, hogy sógornője legyek; hogy teljesen meg van győződve bátyjának irántam való közömbösségéről; és amennyiben én hajlamot éreznék iránta, arra int (nagyon jószágosan!), hogy vigyázzak magamra! Lehet ezt egyáltalában másképpen is értelmezni?

— Hogyne lehetne! Én például egészen másként értelmezem. Akarod hallani a véleményemet?

— Hogyne akarnám!

— Pár szóval elmondhatom. Miss Bingley látja, hogy bátyja szerelmes beléd s el akarja vele vétetni Miss Darcyt. Bátyja után szalad a városba, hogy őt ott foghassa, veled pedig el akarja hitetni, hogy Bingley közömbös irántad.

Jane a fejét csóválta.

— Igazán, Jane, hinned kellene nekem. Aki együtt látott benneteket, nem kételkedhetik Bingley szerelmében. Annyi szent, hogy Miss Bingley nem kételkedik. Nem olyan buta. Ha látta volna, hogy Darcy félannyira is érdeklődik ő iránta, megrendelte volna a menyasszonyi kelengyét. De az eset így áll: Mi nem vagyunk eléggé gazdagok vagy eléggé előkelők öhozzájuk, és ezért is akarja annyira, hogy Bingley vegye el Miss Darcyt, mert ha már egy házasság volt a családban, kevesebb fáradsággal lehet megcsinálni a másodikat, ami nem is bolondság és bizonyosan sikerülne is, ha Miss de Bourgh nem volna útban. De drága Jane-em, csak nem képezed komolyan, hogy mert Miss Bingley előadása szerint Bingley nagy bámulója Miss Darcynak, csak egy fokkal is kevesebbet érez irántad, mint amikor mult kedden elbúcsúzott tőled; vagy mert azt fogja mondani neki, hogy nem beléd szerelmes, hanem az ő barátnőjébe, hát Bingley ezt el fogja neki hinni?

— Ha egyformán gondolkodnánk Miss Bingleyről, — felelte Jane — az, amit te mondasz, nagyon megnyugtathatna engem. De én tudom, hogy hamisan ítéled meg Caroline-t. Ő képtelen arra, hogy valakit szándékosan megtévesszen; én legföljebb annyit hihetek el róla, hogy önmagát ámitja.

— Ez helyes! Ennél jobb ötleted nem is támadhatott volna, minthogy az enyémbe nem akarsz belenyugodni. Annyit mindenesetre higgy el, hogy ő meg van csalva. Most megtetted a kötelességedet iránta és ne gyötörd magadat tovább.

— De édes Lizzy, még ha a legjobbat teszem is föl, boldog lehetnék-e, ha elfogadnám azt az embert, akivel a nővérei és barátai mást akarnak elvétetni?

— Ezt csak te döntheted el, — mondotta Eliza — s ha érett megfontolás után rájössz, hogy a bosszúság, amely a két testvér megbántásával jár, nem ér föl azzal a boldogsággal, hogy az ő felesége lehetsz, akkor nem tanácsolhatok egyebet, mint hogy utasítsd vissza őt.

— Hogy' mondhatsz ilyet? — felelte Jane gyöngé mosollyal. — Tudnod kell, hogy bár az ő ellenkezésük nagyon fájna nekem, egy pillanatig sem habozhatnék.

— Én is így gondolom. S minthogy a dolog így áll, azt kell mondanom, hogy nehezen sajnállak.

— De ha ezen a télen már nem jön vissza, nem leszek abban a helyzetben, hogy igent mondhassak. Hat hónap alatt százféle dolog történhetik.

Azt a föltevést, hogy Bingley nem jön többé vissza, Eliza egyáltalán semmibe sem vette. Ez csak Caroline-nek, mint érdekelt félnek a kitalálása volt, s Eliza egy pillanatig sem gondolt arra, hogy Caroline akár nyílt, akár alattomos módon képes legyen befolyásolni bátyját, aki annyira független volt mindenkitől.

Ilyen értelemben nagyon a lelkére beszélt Jane-nek, és csakhamar örömmel tapasztalta, hogy milyen üdvösen hatottak rá szavai. Jane nem volt kishitű lélek, lassankint újra remélni kezdett, bár bizalmatlansága a szerelem iránt néha felülkerekedett a reménységen, hogy Bingley visszajön Netherfieldbe és így teljesülni fog szívének minden óhajta.

Megbeszélték, hogy Bennetné csakis Bingleyék elutazásáról fog értesülni, hogy az urak viselkedése őt meg ne ijeszthesse; de még ez a csonka közlés is sok fejtörést okozott anyjuknak s nem győzte eléggé elpanaszolni, milyen nagy csapás, hogy a hölgyeknek éppen akkor kell elutazniok, amikor már mind olyan szépen összebarátkoztak velök. De miután egy darabig jajveszékelt, vigasztalást lelt abban a gondolatban, hogy Bingley hamarosan visszajön és akkor Longbournban fog ebédelni, és azzal a kellemes kijelentéssel végzte, hogy ámbár Bingleyt csupán családi ebédre hívta, lesz gondja rá, hogy az ebéd mennél kiadósabb legyen.

SZEMLE.

Képzőművészet.

A Lotz-kiállítás derűs, ünnepi pompája, pogány életöröme után a hétköznapi megszokottsága vonult be a Múcsarnok palotájába. A művészet ma nagyobb részben nem ihletett órák szülötte, hanem gondokkal küzdő, megélhetésért harcoló kenyérkereseti pálya, tele megalkuvással, szín- és formaábrándok szertefoszlásával. Ezelőtt még segítettek a bajon a maecénások, az igazi művészet barátai, de a világgazdasági bajok az ő anyagi erejüket is megtépázták. Sajnos, legnagyobb részben azoknak vagyona fogyatkozott meg, akik a valódi értékeket becsülték. Ma szinte az egyedüli művásárló, rendelő, megbízó az állam és ezért magasabb művészi eszméknek kell irányítási szempontjait.

A Múcsarnok téli kiállításán az arcképek voltak túlnyomó számban. Az összes műfajok között az arckép az, amely a legszorosabban kapcsolódik a rendelő igényeihez és legjobban megköti a festő képzelőerejét. Itt legtöbbször nincs megengedve a természet átalakítása, a valóságot kell követni hűségesen, gyakran tetszetősebbé kell formálni a modellt, mint amilyennek látszik a való életben. Az arckép mint műfaj szinte kiszakadt a modern festészet stílusalakulásaiból. Ameddig a festészet célja a természetnek mennél tökéletesebb megközelítése volt és a stílusok csak ennek korlátai között mozogtak, az arcképpel nem volt baj, de most, — amikor a szellemi világszemlélet uralomrajutásával a művészet ösztönösen és tudatosan elhagyja az anyag közvetlen másolását, a természet ábrázolásában a szellemiség kivetítésére törekszik és a kifejezés fokozása miatt sommásabb, primitívebb, egyben raffináltabb eszközökkel él — az élethűséghez ragaszkodó képmás egyszerre kiesett a modern festők érdeklődési köréből. Választaniok kell a képmás szükségszerű hivatása, vagy a mai szellemiséget kifejező, stilizáló irányok között. Innen van az, hogy a mai elesebb arcképfestők, akiknek törekvése, hogy a modellt mennél élethűbben ábrázolják, nem igen tartoznak az aktuális irányú képírók közé, viszont az utóbbiak nem igen tudják az arcképrendelőket jogos követelményeit kielégíteni. Leghivatottabb arcképfestőink legtöbbször a konzervatív hitvallású művészeink között találjuk, akik inkább lemondanak a mai szellemi világnézet kifejezéséről.

az igazi korszerűségről, de megőrzik a mult művészetének teljes felkészültségét, nyugodt egyenletességét, hogy mennél tökéletesebben megközelítsék a látott valóságot.

Ilyen nálunk Karlovsky Bertalan, aki évtizedek óta egyéni stílusban, egyformán festi arcképeit. Három művét is láthattuk a Múcsarnok téli kiállításán, két reprezentatív képmást és egy kisebb fejképet, melyet barátjáról, Wigand építészről készített. Az utóbbi különösen sikerült, mert Karlovskynak analitikus festői előadása teljesen megfelel a modell arcjellegének. Esterházy Móric gróf képmásán kitűnően vannak összetartva a fej hangsúlyozott részletformái, csak a kéz bőrének színe túlságosan fakó; Sipőcz polgármester képmásán viszont az alak beállítására nem egészen szerencsés, a kéz tartása göröcsös. A fej azonban itt is jól sikerült.

A legérdekesebb kompozíciókkal Kolbe Mihály és Basilides Barna szerepeltek. Az első *A szépség zenéje* címmel női aktot állított ki, melynek háttérében felöltözött zenélő alak áll. Hagyományos téma a modern olasz festők modorában, akik a manieristák bágyadt barna-szürke tónusát és biztos formaadását követik. Komoly elmélyülés, a formák kiegyensúlyozására, a színek elvonatkoztatott harmóniájára való törekvés vezette a festő ecsetjét, mely néhol, az akt karnációján azonban kiköppen egyenletes stílusából. Basilides Barna több kompozíciót is állított ki, köztük a legsikerültebb *Haza felé* című vászna. Sajátos, dekoratív stílusában japán elemeket egyéni kifejező modorra olvasztott össze.

Külön teremben állította ki Lechner Jenő azokat a festői és szobortanulmányokat, melyek az általa tervezett Rezső-téri új templom díszítéséhez készültek. A legkülönbözőbb irányú és fajsúlyú festők, szobrászok készítettek vázlatokat, de különösen a festők művei nem illenének egymás mellé. Megértjük, hogy a cél mennél több művész foglalkoztatása volt, együttes alkalmaztatásuk azonban megbontaná a templom belső nyugodt harmóniáját. Aba-Novák Vilmos kapná a kupola félgömbjének freskóját, alkotása színben jó, de a közepen lebegő Madonna durván formált jobbkezét meg kell változtatnia. Érdekes a diadalív kialakítása, amelyre Rozgonyi László festené a trónoló Krisztust tizenkét apostolával. Szent Péternek és Szent Pálnak monumentális, a mostani olasz festők stílusára emlékeztető alakját állította ki közülök. A szobortervek közül különösen Pátzay Pál mintája válik ki, aki egyszerű, összetartott formákban mintázta meg Csernoch hercegprímást.

Úgy látszik, művészeink az idén nem tudtak méltóan eleget tenni Hóman Bálint kultuszminiszter felszólításának, aki a tavalyi tanulságok alapján — igen helyesen — az idén is megrendeztette

a Múcsarnokban a Nemzeti Képzőművészeti Kiállítást. Minden jószándék ellenére is a kiállítás mögötte maradt a tavalyi tárlat érdekességének. Egyenletesebb, nincsenek nagy kilengések, de középszerűbb a mult évinél. Csánky Dénes a rendezés feladatát inkább művészetpolitikailag fogta fel, mint a képek és a szobrok kvalitásai szempontjából. Minden irányt, legharcosabb képviselőikben, ki akart elégíteni, hogy a békét biztosítsa a művészek között. Tiszteletreméltó szándéka természetesen sokszor együttjárt a művészi szempontok feláldozásával.

Karlovszky Bertalan arcképe került ezúttal is a főhelyre. Báró Szalay Gábort ábrázoló képmása minden tekintetben megérdemelte ezt a kitüntetést, mert a mesternek stílusa nagy jellemző erővel párosul benne. Csók István balatoni sorozatából küldött három vásznat, melyek a magyar tenger változó színhatásait legkülönbözőbb módon fejezik ki; egyszer a rózsaszínes reflexek halvány bíborában, egyszer az égháború tragikus villanásai között, egyszer pedig szürke, ködös légkörben. Ezek a képek azonban nem a legkiválóbb darabjai Csók balatoni sorozatának. Az utóbbiak a velencei kiállításon szerepelnek. Nagy meglepetés Tornay János *Szobabelseje* című vászna, amelyben a mester könnyedén, szokatlanul világos tónusokban, széles festőiséggel veti oda benyomását. Mintha újjászületését élné most a rokonszenves festőművész.

Szónyi István három különféle tárgyú képén pasztellszerű finomsággal kezeli a temperát. Mythologikus tárgyú festményén az aktokat ugyan belülről építi fel és, mint tömegeket, sommásan hangsúlyozza, mégis alárendeli a színek együttes, világos harmóniájának, dekoratív elosztásának. Különösen *Álom* című vásznán fejt ki tökéletesen törekvéseit, míg a nagyobb kompozíción Aphrodite aktjának árnyékban levő felső része kissé bágyadt színhatású. Aba-Novák Vilmos mozgalmas kompozícióján különféle szürkékbe ágyazza bele élénk színfoltjait. Egyik-másik erősebb vörös vagy kék folt még túlságos élénkséggel szól ki az együttesből, de az ő falak után sóhajtozó stílusa a keretek között is erőteljesebb akcentusokkal él. Kisebb képe — *A pihenő kőművesek* — groteskségével a művész kifejező rajztudását, az élénk színek fölötti biztos uralmát biztosítja. Bernáth Aurél két finom tónusú képet küldött, melyek jól érzetik sejtelmes, halkszólamú, lírikus művészetét. *Reggel* című képe egyike volt a kiállítás legmagasabbrendű, legköltőibb darabjainak. Berény Róbert is érdekessé, poétikussá tudja tenni a legegyszerűbb motívumot. Két meghitt természetészöglete sárgás, barnás, zöldes, sötét tónusával a nagy mindenség varázsát sejteti. Arcképe a fehér, lila, kék és fekete színekkel vonalkompozíció szempontjából is igaztán

érdekes alkotás. Magasrendű művészi célokat valósított meg néhány Derkovits Gyula *Dunai homokszállítók* című nagy kompozícióján. A sárgáknak, a kékeknek és a vizet ábrázoló piszkos zöldeknek dekoratív, finom harmóniáját, az összefoglaló vonalaknak kifejező rajzát, szóval az önálló művészi víziót olyan teljességgel sikerült Derkovitsnak megszólaltatni, ami csak a legigazibb, a megalkuvás nélküli művészeknek a sajátja. Jó formában volt Szobotka Imre, aki *Aratók* című, világos színhatású vásznán a foltokat egyenletesen osztotta szét. Már nem stilizálja erőszakosan, szögletesen az alakokat, minden könnyen engedelmeskedik stílusjelentő akaratának.

Egészen más világ Kontuly Béláé. Stílusa a formatiszteleten, a tökéletes, gondos megoldáson épül fel. Két kiváló arcképe után arra következtetünk, hogy rövidesen egyike lesz legkeresettebb képmásfestóinknek. Látzay Fritz Oszkár arcképén minden formát világosan hangsúlyoz, a figurálisnak légysága mellett a tárgyak szögletességét is érezteti, középkorias szeretettel emeli ki az ábrázolt foglalkozását és az előtér barnáival szemben, a háttérben megjeleníti a kék ég előtt az Országházat a Dunával. Molnár C. Pál nagy szárnyas, predellás oltárt állított ki az ő ismert és sokszor méltatott kiegyenlített stílusában. A világos színek, az árnyéknélküli, a korai quattrocentóból merített formák áhítatos bensőséget sugároznak. A Cyrano de Bergerac artisztikus illusztrációi a verses dráma bibliofil angol kiadása számára a művésznak külföldön való hírnevét bizonyítják. Heintz Henrik *Nyár* című, kétaktos kompozíciója a modern klasszicizmus jegyében készült. A színek tüzet szürkés, sárgás tónusokra tompította, hogy megfeleljen az érzés hallgatag nyugalmanak. A háttér színei azonban egymásba ragadnak. Kmetty János meglepően higgadt és érett önarcképeket állított ki. A művésznak sikerült az egyszerű, nagyvonalú formákban, a lefojtott színskálában végre önmagát megtalálni.

Legtöbb ismert mesterünk megszokott stílusú alkotással szerepelt a nagy kiállításon. Egyik számottevő festmény Csásky Dénes lelkiismeretes, őszinte alkotású nagy tájképe, melyért a rokonszenves művész a kis állami aranyérmert kapta.

A szobrok közül Pásztor Jánosnak *Kazinczy Ferenc géniuszát* ábrázoló aktja vált ki. A női alak drapériákba burkolva, a költőesztétikus emlékkútját fogja ékesíteni. Lehetséges, hogy ennek tudható be, hogy Pásztor az alak fejét klasszicizálójában nemesítette meg, mint a különben elsőrangúan mintázott testet, melynek még érezhető naturalizmusát köntös fogja fedni.

Húszevi működésre tekint vissza a Céhbeliek Magyar Képzőművészek Társasága, mely a Nemzeti Szalonban ez év januárjában rendezte VIII. jubiláris kiállítását. Az egyesületet néhai Körösfői-Kriesch Aladár hívta életre, aki a középkor lelki szervezettségét akarta példának állítani a mai idők szerteágazó, iránytű nélkül hanykolódó művészeti irányjai elé. A Céhbeliek ugyan nem voltak annyira azonos fából faragva, hogy szervezettségükről egységes művészeti stílusban tettek volna hitvallást, mégis mindegyik kiállításuk kiemelkedett választékos anyagával az átlagos tárlatok sorából.

Kiállításukban megemlékeztek néhai alapító-elnökökről, Körösfői-Kriesch Aladáról is, akitől egész sorozat tempera- és vízfestményt mutattak be. Érdekes baráti dokumentum a mesternek az a képe, melyet Balló Edéről festett, akit egy Frans Hals-kép jelmezében örökített meg. A tempera-képek között egy kis fiú és egy úrnő arcképe Kriesch bensőséges és érett stílusát árulta el, de vízfestményei között is voltak megkapóan elevenek és artisztikusak. Rudnay Gyula három kis képe a kiállítás legnagyobb értékei közé tartozott. Művészetében a természetábrázolás a romantícizmus szárnyán emelkedik látomásos magaslatokra. *Gémeskútja* a valóságban rejlő költészetet aknázza ki, finom női fejében pedig az asszonyi kedély hangulatát.

Hubay Andor *Pietája* vallásos ihlettel telített, emelkedett szellemű alkotás. Az érzés tisztaságán, fenségén van a hangsúly, nem a festői látomány szokatlanságán. Két kisebb tájképe a megnemesített naturalista szemlélet lizonyítéka. Molnár C. Pál és Istokovits Kálmán is igen előnyösen szerepeltek a Céhbeliek jubiláris kiállításán, de róluk gyűjteménycs kiállításukkal kapcsolatban lesz mindjárt szó. Medvezky Jenő a mindent betöltő fényhatásokat akarja a mértani síkokban való stilizálással párosítani. Szándékát csak bizonyos zökkenőkkel tudja megvalósítani, férfi-arcképe azonban a modern olaszok jegyében létrejött, kiegyenlített hatású alkotás. Kontuly Béla egy szerzetes képmását festette meg tiszta formákban, redukált, világos színekkel. Architektónikus tájképei színes síkoknak izléses összeszerkesztéséből állanak.

A szoborművek sorából Horvay János mély érzésből fakadó kisplasztikái váltak ki. Sidló Ferenc különféle stílusú alkotásokkal szerepelt. Szentgyörgyi István művei nemes klasszicizmusról beszéltek, Lux Elek mellszobraiban az élet lelki mozgalmassága jelentkezett, Farkas Zoltán pedig az olasz quattrocento stílusához kapcsolódott jól mintázott tanulmányfejében. Telcs Ede rendkívül finom, artisztikusan elgondolt plakettet állított ki, önarcképe viszont azt bizonyította, hogy az olajfestés terén is lelkiismeretes művész.

Ez év január 20-án halt meg Deák-Élner Lajos festőművész,

a régi nagyok utolsó, szinte elfeledt képviselője. Nyolcvannégy éves volt, túlélte saját korát, már csak fényes, ragyogó multja volt, mely múzeumok, jeles magángyűjtemények falain hirdette művészetének kivételes értékeit. A Képzőművészeti Társulat szokásos kötelességét teljesítette, mikor újra bemutatta Deák-Ébner legjava munkáit.

Deák-Ébner festői alaptermészete szerint naturalista volt, a rajzbeli és festői értékek művészetében tökéletesen kiegyenlítették egymást. Münchenben megtanult jól rajzolni, de Párizsban találta meg önmagát Bastien-Lepage lelkiismeretes, késői naturalizmusának hatása alatt. Ugyanitt kapcsolatba kerül azonban Munkácsy Mihálylyal, akinek szélesebb, sötétebb festői előadása szintén erős befolyással van reája. Később hazatér Magyarországra és Szolnokon ismerkedik meg az osztrák Pettenkofen Ágosttal, a szolnoki népelet festői ábrázolójával, akinek irányát továbbfejleszti. Ami Pettenkofennél csak festői motívum volt, az Deák-Ébnernél megtelik a belső élet igazával, a népi temperamentum átérzésének melegével. De Deák-Ébner is megmarad az objektív ábrázolás igazságánál, festői vagy világitási effektusok kedvéért nem töri meg az ábrázolt motívum rajzbeli értékeit, a helyi színek hangsúlyát. Tónusban ugyan igyekszik összehangolni a lefestett tárgyat, de ennek egysége alatt is szabadon érvényesül a helyi színek zengése. Egész sorozatát festi a szolnoki vásári jeleneteknek, melyeknek színdús mozgalmasságát ő viszi bele festőművészetünk tárgykörébe. Nagyobbára a szolnoki iskola létrejötté előtt keletkeznek ezek a képei, de később az iskolával párhuzamosan is régebbi stílusában alkotja azonos tárgyú képeit. A legkiválóbbak voltak láthatók az emlékkiállításon és nagyobbára a Szépművészeti Múzeum tulajdonai. A legjelentékenyebbet közülök Balló Ede vásárolta a Kohner-aukción, hogy az említett múzeumnak adományozhassa, újabb áldozatkészségéről téve tanúságot.

Egy időben Deák-Ébner a falfestés dekoratív és monumentális feladatai iránt is kezdett érdeklődni. Már a kétalakos *Vontatók* című képe ilyen hajlandóságot árul el, de később, Lotz Károly hatása alatt, kereste falfestő stílusát. Bár értékes feladatokat oldott meg, — ő festette többek között a Múcsarnok peristiljének falképeit, a budai vár egyik lépcsőházi festményét, részben a tihanyi apátság templomának mennyezetképeit és részben a lipótvárosi Bazilika mozaik-lunette-je kartonjait — ez a modor mégsem felelt meg annyira egyéniségének, mint a tárgyilagos naturalizmus természetű közvetlensége. Különösen kisebb képekben nyilatkozik teljes kiválóságában Deák-Ébner festői szemléletének egysége, színdús melege, őszinte meghittsége. Ezekért a képekért méltán számítják Deák-Ébnert a XIX. század magyar mesterei közé.

A kiállítás keretében mutatták be a Vastagh-család három nemzedékre kiterjedő művészetét is. Az 1922-ben elhalt nagyapának, idősb Vastagh György festőművésznek most van a centenáriuma. Annakidején komoly készségű, népszerű arcképfestő volt, aki idősb József királyi herceg családja számára készített sok családi képmást és a királyi herceg gyermekeit is ő tanította festeni. Ezek a reprezentatív családi képmások a kiállításon a szoborcarnok falát díszítették. A többi arckép közül különösen a régebbieken fedeztünk fel komolyabb kvalitásokat, így korai önarcképén, Wittich Gabriella és Mária, Vastagh Györgyné és Josefin képmásán. Egyházi kompozícióiból a belvárosi templom diadalíve festményének és az alsóúti főhercegi kápolna oltárképének vázlata ad ízelítőt.

Egyik fia, Vastagh Géza, a festő, már szintén meghalt 1919-ben. Exotikus vidékek vadállatait, oroszlanokat, tigriseket festett, melyek nevét különösen a vadászok között tették híressé messze idegenben is. Egy-egy természethűen festett oroszlánja vagy tigrise legkedvesebb szobadíszé az afrikai vadászoknak. Nálunk utóbb baromfiképeivel vált népszerűvé.

Másik fia, ifjabb Vastagh György, a szobrász, szintén a naturalizmus jegyében aratta legnagyobb sikereit. Igazi művész, aki fel tudott emelkedni a stílusos alkotás meredek ormára. Bizonyosága ennek a szegedi Rákóczi-szobor, melynek talapzatával együtt kiváló a harmóniája, aránya. Egy sereg történelmi lovasalakot mintázott, köztük a kormányzót. Ismert alkotása a várbeli lovarda előtt álló Csikós-csoport, melyben szerencsésen hangolta át magyarossá a régi antik motívumot. Vallásos kompozíciói már kevésbé sikerültek. Hiányzik belőlük sokszor a stílus emelkedettsége és a kompozíció egysége; a gellérthegyi lourdes-i kápolnába készülő csoportja — a szent korona felajánlása — kőbe iktatott élőkép. A két unoka, Vastagh László és Éva, tehetségéről is két képmás és egy kis Madonna-szobor tanúsodott.

Néhai gyűgyei Nagy Zsiga festőművész emlékének két termet szenteltek. Összegyűjtött válogatott festményei bizonyították, hogy temperamentumos, élénk festői egyéniség volt. Színdús képein a napfény mély árnyékokkal vitázik, de még a legsötétebb árnyékok sem szürkülnek vagy barnulnak meg vásznain, mindent tüzes színnel fejez ki. Rendesen napfényben vibráló, zöldlombos háttér elé állítja színes ruhákba bujtatott alakjait, de a nagy világosság nem szívja föl a színeket, hanem még fokozza tűzüket, zománcos fényüket. Gyűgyei Nagy Zsiga stílusa Spanyolországban alakult ki, az ottani ízlés diktálta kissé felszínes festői kifejezőmódját, ezért volt ott

és Dél-Amerikában annyira népszerű és közkedvelt egyéniség. Hazatérve, itthon sem szakított régebbi modorával, a matyók színdús népviseletével kapcsolatban igyekezett érvényesíteni stílusát.

Szüle Géza festőművészetét a tárlaton külön gyűjtemény képviselte. Egyike legnépszerűbb, legművészebb előadású arcképfestőinknek, aki ezt a műfajt Rembrandt szellemében vallja magáénak. Sárgásbarna tónusokból kivillanó alakjai nemcsak testi formáikat bontják ki a fényárnyék homályaiból, hanem lelki sajátságait is megszóltatják. Szüle stílusa határozottan régieskedő, nem keresi a modern szólamokat, inkább az antik képek hatását, ennek kedvéért használja a sárga firniszeket is. Sokszor e miatt modoros is festői előadása. Tájképeinek mély tónusai, meleg zöldjei a barbizoniakra emlékeztetnek, ezeknek éppúgy jeles utóda, mint Paál László művészetének. *Öreg hölgy* arcképét annakidején méltán tüntették ki az állami nagy aranyéremmel.

*

A Postatakarékpénztár Árverési Csarnoka a Szépművészeti Részvénytársaság helyiségében mutatta be Rippl-Rónai Józsefnek kalapács alá kerülő művészi hagyatékát. Ezeket a festményeket Rippl-Rónai halála után a mester özvegye mint drága kincseket őrizte és a kényszerűség készítette arra, hogy megválják tőlük. Ujabb időben sok hamisítvány — egy sorozat női pasztell-képmás — került forgalomba és így kétszeresen érdekes ennyi hiteles Rippl-Rónai festményel szembekerülni.

A mester mindegyik korszakából találtunk jellemző alkotásokat, kezdve a fekete-képek idejétől a lefokozott, dekoratív színharmóniakon, a harsogó színeket körülzáró, körvonalas plakát-stíluson keresztül a szelídtónusú pasztell-arcképekig. És mindegyik állomásnak egy-egy igazgyöngye köszöntött felénk a festmények sorából. Ez a kiállítás is azt bizonyította, hogy Rippl-Rónai egyike volt a legnagyobb magyar festőmestereknek, aki a francia, tiszta festőiség szellemétől megszállva, lírai önvallomásokat fejezett ki ecsetével. Micsoda kifinomult dekoratív érzék és tónus-összhang nyilvánul pireuszi tájképeiben, melyekben a teljesen önálló színfoltok bámulatosan csendülnek össze és amelyeknek harmóniája olyan érett és patinás, mint az évszázados mesterműveké. A *Karcsú nő vázával* című képe valósággal zenei hatású; Debussy futamai peregnek le az alak hajáról, ruhájáról, misztikus zsongás kíséri mozdulatát. Semmi heroikus gesztus, irodalmi gondolat nincs Rippl-Rónai művészetében, festészete a köznapi életből táplálkozik, mégis minden átszellemül ábrázolásában. Még harsogó színű képeit is kiegyenlíti nagy dekoratív érzékével, még ebben a legkevésbé szerencsés, átmeneti korszaká-

ban is alkotott néhány kitűnő művet. Ez volt Rippl-Rónai legférfiasabb ideje, utána ismét a pasztellképek lágy, raffinált lírája következik. A festmények között volt az a pápaszemes öregasszony-képmás is, amellyel a mester megnyerte az állami nagy aranyérmét.

*

A Nemzeti Szalon összes teremt megöltötték Csánky Dénes munkái: érdekes kezelésű, síma olajképek és vízfestmények. Az előbbieket fehérrel alapozott fatáblákra felhígított olajfestékekkel festi vékonyan, politurosan, az utóbbiakat viszont fejlett technikával, nagy rajztudással, színérzékkel és lélekkel veti papírra. Olajképeinek stílusa kissé a grafikus előadás felé hajlik. A zöld, barna, fehér, a sárga az uralkodó színek, melyeknek különböző változatai határozzák meg minden egyes alkotását. Bár egyes művein alakok is előfordulnak, olajképeiben Csánky mégis abszolút tájfestő. Megkapó hűséggel jellemzi az egyes vidék jellegét, egész sorozatot mutat különféle tájakból, melyeken az évszakok, a hónapok változásait írja le lírikus ecsettel. Ezek a naturalisztikus szemléletű képei a legkiválóbbak olajfestményei között, a festői előadás valóban a természetben elmerült lélek mondanivalóit fejezi ki. Milyen szeretettel festi a havas foltokkal teli földeket, a sáros utakat, a vizes réteket. Egyszer szélesen keni oda a színeket, máskor vékony ecsettel rajzolja az elmosódó formákat.

Olajképeinek egy másik csoportjában Csánky a modern stílzáló iránnyal akar lépést tartani. Ez a modor kevésbé felel meg őszinte, meghitt egyéniségének. A naturalizmus az ő igazi világa, a páthosznak, a szintézisnek nála nincsen olyan mély gyökere, mipt a valószerű képekben nyilatkozó bensőségnek. Mintha a nagy méret is kárára lenne elmélyedésre született szemléletének. Bár külföldön ezekkel a képekkel érte el legnagyobb sikereit, mégis azt hisszük, hogy Csánky a naturalista festményeknek az igazi mestere.

Különösen vízfestményű kis képei között nem egy határozott mesterművet találunk. Hosszú sorozatban örökítette meg Budapest ódon házait, pusztuló városrészeit, külvárosi utcáit. Technikája itt remekel, mindegyik vízfestménye tökéletes rajzon alapul. A házakat úgy konstruálja meg, mintha építész lenne, mégis festői az előadása. Sívár, tűzfalas motívumokat képes művészi élményekké átírni. Valósággal hűséges topográfiai felvételeket nyújt az egyes épületekről, nagy öröme a várostörténészeknek. Budapesti vedutái megbecsülhetetlen értékei a főváros multjának, fejlődésének; az egész sorozatnak a Városi Múzeumban lenne a helye. Egyes képei Alt Rudolfot juttatják eszünkbe, az ő stílusának örökét folytatja

tovább Csánky. Rendkívüli gyakorlaton és biztos ösztönön alapuló színérzékevel a legfinomabb valeuröket leméri, a kitűnő rajszerkezetet a színek megkapóan igaz harmóniájával egyesíti. Pontos, mégis könnyed; igaz, mégis lélekből jövő minden egyes képe. Nemcsak gyönyörködtetik, de történelmileg is oktatják a szemlélőt. Ennél szebb ajándékkal egyetlen egy festő sem lepte meg a Budapest régiségeiért, festőiségeiért rajjongókat.

*

Télutó havában először gyűjtötték össze a Nemzeti Szalon termeiben mai törekvésű, legjava művészeinket. Volt közöttük idős és fiatal, de mindegyik határozott egyéniség, aki már rég kiérlelte sajátos stílusát. Festői megnyilatkozásaik legnagyobb értékei modern művészetünknek, ha van közöttük is olyan, akinek irányát nem fogadhatjuk el, mégis együttesük jelenti művészetünk igazi jelenét és reményteljes jövőjét.

Természetesen bemutatkozásuk nem képviselte mindegyiknek legjobb formáját, azonban mindegyikük értékes sorozattal szerepelt. Meglepetést keltettek Berény Róbert festményei. Teljesen lehántotta magáról plakát-stílusának hatását, nem lép előtérbe festményein az erőszakolt kompozíció, mely az ábrázolt valóságot a dekoratív hatás kedvéért a távlat rovására átalakítja, most ismét a természet uralkodik képein sejtelmes varázsával, a látományok felszívták, megérlelték, láthatatlanná tették előbbi problematikáját. Berény ismét valódi képeket fest. Most úgy választja meg motívumait, hogy ezek vonalaikkal önkéntelenül is megfeleljenek komponáló rendszerének. Tónusos képein a zöldek, a sárgák, a barnák, a lazac-színek uralkodnak; a figurális motívumok szerves részei a festmények egységes színösszhangjának. Bernáth Aurél néhány újabb alkotását állította ki a régiekkel vegyesen. Újabban mindinkább megszabadul a modorosságtól. Egyik képén már zavartalanul érvényesülnek lágy, misztikus tónusai, rendkívül finom, lefokozott színharmóniái. Az anyag elveszti súlyát képein, a formák színekbe olvadnak fel, mintha minden csak tükörképe, álma lenne a valóságnak. Márffy Ödön képei valóságos színrapszódiák, minden forma feloldódik, minden vibráló látománnyá válik festményein. De ezek a víziók nem misztikusak, hanem reálisak, még akkor is, ha Bernáth sárgásbarna tónusai jelentkeznek rajtuk. Egy rendkívül finom szóló-csendélete a modern francia festők fejlett színskultúráját árulja el, havas tájképén pedig halvány impresszionista-élmények élednek újra. Farkas István a legszükségesebbre redukálja a formát és a színt, hogy kifejezze mondanivalóját. Mégis nem egyszer rendkívül tartalmasak képei, nemcsak színlátományok, hanem hangulatok, sejtések, készülőtörténetek, borongós, homályos

emlékek nyilatkozásai. Mintha tudatalatti érzések nyilatkoznának meg bennük. Fejlett tónuserzéken, lefojtott, izléses színskáláján meglátszik a hosszú párizsi tartózkodás.

Szőnyi István, Aba-Novák Vilmos, Czóbel Béla, Derkovits Gyula szerepeltek még a kiállításon kiválóbb festményekkel, de az ő művészetükről már szólottunk.

Festészethez tartozik tulajdonképpen Ferenczy Noémi gobelinművészete is. Monumentálisan stilizált, formákban redukált munkáalakok jelennek meg faliszőnyegein, dekoratív egységet alkotva a háttér motívumaival. Különösen a *Pék* című gobelinje kiváló a háttér ritmikusan ismétlődő formáival. Érett, egyéni stílusa külön helyet biztosít számára Európa modern gobelinszővői között.

A szobrászok között Pátzay Pál vonult fel érdekes alkotásokkal. Két, falon lebegő apostol-alakja eleven fejükkel a régi román plasztika helyes átértéséről beszél. A városmajori templom diadalívét díszítik a relief-alakok. Medgyessy Ferencnek nyugalmasan ülő női aktját a Szépművészeti Múzeum szerezte meg. Egyike a szobrászmester legérettebb alkotásainak.

*

Május havában a Nemzeti Szalon igazgatósága Hubay Andor vezetése alatt sportművészeti kiállítást rendezett. A sport és a művészet szoros kapcsolata a legszerencsésebb művészeti korszaknak, a régi görögnek volt a jellemzője. Plasztikai kultúrája az atletikában, a sportban edzett meztelen emberi test formai szépségén épült fel. Test és lélek, esztétika és ethika sohasem volt olyan kiegyensúlyozott harmóniában egymással, mint a virágkorát élő görög művészetben, mikor a szobrászok a győztes atléták szobrainak ezreit alkották. Nem valószínű vonásait másolták a diadalmas győztesnek, hanem annak plasztikailag legvilágosabb, legkiegyenlítettőbb szépségű, legarányosabb képét adták. Minthogy az emberi test állt világszemléletük központjában, művészeti kultúrájuk természetesen a szobrászatban nyilatkozott a legtökéletesebben.

A modern művészet csak jótékony hatást várhat a sport nagy népszerűségétől. Jellemző modern világszemléletünk rendkívüli zavaraira, hogy ugyanakkor, mikor a művészetben a formafelbomlás következményei végtelenen érvényesülnek, a sportban edzett emberi test formai tökélyéért is lelkesedik. Ennek a lelkesedésnek, már a sport óriási népszerűsége miatt is, vissza kell hatnia a művészetre.

A Nemzeti Szalon sportművészeti kiállítása nagyjában összegyűjtötte azokat a jelentősebb művészeti alkotásokat, amelyek a testkultúrának, valamelyik sport illusztrálásának vannak szánva.

Itt is a plasztikai anyag a kiválóbb, mert szobrászaink, műfajuk természetét szerint, sokkal inkább áldozhatnak az atlétikában, a sportban nemesített emberi test ábrázolási problémáinak, mint festő kartársaik. Újat nem igen találtunk, viszont örömünk telt abban, hogy néhány kiválóbb darabot viszontláthattunk.

*

Nyolc évvel ezelőtt egyházművészeti pályázat játszódott le Budapesten, melyen a díjakért fiatal festők versenyeztek. Assisi Szent Ferencnek a madarakhoz intézett prédikációját kellett megfesteni. A pályázók között szerepelt Molnár C. Pál nevű ismeretlen festő, akinek rendkívül bensőséges, áhítatos kompozíciója feltűnt. Az azóta eltelt nyolc év igazolta a kedvező véleményt: Molnár C. Pál legkiválóbb egyházi festőink egyikévé fejlődött. Monzában nagy aranyérmert, a páduai egyházművészeti kiállításon festészeti díjat, Budapesten, Varsóban díjakat és díszoklevelet, vallásos tárgyú grafikájával, Szent Ferenc *Fioretti*jének illusztrációival pedig nemzetközi pályázatot is nyert.

Molnár C. Pál festészetének két gyökere van; egyik az École de Paris újabb, leszűrt irányjaiból, a másik az olasz trecentóból szívta magába az éltető nedvet. Sikerült Molnárnak a két annyira ellentétes iskolát egy nevezőre hozni, Dufy zománcos bolyhosságát, Picasso újabb klasszicizmusát, ezt a teljesen világias beállítású irányt a XIV. századi itáliai képirás meghitt szellemiségével, vallásos rajongásával kibékíteni. Most már összeforrott benne a két iskola, a hívős raffinaltság felmelegedett a primitív kifejezés bensőségétől. Régebben Molnár olajképeket festett a párizsi iskola hatása alatt, későbbi fejlődése folyamán azonban teljesen áttért a temperára, amely megfelelt a trecento hagyományainak. A tempera világos színskáláján zengi el érzésektől áthevített kompozícióit, az angyali üdvözetek átszellemült misztikumát, a Jézust kereső három királyok hegyi vándorlását. A halvány, helyi színeket szürkékkel veszi körül, hogy ölelésükből jobban világítson ki élénk tisztaságuk. Milyen raffinaltsággal és őszinteséggel helyezi egymás mellé a nagy, egységes színfoltokat, melyek fokozatosan megvilágosodnak, szinte átszellemülnek képein. Sehol semmi heves ellentét, nincsenek felfokozott színek, nincs köztük drámai összeütközés, csak derűs béke, ünnepies egyenletesség. Az angyali híradás áhítatos szózata hallatszik vallásos képeikből: Dicsőség a mennyekben az Istennek, békesség a földön a jóakarató embereknek.

A világias hívságokról mondott le Molnár C. Pál, hogy a lelkiek fényét annál jobban fölragyogtassa, még pedig Assisi Szent Ferenc

nevében, akinek szívét, őszinte természetszeretetét írta művészete pajzsára. A tudás, a kultúra szerényen megbúvik, hogy a kifejezés, az érzés, a vonalnak, a színeknek tiszta pompája jobban érvényesüljön. Botticelli vonalritmikája visszhangzik halványan álló Venusa karsú, nemes aktjában, a leomlott lepel fehér gyűrűjében. Újabban megvilágításokkal élénkíti képeinek egyenletességét, de a ruharedők élein felvillanó fények sem törik meg kompozícióinak nagy harmóniáját. A világossággal átítatott színek, a félénk szeretettel megrajzolt körvonalak, a lágyan éreztetett belső formák mind ezt a nagy és naiv összhangot szolgálják.

Egy-egy vallásos témát többször is megfest, mint a régi művészek; tovább érleli bennük a formális problémát, tovább fejleszti az érzés kifejezését. Egész sorozatát festette az Angyali Üdvözléseknek, amelyekben Szűz Mária és Gábor arkangyal gesztusát, a hírvívó átszellemült mozdulatát, a térdelő Istenanya megrettent alázatát a nyugalmas architektúrák között ábrázolta sokféle változatban. Épp úgy kedves témája a napkeleti bölcsek érkezése és az Egyiptomba való menekülés. Ezeken a trecento-predellák világát éli át újra. Milyen fejlett stílusérzék vezet Molnár C. Pált a repülő angyalok megfestésében, akiket halványan, mint felhőket képzel el az égen, színeikkel beleolvadva a kék háttérbe. A sziklás, kopár hegyeket naivul ábrázolja, mint a XIV. századi olaszok, de szeretettel nyitja meg képeinek háttérében az umbriai dombok vidékére emlékeztető végtelen távlatokat. Egyik legérettebb és legmegkapóbb kompozíciója a nagy szárnyas oltárkép, melynek oldalain Molnár C. Pál régi kedves alakja, Szent Ferenc jelenik meg, mint a természet szépségeinek ébresztője, aki a nagy Mindenséget keblére ölelve, a madaraknak, a halaknak prédikál. Kis vallásos tárgyú képei között vannak a legfinomabb színharmóniájú munkái; a rózsaszínek, halványkékek, szürkék finomságai érzékenyen csendülnek össze az ókeresztény architektúra puritán formáival. Egy stáció-sorozatot várhatunk Molnár C. Páltól.

Molnár C. Pál festészete a keresztény szellemben megújított mai művészet legmeggyőzőbb dokumentuma, utóda Fra Angelico tisztaalkú naivitásának. Egyik kitűntetettje volt a római egyházművészeti kiállításnak is, ahol feltűnt áhítatos és mégis mai szellemű, raffináltan primitív, mindenki számára hozzáférhető, tetszetős művészetével.

*

Az Ernst-Múzeum egy másik csoportkiállításán Istokovits Kálmán gyűjteménye aratott sikert. A festőművész fantasztikus látományokká átírt csoportos jeleneteket és valószerűen kezelt arcképeket, figurális motívumokat vetít élénk deszkára festett temperaképein.

Látományain különös fényhatásokkal, a sötétből kísértetiesen kivillanó színhatásokkal beszél el festői mondanivalóit; — mintha színes leplekben megjelenő lelkeket idézne fel az árnyékvilágból — naturalisztikus képein viszont egyenletesen, kissé prózain festi le motívumait. Nagy erőssége Istokovitsnak rendkívüli rajztudása, erős technikai készültsége. Kivételes odaadással formálja meg arcképein az arcokat, a kezeket, a nélkül azonban, hogy a fáradtság rajtuk kiütköznék, — egy képen az arcfátyolt festi meg szinte közép-kori türelemmel — máskor csak könnyedén, látományszerűen jelzi az alakokat. Művészetét veleszületett képzelet táplálja, a legprózaibb jelenetből is misztikus élményeket tud fejleszteni. Még tájképeiben is van valami ebből a démonikus elképzelő erőből. *Pásztortűz* című múzeális festményén a legzamatosabban, legegységibben nyilatkozik sajátos komponáló ereje. Merészen vágódnak ki a sötétségből a kép jobbfelén álló alakok körvonalai, hogy a másik oldalon a háttér árnyékaiba merüljenek. A csoport fölött hatalmas heglánc uralkodik lilás-kék tónusokban. Csak naturalisztikus szemléletű arcképeit kell még több festői tartalommal megtölteni, izlésesebbé tenni, — a nagy méret is kárukra van — az *Olvásó nő* című festménye azonban ezen a téren is jelentős fejlődést mutat. Gyűjteménye ismét számottevő állomás Istokovitsnak reményekre jogosító festőművészi pályáján.

Egy másik kiállításon Udvary Pál szerepelt, aki monotypiait és válogatott festményeit mutatta be. Udvary Pál szemlélete a naturalizmus és dekoratív folthatás között ingadozik. Az utóbbinak sikerűsége meggátolja, hogy képeinek kellő térhatása, távlatja lehessen. Figurális képein sokszor meglátszik, hogy a háttérrel külön festi az elől beállított modellhez, ezzel akarja kompozícióit festőibbé, érdekesebbé tenni. A kettős szemlélet azonban sokszor zavarossá teszi képeinek hatását. Éppen ezért kiválóbbak tájképei, ahol a festmény egységes színlátomány szülötte. Színeinek még feltétlenül tisztulni kell, Udvarynak még meg kell szabadulnia a karnáció élettelen, agyagos szürkéjétől, a félig akadémikus tónusoktól, melyek annyira ellentétesek a környezet, a háttér csendéletszerű, élénk színfoltjaival, hogy művei zavartalan élvezetet nyújtsanak. Monotypiaim ezek a hiányok már kevésbé érvényesülnek, köztük nem egy kiváló lapot találunk.

*

Balló Edében a művész, a műértő és a meecanás elhivatottsága egészen kivételes módon egyesül. Mint festő a konzervatív művészek sorába tartozik, de ez a festői adottság nála azért vert olyan mély gyökeret, mert Balló Ede végtelen tisztelettel, teljes hódolattal áll a régi nagy mesterek művészetével szemben. Senki nála jobban nem

ismeri technikájukat, egyéni előadásuk titkait. Hogy mennél tökéle-
tebben behatoljon eljárásaikba, évek során át hosszú sorozatát készí-
tette a leggondosabb másolatoknak, amelyekben nemcsak a külsősé-
geket szálaltatta meg lelkiismeretesen, hanem a régi mesterművek
egyéni varázsát is visszaadta. Mindig csak a legkiválóbb mesterműve-
ket másolta, azokat, amelyekben a nagy mesterek művészi akarata
maradéktalanul érvényesül, vagy amelyek sajátos érdekességük miatt
őt különösen izgatták.

A különféle technikákba, stílusokba való behatolás Balló Edé-
ben a művész szubjektivitása mellett egészen kivételes tárgyilagosságot
fejlesztett ki. Aki egyforma lelkesedéssel nézi a XV. századi mestere-
ket, az ú. n. primitíveket, továbbá Tiziánt, Velazquezt, Rembrandtot,
Vermeert, Halsot és Goyát, az a különböző stílusokon keresztül csak
a kvalitást látja. Innen van Balló Edében a nagy megértés saját kor-
társaival szemben, ezért tudja annyira élvezni a művészetétől annyira
eltérő stílusokat is és ezért képes a legmodernebbeknél is tárgyila-
gosan megkülönböztetni a kiválót a selejtestől. Balló Edét a régi
mesterek tanították meg arra, hogy necsak az elfogult festő-
művész, hanem az igazi műértő szemével ítélje meg napjaink
művészetét.

Balló Ede művészi másolatai most azért aktuálisak ismét, mert
Petrovics Elek gondoskodásából végleg otthont kaptak a Szép-
művészeti Múzeumban. Az intézet II. emeletén három új, felülvilá-
gításos termet rendeztek be számukra, ahol eddig a raktárhelyiségek
voltak. Örülünk ennek a megoldásnak mind az ősz mester, mind az
ország nevében is, mert ezzel egy hosszú, tiszteletreméltó munka
eredménye nyert végleges elhelyezést. Balló Ede, a kiváló maecenás,
a Szépművészeti Múzeum és a fiatal művésznemzedék áldozatkész
barátja, mindenképpen méltó arra, hogy élete műve, melyet önzet-
lenül az államnak ajándékozott, a Szépművészeti Múzeumban talál-
jon otthonra, különösen akkor, midőn ezek a másolatok mindenkit
gyönyörködtetnek és rendkívül sok tanulsággal szolgálnak.

Bámulatos, hogy Balló milyen tökéletesen behatolt a XV. szá-
zadi mesterek gondos, lassú technikájába, valamint a későbbi meste-
rek lángelméjű könnyed festői előadásába. Különösen Velazquez
festési módját tanulmányozta bámulatos lelkiismeretességgel. A vá-
szonnak ugyanúgy való alapozására épp olyan gondot fordított, mint
a színek felrakására, az ecsetvonások egyéni sajátosságára. Még a
pentimentókat sem hagyta el, az átfestett, eltérő részleteket, melyek
később, az idők folyamán ismét átütöttek, mint azt Velazquez IV. Fül-
löp madridi arcképén látjuk. Eleinte barna alapozást használt Velaz-
quez, csak később — talán Rubens befolyása alatt — tért át az ezüst-

szürke alapra, mely aztán arcképeit, így a bécsi Infánsnő-sorozatot is jellemzi. Balló Ede másolataiban kitűnően érezzük Velazquez érett stílusának bámulatos könnyedségét, az *alla prima* festés sajátosságát, a lágy, áttetsző tónusokat, ezt a tiszta színeköltészetet, melyben a forma, a figurális szerkezet mégis benne van. A Velazquez-sorozat között láthatjuk X. Ince pápa római képmását, Balló másoló-művészetének legpompásabb darabját. Doria herceg, a kép tulajdonosa, csak kivételesen, az olasz-magyar barátságra való tekintettel engedte meg Ballónak a másolást. Száz év óta más művész nem is kapott erre engedélyt.

De épp ilyen kivételes hozzáértéssel járt el Balló mester Tizian, Rubens, Franz Hals, Vermeer, Goya és a többiek másolásánál. Tizian tónusainak ragyogó melege, Rubens karnációjának érzékisége, Franz Hals ecsetének száguldó futama, Vermeernek a kékre, a sárgára és a fehérre fölépített finom színezése nem megy veszendőbe a másolatokban. Némelyik vászonnál csak a firnisz sárgulása hiányzik még, hogy a másolat megkapja az eredeti kép tónusát. Balló megmutatta, hogy a mai festékanyaggal éppúgy lehet a régi festmények színeit elérni, csak lelkiismeretesen kell bánni velük. Egy művészi élet hosszú tapasztalatai fekszenek ezekben a másolatokban; munkának, lelkesedésnek, gyönyörűségnek az eredményei, amelyekkel csak kivételes lelkek dicsekedhetnek. Balló Edének megadatott, hogy újra átélje a régi nagy festők alkotási mámorát és hogy megérezze a remekművek keletkezésének örömeit. Munkájának gyümölcseit az államra testálta, ez volt maecenási elhivatottságának legboldogabb cselekedete. Fogadja érte mindnyájunk őszinte háláját. Nevét épp olyan tisztelettel fogjuk emlegetni, mint amilyen tisztelettel hajolt ő meg halhatatlan elődei előtt.

*

A rendkívül nehéz gazdasági viszonyok ellenére is gazdag volt a Szépművészeti Múzeum aratása az elmúlt három évben. Igaz, hogy erre az időre esik a magyar múkincseknek Bécsből való visszatérte, amellyel kapcsolatban az ottmaradt magyar vonatkozású alkotásokért kárpótlásul éppen a Szépművészeti Múzeum jutott igen jelentős darabokhoz. Ezeket ugyan már bemutatták a Nemzeti Múzeum kiállításán, de Petrovics Elek főigazgató kiállításán most egy csoportban még jobban kidomborodnak kvalitásaik. Köztük több a külföldi műalkotás, melyek hivatva vannak részben régi képtárunk hiányait pótolni, részben anyagát kiegészíteni. Ilyen mindjárt Hans Memling kis oltárának két szárnya, melyek a Szépművészeti Múzeum tulajdonában levő középső táblához tartoznak. Így képtárunk jelenleg birtokában van a teljes alkotásnak. Bár a figurális részletek ezeken,

is, különösen a *Keresztvitelt* ábrázoló szárnyon igen finomak, mégis színeik kevésbé üdék és zománcosok, mint Memling többi alkotásain, ezért jogos a feltevés, hogy ezek műhelymunkák.

Tintoretto kompozíciója valóban nagy hiányát pótolja régi képtárunknak. A kép jól képviseli Tintoretto művészetének jellemző tulajdonságait. Kitűnő kvalitásai vannak a Margit Terézia spanyol infánsnőt ábrázoló képmásnak, melyről sokáig azt hitték, hogy Velazquez festette, míg az eredeti kép a bécsi Burg egyik folyosóján elő nem került. Most Masónak, de még inkább Carrenónak tulajdonítják a budapesti vásznat. Történelmi vonatkozásainál fogva is legjelentősebb a Bécsből hazaküldött műkincsek között a két közismert márványdombormű, amelyek Mátyás királyt és Beatrix királynét ábrázolják. Kétségtelenül 1480 után jöttek létre, és valószínű, hogy nem Dalmata, hanem egy lombardiai művész volt a mesterük, mint ezt újabban állítják. Bécsből még egy allegorikus tárgyú festményt, Hungária felszabadítását kaptuk Hans von Achentől, egy idősb Markó Károly-képet, melynél jelentékenyebb az új festmények között egy ugyancsak tőle való magyar pusztai kép (Káldy Jenő ajándéka), továbbá Borsos József férfiképmását és az August von Pettenkofentől származó képmást, mely Imrédy Jánost ábrázolja.

A kiállítás több darabja túlnyomó részben XIX. és XX. századi magyar alkotás, de van néhány régebbi külföldi munka is, így Domenico Tiepolo *Pihenő szent családja*, néhai Beer József nagyértékű ajándéka és egy szellemesen odavetett olajvázlat Kremser-Schmidtől.

A legújabb magyar művészet szintén higgadt alkotásokkal vonul be a Szépművészeti Múzeumba. Az egész anyag megszerzése Petrovics Elek főigazgató rendkívüli érdeme és ő rendezte ízlésesen a kiállítást is.

*

Április havában leplezték le gróf Tisza István szobrát, Zala György mester és Orbán Antal szobrászok, valamint néhai Foerk Ernő építésztanár nagyszabású alkotását. A szobor monumentális méreteinél fogva igazi emlékmű, hivatott arra, hogy Tisza István törhetetlen akarattal, csorbíthatatlan erkölcsiséggel és ideális célokkal telített, nagyvonalú, a nemzeti állam eszméjéért élő egyéniségét mindörökre megörökítse. Ez a szobor tele van formákba vált energiákkal, a hétköznapin felülemelkedő ünnepies pátosszal, alakokban kifejezett hatalmas erőkkal. Nem könnyed a nyelve, mérhetetlen komolyság és öntudat hatja át minden porcikáját. Zala mester geniális formáló ereje még töretlenül érvényesül és úgy látszik, megfelelő

segítőtársat kapott Orbán Antalban. Ezt a szobrot fény- és árnyoldalaival együtt csak ő tudhatta megalkotni Tisza szellemében.

A történelmi alak egyéniségéhez híven konzervatívok az emlékmű építészeti formái és figurális kifejező nyelve is. Tisza nem volt barátja a modern művészeti törekvéseknek és ehhez alkalmazkodott szobrász és építész egyaránt. Zala és Orbán naturalizmusa azonban monumentálissá növekedett a feladat művészi megvalósításában. Nem közönségesen felnagyított alakokat alkottak, leegyszerűsített stílusuk már önmagában is nagyvonalú. Sikerült a két mellékcsoport fölépítése, mely az összes oldalakról érdekes látnivalókat nyújt a szemlélőnek. Különösen oldalnézetből bontakozik ki a mintázás természetes, mégis monumentális stílusa. A férfias energia váltakozik a női odaadás közvetlenségével. A jobboldali csoport a parasztifjúval, mögötte a keménykötésű magyar férfival és a búzakévére lehajló asszonnyal egyike a legigazibb, legfajjobb ízű, magyar plasztikai kompozíciónak. Épp így markáns alak a síkokban mintázott marcona frontarcos a baloldali csoport élén. Hibája a kompozíciónak, hogy a két csoport vonalai a két oldalthajló nőalakkal nem az emlékmű tömegeinek összefoglalását szolgálják, hanem centrifugálisan széjjelvetik a formákat. Az oldalthajló nőalakok bronzleplei is túlnehézségek, és nagy kár, hogy a baloldali csoport nagyobb a jobboldalinál.

Maga Tisza alakja kitűnően adja vissza a nagy államférfi energikus, gondolkodó lényét. Födetlen fővel, karját mellén keresztbeűzve, díszmagyarban áll előttünk, kissé nagy csizmákban. Jobb lett volna az alakot a mögötte lévő kőpilonhoz közelebb hozni, mert így szinte függetlenné vált háttérétől. A Tisza lába alatt lévő bronzsziklák az egyedülálló főalak tömegének uralmát biztosítják a mellékcsoportok fölött.

A sarkain dór oszlopokkal diszített pilon tetején kőből kifaragva a sokat vitatott oroszlán nyugszik, amint a halálos kígyómarástól összeroskadva, fájdalomában felhördül. Lehetett volna a szimbólikus oroszlánt szerencsésebben is megoldani, de tömege kétségtelenül jól koronázza a pilont.

Minden emberi alkotásnak vannak gyengéi, a Tisza-szobor kvalitásai azonban olyan számottevők, monumentalitása, energia-tartalma erővel teli, magyar jellege olyan vitathatatlan, hogy magyar szobrász aligha alkothatott volna a nagy államférfi egyéniségéhez méltóbb emlékművet. Határozott stílusa mellett sok szobrunk formanyelve csak bizonytalan dadogás, vagy meddő próbálgatás.

IRODALOM.

Berzeviczy-emlékkönyv.

Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából. — Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1934. N 8r. 295 l.

A méltó tiszteletadásnak igen szép formáját találta meg Tudományos Akadémiánk, amikor egy gazdag és változatos tartalmú s szép kiállítású emlékkönyv közrebocsátásával ünnepelte elnöke, Berzeviczy Albert, tiszteleti taggá választatásának harmincadik évfordulóját. Az emlékkönyvet az Akadémiának főként azok a tagjai írták, akik nemcsak tudományuk szakszerű művelésével szereztek érdemeket, hanem a közönség szélesebb köreivel is kapcsolatban állanak és szaktudományuk népszerűsítésében is kiváltak. Ez a vaskos kötet nemcsak azt a hálát és ragaszkodást dokumentálja, amelyet Akadémiánk évtizedek óta oly ritka együttérzéssel tanúsít elnöke iránt, hanem arról az előkelő és magas színvonalról is tanúskodik, amelyet a mai szomorú közviszonyok között is meg tudott tartani első tudományos testületünk.

Ebben kétségtelenül derekas része van Akadémiánk kiváló elnökének, aki éppen ebben az évben hozta meg az esedékessé vált elnökválasztás alkalmából azt a nagy áldozatot, hogy a patriarchák korában nem a nyugalmat kereste, hanem a legnagyobb magyar tudományos intézmény munkája zavartalan menetének, belső békéje biztosításának érdekében vállalta továbbra is az elnökség terhes teendőit. Olyan áldozatkészség, a kötelességérzésnek olyan tiszteletreméltó nyilatkozása ez, hogy méltán tekinthetjük az emlékkönyvet a hála és elismerés tolmácsának is ezért a példaadó kötelességteljesítésért.

A nagy gonddal szerkesztett emlékkönyv sokoldalúságát legmeggyőzőbben rövid tartalmi ismertetése bizonyítja, követve beosztását: a szerzők nevének abc-sorrendjét.

Mintegy bevezetőül Herczeg Ferenc *Berzeviczy Albert útja* címmel azoknak «a dinamikus lelkitulajdonságoknak a megkeresésére» tesz kísérletet, melyek Berzeviczy Albertet «Magyarország vezérlő kultúrpolitikusának díszes polcára emelték». Nem akar nagyobb igényű jellemrajzot nyújtani, nem foglalkozik a tudós íróval, sem a

politikussal, hanem az emlékkönyvet sugalló alkalomnak megfelelően kizárólag a «kultúrvezérrel». A lélekbe mélyen látó tekintetével azt vizsgálja és rajzolja meg, miként halad «Berzeviczy életútja a nagy kultúrpolitikus nyílegyenes és meredeken emelkedő pályáján». Kulturális energiájának ős-sejtjeit már családja történetében megtalálja, azokban az elődökben, akiket hatalmába kerített a művelődés után való olthatatlan vágy. A sárosmegyei gentryk családjából Nyugat-Európa felé hajló ágnek legerősebb hajtása maga Berzeviczy Albert lett. Benne Herczeg a Szent István korában megindult folyamatnak teljes befejeződéséül nyugateurópaivá lett nemzetnek representatív man-jét látja, amely típust nálunk b. Eötvös József képviselt a leg-tökéletesebb formában. Berzeviczy Albert «fölerít a legmagasabb csúcsokra, melyek kultúrpolitikus számára egyáltalában elérhető», osztályrészeül jutott Magyarország három legdíszesebb méltósága: volt a képviselőház elnöke, volt kultuszminister és elnöke a Tudományos Akadémiának. Nem külső tényezők emelték ezekre a méltóságokra, sikereinek titka jó tulajdonságaiban rejtett; «érvényesült, mert az országnak szüksége volt reá, ellenállhatatlanul emelkedett, mert nem volt nélkülözhető a közéletben». A közvéleménynek szükség-szerűen fel kellett ismernie azt a nagy nemzeti értéket, amelyet Berzeviczy Albert kulturális energiája képviselt, s nevezetes és vigasztaló tünet, hogy kortársai csakugyan fölsimerték és megbecsülték vezéri hivatottságát. Mert lelki alkatánál fogva valóban született vezér, még pedig a vezéri tehetségnek az a nyilvánulása, mely nem céljai vak eszközévé teszi, hanem megszervezi és céltudatos erő kifejtésre ösztönzi az embereket. Az Akadémia életében is örökre «emlékezetes marad az a nagyszerű munka, melyet a háború és a forradalom viharai által megtépett magyar tudós társaság felélesztése érdekében végzett». Végül pompás fordulattal mintegy a nemzet örök életébe is beiktatja ethikai érték gyanánt Berzeviczy Albert pályáját: «Az a jobb kor, mely után a költő szavai szerint buzgó imádság epedez százazrek ajakán, akkor fog eljönni, ha a közéletben a Berzeviczyek morálja lesz az irányadó, ha Magyarországon a magasabb kötelességtudás lesz polgári értékmérő».

A kitűnő lélekrajz után Császár Elemér *Az író és közönsége* címmel egy fejezetet nyújt irodalomelméletéből. Azt az irodalom-elméleti álláspontot ismerteti, amely az irodalomban nemcsak a műveket és szerzőiket látja s feladatául nemcsak a rendszerezést és jellemzést tekinti, hanem az írók és olvasók szellemi viszonyát is igyekszik megrajzolni. Horváth János szabott irányt ennek az új magyar tudományos törekvésnek, de a mélyén rejlő gondolat már előtte száz évvel fölillant Kölcseynél. A tanulmány írója tartóz-

kodik attól, hogy az új felfogás bírálatába bocsátkozzék, csak azt vizsgálja, milyen gazdagodást jelent az irodalomtörténet tudományára nézve határainak ez a kitolódása, föladatainak ez a gyarapodása. Rendszeres és világos előadásba foglalja, ami az új törekvésekben esetleg csak szétszórt és nem eléggé szabatosan fogalmazott gondolat, s figyelmeztet bennünket a sok nehézségre, mely útjában áll az eredményes kutatásnak és megbízható megállapításoknak.

Domanovszky Sándor *A magyar királykrónika XVI. századi folytatása* című tanulmánya a régi krónikáink keletkezéséről szóló gazdag irodalmat viszi tovább azzal, hogy a Kézai-kérdéshez kapcsolódó problémára világít rá: hogyan keletkezett az a folytatás, mely megteremtette a XIV. századi szerkezetet: a Budai krónikát, a Bécsi képes krónikát és a többieket. (A szövegből is kitétszően a címben és az eleven címekben a XVI. sajtóhiba, XIV. helyett.) Entz Géza *A biológia fogalma* című dolgozata ezt a nehezen elhatárolható fogalmat határolja el és határozza meg. Gombocz Zoltán *A ságség képző eredetét* vizsgálva az eredeti *ség* szót egy «árnyékleket» jelentő finn-ugor alapszóra viszi vissza. Gyóry Tibor *A «Conformetur» elvének keresztülvitele a Nagyszombatban felállított orvosi fakultásban* címmel Mária Terézia királynőnek azt a törekvését s ennek keresztülvitelét ismerteti, hogy a nagyszombati egyetemen általa felállított orvostudományi kart minden tekintetben egyformává tegye, konformáltassa a bécsi orvostudományi karral. Ennek a törekvésnek főként egy mozzanatát ragadja ki, amely sok erőszakosságot és áldatlan viszályt idézett elő: a dékáni tisztség betöltésének módját, amely abban állott, hogy erre a tisztségre nem egyetemi tanárt, hanem a karon kívül álló, ú. n. bekebelezett doktort kellett választani.

Horváth János *A Hármaskönyv irodalomtörténeti jelentősége* című dolgozatában a magyar humanizmusnak igen szép és érdekes fejezetét írta meg s a címében fölvetett kérdés megoldását ebben összegezi: «Werbőczy nagy műve a jog területén is végrehajtotta azt a felemelkedést a szóbeli hagyományozásból az írásbeliségbe, mely az irodalom más ágaiban már korábban végbement.» Károlyi Árpád *Egy alapvető törvény királyi szentesítéséről* címmel «a modern Magyarország államjogának magna chartája, a független és felelős minisztériumról szóló 1848. III. törvénycikk» szentesítésének királyi föltételeit és további sorsát ismerteti s azoknak a forrongó időknek egyik legérdekesebb, gondosan és a figyelmet lebilincselően megírt fejezetét nyújtja. Rendkívül eszméltetően érezteti, mennyi olyan nehézséggel kellett küzdenie az idegen uralkodó család miatt államéletünknek, amelyekből szerencsésebb nemzeteket megkímélt sorsuk. Kéky Lajos *Az eperjesi körről* ír s azoknak a költőknek kis csoportját

méltatja, akik nem egy költői indíték tekintetében Petőfi előfutárjainak tekinthetők s akiket Beöthy Zsolt emelt ki először az Athenaeum lírikusainak, Bajza költői iskolájának sűrű seregéből.

Kornis Gyula *Tudományelmélet és tudománypolitika* című tanulmánya Berzeviczy Albertnek negyven esztendővel ezelőtt a harmadik egyetem szükséges voltáról közrebocsátott klasszikus művelődéspolitikai könyvéből indulva ki, fejtegeti a tudománypolitika kérdéseit, a tudománypolitika helyét a kultúrpolitika rendszerében, az állam viszonyát a tudományhoz s ideális és reális indítékait a tudományos munka szervezésében és fejlesztésében, továbbá a nemzeti élet és a tudomány mivoltáról táplált filozófiai felfogás közt levő kapcsolatot, végül a mai tudománypolitika személyi és dologi szervezési irányelveit. Megszívlelésre nagyon méltó szép szavakkal az egészséges tudománypolitika alapigazságát és létfeltételét ebben foglalja össze: «A tudománypolitika csak akkor válhatik a nemzet szellemi életének igazi hajtóerejévé és hatalmává, ha a tudomány ideális és reális jelentőségének tudata a nemzet minél szélesebb rétegeinek lelkét áthatja, ha a kollektív szellemet, a közvéleményt a tudományos munka kultusza mélyen átjárja. Mert a tudományos munka az egész közösség számára végzett munka: nem egyes tudós személyiségek, a szellemi arisztokraták kedvtelése és lelki fényűzése, hanem ezer meg ezer csatornán az egész nemzeti közösség organizmusába folyó eleven energia».

Láng Nándor: *A Magyar Nemzeti Múzeum Nemesis-torsója* címmel egy szobortöredékről ír, melyet régebben Rómer Flóris Juppiter Dolichenusnak tartott, de a dolgozat írója bebizonyítja, hogy egy Nemesis-szobornak a töredéke; s megállapítja, hogy «a pannóniai rómaiságnak mind tárgya, mind fölirata folytán egyaránt figyelmet érdemlő becses emléke». Lenhossék Mihály *A látóidegről* szól egy rendkívül alapos dolgozatban. Lukinich Imre *A román püspöki kar memoranduma 1879-ből* címmel azt a két memorandumot ismerteti, amelyet a népiskolai oktatásról szóló 1879. évi XVIII. tc. ellen a görögkeleti és görögkatholikus román egyházak püspökei az uralkodóhoz benyújtottak. A tárgyilagos megítélés érdekében figyelembe veszi azt is, hogy abban az időben Európa többi államai minő magatartást foglaltak el nemzetiségeikkel, vagy a ma általánosabb kifejezést használva, nemzeti kisebbségeikkel szemben, s megállapítja, hogy míg a magyar törvény csak szerény kísérlet volt a magyar nyelvnek a nemzetiségi iskolákban való tanítására, addig Poroszország, Oroszország és Románia kisebbségeik teljes nyelvi beolvasztását tűzték ki célul iskoláik útján. Közli, mint érdekes kortörténeti

bizonyítékot a Pápay István hagyatékából az Orsz. Levéltárba került két memorandum teljes szövegét is.

Melich János *Zoerardus* című dolgozatában azt állapítja meg, hogy mi a latinositott Zoerardus névnek eredeti s mi a XI. századi s esetleg mi a későbbi magyar nyelvi hangalakja. Ezt a Szórád vagy Szórárd névben találja meg. Nagy Miklós *A volt delegációk történeti előzményei a XVI. és XVII. században* címmel azokat a delegációs összejöveleteket ismerteti, amelyek ez intézmény kialakulását megelőzték. Navratil Ákosnak *Takarékosság és tőkeképződés* című dolgozata alapos, terjedelmes tanulmánnyá szélesedett. Tételét a konjunktúra-alakulás problémájával szoros kapcsolatban vizsgálja körültekintő, ezeket a kérdéseket a maguk szövevényes voltában megragadó tárgyalása.

Németh Gyula *A törökség őskorára* világít rá. A törökség őshazája a régi föltevések szerint Közép-Ázsiában, esetleg Kelet-Ázsiában volt. Németh Gyula nyelvtani bizonyságok alapján ezt az Ural és az Altáj közt levő síkságon keresi s vizsgálja a törökséget itt ért valószínű nyelvi hatásokat s az őshazából való kiválását. Papp Ferenc *A hazatért író és Szendrey Mari* címmel egy fejezetét nyújtja készülő nagy Gyulai-életrajzának s azt a kort rajzolja, mely Gyulai Pálra tanítványának, gr. Nádasdy Tamásnak halála után következett el. Pukánszky Béla *Lenau és a magyar föld* címmel Lenau magyar kapcsolatainak kérdését veszi felülvizsgálat alá. Már a régebbi Lenau-irodalomban is erős irányzat alakult ki, mely tagadta Lenau lelkének és költészetének magyar elemeit. Heinrich Gusztáv szállt síkra legnagyobb határozottsággal annak elismertetése érdekében, hogy Lenau élete és költészete szorosan összefonódik a magyar földdel. A túlzó német nacionalizmus azonban kirekesztően a maga számára akarta lefoglalni Lenaut. Különös hevességgel tette magáévá ezt az álláspontot napjainkban az a harciasan magyar-ellenes bánági német író, Adam Müller Guttenbrunn, aki 1919—1922-ben megjelent s Lenausól szóló regény-trilógiájában mint az anyaországból idegenbe vetődött németiség legnagyobb fiát méltatja. A regény valószínűságos Lenau-kultuszt keltett életre a bánági svábok körében. Pukánszky most elfogulatlanul mutatja be a szerencsétlen sorsú költőnek a magyarsághoz való viszonyát, még pedig hazai német értelmiségünk és a magyarság akkori viszonyának megvizsgálása alapján s a költőt ebbe a közösségbe állítva be. Az akkori németiség részéről a közösségtudat határozottan megállapítható, e közösség érzése megvolt Lenausban is és nyomot hagyott költészetében is. Végső eredményeül arra jut, hogy a magyar népdal stílus-elemeinek

nehezen felismerhető továbbélésében fonódik össze Lenau költészete igazán a magyar földdel, — erősebben, mint a pusztá-, betyár- és cigányromantikában, mellyel csupán kora irodalmi divatjának hódolt. «A további kutatásnak, ha valóban meg akarja ismerni Lenau költészetének magyar jellegét, ezen a még alig járt úton kell elindulnia».

Ravasz László *Ars Hungarica* című dolgozatában abból indul ki, hogy a magyar lélek akaratközlő expressziói közül a művészetben a szónoklat fejlődött legmagasabbra. «Minden művészi kifejezés között szónoklásban adott eddig legnagyobb értéket a magyar génusz». Az élet úgy alakul, hogy a nyomtatott betűktől ismét vissza kell térni az élőszóhoz, a látható nyelvtől a hallható nyelvhez. A papiroskorra az antenna-korszak jó. Egy új retorika születik, amelyet a dolgozat írója *beszédtudománynak* nevez. Ehhez új nevelésnek is kell járulnia. Az élőbeszéd tanítására legalább annyi gondot kell fordítani, amennyit az írott beszéd tanítására fordítunk. «Egyedül a nyelvünk a mi külön sajátunk és senki másé. Ezt beszélni és művelni: az igazi *Ars Hungarica*».

Szinnyei József *A magyar deverbális képzők á~é és a~e hangjáról* ír az ő munkáit jellemző alapoossággal. Tolnai Vilmos *A Madách-«kérdés» körül* címmel főként azt a heves, nem egyszer szögesen ellentétes álláspontokból eredő vitát ismerteti, amely a körül folyt, hogy pesszimista-e Madách remeke. A tanulmány írója is ezzel a kérdéssel foglalkozik s a költő életéből és művéből vett érvekkel «egy parányival jobbra óhajtja billenteni a mérleget» s a magyarázat eszközei közé bevonja némileg a szerkezetet is, amely ugyan a műnek már nem eszmei, hanem művészi tényezői közé tartozik s alaprajzában egy mesteri épületre emlékeztet.

Voinovich Géza *A költészet hivatása* címmel azzal az időnként föl-fölmerülő baljós slattal foglalkozik, hogy a költészet, kivált a verses költészet, halálra van ítélve, elorsvad, kihal. Sajátságos, hogy mikor ezek a költészetet temető próféciaák felhangzanak, ugyanakkor szétárad a világon a költészet egy-egy új remekének a dicsősége is. A költészet csak akkor fog elnémulni, mikor a madár-ének. Rendelgetése van, beletartozik a világ rendjébe, szükség van rá. «E rettentően komoly mindenségben a költészet sem meddő üres játék. Többféle úton-módon javára van az embernek». Mikben lehet a költészet célját és hatását megjelölni s ezek alapján hivatását megfogalmazni? A kérdés finom elemzése után szinte lírai melegséggel tesz a dolgozat írója hitvallást a költészet hivatása mellett, éreztetve, hogy ő maga nagyon mélyen átélte a költészetnek lélekmelengető örömeit s nagyon sokat köszön a költészet életet megszépítő varázslatának. Különösen

meleg szavakat talál a magyar költészet hivatásának fejtegetésére, — a magyar költészetére, mely mindig nemzetébresztő s nemzetfenn-tartó erő volt s annak is kell maradnia.

Gróf Zichy István *Adatok a XVII. századi magyar nemesség műveltségtörténetéhez* címmel a Zichy-családra vonatkozó család-történeti böngészések alkalmával összegyűlt adatokat közöl, melyek így is alkalmasak arra, hogy egy XVII. századi magyar család műveltségéről képet adjanak. Zsirai Miklós *Merja* címmel egy kihalt, el-oroszosodott középvölgyi finnugor népről, a *merikről* található történeti adatokat mutatja be s ez adatokból a merik lakhelyére, faji és nyelvi hovatartozására, valamint eltűnése mozzanataira vonható következtetéseit, föltevéseit vázolja. A meri nép vagy a finnság leg-keletibb tagja vagy a volgai finnugor ág legnyugatibb szárnya volt. Elmosták őket a hódító orosz hullámok, ahogyan számos más nyelv-rokonunk is elpusztult.

A gazdag tartalmú könyvet Berzeviczy Albert munkáinak könyvészeti összeállítása zárja be. Sajnálattal látjuk, hogy az egyébként gondos jegyzékből hiányzik az ünnepeltnek első munkája, mely *Képzőművészetek, költészet és zene* címmel 1874-ben jelent meg a Figyelőben s amelynek alapján tíz esztendővel ezelőtt a Kisfaludy-Társaság bensőséges ünnepelésben részesítette elnökét írói munkásságának ötvenéves fordulója alkalmából. Most immár hatvanadik fordulójához érkezett ez az írói munkásság, melynek értékét és gazdagságát látva álmélkodnunk kell azon, hogyan tudott erre időt szakítani rendkívül terhes közéleti elfoglaltsága, szakadatlan teendői közt Berzeviczy Albert. Csak úgy érthetjük meg, hogy az irodalomnak olthatatlan és fanatikus szeretete élt benne s ez a szép és nagy érzés nemcsak munkásságát sugallta, hanem lelki erejét és frissességét is fenntartotta.

H. Z.

A dualizmus kora.

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* I. köt. 414 l. II. köt. 410 l. Magyar Szemle Társaságkiadása. Bpest, 1934.

A világháború és a nagy összeomlás a történet útján oly széles árkot ásott, hogy ma már megvan az a távlat, amely megengedi, hogy az 1867-től 1918-ig terjedő magyar múlt higgadt történelmi honcolás tárgya lehessen, noha e korszak számos szereplője még köztünk él s az akkori eseményekhez a köztudatban még a személyes vonzásnak és taszításnak s a történeti felelősségnek meleg élménye tapad. Gratz Gusztávnak személyét józan, az embereket és cselek-

véseiket nyugodtan szemlélő és sokféle szempontból mérlegelő bölcsesége, majdnem négy évtizedre visszanyúló kiváló közéleti és publicisztikai munkássága, majd politikai szerepe, egyéni élményei és emlékei, széleskörű kultúrája különösen alkalmassá avatják a dualizmus korának ilyen átfogó történeti szintézisére.

A hatalmas két kötet fekete vászonkötése mintegy szimbolum: úgy nézem e művet, mint a magyar nemzet tragédiájának genetikáját, azoknak az eseményeknek és történeti feltételeknek időrendbeli feltárását, amelyeknek szükségképi szerves következménye lett a történet mindent halkán előkészítő sötét folyamában az ezeréves Magyarország szerteomlása. Ezt a genetikus vizsgálatot a szerző többnyire csak a kronológiai egymásutának történeti kanyarulatait híven járó narratív történész álláspontján végzi s az oksági szálakat látható módon csak ritkábban fűzi Klió ujjaira, amikor a drámai feszültséget az olvasó mindjárt fokozottabban is érzi. Az elbeszélő kronológiai munkamód az egyszer fölvetett oksági fonál folytonosságát szükségképpen sokszor megszakítja. Ezért hiányát érezzük egy zárófejezetnek, amelyben a közben meg-megszakadt fonalakból egységesen összeszötte volna azt a Veronika-kendőt, amelyet a trianoni szerződés borított a halálosan szenvedő nemzet megesonkított testére. Ilyen egységesen összefogott végső kép a mű genetikus feladatát termékenyen egészítette volna ki a lélek egységre törekvő vágyának szisztematikus szempontjával.

Azok a történeti szálak, amelyek végül a nemzet tragédiájába fonódtak s könyvünkben reliefszerűen állandóan színesen kiemelkednek, a következők: az örökös közjogi harc Ausztriával, hol a katonai ügy, hol az önálló vámterület és jegybank kérdésében; a magyar országgyűlésnek ebből folyó krónikus betegsége, az obstrukció; a választójog soha komolyan el nem intézett izgató anyaga; a magyarságra állandóan rásötétlő nemzetiségi kérdés, amelyet a nemzet mind itthon, mind a külföldön a naív optimizmusnak rövidlátásával kezel; a monarchiának sokszor a nemzetközi erők súlyát lemérni nem tudó s ezért balul intézett külpolitikája.

A dualizmus korának külsőleg fényes félszázada már kiindulópontjában, a kiegyezésben harccal kezdődik: a pártok közjogi alapon tagozódnak. A békés félszázad, amelyet a történet a belső erőgyűjtésre és szervezkedésre a nemzetnek megengedett, politikailag túlnyomóan abban pergett le, hogy a 67-esek és a 48-asok egymás torkába haraptak. Az Ausztriához való viszony körül vívott örökös küzdelem a magyar politikai élet egyedüli centrumává szilárdult. A nemzet nagy alkotmányjogi hallucináció áldozata volt: agyveleje a közjogi kérdés irányában túlérzékenységekben szenvedett. Ez a hallucináció, mely

örökösen obstruálta a hatalmi valóságot, háttérbe szorította a legéletbevágóbb társadalmi és gazdaságpolitikai, külpolitikai és művelődési kérdéseket. A politika nem volt egyéb, mint az ország közjogi helyzetével való foglalkozás: innen érthető, hogy lényegében Gratz könyve sem egyéb, mint — néhány, a gazdasági fejlődést vázoló fejezetét nem tekintve — a magyar-osztrák közjogi küzdelmek története. Mélyebb és tartalmasabb nemzeti gondolkodás helyett a formai jogi észjárásé volt mindig a *verbum regens*. Államunk függetlenségének külső formai attribútumai után futottunk hangos szóval, mint gyermek a szívdarván után: éimer- és zászlókérdés, vezényleti nyelv és külön vámterület meg jegybank szemünkben teljesen kimerítette a modern államiság fogalmi körét s mellettük jelentéktelenné törpült a földbirtokreform, a népegészség és a népműveltség, a munkáskérdés és a szocializmus, az elbukó középosztály és a parasztvédelem, a rögtúró magyar problémája. Az állam, a külső hatalmi mechanizmus — minden hangos nacionalizmus mellett — hasonlíthatatlanul fontosabb lett, mint az államnak belső lényege és lelkesége: a nemzet. Ennek minden életerejét elszívta a közjogi harc és pártöklés. E közben a magyarság túlbecsülte a maga erejét és lebecsülte a balkán államok megerősödésében jelentkező centrifugális erőt.

Néha úgy látszott, mintha a közjogon kívül más politikai irányeszmé sikkjába tolnának a magyar politikai életet. A fúzió után a Deákpart Tisza Kálmán vezérlete alatt a «szabadelvű» nevet vette fel, míg Sennyey körül a «konzervatív» elemek csoportosultak. De ez a látszólag angol mintára való pártkristályosodás csak külsőszerű volt. A liberális pártnak nem minden tagja volt «szabadelvű»: ezért Tisza óvakodott minden olyan javaslattól, amelynek világnézeti jellege van. Ha komolyan veszi elvileg a liberalizmust, a párt bomlás előtt állott volna. A 48-as ellenzék éppannyira volt «szabadelvű», mint a 67-es kormánypart. Mindjárt kormányzata elején (1876) Tisza már az Ausztriához való viszony kérdésébe ütközik bele: ragaszkodik az önálló jegybankhoz s vámengedményeket akar Ausztriától. Csakhamar jómaga kénytelen engedni. Ezentúl legfőbb törekvése a párt-hatalom megóvásán kívül a kiegyezési mű megvédése bármily mesterkéltségekkel. Uralmát azonban a nyolcvanas évek végén a katonai-közjogi kérdések mégis megrendítették. Hiába próbálta utóda az egyházpolitikai kérdéssel a közjogi tengelyproblémát központi helyéből a magyar politikai élet firmamentumán kitolni: az egyházpolitikai harc csak rövid időre kötötte le a nemzet figyelmét, jelentéktelen epizód szerepét játszotta. A nemzeti párt, Apponyival az élén, «a kiegyezés fejlesztésére» törekedett, «nemzetbiológiai okokból» elsősorban a katonai kérdésnek a nemzet önállóságát jobban kidomborító

megoldása útján. Gratz mesteri logikával vezeti le, hogy az akkor még hatvanhetes Apponyit a nemzeti élet «teljességét» követelő programjának idővel szükségképpen a negyvennyolcas álláspontra kellett vezetnie (I. 331—2.). «Vegye tudomásul, hogy ezekkel a követelményekkel soha, míg élek, megbarátkozni nem fogok» — mondotta az uralkodó Apponyinak, akit a katonai kérdések kikapcsolásával 1893-ban felszólított a miniszterelnökség vállalására. S ez az uralkodói akarat a következő két évtized küzdelmében mindig érvényre is jutott.

Ausztria és Magyarország sohasem állottak a dualizmus értelmében mint testvérállamok egymás *mellett*, hanem mindig akár közjogi, akár gazdasági kérdésekben mint hadviselő felek egymással *szemben*. Ausztria nemzetiségei, németek és szlávok egyformán, a kiegyezésben kezdettől fogva a magyarságnak tett káros koncessziót láttak, amelynek megszüntetésére vagy korlátozására törekedtek; viszont a közösüges kiegyezés a magyar néplélektől is távol állott, amelyre a függetlenség Kossuth-i eszméje gyakorolt mindig igazában varázserőt. Így a kiegyezési mű, bármennyi jó oldala volt is, mégis csak mesterséges politikai rendszerként tengődött. Jellemző, hogy a dualizmusnak olyan buzgó híve és védelmezője is, mint Tisza István, 1903-ban kénytelen volt éles szavakkal az osztrák miniszterelnököt, Körbert, a magyar közjogi kérdésben *distinguished foreigner*-nek minősíteni.

Tisza Kálmán korszaka után a magyar parlamenti élet örökös obstrukcióban, a kisebbségnek erőszakában s az obstrukciónak leszerelésére való kísérletben merül ki. Akkora a nemzet ösztönzerű vágyódása a függetlenség után, hogy az első komoly obstrukciót 1891-ben maga az uralkodó 67-es párt is egykedvűen nézi, azt gondolva, hogy eljöhét az idő, amikor a magyarságnak komolyan kell szembe szállnia a bécsi hatalommal s akkor erre az eszközre is szükség lesz. A monarchia külpolitikai helyzete az újonclétszám fölemelését, a hadsereg fejlesztését követelte. De minden ilyen irányú javaslat csak alkalmul szolgált az obstrukcióra. Még Apponyi is, ha nem helyeselte is a technikai obstrukciót, de érdemben az ellenzékét mindig támogatta. Így 1903-ban, mint a képviselőház elnöke, a Széll-kormány alatt az újonclétszám fölemelését a hadseregbe vonatkozó nemzeti követelmények teljesítésétől tette függővé. Tisza István már ekkor az obstrukciónak házszabályszigorítással való letörésében látta a nemzetre nézve a lét és nemlét kérdését. De amikor nemsokára mint kormányelnök az obstrukció letörését megpróbálta, a választáson a nemzet nem neki adott igazat. A nemzet minden kasszandrai értelme ellenére nem volt képes meglátni, hogy ezen az úton a monarchia

tekintélyét és erejét aláássa, ellenségei malmára hajtja a vizet s önmagát megfosztja a védekezés lehetőségétől, az Ausztriával való együvértartozás stratégiai és diplomáciai előnyeitől. Választania kellett létének biztonsága vagy kétes értékű függetlensége között: s az utóbbit választotta. Mai távlatból nézve, jól tudjuk, mi a magára hagyott Magyarország függetlensége. Hiába kiáltotta Tisza az ellenzék felé a világháború előtt tíz évvel: «Nem nemzeti politika az, akcióképtelenné tenni a magyar nemzetet azzal a helyzettel szemben, amely a Balkán-félszigeten előállhat: Lengyelország sorsára jutunk!» (II. 47.). S amikor két évvel a világháború előtt az obstrukciót a házelnöki székből letöri, az ellenzék trombitákkal, sípokkal és csöngettyűkkel pokoli zajt csap: ez a néhány év múlva bekövetkező nemzetpusztulásnak előre hangzó kakofóniája. E siket zsvajban a függetlenségi párt nem gondol arra, hogy mihelyt a monarchia katonai ereje megbénul s a nagybirodalom feloszlik, Magyarország egymagában nem tudja területi épségét megóvni és a szomszédos népek könnyű zsákmányává törpül. A külpolitikai öntudat végzetes megfogyatkozása tovább sodorta a nemzetet a fátum útján: az ellenzék a monarchiának azt az abroncsát támadta, amely még összetartotta s amellyel Magyarország területi épsége is megvédhető volt: a hadsereget.

Gratz monumentális művének egyik főérdeme, hogy tárgyilagos hozzáértéssel és világos okfejtéssel vezeti végig a népművelési kérdést, mint a tárgyalt félszázad magyar történetének legtragikusabb veszélyét. A 67-es kiegyezés magyar megalkotóinak lelkében még mélyen élt ez a legsúlyosabb probléma. A későbbi nemzedékek már kevésbé érezték a kérdés súlyát és rövidlátó önámítással állottak vele szemben. Pedig Ausztria elszávosodása, a monarchiának folyton kísértő trialisztikus vagy federalisztikus átalakítása, a balkáni népeknek, a szerbeknek és a románoknak mind nagyobb erőrekapása és mind öntudatosabb területi aspirációja és külföldi propagandája örökösen fenyegető probléma volt. Ezeknek a törekvéseknek a tüzetes feltárása Gratznak sokszor mesteri kézzel sikerült.

A műnek néha szürke elbeszélő részletei közül oázisként üdít fel a vezető államférfiak plasztikus jellemzése: Deák Ferencé, akinek tárgyszerűsége és szilárdsága a nemzet hagyományos jogérzését szinte idealizált formában képviseli; Ferenc Józsefé, akit szárazon és józanul, magasabb konstruktív eszme nélkül, mindig az államraison irányít, aki történeti küldetésének tekinti népeinek békés egybetartását, mert a dinasztíának, mint a Dunavölgy rendező elvének, összefogó ereje nélkül menten egymásnak rontanak, s aki jól tudta, hogy igazában csak a magyarság az egyedül megbízható népfaj a

monarchiában a nagynémet, nagylengyel, nagyromán, csehszlovák, délszláv és olasz irredenta törekvések közepett; id. Andrassy Gyuláét, akinek nincsen elég elméleti ismerete és kormányzati gyakorlata, de politikai kérdésekben annál több a geniális intuíciója. Szinte márványba vésve, szoborszerűen áll előttünk a hideg és szigorú br. Sennyeynek konzervatív alakja. Plasztikusan domborodik ki a műből Tisza Kálmánnak szívós és makacs egyénisége, akinek ereje az ügyesen és kíméletlenül folytatott személyi taktikában rejlett, amely az emberi hiúságot és haszonlesést mesterien használta ki s iróniájának maró élességével megsemmisítette ellenfeleit. Gratz Apponyi Albert politikai egyéniségét fejlődése különböző pontjain igen szemléletesen állítja elénk: páratlan szónoki készségét, a hallgatósággal való ösztönszerű kontaktusát, széles klasszikus és modern kultúráját igen rokonszenvesen jellemzi; de nem húny szemet gyakori ingadozása, következetlensége, felemás álláspontja előtt sem. «Egész szellemi alkatánál fogva képtelen volt — mondja Gratz — a létező felfogásokkal legalább bizonyos mértékig meg nem alkudni. Minden fényes szellemi tulajdonsága mellett gondolkodása nem viselte magán az őseredetiségnek bélyegét, amely a nagy államférfiakat jellemzi. Senki nála szebben nem tudta a benne kialakult meggyőződést hirdetni, — de meggyőződései nem belső lényéből fakadtak, hanem tanulmányoknak, olvasmányainak, barátaival való beszélgetéseinek produktumai voltak. Inkább létező eszmeáramlatok kifejezője, mint új eszmék vagy koncepciók megteremtője volt». (II. 44.). A Szilágyiról, Wekerléről, Bánffyról, Széllről, ifj. Andrassy Gyuláról, Tisza Istvánról, Károlyi Mihályról stb. szóló jellemzései mind tárgyyszerűek, igazságosak, rokon- vagy ellenszenv távolról sem befolyásolja őket.

Gratz művének címe: «A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918.» Azonban igazában csak a magyarságnak e korbeli politikai s részben gazdasági története. Ellenben majdnem egészen mellőzve érezzük az egyes társadalmi rétegek átalakulását és lelki, világnézeti változását: mi a szerepe és szellemi alkata ebben a korban az arisztokráciának, a gentrynek, a városi polgárságnak, az ipari munkásságnak és a parasztságnak? Azt a rendkívüli jelentőségű szerepet, amelyet az összeomlásban a Jászi-féle radikalizmus hívei játszottak, ebben a mondatban látjuk elintézve: «A polgárság körében megalakul a radikális párt, amely hasonló törekvések szolgálatában áll, mint amilyeneket Károlyi hirdet» (II. 281.). De egyáltalában nem mélyül el könyvünk ennek a radikalizmusnak pszichogenetikai gyökereibe. A gazdasági fejlődés jellemzéséből hiányát érezzük a magyar kapitalizmus és a liberális emancipáció belsőbb összefüggésének. A magyarság e korszakbeli kulturális fejlődését

néhány statisztikai adat képviseli a népiskolák számának emelkedésére vonatkozólag. A magyar bankok és gyárak alapítói beható jellemzésben részesülnek; de a magyar művészet és tudomány nagyarányú fejlődésének és kiváló képviselőinek pár sort sem juttat könyvünk. Ez természetesen nem hanyható szemére, ha feladatát csak a nemzet külső politikai s nem egyszersmind belső szellemi történetében tűzi ki.

A tárgyalt félszázad magyar politikai történetét szemlélve, amelynek szívszorogató problémái közül nem egy ma is időszerű, csak egy tanulságra akarok rámutatni: a magyar intelligens vezetőrétegnek ijesztő külpolitikai érdektelenségére és tájékozatlanságára, a külpolitikai komoly öntudat aggasztó hiányára. A magyar közvélemény a hetvenes években képtelen volt felfogni Andrassy balkáni politikáját: Törökország fokozatosan hanyatlott, Bosznia-Hercegovinát nem engedhette a monarchia a szerbek zsákmányául, hogy jelentékeny birodalmat alkotva, a monarchiát délről átkarolni akaró Oroszországnak előőrse legyen. Törökországnak úgy is el kellett vesztene ezeket a tartományokat. A nemzet túlnyomó része azonban, főkép a fiatalság, fáklýásmenettel, Konstantinápolyba küldött díszkarddal, zavargásokkal tüntetett Andrassy politikája ellen. Később az ellenkező véleménybe szürkült a magyar köztudat: a hármasszövetség, a monarchia nagyhatalmi állása minden veszély ellen biztosít. Oroszországgal Tisza Kálmán alatt kétszer is majdnem háborúra kerül a sor: a nemzet ennek nincsen tudatában, szertelen önbizalommal nézi a külpolitika fordulatait, főképpen a délszláv és román mozgolódásokat. Sejtelve sincs arról, mennyire kiaknázza a külföldön a románság a magyarság ellen a memorandum-pöرت, micsoda agitációt fejt ki a világ fórumai előtt a román és a szerb propaganda. Ez a magyar politikai nemzedék — mint Gratz helyesen kiemeli — abban a vak hitben élt, hogy a külföld úgy sem tulajdonít a nemzetiségi mozgalmaknak jelentőséget. Ezért semmit sem tett ellensúlyozásukra a világ közvéleménye előtt. A nemzetiségi problémáról magyar író tollából valamely világnyelven komoly, tudományos apparátussal szerkesztett munka nem jelent meg: ennek a sorsdöntő kérdésnek tárgyalását a magyarság teljesen átengedte az ellenséges érzületű nemzetiségi íróknak vagy ezek barátainak, akik irányító befolyást gyakoroltak a Magyarországról való világfelfogás kialakulására, aminek igen jelentékeny része van a trianoni békeparancs létrejöttében. Fájdalom, e tekintetben ma sem állunk sokkal jobban: az ú. n. propaganda-iratokon kívül ma is alig van az egyes nagy népek elmejárásának megfelelően megírt magyar történet, néprajz s a nemzetiségi kérdést komoly tudományossággal tárgyaló

munka angol és francia nyelven ; nem elég a magyarul, az itteni észjáráshoz mérten megszerkesztett műveknek egyszerű lefordítása. A külföld számára igazi hatóerővel csak olyanok tudják az idevágó műveket megírni, akik sokáig éltek külföldön s alaposan ismerik az illető nemzet gondolkodásmódját és érdeklődési irányát.

A magyar külpolitikai öntudat akkor süllyedt a legmélyebbre, amikor, nálunk szinte észrevétlenül, olyan nemzetközi kapcsolatok jönnek létre, amelyek már eldöntötték lényegében Magyarország sorsát és előrevetették a világháború véres árnyát : 1891-ben megalkul a francia-orosz szövetség, amelyet 1904-ben kiegészít a Delcassé-féle angol-francia megegyezés, majd 1907-ben Edvárd angol király revali flottalátogatása alkalmával az angol-orosz megállapodás. A három nagyhatalom elszigeteli Németországot és Ausztria-Magyarországot, előkészíti a világháborút — s e közben a monarchia katonai megerősítését célzó javaslatokat a parlamentben mi vígan obstruáljuk, a függetlenségi párt «a nagyhatalmi állás fixa ideáján» gúnyolódik ; amikor a szomszéd népek térképeket rajzolnak Magyarország nemsokára bekövetkező felosztásáról, Tóth János 1911-ben a képviselőházban naív ártatlansággal kijelenti, hogy «a monarchia nagyhatalmi állása a magyar nemzetnek sem érdeke, sem nem vágya» — s pártja áttér a technikai obstrukcióra, a függetlenségi párt másik árnyalata pedig látogatást akar tenni Francia- és Oroszországban, mert hisz — mint Holló Lajos mondta a Ház színe előtt — Oroszországnak a Balkánon nincsenek többé expanziós törekvései és ezért teljes érdekközösségben vagyunk vele. Ilyen külpolitikai tájékoztatlansággal fölszerelve indul neki a nemzet a világháborúnak. S amikor ez sokáig elhúzódva, kimeríteni kezdi a nemzet erejét, 1917. febr. 21-én Holló Lajos és társai nem átallják — lovat adva az entente alá — kijelenteni, hogy a háború kitöréséért a német politika a felelős. A külpolitikai öntudatnak és ítélőképességnek a magyar értelmiség lelkében való teljes hiányára vall, hogy a nemzetnek milyen széles rétege kábult el Károlyi Mihály pacifista frázisaitól s vaksággal megverve hitt abban, hogy a nemzet területi épsége a zsákmányra éhes, fogcsikorgató szomszédokkal szemben megvédhető akkor, ha egyszerűen kijelentjük, hogy «entente-pártiak vagyunk» s ha a francia-barát Károlyi Mihály vezérlete alatt a háborút-katonát többé nem ismerő radikális demokrácia alapján rendezkedünk be. Micsoda együgyű tájékoztatlanság a tisztán hatalmi erőket mérlegelő s az erkölcsöt csak szuggesztív szólamnak tekintő nemzetközi politikában! A magyar intelligencia nem jelentéktelen része naivan hitt abban, hogy a győzelmi mámorban bosszút lihegő entente-államok pacifista frázisokkal leszerelhetők.

A nemzet külpolitikai nevelés és ítélőképesség híján pusztá illúziók és fikciók áldozata lett.

Gratz művének nemzetnevelő jelentősége éppen abban rejlik, hogy az önámításra hajlamos, sokszor eszmeaképrázatban élő nemzet fiainak feltárja a politika és a történet reális rúgóit, az illúziómentes állambölcsesség valóságos indítékait.

* Kornis Gyula.

István király regénye.

Kós Károly: *Az országépítő*. Történeti regény. Budapest, 1934.
Révai kiadás. 8-r. 438 l.

Közönség és kritika szokatlan méltánylással fogadta az *Ország-építőt*, Erdélyben is, amelynek szellemi életében szerzője vezető szerepet játszik, a Királyhágón innen is. Megjelenése valósággal irodalmi eseménnyé lett — kötelességünk foglalkozni vele.

Az *Országépítő* a történeti regényeknek abból a fajából való, amelyet Kemény Zsigmond a legigazibbnak nevez. Hősei nemcsak történeti személyek, hanem koruknak vezéregyéniségei: a két fejedelem, Géza és Szent István, meg hitvesük, Sarolta és Gizella; a király rokonai, két nagybátyja, az árpádi sarj, Mihály, és Erdély ura, Gyula, két unokaöccse, Mihály fia Vazul és a velencei Péter (Szent Imre, nem kap nagyobb szerepet); az ország nagyjai, az idegen lovagok (Vecelin) a magyar hadnagyok (Ajtony) és ispánok (Csanád). A regényben elbeszélte események nemzeti multunk sorsdöntő mozzanatai, négy egymásra következő központ köré elrendeződve: István, apja támogatásával, biztosítja maga számára a fejedelmi méltóságot; Géza halála után, mint koronás király, vérbefojtja Koppány lázadását; Ajtonyt és Gyulát legyőzve, úr lesz Erdély földjén; visszaveri Konrád német császár támadását. Majd sebtiben lepörgetve, a záró mozzanatok: Péter királyul jelölése, Vazul megnyomorítása és a Szent István halála.

A cselekvény anyaga, látnivaló, egészen a nemzet históriájából került ki, még pedig a szent király életének legélesebben megvilágított mozzanataiból. Tudományosan megállapított adatokból szerkesztve össze meséjét, Kós Károly kénytelen a történetileg hiteles tényekkel megkötni kezét, s költött mese helyett afféle regényes életrajzot adni, mint Lytton Strachey *Erzsébet királynéja*: művészete, azt gondolnók, kimerül a történelem stilizálásában. Hogyan oldja meg föladatát, a stilizálást, s megelégszik-e vele, arra majd rátérek, előbb azonban, a nemzeti élet nagy fordulatait értékesítő regényről lévén szó, a történeti hűség kérdését kell fölvetnünk és meg kell vizsgálnunk,

tiszteletben tartja-e azt a meseanyagot, amely rendelkezésére állott. Művészeti követelmény ez is; hogyan kelthetné a valóság illuzióját az a történeti regény, amely összeütközésbe kerül a közönség történelmi tudásával!

Kós Károly lelkiismeretesen tanulmányozta a történelmet, nyilván inkább a mai feldolgozásokat, mint a régi kútforrásokat, s regénye cselekvényének fő mozzanatait onnan vette át, úgy hogy az *Országépítő* szilárd váza történeti valóság. Csakhogy amit a szerző a históriától készen kapott, az éppen sovány anyag volt: a nemzet életének jelentős fordulatai egypár szóval elbeszélve, maguk a pusztá tények vázlatosan bemutatva. A mai történettudós nem színezhette ki az ősforrások, a krónikák és legendák, szűkszavú előadását, a regényíró köteles volt vele. Meg is tette. Bátor kézzel, merész fantáziával terjedelmes elbeszélésekké fejlesztette a hiányos vázlatot; az ütközeteket és hadjáratokat, a torzsalkodásokat és tanácskozásokat, a várépítést és templomalapítást s nemzeti életünknek többi mozzanatát mozgalmas, színes képekben mutatja be, történeti adatokra ugyan nem támaszkodva, de nem a történeti hűség ellen. Képzeletének munkáját művészi korlátok közé szorítja történeti érzéke, s van ereje megadni elbeszélésének a lélektani igazságot is. (Egy kivétel: Gyula bukásának elbeszélése halvány, zavaros, nem meggyőző).

Míg így nagyjában és egészben hű képet ad az író a multról, egyszer-másszor, egészen érthetetlenül, eltér a történetírás megállapításaitól vagy éppen történeti valótlanságokba téved. Arra nem vetek súlyt, hogy Géza fejedelmet pogánynak mondja, s Anasztázius püspökkel eltiltatja keresztény szertartás szerint való eltemetését (Géza már 974-ben megkeresztelkedett); végzetesebb, hogy Szt. Istvánt fejedelemmé *választatja*, még pedig az erdélyi Gyula segítségével. (Korteskedés, tanácskozás, szavazás-féle eljárás után.) Baj, hogy ez ellenkezik a valósággal, nagyobb, hogy ezáltal a regény első negyede alól kicsúszik a históriai talaj, s az, mint szervesetlen rész lelóg a cselekvényről. De ezt az eltérést még menti, hogy a szerző megpróbál építeni valamit reája; miért kellett azonban Koppány lázadását jó pár évvel korábbra tenni, Szt. István idejéből visszavetni Géza korába? Ezzel a jogtalan változással még regénye művészi célját is gyöngíti: a pogány törzsfők megfékezése vagy kiirtása fontos eleme volt Szt. István «országépítés»-ének, a keresztény, nyugati magyar állam megalapításának, s ennek a törekvésnek kezdő, kétségkívül legsúlyosabb mozzanatát Géza nevéhez köti a szerző!

Mindez, valamint még egy sereg, semmiképpen nem igazolható történeti fictio bocsánatot nyerhetne: velük csak a história külső képe változik, a szelleme nem. De Kós Károly olyan ponton is eltér

a történeti valóságtól, amelyen az már megbocsáthatatlan bűn: elrajzolja, sőt mivel eljárása tudatos, azt kell mondanom: meghamisítja a szent király alakját. S mivel a cselekvény elejétől végig István vállán nyugszik, az ő lelki mozgalmából lehet csak megfejteni a történeteket — mind a regényben, mind a históriában: azáltal, hogy a királyt másnak rajzolja, mint amilyennek a történelem tudja, vét annak szelleme ellen. Az ő Istvánja kegyetlen és gonosz! A történelem Istvánja, igaz, erős kézzel elfojtott minden hatalmi törekvést, kíméletlen volt a fejüket meg nem hajtó hadnagyokkal, a pogány lázadást meg éppen vérbe fojtotta — de ez nem kegyetlenség volt, hanem kényszerítő szükség: nagy eszméjét, a nemzet érdekét csak úgy tudta megvalósítani. A regény Istvánja azonban időnként kivetkőzik minden emberségből. Édesanyjával és nagybátyja hitvesével szemben rideg és durva: az megtagadja és megfenyegeti fiát, ez megátkozza, — minderről a történelem nem tud. Ellenfeleivel szemben kegyetlen; Tonuzobát és feleségét élve temetteti el — ez mese; Vazult elfogatja, s a nélkül, hogy okot adott volna reá¹ — kiszurattja szemét, ólmot öntet fülébe, ártatlan gyermekeit halálra keresteti — a fiúk halálraszánása ellenkezik a történelmi tényekkel, a király csak száműzte őket; legyőzött nagybátyjának, Gyulának, feleségét s gyermekeit örökös rabságba vetette s értük könyörgő édesanyjának, Saroltának, a törvényt idézte: «A törvény parancsolja, hogy a lázadó fiai rabok maradjanak, soha ne láthassák a világot és ne hallhassák a világi élet szavát». Ezen a ponton érthetetlen a szerző eljárása. István ugyanis valóban hozott törvényt az árulókról és az idegen földre szökőkről, de az éppen az ellenkezőjét mondja: «Javaik szálljanak a királyra, őket magukat ítéljék el, de ártatlan fiaiknak semmi bántódásuk ne legyen». Nem is lett, sőt István nagylelkűen elküldte őket apjukhoz, noha az a király ellenségének, a lengyel uralkodónak szolgálatában állott.

Így torzul el az író tollán a szent király érzelmi világa: embertelen zsarnokká lesz az, akinek kortársai szelidségét, jóindulatát, igazságszeretetét dicsérték, akinél, külföldi feljegyzések szerint, senki sem bánt kegyesebben a legyőzöttekkel. De más irányban is idegen elemekkel színeződik a szent király lelki valója. A regény Istvánja okos, erőskezű uralkodó, tud bánni az emberekkel, de egyfelől nem szent, még csak nem is olyan keresztény, akinek lelkét egészen átjárta a hit ereje, másfelől a genialitásnak a szikrája sem villan

¹ A tudomány legújabb megállapítása szerint (Hóman—Szekfű, *Magyar történet*, II. 248—249. l.) Vazul a király életére tört s így szigorú büntetése kegyelemjellegű volt.

föl tetteiben, s még csak nem is nagyszabású egyéniség. Harcait a pogány magyarsággal és az idegen ellenséggel nem maga intézi, a föladatokat hadnagyai látják meg, s ők készítik a terveket is, kivált Csanád, aki nemcsak katonának különb királyánál, hanem embernek is. A királynak külpolitikája nincs, belpolitikája rossz: a magyarság lelkét nem ismeri, törekvéseit nem érti, igazságtalan a nyakasakkal, hálátlan a hívek iránt. Erdély ügyeit is csak félig intézi el s hosszú évek mulva kénytelen beismerni, hogy elgondolása téves volt; a német lovagok dolgában Vazul kioktatja, finoman, de okosan szemére vetve hibáit, s a királynak egy szava sincs feleletül, csak mint mindig, ha nem tudja indokolni eljárását — kegyetlenségét és igazságtalanságát — Istenre hártja a felelőiséget. Így az az István, aki a regényben előttünk áll, érdekes egyéniség ugyan, de nem a történeti István király; életének kerete Szent Istváné, de az az értelmi tevékenység, azok a kedélymozgalmak, amelyek lelki tartalmat visznek bele, nem tükrözik híven valóját. A történelem Szent Istvánja nemcsak a legkülönb magyar volt, hanem korának is egyik legkiválóbb szelleme, műveltségben, bölcsességben, politikai érzékben, céltudatosságban, hithűségben, akaratereiben méltó párja a középkor nagy uralkodóinak: mindebből igen keveset vagy éppen semmit sem látunk az *Országépítő* Istvánjában. Ez az István nem tudta volna betölteni hivatását, ez nem tudta volna a félművelt, keleti, pogány törzsekre szakadozó magyarság romjain fölépíteni az egységes, keresztény, nyugati, modern magyar államot. A regény pedig hiába ragaszkodik eseményekben a történelemhez, szellemében nem igazi képe Szent István korának.

A középkor tudákos emberei, elvesztvén hitüket a mythosokban, meg akarták fosztani Homeros hősi eposzát természetfölötti elemétől s a Dares és Diktys-féle hamisítások alapján új *Iliast* adtak. Ők úgy gondolták, hogy tollukon ily módon történeti valósággá lesz Homeros mesés mondavilága. Csalódtak. A francia *Ilias* hamisítatlan lovagregény, még sokkal inkább 'költészet' mint a görög eposz. Kós Károly is csalódott. Hogy históriai valóságot nyújtson, Szent István misztikus alakját meg akarta fosztani a hagyomány rávetített fénytől,¹ s amit adott, az történeti keretben is 'költészet'.

Változtassunk tehát szempontot s tekintsük az *Országépítő*t mint költői alkotást. Egészen más jellemkép tárul elénk: a regény arról a feléről nézve határozottan értékes. Kós Károly sokkal erősebb a konstrukcióban, mint a rekonstrukcióban. Képzelete, lerázva a

¹ A Szent István-legendákat tudatosan mellőzi: egyetlen szálukat sem szövi bele a cselekvénybe.

történelem fékét, nemcsak merészebben szárnyal, hanem nemesebbet is teremt. Érdekes még a história világában is. Konstruáló erejét láttuk már a történeti események kiképzésében: adatok nélkül is tudott alkotni. Éppígy a környezet rajzában. A regény cselekvénye bele van ágyazva az ezredforduló magyar életébe, s erről az életről, a magyarság mindennapi életéről, a történelem igen keveset tud: rajzát a szerző a maga képzeletéből adja, még pedig igen elevenen. Színes, szemléletes képekben vetíti elénk a keretet, a fejedelmi udvart, a várakat és táborokat, a pusztát és a gyepüket, megleseti velünk az akkori társadalom érintkezési formáit, látjuk a magyarokat harcban és szóvitában, úton és portyán, komolyan tanácskozva és széles kedvükben mulatozva, asszonyoknak kedveskedve és papokkal alkudozva. Így pörgött-e le az élet Szent István korában, nem tudjuk, nem is kutatjuk: az bizonyos, hogy a költő beállításában igaznak érezzük. Történeti levegő csap felénk minden várudvarból, azt hordja a pusztán végigsüvöltő szél, az vibrál az emberek szavaiban.

Maga a cselekvény, amely ebbe a történeti környezetbe illeszkedik, nem kerekedik igazi regénymesévé — a súlyos történeti anyag és a hosszú időtartam szétfeszíti a művészet zárt kereteit — de minden eleme, a nagyszabású csataképek, a bizalmas családi jelenetek, a heves összetűzések a király és emberei, a német lovagok és magyar urak, a pogányok és keresztények között, önmagában nézve, fölébreszti és leköti a figyelmet. Művészi hatásuk titka, hogy mindenütt *emberek* állnak egymással szemben, emberi érzések és indulatok küzdenek, súlyos gondok és komoly gondolatok: érezzük az élet lüktető erejét. Kivált szavaikban. Amit mondanak, és ahogyan mondják, az mélyen bevilágít lelkükbe, s képzeletünkben egypár pillanat alatt kiformalódik alakjuk, éles, határozott körvonalakban, meggyőző erővel. S a regény emberei történeti valóságok is, igazi középkori emberek, a megszülető magyar állam jellemző egyéniségei, sok változatos típusban megtestesítve. Még a csak egy-két vonással jellemzett gögös német lovagok is azok, annál inkább a lázadó magyar urak — a szerző jellemző erejének igazi bizonyosságai mégis egyfelől a fejedelmi család tagjai, a két uralkodó, Géza és István, és a két asszony, Sarolta és Gizella, valamint azok a magyar nagyok, akik szeretnék a két szélsőséget áthidalni, Csanád és Vazul. Ehhez a két magyar úrhoz húzza az író szíve, nem Istvánhoz. Bár a történelmi eseményekben rejlő nagy probléma elől tudatosan kitér s nem kutatja, szükség volt-e Szent Istvánnak a magyarságot egész lelkében megrendítő reformjára, nem lehetett volna-e nemzetünket lassabban, kevesebb rázkódással nyugativá formálni: úgylátszik, hajlik e felé a tetszetős, mindannyiunknak kedves, de a történeti bírálatot ki nem álló vélemény

felé. Mindegy. Két nemes márványból faragott alakot köszönünk neki. Tartozunk azonban annak a megállapításával, hogy a két történeti személy nem állott hozzájuk mintának, képzeleti képmások ezek, az igazi Csanád és Vazul nem ismernének bennük magukra.

A legtöbb gonddal dolgozott alakja a regénynek István király — a' legértékesebb is, ha pusztán mint művészi alkotást nézzük s nem keressük mögötte a történeti Szent Istvánt. Kós Károly Istvánja nem nagy uralkodó, még csak nem is nagy ember, sőt rendszerint rokonszenvünket sem nyeri meg, komor és rideg, de imponál embereinek — és nekünk is azzal a határozottsággal és kíméletlenséggel, amellyel kettős célja felé tör; hogy hatalmát biztosítsa és népét keresztény hitre térítse, nem riad vissza semmitől: keresztülgázol ellenein és meggyötri szeretteit, még édesanyját is. A tett embere, szavaival fukarkodik, de hallgatagságában van valami félelmes és misztikus: ki nem mondott szavai mögött nagy indulatokat sejtünk, feszülő, kirobbanni készülő erőket. Ilyen szerelme is. Mint ifjút megigézi az erdélyi vajda feleségének érett asszonyi szépsége; noha az asszony szíve is megmozdul, István érzése nem vet lángot, de mint parázs ott lappang szíve mélyén mindvégig. Volt-e szükség az Országépítő köré egy költött szerelem meséjét fonní, legalább is vitás, de az bizonyos, hogy emberi valóját érdekesebbé teszi ennek a szerelmi históriának enyhe romantikája.

István, az ember és István az uralkodó, úgy, amint az *Országépítő*ben előttünk áll, egyéniség, azzá formálta az író képzelete, de emberi vonásain keresztül mindig áteszillan a középkori lelkeség: ebben érdekeset alkotott a szerző.

Alaposabb megvilágítást érdemelne a regény dikciója. Itt csak két legjellemzőbb vonását emelem ki, az erőt — ez kivált emberei beszéltetésében jelentkezik — és sokaktól megcsodált «ódon zamat»-át. Erre a jelzőre ugyan nem szolgált rá: régi nyelvanyag, elavult nyelvi formák hírül sincsenek benne, de a sűrűn használt tájzólási alakokkal valóban tud valami különös szint adni előadásának, s az kétségkívül jól simul a messze múltban játszó eseménysorozathoz.

Kós Károlynak, úgy tudom, első regénye az *Országépítő*. A nyomában járó siker bizonyára megtartja a megkezdett úton. Ha szabad kéretlenül tanácsot adni, tegyen kísérletet a történeti regény másik fájában, válassza tárgyát a nemzet életének kevésbé megvilágított feléből vagy éppen költött eseménysorozatot fűzzön bele szervesen a história világába. Ha érdekesebb alkotás nem is, harmonikusabb mindenesetre telik tehetségétől ezen a téren.